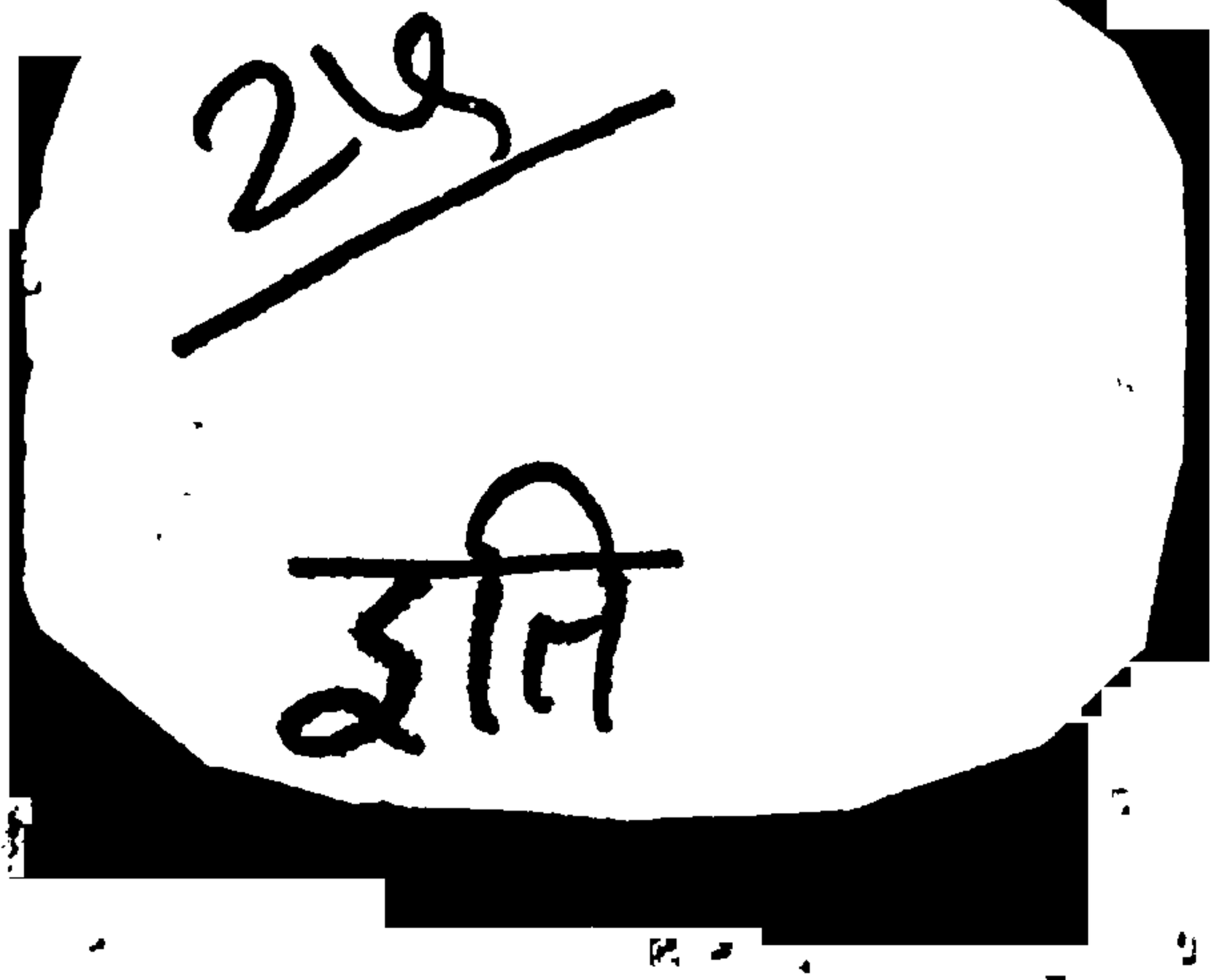
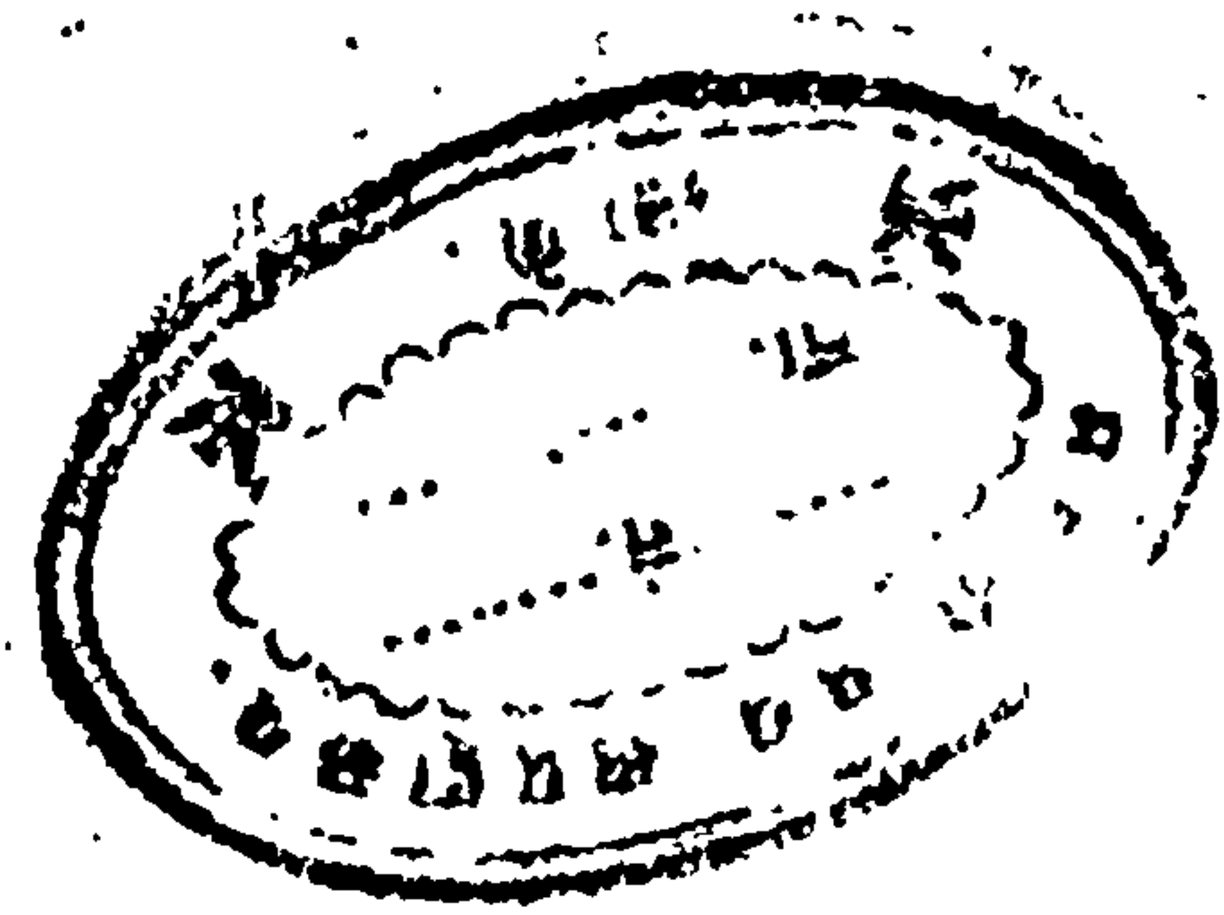
नं. 2 २८ म. ग्रं. सं. ठाणें

विषय	लेखक	सन
इतिहास	कृ. के. विडलेकर	
संग्रहालय क्रमांक	पुस्तकाचें नांव मराठ्यांची बखर	

मराठ्यांचा बखर.

क्यापटन [illegible] साहेब यांनीं इंग्रजी [illegible] पासून

तिचें भाषांतर

क्यापटन डेविड केपन साहेब

यांनीं

माहाराष्ट्र भाषेंत केलें.

पूर्वार्द्ध,

// चवथी आवृत्ति,

केशव सखाराम शास्त्री यांनीं तपासली

ती,

मुंबईमध्यें

टामस ग्रेहाम यांनीं छापिली.

१८५७.

मराठ्यांची बखर.

क्यापटन [illegible] साहेब यांनीं मुंबई [illegible] काली

निचें भाषांतर

क्यापटन डेविड केपन साहेब

यांनीं

माहाराष्ट्र भाषेंत केलें.

पूर्वार्द्ध,

// चवथी आवृत्ति,

केशव सखाराम शास्त्री यांनीं तपासली

ती,

मुंबईमध्यें

रामस ग्रेहाम यांनीं छापिली.

१८५७.

बखर लिहिण्याचें कारण.

कोणी ह्मणेल कीं, ही बखर कोणीं कशी निर्माण केली, व करण्याचें कारण काय; तर त्यानें असें समजावें कीं, बाजीराव पेशवा असतां अल्फिष्टन साहेबाच्या हाताखालीं कारभार चालविणार कप्तान ग्रांट साहेब पुण्यास होता, तो पुढें बाजीराव गेल्यावर साताऱ्यास नेमिला. तो तेथें असतां त्याच्या मनांत आलें कीं, महाराष्ट्र देशचे लोक इतक्या योग्यतेस कसे चढले, तें समजावयास त्या लोकांचें प्राचीन वृत्त ध्यानास आणिलें पाहिजे, तेणेंकरून विलायतेंतील लोकांसही विदित होईल. ह्मणून त्यानें बहुत जागचे पुरातन लेख जमा केले; त्यांत कितीएक कोणीं आपल्या संतोषेंकरून दिल्हे, व कितीएक त्यानें द्रव्य खर्चून घेतले; याशिवाय सरकारचीं दप्तरें पुणें आदिकरून ज्या ज्या जागीं होतीं त्या सर्व जागींचे पुरातन लेख आणिले. याशिवाय जितक्या देवस्थानीं पूर्वीचीं देवास अग्राहार करून दिल्हेलीं पत्रें होतीं तीं, व कोणी मोठे सरदार लोक यांस जहागिरीच्या सनदा करून दिल्हेल्या त्या, व मुसलमानांनीं लिहिलेल्या बखरा, व पूर्वी साहेब लोकांनीं लिहिलेलें हिंदूंचें वृत्त, यांतील सर्व गोष्टींचा बहुत विचार करून व त्या त्या समयविशेषाचाही शोध करून त्या सर्व विस्तारांतील सारांश निवडून आपले बरोबर घेऊन तो विलायतेस गेला; तेथें इंग्रेजी भाषेंत त्याची बखर लिहून छापिली; तिचीं तीन बुकें झालीं. त्यांतील गोष्टी महाराष्ट्र मुलखींच्या लोकांस फार हितावह आहेतशा समजून सरकार कंपनी इंग्रेज बहादुर यांचे आज्ञेवरून कप्तान केपन साहेब यांनीं बाबा सानें यांच्या सहाय्यानें ती इंग्रेजी भाषेची बखर मराठी भाषेंत लिहून सन अठराशें एकुणतिसांत मुंबईमध्यें छापिली.

देशमर्यादा.

देशमर्यादा करणारे जे हिंदू त्यांनीं नर्मदा व महानदी या दोहों नद्यांच्या दक्षिण देशाचे विभाग मुख्य पांच केले. त्यांचीं नांवें, एक द्रविड देश, दुसरा करनाटक देश, तिसरा आंध्र देश, त्यासच तेलिंगण ह्मणतात, चवथा गोंडवण देश, पांचवा महाराष्ट्र देश.

द्रविड देशाची मर्यादा.—रामेश्वरापासून मद्रासेचे उत्तरेपर्यंत. करनाटक देशाची मर्यादा,—पूर्वेकडे विंध्याद्रीचें टोंक व पश्चिमेकडे सह्याद्रीचें टोंक या दोहोंमध्यें जितका उंच प्रदेश तो करनाटक देश. त्याच्या उत्तर दिशेच्या मर्यादेचें टोंक तेलिंगण व महाराष्ट्र या दोहींमध्यें मांजरा नदीपर्यंत आहे. तेलिंगण देशाची मर्यादा,—द्रविड देशाचे उत्तरेपासून उरसाप्रांतीं शिकाकोळ शहरपर्यंत. गोंडवण देशाची मर्यादा,—तेलिंगण व महानदी या दोहोंच्या मध्यें जितका प्रदेश तो महाराष्ट्र देशाची मर्यादा, चांदोरा जवळचा पर्वत व कोळवण व बागलाण व खानदेश उत्तर मर्यादा. असें ज्योतिःशास्त्रांत आहे खरें, परंतु भाषाभेदेंकरून पाहिलें असतां महाराष्ट्र मुलूख उत्तरेकडे सातपुडा पर्वत व नर्मदेपाशीं नांदेड शहर तेथपर्यंत आहे. याची पूर्वेची मर्यादा, नागपुराचे पूर्वेस वैनगंगानदी व वरधानदी यांचा संगम होऊन ती नदी तेथपासून माणिकदुर्गपर्यंत वायव्यवाहिनी झाली, व तेथून पुढें पश्चिमवाहिनी माहुरपर्यंत गेली, ती. त्यापुढें त्या देशाची मर्यादा नीट दोरीसारिखीच नाहीं, वांकडी तिकडी होत होत निर्ऋतीचे दिशेस गोमंतकपर्यंत गेली. या इतक्या देशांत बहुधा महाराष्ट्र भाषा आहे. सुरत व भडोंच व राजपिंपळी यांत गुजराथी भाषा आहे. यांच्या आसमंतात गुर्जरदेश. त्याची व महाराष्ट्र देशाची भेदक मर्यादा सुरतचे दक्षिणेस दमान बंदर आहे त्यापासून राजपिंपळीपर्यंत.

महाराष्ट्र देश फार मोठा आणि त्याची भाषा बहुधा एकसारिखी व त्यांतील ब्राह्मणांच्या मोठ्या समुदायाचें नांव महाराष्ट्र ब्राह्मण, त्यावरून असें वाटतें कीं, दक्षिणेंत मुसलमान

लोकांचा संचार होऊं लागल्याचे पूर्वी या सर्व मुलखाचा राजा एक असेल, परंतु याचा निश्चय करतां येत नाहीं. कां कीं, पुराणांतरीं* जशा देवादिकांच्या कथा लिहिल्या त्याप्रमाणें हें लिहिलें नाहीं. या मुलखांतील मुळचे रहाणारे कोण तो सिद्धांत होत नाहीं. पुराणांत लिहिलें आहे कीं, महाराष्ट्र मुलखांत मुळचे रहाणारे घडशी लोक, ते वाजंत्री लोकांत मुख्य आणि जातीचे नीच आहेत. कावेरी आणि गोदावरी या दोहींमध्यें दंडकारण्य देश, तो रावणाचे स्वाधीन होता तेव्हां तो त्यानें आपले वाजंत्री घडशी यांस दिला, याप्रमाणें पुराणांत आहे. याविषयीं दुसरी गोष्ट अशी कीं, इसवी सनाच्या आगोदर अडीचशें वर्षे हिंदूंच्या मुलखांत मोठी तागारा* नामें राजधानी होती, तेथें मिश्र मुलखाचे व्यापारी लोक येत जात असत. त्यापुढें कोणीएक शालीवाहन नामें नीच जातीचा पुरुष शककर्ता झाला, त्याने त्या शहरीं राज्य केलें. तो राजा सन् इसवीचे सत्याहत्तर अठ्याहत्तरांचे सुमारें झाला. त्या दिवसापासून हिंदूंमध्यें त्याचे नांवें शक चालूं लागला.

या वखरींत इसवी सन तारिखा मात्र लिहिल्या, हल्लीं सन् अठराशें एकुणतिसांचे चवथ्या महिन्याचे पहिले तारिखेस हिंदूंचें शके सत्राशें एकावन्नावें वर्ष चालतें होणार.

---

* पूर्वी कोणीएक परशुराम नामें अवतारी पुरुष झाला, त्यानें क्षत्रियांस जिंकून त्यांचा मुलूख ब्राह्मणांस दिला, तेव्हां ते ब्राह्मण त्याला त्या मुलखांत राहूं देईनात. मग तो सह्याद्रि शिखरावर जाऊन आपणास राहावयाकरितां समुद्रापाशीं जागा मागूं लागला, त्या समयीं समुद्र त्याचें ऐकेना, यास्तव त्यानें तेथून एक बाण मारिला, तेव्हां त्यास भिऊन तो बाण पडे तोंपर्यंत समुद्र माघारा हटून गेला, तेणेंकरून जी जागा रिकामी झाली तिचें नांव कोंकण असा पुराणांत लेख आहे.

† तागारा नामें शहर कोठें होतें तें आतां निश्चयें करून लिहितां येत नाहीं. परंतु हल्लीं गोदावरीचे काठीं भोर नामें एक गांव आहे त्याचे ईशानी दिशेस असेलसें वाटतें.

दुसऱ्या आवृत्तीची सूचना.

या बखरीचे प्रथम एकच पुस्तक होतें त्याचे हाल्लीं दोन विभाग करून पहिल्याचें नांव पूर्वार्द्ध आणि दुसऱ्याचें नांव उत्तरार्द्ध ठेविलें आहे.

या बखरीचे एकंदर तेहतीस भाग केलेले आहेत, त्यांतून पूर्वार्द्धांत सत्रा भाग आणि उत्तरार्द्धांत सोळा भाग लिहून दोन पुस्तकें केलीं आहेत.

पूर्वार्द्धाची अनुक्रमणिका.

भाग पहिला.

इसवी सन् हजारापासून सन् चौदाशें अठ्याहत्तरपर्यंत.

१ मुसलमान लोकांनीं दक्षिण घेतल्याचा प्रकार. २ ते लोक नर्मदा उतरून देवगडापर्यंत संचार करिते झाले. ३ तें शहर मुसलमान लोकांनीं आपली राजधानी करून त्याचें नांव दौलताबाद ठेविलें. ४ त्या लोकांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मुसलमानांच्या राज्याच्या दोन फळ्या झाल्या. ५ ब्राह्मणी वंशाच्या बादशाहाच्या राज्याची गोष्ट. ६ तें राज्य असतां मराठी लोकांचें काय काय वर्तमान झालें तें प्रकरण. ७ दुर्गादेवी नामें मोठा दुष्काळ पडला तें. ८ त्यामुळें मुलूख ओस पडला, आणि किल्ले भलत्याच्या हस्तगत झाले. ९ त्याच्या बंदोबस्ताकरितां बादशाहाचें सैन्य निघालें. १० दादू नरसू काळे यांनीं सरकारच्या वसुलाचा बंदोबस्त केला. ११ आणखी दोन वेळां राज्याच्या बंदोबस्तास बादशाहानें लश्कर योजिलें. १२ मुसलमानांनीं कोंकणपट्टी जिंकिली. १३ ब्राह्मणी बादशाहाच्या वंशाची समाप्ति कोणे कारणानें झाली तें. १४ निजामउल्मुलुख बहिरी याची गोष्ट.

भाग दुसरा.

सन् चौदाशें अठ्याहत्तरापासून सोळाशें सदतीस पर्यंत.

१ ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडाल्यावर पांच राज्यें उत्पन्न झालीं, त्यांतून कांहीं दिवसांनीं दोन बुडालीं, आणि तीन राहिलीं. त्यांत एक अहंमदनगर, दुसरें विजापूर, तिसरें गोंवळकोंडें. या तिहीं राज्यांचे चतुःसीमेचा प्रकार; व त्यांची राज्य करण्याची रीति. २ मुसलमान लोकांचे राज्यांत मराठे लोक कोणत्या रीतीनें वागत होते, व मुसलमान लोक मराठ्यांची योग्यता कशी ठेवीत होते तें. ३ इदिलशाहींत मराठ्यांनीं बंड

केलें ते वेळेस बंड मोडण्याचे प्रसंगीं विजापुरचे बादशाहानें ब्राह्मणांचें माहात्म्य वाढविलें तें; आणि विजापूर व अहंमदनगर व गोंवळकोंडें या तिहीं राज्यांत बादशाह किती झाले तो प्रकार. ४ फिरंगी लोक जहाजांवर बसून आले, आणि कोंकणांत शिरून गोंवें घेतलें; आणखी मोठा उपद्रव करून कोंकणचा वसूल घेतला. ५ विजापुरचा बादशाह व अहंमदनगरचा बादशाह हे दोघे मिळून फिरंगी लोकांशीं लढले, परंतु जय न पावले. ६ विजापूर व अहंमदनगर या दोहों राज्यांत जितकीं मराठ्यांचीं कुलें होतीं त्यांचें वृत्त. ७ शिवाजीच्या मूळ पुरुषाची कथा. ८ दिल्लीचा अकबर बादशाह यानें दाक्षिण देश जिंकिला, व तो मरण पावला तें, ९ मलिकंबराची वर्तणूक. १० लुखजी जाधवाचें वृत्त; व शाहाजी भोंसल्याचें वर्तमान. ११ दिल्लीचा बादशाह जहानगीर याचे मरणाचा प्रकार; व त्याचा पुत्र शहाजहान याचें स्थापन; व खानजहान लोदी याचें वृत्त; व शाहाजी भोंसल्याचें वर्तमान. १२ खानजहान लोदी मेल्यावर त्याचे सरदारांनीं निजामशाहाचा मुलूख घेतला तें. १३ विजापूरकर व अहंमदनगरकर यांचा तह ठरला. १४ मोर्तिजानिजाम अहंमदनगरचा बादशाह त्यास फत्तेखानानें मारिलें. १५ मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंसल्यास दिल्हेला जो मुलूख तो फत्तेखानानें मोंगलांशीं स्नेह करून आपण घेतला, यास्तव शाहाजी भोंसले विजापूरकरांस मिळाले. १६ मोंगल लोक व फत्तेखान यांचा सलूख झाला असतां तो फत्तेखानानें मोडिला, ह्मणून त्यांचा व याचा युद्धप्रसंग पुनः झाला. १७ शाहाजी भोंसल्यानें अहंमदनगरचें राज्य चालविलें. १८ दिल्लीचा बादशाह शहाजहान मोठें सैन्य घेऊन विजापुराकडे गेला. १९ विजापूरकर यांशीं शहाजहानानें युद्ध केलें; आणि त्यांचा व याचा सलूा झाला. २० मोंगल लोकांनीं शाहाजी भोंसल्यास जिंकिल्यावर तो विजापूरकरांचे चाकरीस राहिला; त्यापुढें बहिरीवंश बुडाला. २१ तालीकोटचे लढाईचा प्रकार, व विजया नगरचें राज्य बुडालें तें प्रकरण.

भाग तिसरा.

सोळाशें सतातिसांपासून सोळाशें अठ्ठेचाळीसांपर्यंत.

१ शहाजी विजापूरकरांचे चाकरीस राहिल्यावर कसा वागत होता. २ मग त्यानें दुसरी बायको केली. ३ त्याच्या पहिल्या बायकोचे दोघे पुत्र, एक संभाजी, एक शिवाजी. ४ दुसरीचा एक व्यंकोजी. ५ तो शहाजी करनाटकांत गेला तेसमयीं त्यानें आपली बायको जिजाबाई व पुत्र शिवाजी यांस आपलें जहागीर ठिकाण पुणें एथें पाठविलें; आणि त्यांचा बंदोबस्त दादोजी कोंडदेव यास सांगितला. ६ विजापूर सरकार व गोवळकोंड सरकार यांचीं लक्ष्यें कोणते प्रकारचीं होतीं तें. ७ मोंगल दक्षिणेच्या वसुलाचा बंदोबस्त करिता झाला तें, आणि त्यानें फसली तारीख कधीं स्थापिली तें वर्तमान. ८ दादोजी कोंडदेव यानें वसुलाचा बंदोबस्त कसा केला तें. ९ मावळे लोक यांची हकीकत. १० शिवाजीचे रक्षक यांनीं त्याचे बाळपणीं त्याला कोणते प्रकारें वागविलें तें. ११ त्या शिवाजीचे पक्षपाती पहिले दोघे कोण होते तें प्रकरण. १२ त्यानें तोरणा किल्ला घेतला. १३ तो आपणाकडेसच राहावा ह्मणून बादशाहास काय काय समजाविलें तें. १४ राजगड किल्ला शिवाजीनें बांधिला तें वृत्त. १५ दादोजी कोंडदेवाचा मृत्यु. १६ चाकण किल्ला व कोंडाणें किल्ला यांचे लोक शिवाजीनें आपणास अनुकूळ केले तें. १७ सुपेपरगणा व पुरंदर किल्ला शिवाजीनें घेतल्याचा प्रकार.

भाग चवथा.

सोळाशें अठ्ठेचाळिसांपासून सोळाशें सत्तावनपर्यंत.

१ शिवाजीनें घेतलेल्या मूलखाचे सभोंवते कोणकोणते अधिकारी व जाहागीरदार होते तो प्रकार, व वाडीचा सांवत आणि जंजिऱ्याचा शिद्दी यांचें प्रकरण. २ शिवाजीनें छापा घालून बादशाहाचा खजीना लुटला. ३ त्या शिवाजीनें कितीएक किले युक्तीनें घेतले. ४ कालियानी परगणा शिवाजीनें

घेतला तो विस्तार. ५ विजापुरचे बादशाहानें शहाजी कैद करून विजापुरीं आणविला. ६ त्याची सुटका कोणे प्रकारें झाली तें. ७ तो शहाजी करनाटकांत गेला, आणि आपला पुत्र संभाजी कोणीएका किल्लेदाराचे पारिपत्यास योजिला असतां तो मृत्यु पावला. ८ शिवाजीनें जावळीचा राजा घातानें मारविला, आणि त्याचा मुलूख घेतला. ९ शिवाजीनें पहिला पेशवा शामराज नामें ब्राह्मण होता तो केला. १० सन सोळाशें छत्तिसांपासून मोंगलांची वर्तणूक कसकशी झाली तें. ११ गोंवळकोंडेकरांचा कारभारी मीरजुमला याचें वृत्त. १२ दिल्लीचे मोंगल विजापूर घ्यावयास गेले तो विस्तार, व शहाजहान दिल्लीचा बादशाह दुखण्यांत पडला. १३ तो जीवंत असतां त्याचे पुत्र चौघे राज्याची इच्छा करूं लागले, व त्या चौघां जणांत एक औरंजेब नामें होता त्याचे स्वभावाचें वर्णन, व तो बापास कैद करून आपण बळेंच तक्ताधिपति झाला.

भाग पांचवा.

सोळाशें सत्तावन्नापासून सोळाशें वासष्टपर्यंत.

१ शिवाजीनें औरंगजेबाशीं नम्रभावेंकरून बोलत असून मोंगलांशीं कृत्रिम केलें. २ शिवाजीनें आपल्या लश्करांत स्वार वाढवून पठाण मुसलमान लोक चाकरीस ठेविले. ३ विजापुरचे मानकरी लोकांत वैमनस्यें पडलीं त्यांपासून काय झालें तें. ४ शिवाजीचा शामराज पेशवा राजपुरचे शिद्दीपासून पराभव पावला, त्यावर शिवाजीचा राग होऊन त्यानें मोरोत्रिमळ पिंगळा नामें दुसरा पेशवा केला. ५ वाडीचे सांवत पहिल्यानें शिवाजीस मिळाले, मग लवकरच विजापूरकरांकडचे झाले. ६ विजापूरकरांकडून शिवाजीचे पारिपत्यास मोठें सैन्य आलें. ७ त्या सैन्याचा मुख्य सरदार आफसुलखान तो शिवाजीनें कशा युक्तीनें मारिला तें प्रकरण. ८ शिवाजीनें विजापुरचा रुस्तमजमान सरदार याचा पराभव करून विजापुरचे दरवा-

ज्यापर्यंत मुलूख लुटला, व त्वरेनें कोंकणांत जाऊन राजपुरी व दाभोळ हीं लुटलीं. ९ त्या शिवाजीचे पारिपत्यास दुसरें पुनः सैन्य नेमून त्याचा मुख्य सरदार शिद्दी जोहार केला, त्यानें पन्हाळ्यावर शिवाजी असतां त्या किल्ल्यास वेढा घातला. १० असें असतां तो शिवाजी वांचला कसा; व त्याचा कारकून हरणस मावळचा देशपांडया बाजी परभू यानें काय पराक्रम केला तें. ११ विजापुरचा बादशाह अल्ली आदिलशाह यानें शिवाजीनें घेतलेला मुलूख आपण सैन्यासुद्धां येऊन सोडविला तें. १२ पुनः शिवाजीनें कितीएक किल्ले घेतले तें; व त्याचे बापास ज्यानें धरून विजापुरीं नेलें तो बाजी घोरपडा त्यास सांपडला; त्याला मारून त्याचें गांव मुधोळ तें जाळिलें. १३ सांवतांचा वाडीप्रांत शिवाजीनें घेतला तो प्रकार. १४ विजापूरकरांशीं तह केला तें वर्तमान; व शहाजी शिवाजीचे भेटीस आला तें प्रकरण. १५ रायगड किल्ल्याची गोष्ट. १६ शिवाजीचें लश्कर किती होतें तें, व त्याचे मुलखाची हद्द किती होती तें.

भाग साहावा.

सन् सोळाशें बासष्टांपासून सन् सोळाशें सदसष्टांपर्यंत.

१ शिवाजीनें मोंगलांचा मुलूख घेण्याचा उद्योग केला. २ ह्मणून त्यावर औरंगजेब बादशाह यानें षाइस्तेखान नामें सरदार याची योजना दिल्लीहून केली. ३ त्या षाइस्तेखानानें पुण्यास येऊन चाकण किल्ला घेतला. ४ त्यापुढें शिवाजीनें काय पराक्रम केला तें प्रकरण. ५ दिल्लीहून बादशाहनें त्या षाइस्तेखानाला माघारें बोलावून सुलतान माजूम नामें दुसरा सरदार दक्षिणेस योजिला. ६ शिवाजीनें सुरत लुटली. ७ शहाजीचा मृत्यु. ८ शिवाजीनें आपल्या नांवास राजा असें पद जोडून आपल्याच नांवानें शिक्के चालविले; आणि तेच समयीं अहंमदनगर लुटलें. ९ जे लोक मक्केस तीर्थयात्रेकरितां जाणारे ते शिवाजीच्या लढाऊ गलबतांनीं जाऊन लुटले. १० तो शिवाजी मालवणापाशीं गलबतावर चढून समुद्रांतून जाऊन गोंव्याचे दक्षिणेस

बारशिलोर नामें शहर होतें तें लुटिता झाला. ११ शिवाजीस जिंकावयास राजा जयसिंग व दिलीरखान हे दोघे त्याला न कळतां त्याचे मुलखीं जाऊन पोंहचले. १२ त्यांनीं कांहीं स्थानें घेतलीं म्हणून शिवाजीस भय प्राप्त झालें तें. १३ पुरंदर किल्ल्यास घेरा घातला तें वर्तमान. १४ शिवाजी युद्ध सोडून राजा जयसिंग व दिलीरखान या दोघां सरदारांच्या आज्ञेंत चालूं लागला; आणि त्या वेळेस त्यानें कांहीं ठराव करून घेतला. १५ त्यावरून विजापूरकरांचा व त्या सरदारांचा युद्धप्रसंग घडला. १६ त्यापुढें शिवाजी बादशाहचे भेटीस दिल्लीस गेला तेव्हां औरंगजेबानें त्याला बंदींत ठेविलें असतां त्यानें आपला जीव कोणत्या प्रकारानें वांचविला तें. १७ विजापूरकरांशीं जयसिंग लढला, त्या जयसिंगानें विजापुरास घेरा घातला असतां त्यांनीं तो मागें हटविला; तो जयसिंग माघारां दिल्लीस जात असतां वाटेनें मृत्यु पावला.

भाग सातवा.

संन् सोळाशें सदसष्टांपासून संन् सोळाशें एकुणहत्तरपर्यंत.

१ सुलतान माजूम आणि यशवंतसिंग यांच्या स्वभावांचा प्रकार. २ त्यांचे योगेंकरून शिवाजीस बादशाहाकडून कांहीं उपकार घडला. ३ विजापूरकरांशीं आणि मोंगललोकांशीं सल्ला झाला. ४ विजापूरकर व गोंवळकोंडेकर यांनीं वर्षास शिवाजीला खंडणी द्यावी असा नेम ठरला. ५ गोंवें आणि जंजीरा घ्यावयास शिवाजी गेला, परंतु जय पावला नाहीं. ६ शिवाजी आपल्या मुलखीं वसुलाचा व लश्कराचा बंदोबस्त करीत असतां लोक नाना प्रकारच्या अटकळी करीत होते तें. ७ त्यानें नवे कायदे चालविले तो प्रकार. ८ त्याचे जवळ राज्यकारभार चालविणारे कोण कोण कसकसे होते तें प्रकरण.

भाग आठवा.

संन् सोळाशें सत्तरापासून संन् सोळाशें सत्याहत्तरपर्यंत.

१ पूर्वी लोकांस असें वाटत होतें कीं आतां दक्षिण देशीं

बहुत दिवसपर्यंत उपद्रव होणार नाहीं, परंतु त्यास अंतर पडलें तो प्रकार. २ तानाजी मालुसरा यानें सिंहगड घेतला, आणि त्याच वेळेस तो तेथें मृत्यु पावला. ३ अणखी कितीएक किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले. ४ जंजीरा शिवाजीनें घेतलाच असता, परंतु तिघां शिद्दींमुळें त्याचे हातीं लागला नाहीं, व ते शिद्दी आपला मुलूख मोंगलास देऊन त्याचे चाकरीस राहिले तें. ५ शिवाजी सुरत लुटून माघारां गेला त्या वेळेस त्याला धरावयाकरितां मोंगल जे गेले ते त्यानें जिंकिले. ६ शिवाजीनें खानदेश लुटला, आणि वसुलाची चवथाई प्रतिवर्षी घेत जावी असें ठरलें, व औंडापाटा व साल्हेर हे किल्ले घेतले. ७ मोंगल लोक शिवाजीस जिंकायास आळस किंनिमित्त करीत होते तें. ८ मोंगलांच्या राज्यांतून दक्षिण देशाचा कांहीं नवा बंदोबस्त झाला तें, आणि मराठे लोक व मोंगल लोक यांचे युद्धांत मराठे जय पावून मोठे विख्यात झाले तें प्रकरण. ९ शिवाजीचें आणि इंग्रजांचें कांहीं बोलणें झालें तें. १० शिवाजीनें गोंवळकोंडयामध्यें स्वारी केली असतां त्याचे पाठीमागें जंजीऱ्याहून आणि सुरतेहून लढाऊ गलबतें येऊन समुद्रतीरचे त्याचे गांव लुटले. ११ विजापुरचा बादशाह अली आदिलशाह याचा मृत्यु. १२ शिवाजीनें हुबळी शहर लुटलें, आणि विजापुरचे सरकाराशीं युद्ध केलें, व परळी वगैरे किल्ले घेतले. १३ शिवाजी आणि प्रतापराव यांमध्यें कांहीं वैमनस्य पडलें तें. १४ शिवाजीनें कांहीं क्रोधेंकरून निरोप पाठविला म्हणून तो प्रतापराव विजापुरचे लश्कराशीं अविचारानें युद्ध करून मृत्यु पावला तें. १५ त्या युद्धांत मराठे सरदार कोण कोण होते व त्यांनीं आपलें लश्कर वांचवून विजापूरकरांच्या लश्कराचा पराभव केला, आणि शिवाजीनें त्यांचा सन्मान केला. १६ शिवाजीला राज्याभिषेक झाला, व शिवाजीनें सुवर्णतुळा केली तें. १७ त्यानें मोंगल लोकांशीं तह केलेला मोडला. १८ शिवाजीनें कितीएक नवे किल्ले बांधिले, व त्याचे शरिरीं साताऱ्यामध्यें समाधान नाहीं असें झालें.

भाग नववा.

संन् सोळाशें सत्याहत्तरापासून सोळाशें ऐंशींपर्यंत.

१ शिवाजी करनाटक प्रांत घ्यावयास गेला तो प्रकार, व तो शिवाजी तिकडे जातांना वाटेनें देवस्थान पाहून तपश्चर्या करावयास गेला. २ त्यानें करनाटकीं जाऊन युद्ध कोणे प्रकारें केलें तें, आणि त्याचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी याशीं बोलणें झालें तो प्रकार. ३ मोंगल आणि विजापूरकर यांनीं मिळून गोंवळकोंडेकर यांचें राज्य बुडवायास सैन्य पाठविलें, परंतु तें कार्य शेवटास गेलें नाहीं; अबदुल करिमाचा मृत्यु, आणि त्याचे जागीं मसाउदखानाची स्थापना. ४ व्यंकोजी शिवाजीच्या लष्करावर छापा घालून आपणच पराभव पावला तो प्रकार. ५ जनार्दनपंत व हंबीरराव व मोरोपंत यांनीं युद्धें कशीं केलीं. ६ सुलतान माजूम यास दक्षिणेचा अधिकार मातक्यान दिला तें वर्तमान. ७ मोंगलांचें लष्कर विजापूर घ्यावयास आलें ह्मणून मसाउदखानानें शिवाजीपासीं कुमक मागितली; व तो शिवाजी मोंगलांचे मुलखीं जाऊन उपद्रव करिता झाला, आणि तेथून लूट घेऊन मावारां येत असतां वाटेंत मोंगलांच्या लष्करापासून मोठें संकट पावला; नंतर आपल्या मोठ्या शौर्यैकरून आणि जासुदांचे चातुर्यैकरून तो व त्याचें सैन्य वांचलें. ८ संभाजीची वर्तणूक. ९ मोंगलांनीं विजापुरचा घेरा उठविला. नंतर शिवाजीनें विजापूरकरांस कुमक केली होती तीपासून तो काय लाभ पावला. १० तेणेंकरून व्यंकोजी निरुत्साह झाला, यास्तव त्यास शिवाजीनें हितोपदेशार्थ पत्र लिहिलें. ११ त्या शिवाजीचा मृत्यु व त्याचे स्वभावाचें वर्णन. १२ तो मेल्यानंतर तक्ताधिपति कोण कोण झाले तें वर्तमान.

भाग दाहावा.

संन् सोळाशें ऐंशींपासून संन् सोळाशें एकुणनव्वदपर्यंत.

१ संभाजी राज्य घेत असतां त्यानें काय काय निर्दयपणा केला. २ त्यानें खांदेरीपासून शिद्दीला हांकून द्यावयाचा उ-

योग केला, परंतु तो व्यर्थ गेला. २ औरंगजेबाचा पुत्र सुलतान महंमद आकबर तो आपल्या संरक्षणार्थ संभाजीजवळ राहिला, मग त्या संभाजीचा सावत्रभाऊ राजाराम यास अधिपति करून संभाजीला काढावा असें त्याच्या जवळच्या लोकांनीं योजिलें, त्यावरून संभाजीनें कितीएक लोक जिवें मारिले. ४ त्यानें शिद्दीच्या जंजिऱ्यास घेरा घातला, आणि उठून गेला; मग पोर्टुगीस लोकांशीं युद्ध करूं लागला. ५ त्याचा वजीर कलुषा याची गोष्ट; पूर्वी शिवाजीचे वेळेस जो लश्करचा बंदोबस्त होता तसा संभाजीचे राज्यांत चालिला नाहीं; त्याचा परिणाम कसा झाला तें प्रकरण. ६ औरंगजेब दक्षिणेस आला त्या वेळेस देशाचा प्रकार काय होता तो. ७ औरंगजेब अहंमदनगरास आला त्या वेळचें त्याचे संपत्तीचें स्वरूप कथन केलें तें प्रकरण. ८ मोगलांचे लष्करानें काय आचरण केलें तें. ९ विजापूर मोगलांनीं घेतलें तो प्रकार, त्यावर तें राज्य बुडून शहर ओस पडलें. १० पहिला झालेला सल्ला मोडून गोंवळकोंडें औरंगजेबानें घेतलें, त्यावरून तें राज्य बुडालें. ११ हंबीरराव मराठा सेनापति शिरजीखानास जिंकून आपण मरण पावला तो प्रकार. १२ करनाटकांत काय काय वर्तमान झालें तें. १३ संभाजी केवळ अयोग्य असें समजून सुलतान महंमद आकबर निघून गेला. १४ नंतर दक्षिण देशाची दुर्दशा झाली तें प्रकरण. १५ इंग्रेज लोकांनीं समुद्रांत उपद्रव केला तो प्रकार, १६ संभाजी आपल्या वजीरासुद्धां औरंगजेबाचे कैदेंत सांपडला. १७ त्या दोघांचें मरण.

भाग अकरावा.

संन् सोळाशें एकुणनव्वदांपासून संन् सत्राशें सातपर्यंत.

१ मराठ्यांनीं रायगडीं मसलत करून संभाजीचा पुत्र शिवाजी तो प्रौढ होईपर्यंत राजाचा सावत्रभाऊ राजाराम तो धनी केला. २ मोगलांनीं रायगड घेतला, तेथें संभाजीची स्त्री ये-

सूबाई व पुत्र शिवाजी हीं उभयतां सांपडलीं तीं त्यांनीं औरंगजेबाकडे नेलीं. २ राजाराम जिंजीस गेला तेथें त्यानें शिवाजीप्रमाणें अष्टप्रधानादिकरून आपलें महात्म्य वाढविलें. ४ मोगलांनीं जिंजीस घेरा घातला; तें काम कांहीं निमित्तानें राहिलें. ५ मराठे मोंगलांच्या मुलखीं घांसदाणा घेऊं लागले, तन्निमित्त औरंगजेब ब्रह्मपुरीं जाऊन राहिला. ६ इंग्रेज लोक व पोर्टुगीस लोक यांचें कांहीं वर्तमान. ७ संताजी व धनाजी हे उभयतां करनाटकांत जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करून जय पावले. ८ मोंगलांच्या सरदारांस जिंजी घेणें अवश्यक पडलें, ह्मणून त्यानें राजारामास काढून लाविलें आणि जिंजी घेतली. ९ मराठ्यांनीं सातारा राजधानी केली. १० राजारामाच्या अष्टप्रधानांत कांहीं बदली झाली. ११ कान्होजी आंग्रे व शिधोजी गुजर यांची गोष्ट. १२ संताजी घोरपंडा कोणे प्रकारें मरण पावला तें प्रकरण. १३ राजाराम मोठें लश्कर जमा करून खानदेशांत व वराडांत खंडणी घेऊं लागला. १४ औरंगजेबानें करनाटकांतून जुल्फिकारखान बोलावून आणून राजारामाचे पाठीस लाविला. १५ औरंगजेब फौजेसुद्धां साताऱ्यास आला, त्यानें युद्ध करून किला घेतला. १६ राजाराम याचा मृत्यु. १७ त्याची स्त्री ताराबाई तिनें राज्य चालविलें. १८ मराठ्यांचें प्राबल्य व मोंगलांची बलहीनता: मराठे लोक कोणकोणत्या कारणासाठीं एकचित्तेंकरून वागत गेले तें प्रकरण. १९ औरंगजेब विजापुरीं येऊन मग त्यानें वांकिणेकेरा गांवास घेरा घातला ती गोष्ट. २० मोंगलांनीं घेतलेले किल्ले मराठ्यांनीं लढून माघारें घेतले. २१ औरंगजेब अहंमदनगरीं येऊन मृत्यु पावला.

भाग बारावा.

सन् सत्राशें सातांपासून सन् सत्राशें वीसपर्यंत.

१ शाहूला शाहू असें नांव कोणे प्रकारें प्राप्त झालें तें प्रकरण. २ तो शाहू दिल्लींतून सुटून आपल्या राज्यावर आला ते समयीं ताराबाईनें तो खोटा झटला ह्मणून युद्ध झालें; अक्कलकोटच्या

राजाची मूळपीठिका. २ बाळाजी विश्वनाथ याचा उद्भव. ४ मोंगल लोक व शाहू यांची वर्तणूक. ५ धनाजी जाधव याचा मृत्यु. ६ ताराबाईनें पन्हाळा किल्ला घेतला, आणि कोल्हापूर राजधानी करून तेथें राहिली; ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचा मृत्यु; संभाजी राजा होऊन ताराबाई बंदीस पडली. ७ चंद्रसेन जाधव आणि बाळाजी विश्वनाथ यांचा वाद होऊन जीं जीं वर्तमानें झालीं तीं. ८ निजामउल्मुलुख याची गोष्ट. ९ मोंगल व मराठे यांचें युद्ध. १० मराठे लोक यांमध्यें फार अव्यवस्था झाली. ११ कान्होजी आंग्र्यानें बहिरोपंत पेशव्याचा पराभव केला. १२ नंतर बाळाजी विश्वनाथानें कान्होजीशीं तह केला, तेणेंकरून मराठ्यांस हित होईल असें जाणून शाहूनें बाळाजीला पेशवाई दिली. १३ मग तो पुरंदरचें आधिपत्य पावला. १४ नंतर मराठ्यांची कांहीं व्यवस्था दिसूं लागली तो तपशील. १५ शाहूचे स्वभावाचें निरूपण. १६ फेरुकशेर बादशाहानें मराठे लोक आपणास अनुकूळ व्हावयाचा उद्योग केला तो पर्याय. १७ त्यानें सैयदहुसेन अल्लीखानाशीं कृत्रिम केलें तो विस्तार. १८ शाहू व सैयदहुसेन यांशीं तह होऊन सैयद दिल्लीस गेला, आणि फेरुकशेरास पदच्युत करून दुसरा बादशाह स्थापिला. १९ बाळाजी विश्वनाथ चौथ व सरदेशमुखी व स्वराज्य यांच्या सनदा घेऊन साताऱ्यास आला. २० नंतर मराठे लोक स्वराज्यांतील वसूल जमा करूं लागले तो प्रकार.

भाग तेरावा.

सन् सत्राशें विसापासून सन् सत्राशें सव्वीसपर्यंत.

१ निजामउल्मुलुखानें सैयदाचे आज्ञेंत वागणें सोडून मनांत दक्षिण घ्यावयाचा निश्चय केला. २ त्यानंतर तो सैयदाच्या सरदारांशीं युद्ध करून जय पावला. ३ सैयदहुसेन अल्लीखान आपल्या बादशाहासहित निजामउल्मुलुखाच्या पारिपत्यास दिल्लीहून निघाला, तो वाटेनें शत्रूच्या मारेकऱ्यांनीं

मारिला. ४ दुसरा सैयद आबदुलखान तो निजामउल्मुलुखाशीं युद्ध करीत असतां पराभव पावून त्याचे कैदेंत सांपडला; त्यावरून दिल्लीमध्यें लोकांनीं बादशाहाचे प्रसन्नतेसाठीं मोठा उत्साह केला. ५ परशुराम त्रिवक व बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे यांच्या मरणामुळें मराठी दरबारांत काय काय वर्तलें तें. ६ बडोदेकर गाइकवाड यांचा मूळपुरुष दमाजी गाइकवाड याचे मरणाचा प्रकार. ७ निजामउल्मुलुख यास बादशाहानें वश करून आपली वजीरी दिली असतां तेथील दरबारी लोकांनीं त्याच्या नाशाचा उद्योग केला आणि गुजराथेचा अधिकारी हैदरकुलीखान याच्या नाशाविषयीं निजामउल्मुलुखास बादशाहानें गुप्तपणें आज्ञा केली; यावर तो निजामउल्मुलुखाचे हातून पराभव पावला; मग बादशाहानें निजामउल्मुलुखास वकील मुतलख नामें मोठी पदवी दिली तें. ८ बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र बाजीराव यांचें वागणें व होळकर व शिंदे यांची उत्पत्ति; व दमाजी पंवाराची वर्तणूक. ९ बाजीराव, बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र, यानें काय काय मसलत केली तें; व त्याचा प्रतिपक्षी श्रीपतराव झाला तें प्रकरण. १० शकरखेडाजवळचे लढाईचा प्रकार. ११ सुरतेचा अधिकारी रुस्तुम अली तो पिलाजी गाइकवाडाचे फितुरानें मेला गेला. १२ अमदावादचा अधिकारी आमेखान तो कांताजी व पिलाजी यांस चौथ देता झाला; तो ऐवज जमा करिते समयीं त्या उभयतांचा कलह होऊन कांताजीचा विभाग माथी नदीचे वायव्येस ठरला, व अग्नेयीकडचा विभाग पिलाजीचा ठरला. १३ अमदाबादेस शहाबागेजवळ लढाई झाली तें. १४ गुजराथचे व्यवस्थेचा प्रकार; व बाजीरावानें माळव्या मुलखीं स्वारी घातली.

भाग चवदावा.

सन् सत्राशें सत्ताविसांपासून सन् सत्राशें चौतिसपर्यंत.

१ निजामउल्मुलुखानें आपलें बळ वाढवायाकरितां मराठी सरदार लोकांत कलह उत्पन्न व्हावा म्हणून काय काय उद्योग

केला तें प्रकरण. २ त्यानें प्रतिनिधीच्या योगें शाहूशीं तह करून हैदराबादचे चवथाईची सोडचिठ्ठी घेतली. ३ तो तह पेशव्यांचे मनास आला नाहीं. ४ निजामउल्मुलुखानें शाहू आणि संभाजी या उभयतां बंधूंत वैमनस्य पडावयाचा यत्न केला तो पेशव्यांनीं व्यर्थ पाडिला. ५ त्यावरून पेशवे व निजाम-उल्मुलुख यांचें युद्ध झालें. ६ नंतर निजामउल्मुलुख याचा बाजीराव पेशवे यांच्या शहाणपणापुढें उपाय चालेना म्हणून तहाचें बोलणें करूं लागला. ७ बाजीराव गुजराथची चौथ व सरदेशमुखी यांची सनद पावला. ८ कोल्हापुरचा राजा संभाजी व प्रतिनिधि या उभयतांचें युद्ध होऊन संभाजी पराभव पावला. ९ पेशवे बाजीराव व सेनापति दाभाडे या दोघांचें युद्ध झालें, त्यांत बाजीरावाचा जय होऊन दाभाडा मृत्यु पावला. १० निजामउल्मुलुखाची वर्तणूक. ११ गुजराथ मुलखांत पिलाजी गाइकवाड व जोतपुरचा राजा अभिसिंग यांचा युद्धप्रसंग घडला. १२ त्यापुढें अभिसिंगानें पिलाजीशीं तह करावयाचे निमित्तेंकरून मोरकरी पाठवून त्यास मारिलें. १३ बुंदलखंड मुलखीं राजा चतुरसाल यानें पेशव्यास कुमकेस घेऊन मोंगलांस बुंदलखंडांतून पार केलें, यास्तव त्यानें बाजीरावाला कांहीं मुलूख बक्षीस दिला. १४ राजा जयसिंग यास माळव्याचें आधिपत्य प्राप्त झालें तें त्यानें बाजीरावास दिलें.

भाग पंधरावा.

सन् सत्राशें चवतिसांपासून सत्राशें चाळीसपर्यंत.

१ मराठी लोकांची वर्तणूक. २ रघूजी भोंसल्यास सेनासाहेबसुभा पदवी प्राप्त झाली. ३ वाडीचे सांवत व आंग्र्या व शिद्दी यांचें वर्तमान. ४ बाजीराव पेशवा माळव्या मुलखांतून माघारां आला तें वृत्त. ५ मल्हारजी होळकर यानें मुलखांत स्वांऱ्या घातल्या तें प्रकरण. ६ बाजीरावास खर्चाची अडचण पडली यास्तव त्यानें बादशाह यांशीं तह करून माळव्या मुलखीं

कांहीं अधिकार मिळविला, त्याशिवाय त्यास दक्षिणेंतही सरदेशपांडेपणा मिळाला. ७ दिल्लीच्या बादशाहानें निजामउल्मुलुख आपणास वश व्हावा म्हणून उद्योग केला तो विस्तार. ८ मोंगल व बाजीराव या दोहीं पक्षीं युद्धाची सिद्धता झाली, तेव्हां निजामउल्मुलुखानें मोंगलांचा पक्ष स्वीकारिला. ९ बाजीरावानें पराक्रमेंकरून दिल्लीच्या दरवाजापर्यंत प्रवेश केला तो प्रकार. १० आंग्र्याची हकीगत. ११ बाजीरावानें निजामउल्मुलुखाच्या लश्करास भोपाळाजवळ घेरा घालून असा उपद्रव केला कीं, त्यास याशीं तह करावा लागला. १२ पोर्टुगीस लोक व इंग्रेजलोक यांची वर्तणूक. १३ पेशवे व रघूजी भोंसले यांचें युद्ध झालें तें. १४ दिल्लीमध्यें व्हारशी मुलखाचा नादरशाह नामा बादशाह आला त्यामुळें मोंगल लोक संकट पावले तें प्रकरण; मग थोडकेच दिवसांनीं त्यानें दिल्लीचें तक्त मोंगलांस माघारें देऊन आपण आपले मुलखीं गेला. १५ मरठ्यांनीं वसई किल्ल्यास घेरा घातला ती कथा. १६ पेशव्यांनीं दक्षिण घेतल्याचे पूर्वी माळवा व बुंदेलखंड या दोहों मुलखीं काय काय बंदोबस्त केला तो प्रकार. १७ पेशवा हिंदुस्थानांत संचार करूं लागला. १८ मराठ्यांनीं संभाजी आंग्र्यावर कांहीं मसलत केली होती ती बाजीरावाच्या मरणामुळें सिद्धीस न गेली. १९ हिंदुस्थान व दक्षिणेदश आदिकरून सर्व मुलखांच्या राज्यांची वर्तमानें. २० बाजीरावाच्या स्वभावाचें स्वरूपकथन; व त्याचे पुत्र बाळाजी बाजीराव व रघुनाथराव व जनार्दन बाबा व समशेर बहादूर यांची गोष्ट.

भाग सोळावा.

सन् सत्राशें चाळिसापासून सत्राशें एकुणपन्नासपर्यंत.

१ करनाटकांत मराठ्यांचा प्रवेश. २ रघूजी भोंसला यानें बाळाजी बाजीराव यास पेशवाई न मिळावी ह्मणून राजाजवळ उद्योग केला तो शेवटास न गेला. ३ चिमणाजी आपा याचा मृत्यु. ४ पेशवा राजापासून मोठ्या लाभाची सनद पावला.

५ भास्करपंत बंगाल्यांत शिरला. ६ दमाजी गाइकवाडानें माळव्यांत स्वाऱ्या घातल्या. ७ अल्लीबेरदीखानानें भास्करपंतास बंगाल्यांतून काढून दिल्यावर रघूजी भोंसला यानें स्वयें स्वारी केली. ८ तेव्हां दिल्लीच्या बादशाहानें पेशव्यांस माळव्याचा अधिकार व इतर लाभाची आशा दाखविली, यास्तव त्यानें अल्लीबेरदीखानाचा पक्ष स्वीकारून रघूजीला तेथून घालविलें. ९ मग पेशवा बादशाहापासून माळव्याची सनद पावून साताऱ्यास आला. १० त्यापुढें रघूजी भोंसले आणि बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची कांहीं समजूत पडली. ११ निजामउल्मुलुख याची कांहीं गोष्ट. १२ रघुजीचा भास्करपंत व मोठे मोठे मानकरी मराठे सरदार पुनः बंगाल्यांत गेले ते अल्लीबेरदीखानाच्या कपटानें घातेंकरून मारिले गेले. १३ आफगानांचा बादशाह आमेदशाह अबदाली याची गोष्ट; दिल्लीचे बादशाहाचा मृत्यु, आणि त्याच्या पुत्राचें स्थापन; निजामउल्मुलुखाचा मृत्यु, १४ नाशिरजंग गोठें सैन्य घेऊन करनाटकास चालिला. १५ राजाराम राजा कसा प्रकट झाला तें प्रकरण. १६ त्यानंतर साताऱ्यास सकवार बाईची व ताराबाईची काय वर्तणूक झाली तें. १७ बाळाजीनें सकवार बाई कोणे प्रकारें सती घालविली तो विस्तार.

भाग सत्रावा.

सन् सत्राशें पन्नासांपासून सन् सत्राशें छप्पन्नांपर्यंत.

१ पेशव्यानें रघूजी भोंसला व इतर सरदार वश केले. २ पुणें शहर मराठे लोक यांची राजधानी झाली. ३ बाळाजी पेशवा व सदाशिवराव भाऊ यांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न झाला; त्याचें कारण रामचंद्रबाबा शेणवी याचा उद्भव. ४ पेशव्यानें गाजीवादिन, निजामउल्मुलुखाचा वडील पुत्र, त्याचा पक्ष अंगीकारला. ५ फ्रांशीस लोकांनीं मुजाफरजंगाचा पक्ष धरून त्यास निजामपदवी दिली; नंतर मुजाफरजंगाचा मृत्यु; व सलाबतजंगास निजामपदवीचा लाभ. ६ पेशवा गाजीवदिनाच्या कामासाठीं

कृष्णेपर्यंत गेला, परंतु ताराबाई व गाइकवाड यांच्या कृत्रिमामुळें माघारां आला; आणि राजाराम मोठ्या अडचणीनें बंदींत पडला, ७ सलाबतजंग फ्रांशीस लोकांच्या आश्रयेंकरून गांवें लुटीत पुण्याकडे गेला. ८ रघूजी भोंसल्यानें काय काय संपादन केलें तें प्रकरण; व मीरहबीब याचा मृत्यु. ९ दिल्लीकडील कांहीं वर्तमान; व मराठे त्या कामांत शिरले तो विस्तार. १० गाजीवदीन, शिंदा व होळकर यांच्या आश्रयेंकरून दिल्लीहून दक्षिणेस चालिला; तो आपली निजामपदवी पावेल असें सिद्ध झालें असतां आपण मृत्यु पावला. ११ सलाबतजंग निजामपदवी पावल्यावर त्यानें पेशव्यास काय काय दिलें तो प्रकार, १२ पेशव्यानें करनाटकीं स्वारी केली. १३ पेशव्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव गुजराथेंत पाठविला. तो तें कार्य करून हिंदुस्थानांत गेला. १४ रघूजी भोंसल्याचा मृत्यु; व त्याच्या चौघां पुत्रांची गोष्ट. १५ पेशवा व ताराबाई यांची समजूत झाली ती कथा. १६ दिल्लीकडचें कांहीं वर्तमान; दिल्लीचा आमेदशाह बादशाह याचे गाजीवदिनाच्या पुत्रानें डोळे काढून त्यास कैदेंत ठेविलें; आणि जानदारशाह म्हणून पूर्वीचा बादशाह त्याचा नातू तक्ताधिपति केला. १७ बाळाजी बाजीराव पेशवा याच्या स्वभावाचें वर्णन. १८ पेशव्यानें आंग्र्याचा मुलूख घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांसीं कांहीं बोलणें करून तें काम झाल्याच्या पूर्वीच त्याला सावनूर घ्यावयाकरितां तिकडे जावयाचें अगत्य पडलें. १९ इंग्रेजांचीं लढाऊ जहाजें जाऊन सुवर्णदुर्ग किल्ला घेतला; तो मराठ्यांस सोंपविला. २० मराठे यांनीं आंग्र्याचा मुलूख व किल्ले घेऊन विजयदुर्गास घेरा घातला असतां त्यांचे कुमकेस इंग्रेजांचीं जहाजें जाऊन त्यांनीं मराठे लोक आपल्या लोकांत न घेतां तो किल्ला घेतला. २१ मराठे लोक जाऊन त्यांनीं सावनूर किल्ला घेतला; फ्रांशीस लोक यांस दक्षिणेंतून काढावयासाठीं पेशवा व सलाबतजंग यांनीं मसलत केली, ती बसीच्या युक्तीपुढें सिद्धीस गेली नाहीं. २२ पुण्यामध्यें पेशवे आणि मुंबईचे इंग्रेज यांची समजूत झाली तो प्रकार.

मराठ्यांची बखर

पूर्वार्ध

भाग पहिला.

---

१ पूर्वी मुसलमान लोकांनीं हिंदुस्थान घतल्याच अगोदर ते उगीच म्वांऱ्या करून तें लुटीत असत, ते संन् अकराशांच्या सुमारें अटक नदीस येऊन पोंचले.

२ त्यापुढें तीनशें वर्षांनंतर, अल्लाउद्दीन खिलजी या नामें कोणी एक मोठा मुसलमान सरदार झाला, त्यानें आठ हजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून खानदेशांतून अकस्मात् देवगडासमोर येऊन डेरा दिला. त्या वेळेस कोणीएक मराठा रामदेवराव जाधव म्हणून त्या किल्ल्याचा राजा होता, त्यानें आपलें संस्थान राखावयासाठीं कांहीं युद्ध केलें, आणि परतला; मग किल्ल्यांत जाऊन अल्लाउद्दीनाशीं तहाचें बोलणें लाविलें; तेव्हां बहुत द्रव्य दिल्यास तो आपला मुलूख सोडून जातो, असें ठरलें. इतक्यांत रामदेवरावाचा पुत्र मुलखांतून फौज जमा करून घेऊन आला, आणि बापानें ठरविलेला तह न मानितां अल्लाउद्दीनाशीं युद्ध करूं लागला. त्या प्रसंगीं राजपुत्राचा पराभव झाला; त्यामुळें ते मुसलमान लोक गर्वेंकरून उन्मत्त झाले; यास्तव राजास आपलें सर्व द्रव्य आणि इलिचपूर द्यावें लागलें. तेव्हां ते मुसलमान लोक किल्ला सोडून निघाले, तेणेंकरून अल्लाउद्दीन मोठा विख्यात झाला; अणखी याला दिल्लीचें तक्त सहज प्राप्त झालें.

३ मग त्यानें दक्षिणदेशीं तीन वेळां फौज पाठविली, या योगेंकरून बहुतेक दक्षिणदेश व तैलंगण त्याचे हस्तगत झालें; आणि त्या लश्कराचे उपद्रवानें नर्मदेपासून रामेश्वरापर्यंत मुलखाची मोठी हैराणगत झाली. पुढें अल्लाउद्दीनानें बहुत दिवस राज्य केलें; शेवटीं त्याच्या राज्यांत जागोजाग बंडें उत्पन्न झालीं; आणि तो मेल्यानंतर दिल्लीचे दरबारी लोकांत कितीएक वर्षें वैमनस्य पडत गेलें. अशा संधींत हिंदू लोकांस पुनः आपलें राज्य स्थापावयास फावलें. ते एका देवगडावांचून सर्व दक्षिणेंत संचार करूं लागले, आणि देवगडासही घेरा घालून लढूं लागले. तेव्हां दिल्लीमध्यें मुबारीक नामें बादशाह होता, तो सैन्य घेऊन आला. ते समयीं जे लोक किल्ला सभोंवता वेष्टून युद्ध करीत होते ते बादशाहाशीं युद्ध न करितां पळूं लागले. त्यांचे पाठीस बादशाह लागला, तेव्हां एक हरपाळदेव राजा सांपडला; त्याच्या अंगाचें कातडें काढविलें, तेणेंकरून तो मृत्यु पापला. मुबारिकानंतर दिल्लींत तघलख नामें बादशाह झाला, त्याचें राज्य असतां सन् तेराशें तेविसांत दक्षिणदेशीं पुनः बंड उत्पन्न झालें; तें मोडावयास त्याचा पुत्र जो युनास् तो सैन्यासुद्धां येऊन त्यानें तें बंड मोडलें; आणि तैलंगणांतील वारंगूळ नामें राजधानी घेतली; ते वेळेस त्या नगरचे कितीएक मोठमोठे गृहस्थ परागंदा झाले. नंतर बारा वर्षांनीं त्यांतील दोघां गृहस्थांनीं तुंगभद्रेचे तिरीं विजया नामें एक नवीन नगरी वसविली; तिची कांहीं काळेंकरून कोणीएका मोड्या राजानें राजधानी केली. मग ज्यानें एवढा मोठा पराक्रम केला, असा जो युनास् त्याला सन् तेराशें पंचविसांत राज्याभिषेक करून दिल्लीचे तक्ता-

वर बसविलें, आणि त्याचें नांव महंमद तघलख असें ठेविलें. तो बहुत विद्यांत निपुण असे, परंतु उतावळा, अविचारी, निर्दय, ह्मणून राज्यास अयोग्य होता. तो राज्य करूं लागल्यापासून दोन वर्षांनीं मोंगल लोक मोठी फौज घेऊन दिल्लीचे दरवाज्याजवळ येऊन पोंचले; तेव्हां बादशाहानें त्यांस बहुत द्रव्य देऊन फिरविलें. नंतर तें द्रव्य जितकें खर्चलें होतें तितकें उत्पन्न करावयाकरितां, धूरसमुद्र* नामें एक नगर व करनाटक लुटून द्रव्य आणिलें; तरी त्याला पुरेसें झालें नाहीं. यास्तव नानाप्रकारें प्रजेस पीडा करूं लागला. तो प्रकार असा कीं, तांब्याचे पैशांवर शिक्का करून ते रूपयांच्या किमतीनें चालविले; आणि देवगडाचें नांव दौलताबाद ठेवून दिल्लींत राहणारे लोकांस सांगितलें कीं, तुह्मी सर्वांनीं दौलताबादेस जाऊन राहावें; आणि सांगितल्याप्रमाणें त्या लोकांस वर्त्तविलें; तेणेंकरून त्यांस बहुत कष्ट झाले, आणि दिल्ली ओस पडली.

४ त्यानंतर त्याचे राज्यांत कितीएक जागीं बंडें उत्पन्न झालीं तीं अशीं कीं, तो बादशाह एक बंड मोडी तों त्याला दुसरे बंडाचें वर्त्तमान कळे, असें होऊं लागलें. शेवटीं अफगान लोक व उत्तरेकडचे लोक, हा धनी योग्य नव्हे असें जाणून राज्यांत आपणच सत्ता करूं लागले; यास्तव बादशाहाने फौज उत्तरेकडे दूर योजिली. त्या संधींत जो पूर्वी मुसलमानांनीं जिंकिलेला तैलंगणच्या वारंगूळ नगरचा राजा, तो मुलखांतून फौज घेऊन आला, आणि मुसलमान

---

* कोणी ह्मणतात कीं, धूरसमुद्रनगर करनाटकचे वळदेवाची राजधानी. कोणी ह्मणतात कीं, तुळवा याचे बंदरचें मोठें शहर होतें: परंतु आतां त्याचा ठिकाण नाहीं.

लोकांशीं मोठ्या युक्तीनें युद्ध करूं लागला. ते वेळेस बादशाह संपूर्ण दक्षिणेच्या बंदोबस्तास मोठी फौज धरूं लागला. इतक्यांत असें मोठें बंड उत्पन्न झालें कीं, नर्मदेचे दक्षिणेस जितकीं मुसलमान लोकांचीं वेगळीं वेगळीं संस्थानें झालीं तितक्यांचें कारण तें बंड. त्या बंडाचें मूळ असें आहे कीं, पूर्वी गुजराथी लोकांनीं कांहीं बंड केलें, तें बादशाहानें मोडिलें, तेव्हां ते लोक बादशाहाचे भयानें पळाले ते दौलताबादकरांचीं पाठ निघाले. यास्तव बादशाहानें दौलताबादकरांस पदच्युत केलें; आणि सेवकांस आज्ञा केली कीं, गुजराथी लोकांस ह्मणावें, तुह्मी निर्भयपणें हुजूर येऊन भेटावें. तें सेवकांनीं सांगितल्यावरून गुजराथी लोक विश्वासानें बादशाहाचे भेटीस जाऊं लागले. ते समयीं बादशाह फौजेसहित गुजराथेंत होता ह्मणून ते तिकडे गेले. ते गुजराथेजवळ गेले तों, त्यांस असें वाटलें कीं, बादशाह आह्मास बोलावून नेऊन कांहीं घात करील. याकरितां जे त्यांना नेणारे बादशाहाचे लोक त्यांचे बरोबर होते, त्यांस तेथेंच मारून बंडाचा झेंडा लावून माघारे दौलताबादेस चालिले. तेव्हां वाटेनें जातां जातां, जे संस्थानी लोक बादशाहापासून त्रास पावले होते, ते त्यांस मिळूं लागले. तें सैन्य असें जमलें कीं, तें दौलताबादेजवळ जातांच त्या किल्ल्यांतल्या लोकांनीं ह्या सैन्यापुढें बादशाहाचें कांहीं चालणार नाहीं, असें जाणून दौलताबादेच्या मुख्य कारभाऱ्यास कैद केलें, आणि किल्ला बंडवाल्यांस दिला. नंतर त्या बंडाचे लोकांस असें वाटलें कीं, ह्या एवढ्या मोठ्या सैन्यास धनी एक असावा; परंतु तें सैन्य एकाएकीं जमलेलें ह्मणून त्यांत कोणी राज्य करा-

वयास योग्य आहे किंवा नाहीं, हें कोणास कांहींच समजेना; यास्तव एक इस्माएल नामें एक हजार स्वारांचा सरदार होता, त्याला बादशाह करून त्याचें नांव नासरूदिन ठेविलें, आणि तो दौलताबादचा तक्ताधिपति केला. हें वर्त्तमान महंमदशाह बादशाहास कळतांच, तो फौजेसुद्धां गुजराथेंतून आला. तो दौलताबादेस येतो तों ते बंडवाले युद्धास सिद्ध होते, ह्मणून त्यांचें व या बादशाहाचें तत्काळ युद्ध झालें. त्या प्रसंगीं दोघांतून एकाचाही जय झाला नाहीं, परंतु महंमदशाहाचें सैन्य ज्या जागीं लढाई झाली त्याच जाग्यावर होतें; आणि नासरूदिनाचें मागें सरलें. तेव्हां त्या बंडवाल्यांनीं असा विचार केला कीं, नासरूदिनानें किल्याचें रक्षण करावें, आणि सरदारांनीं फौजेच्या वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून त्याचे मुलखांत चोहींकडून शिरावें; आणि मोठी धुमाळी करावी; समोर लढूं नये. मग तसेंच केलें. हें वर्त्तमान महंमदाला कळतांच, त्यानें दौलताबादेस वेढा घातला, आणि जे सरदार मुलखांत दंगा करावयास जात होते, त्यांत एक जफीरखान नामें मुख्य होता त्याचे पाठीमागें एक आपला अंमादउल्मुलुख टेब्रिजी नामें मोठा सरदार लाविला. इकडे सभोवता वेढा पडल्यामुळें किल्ल्यांतल्या लोकांस अन्नपाणी मिळेनासें झालें. यासाठीं ते असा विचार करूं लागले कीं, आतां युद्ध करूं नये; किला द्यावा. इतक्यांत दिल्लीकडे एक मोठें बंड उत्पन्न झालें, असें वर्त्तमान महंमदशाहास कळलें; यास्तव किला घ्यावयाचें काम आपले सरदारांस सांगून आपण दिल्लीस गेला. हें वर्त्तमान दक्षिणी लोकांस कळतांच, ते चोहींकडून आले, आणि जे बादशाहाचे

सरदार किल्ल्याशीं लढत होते त्यांस नानाप्रकारें उपद्रव करूं लागले. तेव्हां त्यांस असें भय झालें कीं; किल्ला सोडून लवकर नर्मदा उतरून पार जावें, ह्मणून पळूं लागले. तेव्हां दक्षिणी लोक त्यांचे पाठीस लागले, यास्तव त्यांना वाटेनें दक्षिणी लोकांचा उपद्रव बहुत लागला; परंतु ते तसाच सोशीत सोशीत नर्मदा पार झाले. इकडे जफीरखान पळत होता तो हें आनंदाचें वर्त्तमान ऐकून पाठीस लागलेल्या अंमादउल्मुलुखावर माघारा उलटला; तेव्हां तो आपले फौजेसहित बेदराजवळ ठाणें धरून राहिला. जफीरखान मोठा विचारवंत होता, त्यानें शत्रूशीं तत्काळ युद्ध केलें नाहीं; त्याचे बरोबरीचा आकार मात्र दाखविला. त्याच्या अशा आचरणानें तैलंगणचे राजास मोठा भरंवसा वाटला; ह्मणून त्यानें त्याचे कुमकेस पंधरा हजार फौज पाठविली; आणि दौलताबादेहून पांच हजार आली; आणि त्याची वीस हजार होती; अशी चाळीस हजार फौज झाली; तेव्हां तो अंमादउल्मुलुखाशीं लढूं लागला. ती लढाई फार मोठी झाली, तींत अंमादउल्मुलुख पडला; आणिक त्याची फौज बहुत नाश पावली. मग तो मुलखांत जागोजाग ठाणीं घालून आपण फौजेसहित दौलताबादेस आला. त्या वेळेस नासरुद्दिन बादशाहानें, हा आपणापेक्षां मोठा पराक्रमी आणि विख्यात, असें जाणून किल्ल्यांतून बाहेर आपण त्याला सामोरा आला, आणि भेटला. मग सर्व मानकरी लोकांस ह्मणाला कीं मजपेक्षां हा बहुत योग्य आहे, याला तक्ताचा अधिकारी करावा. अशी बादशाहाची आज्ञा होतांच या सर्वांनीं अवश्य ह्मणून नासरूद्दिनाचे जागीं

जफीरखानास बसविलें. त्याचें नांव सुलतान अल्लाउद्दीन हुसेन कांगोब्राह्मणी असें ठेविलें.

५ ब्राह्मणी नांव ठेवण्याचें कारण असें आहे कीं, पूर्वी दिल्लीमध्यें एक कांगो नामें ब्राह्मण होता, त्यानें जफीरखानास त्याचे बाळपणांत विकत घेऊन आपल्या घरचे कामाकरितां बाळगलें होतें. नंतर कांहीं दिवसांनीं हा उत्तमगुणी असें जाणून कांहीं द्रव्य न घेतां त्यास त्या ब्राह्मणानें सूट दिली; आणि जवळचें कांहीं द्रव्य देऊन संतोषेंकरून बोलिला कीं, तुला लक्ष्मी प्रसन्न असो. असे त्याचे उपकार व आशीर्वाद स्मरून जफीरखानानें आपल्या नांवास कांगोब्राह्मणी अशीं अक्षरें लाविलीं; अणखी त्या ब्राह्मणास बलावून आणून त्यास आपल्या जामदारखान्याचें काम सांगितलें; आणि आपणापासून पुढें जे आपले पुरुष झाले त्यांचेंही नांव कांगो असें चालविलें.*

६ असा त्यानें या ब्राह्मणाचा मान राखिला, हें वर्त्तमान सन् तेराशें सत्तेचाळिसांत झालें. ते वेळेस महंमद तघलख नामें दिल्लीचा बादशाह मेला; तेणेंकरून जफीरखानाचें राज्य निर्बाध चालूं लागलें; त्यांत जे जे बादशाह झाले, ते ते आपणास ब्राह्मणी वंश ह्मणवीत असत. सुलतान अल्लाउद्दीन हुसेन कांगोब्राह्मणी बादशाह झाला ते समयीं, दक्षिणेंत हिंदू लोकांचीं कितीएक संस्थानें होतीं त्यांतून कितीएक संस्थानी लोकांनीं आपलीं संस्थानें स्व-

* हा हकीगत फिरिष्ट नामें कोणी मुसलमानाचें वृत्त लिहिणारा होता, त्याचे बखरींतून काढून घेतली. ही खरी आहे असें भासतें, का कीं, जितके ब्राह्मण, मुसलमानांचें कांगो नामें देशपांडेपणासारिखें पद आहे, त्या अधिकाराचे आहेत तितक्यांस अद्यापि कांगो ह्मणतात.

संतोषें त्यास दिलीं, आणि कितीएक त्यानें बलात्कारें करून घेतलीं. मग जीं घ्यावयास फार कठिण तीं मात्र राहिलीं. नंतर त्यानें लोकरंजनार्थ कितीएकांस इनाम जमीनी दिल्या; कितीएकांस देशमुख्या व पाटिलक्या दिल्या; कितीएक सरदारांस जहागिरी देऊन फौजेसहित चाकरीस ठेविलें. याप्रमाणें त्यानें लोकप्रीति संपादिली; आणि आपले राज्याचे बळकटीसाठीं कितीएक मुसलमान लोकांस मोठमोठ्या जहागिरी देऊन हिंदू लोकांनीं मुसलमानांचे आज्ञेंत वागावें असें केलें. त्या वेळेस बहुतेक दक्षिण देश व कोंकणपट्टी त्यांनीं घेतली; परंतु दाभोळेपासून रामसपर्यंत कोंकण, व घाटमाथा पुरंदर डोंगर हरणकाशी-पावेतों बहुतेक त्यांचे स्वाधीन नाहीं. अशीं शंभर वर्षें गेलीं, नंतर तेंही घेतलें. सुलतान अल्लाउद्दीन हुसेन कांगोब्राह्मणी बादशाह दहा वर्षें होता, नंतर मेला. त्याचे जागीं त्याचा पुत्र महंमदशाहब्राह्मणी स्थापिला, तो संन् तेराशें सत्तावन्नांत राज्य करूं लागला. नंतर एक वर्षानें तो सैन्य घेऊन मुलुख घ्यावयास करनाटकांत गेला, ते समयीं दौलताबादेंत सैन्य बहुत नव्हतें; आणि असें वर्त्तमान आलें कीं बादशाह करनाटकांत मेला. तें ऐकून मुसलमानांतील एक बहिरामखान मजेंडराणी नामें सरदार होता त्यानें कोणीएक मराठा जाधव याचे मसलतीनें मोठें बंड उत्पन्न केलें. त्यापूर्वीं अकरा वर्षें मुसलमानांचे राज्यांत बंड नव्हतें. हें बंडाचें वर्त्तमान बादशाहास करनाटकांत कळलें तेव्हां तो बहिरामखान, बादशाहाचे जातीचा मुसलमान, यास्तव बादशाहानें त्याला बहुत युक्तीनें सांगून पाठविलें; निकरानें निरोप पाठविला नाहीं. परंतु मराठी

लोकांचे सहायास्तव त्याला तें ऐकतां येईनासें झालें; आणि पैठणाजवळ एक बादशाहाचा मोठा सरदार होता, तेथें फौजेसहित जाऊन युद्ध करूं लागला; आणि त्यापासून पराभव पावला. याखेरीज ब्राह्मणी वंश बादशाहाचे राज्यांत दुसरें बंड झालें नाहीं. त्यांत मराठी लोकही सुखी असतील.

७ यानंतर संन् तेराशें शाण्णवांचे सालीं एक मोठा दुष्काळ पडला, तो इतर दुष्काळांप्रमाणें नव्हता ह्मणून त्याचें नांव दुर्गादेवी असें ठेविलें, तो बारा वर्षें होता.

८ नंतर समर्थीं पाऊस पडूं लागला, परंतु बहुत दिवस दुष्काळ होता ह्मणून मुलुख व प्रांत ओस पडले होते. याजकरितां त्या दुष्काळानंतर तीस वर्षेंपर्यंत वसूल अगदीं थोडा येत होता. याशिवाय जे किल्ले मुसलमानांनीं घेतले होते ते पाळेगारांनीं बळकाविले, आणि ते प्रजेस नानाप्रकारें दुःख देऊं लागले.

९ त्याचा सुमार संन् चौदाशें एकुणतीस, त्या वेळेस सलतान आमेदशाह ब्राह्मणी नामें बादशाह होता, त्यानें तें बंड मोडिलें, आणि लोकांस सुख व्हावें ह्मणून बंदोबस्तासाठीं एक सैन्य सिद्ध करून पाठविलें, त्याचा मुख्त्यार मलिख उलटीजार नामें एक सरदार करून पाठविला. त्याजबराबर एक मोठा शाहाणा ब्राह्मण दादूनरसू काळे या नामें पाठविला. ते कोणी पाटील व देशमुख व देशपांड्या आढळला असतां त्याला बरोबर नेऊन त्याचे जागीं त्याला स्थापावा, असें करीत चालिले. तें लश्कर जाऊन त्यांनीं तें बंड मोडून वांई किला घेतला, आणि वेदरास गेले.

१० मुलखांचा बंदोबस्त दादूनरसू काळे याजकडे होता, त्यानें प्रांताचे सीमांचें स्मरण नाहींसें पाहून सर्व हद्दी

नव्या केल्या. त्यांत जे देश फार लहान होते ते वाढविले, आणि लोकांस पहिल्या वर्षीं माफीचा कौल दिला; दुसरे वर्षीं त्रिंध्यास एक तोवरा दाणा घेऊन लोक सुखी केले.

११ इतक्यांत घाटमाथ्याचे रामोशी हे लोकांस उपद्रव करूं लागले, तेव्हां वादशाहास असें वाटलें कीं, सर्व डोंगरी किल्ले घेतल्यावांचून रयतेस सुख होणार नाहीं. यानंतर सुलतान अल्लाउद्दीन वादशाह असतां, त्याचा वजीर मियां मनउला यानें असा मनसोवा केला कीं सारे सह्याद्रीचे किल्ले व कोंकणपट्टींत जे मुलुख आपल्या हातीं आले नाहींत ते घ्यावे. असा विचार झाल्यावर एक सैन्य नवें सिद्ध करून मलिख उलटीजार यास नेमिलें. त्या लश्कराचा तळ चाकणेजवळ पडला; आणि जुनराजवळ किल्ला वांधून राहिले; आणि तेथून फौज कोंकणांत पाठवून कितीएक दुष्ट राजे जिंकिले.

१२ मग जुनराहून सैन्यासुद्धां कोकणांत जाऊन शिरके यांचे किल्ल्यास घेरा घालून तो किल्ला घेऊन मलिख उलटीजारानें राजांस व लोकांस आपआपले धर्म सोडून मुसलमानांचे धर्मानें चालावें ह्मणून वहुत आग्रह केला, तेव्हां शिरके जातीचे अस्सल मराठे यांनीं मोठ्या युक्तीनें त्याची आज्ञा न मोडिली असें दाखवून उत्तर दिलें कीं, सिंहगडकर आमचे आप्त आहेत त्यांस जिंकून वर्त्तवावें, नंतर आह्मी वर्त्तूं. जर आह्मी एकटेच तुमचे धर्मानें वागूं लागलों, तर ते आमचा मुलुख घेऊन आह्मांस जातीनिराळे टाकितील. असें ते ह्मणाले यासाठीं तो मुसलमानांचा सरदार सैन्य घेऊन सिंहगड घ्यावयास चालिला,

तेथेंमर्यां शिरके यांनीं वाटेंच मुलीं छपा घालून त्या सैन्याचा बहुत नाश केला; आणि पुढें आपलें मुलुख घ-ऊन पहिल्याप्रमाणें सुखी राहिले. त्यानंतर सोळा वर्षें त्या शिरक्यांचा मुलुख घ्यावयाविषयीं बादशाहाचे दरबारीं उ-द्योग झाला नाहीं.

१२ पुढें ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडत चाललें, तें सन् पंधराशें चौविसांत अगदीं बुडालें. असें होण्याचें कारण असें झालें कीं, त्या बादशाहानें सर्व संस्थानें घेऊन आपलें राज्य अमर्याद वाढविलें, त्यामुळें मामलतदारच प्रबळ हो-ऊन त्याची आज्ञा मानीनांत, असें झालें असतां सन् चौ-दाशें अठ्याहत्तरांत, कोणीएक मोठा शाहाणा खाजेखान गावान प्रधान होता, तो, हा सर्व प्रकार पाहून हें राज्य या प्रकारानेंच बुडेल अशी अटकळ करून तें न बुडावें म्हणून कांहीं बुद्धीचे कल्पनेनें उपायांची योजना करूं लागला. त्यांत पहिल्यानें असें केलें कीं, कितीएक मुलखांच्या तुक-ड्या नव्या अधिक करून त्या त्या जागीं एक एक शा-हाणा माणूस नेमिला. त्या तुकड्यांचा प्रकार असा केला कीं, पहिला कलबुर्ग्याचा मामला एक होता, त्याचे भाग दोन केले; एक विजापूर आणि दुसरा आसनाबाद. दौ-लताबादेचे भाग दोन केले; एक दौलताबाद आणि दुसरा जुन्नरभाग. तैलंगण जुनें, त्याचे दोन केले; एक राजमं-डी व दुसरा वारंगूळ. वराड जुनें त्याचे दोन केले; एक गावेल आणि दुसरा माहूर. याशिवाय त्यानें अणखी कि-तीएक बंदोबस्ताचे उपयोगी कल्पना केल्या होत्या, त्या कांहीं दिवस चालल्या, आणि तोही मोठा वाढला. या-साठीं बहुतांचे मनांत विषम वाटून त्यांनीं त्याजवर कांहीं-

एक निमित्त आणून वादशाहाचे आज्ञेनें त्याला मारिलें. यापुढें ब्राह्मणी वंशाची वादशाही सहजच बुडाली.

१४ जे खाजेखान् गावानास मारविणारे त्यांत एक निजाम उल्मुल्क बहिरी म्हणून होता, त्याचें मूळ असें आहे कीं, तो पाथी गांवचे कुळकरण्याचा पुत्र. ज्या वेळेस दुर्गादेवी नामें मोठा दुष्काळ पडला ते समयीं तो आपल्या बापाबरोबर करनाटक प्रांतीं गेला होता, तेथें काळक्रमण करीत असतां, आमेदशाहा वली ब्राह्मणी वादशाहाचें लश्कर आलें, त्या लश्करी लोकांनीं याला धरून नेलें. नंतर वादशाहाचे आज्ञेनें यास मुसलमान करून वादशाहाचे चाकरीस ठेवून त्याचें नांव मलिख हुसेन ठेविलें. पुढें महमदशाहाचे राज्यांत त्याला हजार स्वारांची सरदारी दिली. नंतर तो अधिक अधिक योग्यता पावूं लागला असतां खाजेखान गावानाचे आश्रयानें त्याला तैलंगणाची मामलत व या मुलखाच्याही कितीएक जागा मिळाल्या; आणि निजामउल्मुल्क असें नांव पावला. तो असा कृतघ्न होता कीं, शेवटीं त्यानें आपला संरक्षण करणारा जो खाजेखान गावान त्यास मारिलें.

भाग दुसरा.

१ पहिल्या भागांत असें लिहिलें आहे कीं, ब्राह्मणी वंशाचें राज्य सन् पंधराशें सव्वीसपर्यंत बुडालें नव्हतें, परंतु त्यापूर्वीच ज्याचें नांव ब्राह्मणी वंश नव्हे असे पांच मुसलमान दक्षिणेंत सत्ता करूं लागले होते. त्यांत जो विजापुरीं होता त्याच्या कुळाचें नांव इदिलशाही होतें; गोंव-

ळकौंडें आणि हैदराबाद हीं दोन्हीं एकच, या जागीं जो होता त्याचे कुळाचें नांव कुतुभशाही होतें; तिसरा वराडांत होता त्याचे वंशास अंमादशाही ह्मणत; चवथा अहंमदनगरीं असे तो निजामशाही कुळाचा होता; पांचवा अहंमदाबाद बेदरचा राहाणारा, त्याची बरीदशाही कुळी. असे पांच झाले होते. परंतु अंमादशाही आणि बरीदशाही या दोन्ही कुळया थोडक्याच दिवसांनीं बुडाल्या, आणि इदिलशाही १, कुतुबशाही २, निजमशाही ३, ह्या तिन्ही राहिल्या. ते समयीं मराठी लोकांस तेज आलें, त्या योगें ते स्वतंत्रपणा करूं लागले. दुसरें, पहिले भागांत लिहिलें कीं, सन् चौदाशें सत्तेहत्तरांत खाजेखानानें राज्यांतल्या परगण्याचे नवे नवे अधिक भाग करून त्या जागीं एक एक उत्तम माणूस ठेविला. त्यांत जो दौलताबादेस ठेविला तो अदिलखान साबी नामें मुसलमान होता, जोंपर्यंत खाजेखान होता तोंपर्यंत तो दौलताबादेस होता. नंतर बादशाहानें त्यास विजापुरीं ठेविलें; तेथें सहज कांहीं निमित्तें घडलीं तीं सर्व दैवयोगें त्यास अनुकूळ झालीं. शेवटीं सन् चौदाशें एकुणनव्वदांचे सालीं तो बादशाहाचें पद पावून सर्व राज्याचा अनुभव घेऊं लागला; असें विजापुरचे बादशाहीचें मूळ झालें. त्या दिवसापासून इदिलशाही वंश दक्षिणेंत मोठा विख्यात झाला. अहंमदनगरचे बादशाहीचें मूळ असें झालें कीं, निजामउलमुल्क बहिरी या नामें खाजेखान गावान वजीराचा आश्रित होता, त्यानें त्या वजीरास मारवून सुलतानाचें मन प्रसन्न करून घेतलें आणि तो मेल्यानंतर त्याचे पुत्राची वजीरी तो आपण करूं लागला; आणि खाजेखानानें दिलेल्या अधिकारीं

मलिख आमेद नामें आपला पुत्र स्थापिला, व अणखी कितीएक जागा आपल्या पुत्रास देवविल्या, त्यांत जुन्नर आणि दौलताबाद एथील परगणे लावून दिले होते. नंतर निजामउल्मुल्कानें जसा आपला पोषाक जो खाजेखान गावान वजीर याचा घात केला, त्या प्रकारेंच दुसऱ्या कोणी दुष्टानें त्यास मारविलें. त्या वेळेस त्याचा पुत्र मलिख आमेद मोठें बंड उत्पन्न करून आला, आणि बादशाही आपण करूं लागला. त्या समयीं ब्राह्मणी वंशाचा बादशाह महामुदशाह ब्राह्मणी होता, त्यानें तें बंड मोडावयाकरितां फार उद्योग केला, परंतु उपाय चालेना, असा अहंमदनगरचा बादशाह झाला, आणि त्याचें नांव निजाम पडलें व त्याला बहिरी* ह्मणत होते. कुतुभशाही बादशाहीचें मूळ असें आहे कीं, सन् चौदाशें पंचाण्णवांत तैलंगणचा मामलत कुतुभउल्मुल्क नामें कोणीएक मुसलमान होता त्याला सांगितली होती, ती त्यानें सोळा वर्षेपर्यंत केली नंतर तो सन् पंधराशें वारांत गोंवळकोंड्याचे बादशाहाचें तक्त पावला, आणि आपलें नांव कुतुपशाह असें चालविलें. असाच वराडचा मामलेदार वराडचा बादशाहो पावला. त्याचें नांव फतेउला अंमादउल्मुल्क होतें; त्याचें राज्य पंधराशें वारांपासून पंधराशें चौऱ्याहत्तरांपर्यंत चाललें. त्यानंतर अहंमदनगरचे बादशाहानें तें राज्य घेतलें. बरीदशाही होती ती अंमादशाहीचे अगोदरच बुडाली. तिचे खालीं बेदर व कलबुर्गा यांचे जवळचा मुलुख होता, तो विजापुरचे

---

* बहिरी नांव पडावयाचें कारण असें कीं, त्याचा बाप योग्यता पावल्याचे पूर्वी बहिरी पक्षी याचें संरक्षण करावयाचें काम पत्करून शिकारखान्यांत चाकरीस राहिला होता ह्मणून असें नांव पडलें.

बादशाहानें घेतला. याप्रमाणें दोन बुडाल्यावर एक विजापुरची, दुसरी अहंमदनगरची, तिसरी गोंवळकोंड्याची, या तीन राहिल्या. त्यांत विजापुरचे बादशाहीची हद्द, दक्षिणेस निरा नदीपासून तुंगभद्रा नदीपर्यंत होती; आणि तुंगभद्रेचे दक्षिण तिरीं आंदोणी परगणा व नंदीहाळ शहर होतें, तेंही विजापुरचे बादशाहीखालीं होतें. पश्चिमेस कोंकणपट्टींत बागकोटापासून रामसपर्यंत मुलुख, मध्यें मध्यें कांहीं कांहीं ठिकाणें सोडून विजापुराकडे होता. पूर्वेकडे रायचूर परगणा व इदगी परगणा व मलकेर परगणा व बदर परगणा हे चार परगणे विजापुराकडे होते. याखेरीज पूर्वेकडचे दुसरे परगणे जे राहिले ते गोंवळकोंड्याकडे होते. उत्तरेकडे अक्कलकोट व नळदुर्ग व कालीयान व सोलापूर इतके मुलुख विजापुरचे बादशाहीखालीं होते. अहंमदनगरचे बादशाहीखालीं, वराडसंबंधी कितीएक मुलुख व औरंगाबाद सुभा व जालने परगणा व खानदेशांतील कितीएक परगणे व बागकोटापासून वसईपर्यंत कोंकणपट्टी इतके मुलुख होते. गोंवळकोंड्याची बादशाही अशी कीं, जिचे पश्चिमेचे अंगीं विजापूरकर व अहंमदनगरकर यांचीं राज्यें होतीं. त्यांपासून पूर्वेस समुद्रापावेतों मुलुख गोंवळकोंड्याचे बादशाहीकडे होता; परंतु राजमंडी शहर व त्या खालचा मुलुख त्याचे स्वाधीन नव्हता, तेथें दुसरा राजा होता. या तिहीं राज्यांत मुलखांचीं नांवें ठेवण्याची रीति अशी होती कीं, मोठें सरकार, त्यामध्यें परगणा, त्याचे आंत कर्यात, तिचे पोटीं संमत, तिचे मध्यें महाल, त्याचे आंत तालूका; याखेरीज हिंदी नांवें दोन, प्रांत आणि देश अशीं होतीं. दुस-

री राज्यांत अशी रीति होती कीं, लहान मोठा मामला मखत्यानें सांगावा; कदाचित् कोणी मखता न केला तर बहुतकरून हिंदू लोकांस द्यावा. मखत्याचा पैका घेणें व मुलखांत चौकी पाहारा इत्यादि बंदोबस्त ठेवणें व मुलखाचे सीमेसंबंधी खटले, असल्यास त्याची चौकशी करणें, या इतक्या कामांवर बादशाहाचे दरबारांतून एके एके जागीं आमिल नामें एक एक कारभारी ठेवीत. त्या कारभाऱ्यानें वतनसंबंधी अथवा लोकांचें भाऊबंदकीचें वगैरे दुसरें कांहीं खटले असल्यास त्याची पंचाईत करून पंचांचे विचारानुरूप करावें, जातीनें मनास आणूं नये. विजापुरचे राज्यांत एक मोठा आमिल होता त्याचें नांव मोकासदार ठेविले असे, आणि दुसरे आमिल त्याचे आधीन वागत असत. असे कित्येक मोकासदार वीस वीस वर्षें कामावर होते; त्यांत कोणी मेला असतां त्या कामावर त्याचे पुत्रास ठेवावें, अशी चाल होती; कां कीं, मोकासदारांस त्या द्रव्याचा कांहीं विभाग होता. कित्येक वेळां एका वर्षांत मोकासदार पहिला दूर करून दुसरा ठेविला असें झालें. अणखी मोकासदारी निरंतर मुसलमानांसच द्यावी असें नव्हतें, कधीं कधीं हिंदूंसही देत होते. त्या राज्यांत मोकासदारीपेक्षां मोठा अधिकार दुसरा बहुतकरून नव्हता. कधीं कधीं सुभा मोठा असे, परंतु सुभ्यानें नेहेमीं त्या प्रांतीं नसावें, बहुधा दरबारींच असावें. त्यानें मुलखाचे वसुलाचें काम न करावें, परंतु त्याचे मुलखाचे दप्तरावर त्याची सही घ्यावी लागत असे.

२ ब्राह्मणी वंशाचें राज्य बुडाल्यानंतर कांहीं दिवस नवीं नवीं राज्यें झालीं, परंतु मराठी लोकांचे वर्त्तमानांत

अंतर पडलें नाहीं. त्यां वेळेचें वर्तमानावरून असें वाटतें कीं, बहुधा डोंगरी किल्ले मराठ्यांचे व सपाटीचे बादशाहाकडून असत; कधीं कधीं बादशाहाकडेच असत; कधीं कधीं देशमुख व देशपांडे यांकडे असत; त्यांत कितीएक प्रांतांतील मोठे मोठे किल्ले बादशाह आपणाजवळच राखी. त्या लोकांत ज्याचे स्वाधीन बहुत स्वार असा जो मोठा सरदार त्याला मोठ्या योग्यतेचें नांव मनसब असें देत होते. तो अधिकार व तें नांव कधीं कधीं हिंदूस देत, अशी बादशाहाची कृपा हिंदू लोकांवर होती. याशिवाय हिंदूंनीं फौजेसहित आपल्या चाकरीस असावें म्हणून कितीएक जहागिरी, इनामें, देत असत. त्या निमित्त चाकरीकरितां हिंदु लोकांस बहुत फौज ठेवावी लागत नव्हती. त्या समयीं फलटण देशाचा जहागीरदार विजापूरकराकडे होता, त्यापासून बादशाह पन्नास स्वारांची चाकरी घेत असे; आणि मराठी पेशवे यांचे वेळेस त्या जहागीरदारापासून साडेतीनशें स्वारांची चाकरी घेऊं लागले.

२ पेशवे यांचे पूर्वी इदिलशाही बादशाहींत मराठे लोकांस वर्गे असें नांव मुसलमानांनीं ठेविलें होतें, तें आतां बहुतकरून प्रसिद्ध नाहीं. असें वाटतें कीं, जसें सांप्रत बारभाई नांव हलकें आहे. तसेंच या वेळेस वर्गे नांव किमतीस उणें असेल. प्रायः तें नांव करनाटक प्रांतींचे बंड करणारे स्वारांस होतें. त्यांत कोणी मोठे मोठे जहागीरदारही होते; असें असतां सन् पंधराशें सत्याहत्तरांत त्या वर्ग्यांतील अधिकारी यांनीं करनाटकांत मोठें बंड उत्पन्न केलें. तेव्हां विजापुरचा इदिलशाह बादशाह यानें तें बंड मोडावयाकरितां लश्कर पाठविलें तें एक वर्षपर्यंत

लढलें; परंतु उपाय चालेना ते समयीं बादशाहानें कोणी एक वासूपत नामें ब्राह्मण सहाय केला, याचे हातानें त्या वर्ग्यांतील बहुतेक अधिकारी आपल्या हस्तगत करून कपटानें मारिले. यानंतर ते वर्गे लोक विजापुरचा इदिलशाह याचेच आश्रयानें निजामशाह बादशाहाशीं लढूं लागले. विजापूरकर व अहंमदनगरकर यांचे लश्करांत बहुतकरून मराठे लोक फार होते, कां कीं यांचीं राज्यें महाराष्ट्र देशांत होतीं. गोंवळकोंडेकर यांचे लष्करांत मराठे लोक बहुत नव्हते. विजापूरकर व अहंमदनगरकर व गोंवळकोंडेकर या तिघांजवळ मराठे लोक होते, ते परस्परें युद्धप्रसंग पडला असतां, आपल्या जातीचा लोभ न धरितां लढत असत. भाऊबंदकीसंबंधी द्वेष पडला किंवा बापलेंकांत विनुष्ट पडलें असतां भाऊबंद व बापलेंक यांनीं परस्परें निकरानें लढावें, अशी एक मराठी लोकांत चाल होती. ती यांचे पूर्वीच्या ब्राह्मणी वंशाचे राज्यापासून चालत आली, तिचा प्रतिबंध त्या वेळच्या बादशाहानें केला नाहीं. कां कीं, जे आपल्या जातींत भांडूं लागले ते दुसऱ्याशीं काय लढतात, असें समजून मोडिली नाहीं, तशीच रक्षिली.

विजापूरकर व अहंमदनगरकर यांचे राज्यांत मराठे सरदार कोण कोण होते त्यांचा तपशील मग येईल. आधीं विजापूर व अहंमदनगर व गोंवळकोंडा या तिहीं राज्यांत किती बादशाह झाले तो विस्तार, त्यानंतर फिरंगी लोक कोंकणांत आले तें प्रकरण, त्यापुढें मराठे सरदार यांचें वर्त्तमान लिहिलें जाईल. प्रथम विजापूर व

अहंमदनगर व गोंवळकोंडा या तिहीं राज्यांत बादशाह किती झाले तो प्रकार.

विजापूर.

विजापूरचा बादशाह पहिला सुलतान यूसफ आदिलशाह, तो संन् चौदाशें एकुणनव्वदांत तक्ताधिपति झाला आणि संन् पंधराशें दाहांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान इस्माइल आदिलशाह त्याचे जागीं बसविला, तो संन् पंधराशें चौपन्नांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र तिसरा सुलतान मलू आदिलशाह त्याचे ठिकाणीं स्थापिला, तो संन् पंधराशें पंचावन्नांत पदच्युत झाला.

त्याचा भाऊ चवथा सुलतान इब्राहीम आदिलशाह स्थापिला, तो संन् पंधराशें सत्तावन्नांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र पांचवा सुलतान आदिलशाह झाला, तो संन् पंधरा-

अहंमदनगर.

अहंमदनगचा बादशाह पहिला मलिख अहंमद, तो निजामउल्मुल्क बहिरी असें नांव पावून संन् चौदाशें सत्तेहत्तरांत राज्य करूं लागला आणि संन् पंधराशें आठ सुमारतेव्हां मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान बुराहण निजाम झाला, तो पंधराशें त्रेपन्नांत मरण पावला.

त्याचा पुत्र तिसरा सुलतान हुसेन निजामशाह तक्तावर बसविला, तो संन् पंधराशें छपन्नांत मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र चवथा सुलतान मोर्तिजा निजामशाह झाला, तो त्याचे पुत्रानें संन् पंधराशें सत्याहत्तरांत मारिला, आणि आपण तक्ताधिपति झाला. त्याचें नांव सुलतान हुसेन निजामशाह बादशाह. त्यानें दोन महिनें राज्य केलें

गोंवळकोंडा.

गोंवळकोंड्याचा बादशाह पहिला कुतुभ उल्मुल्क नामें संन् पंधराशें वारांत झाला, तो पंधराशें एकावन्नांत कारभाऱ्यांनीं मारिला.

त्याचा पुत्र दुसरा सुलतान जमशीद, तो सात महिनें राज्य करून मेला.

त्याचा भाऊ तिसरा सुलतान इब्राम कुतुभशाह बादशाह झाला. तो पंधराशें एक्यायशींत मृत्यु पावला.

त्याचा पुत्र चवथा सुलतान महंमद कुली कुतुभशाह झाला तो मेल्यानंतर त्याचा भाऊ सुलतान अबदुला कुतुभशाह* झाला.

---

* इतकीं प्रकरणें संन् इसवी शकाचे मुळापासून सोळाशेंपर्यंत झालीं. याखेरीज राहिलीं तीं पुढचे भागीं येतील.

विजापूर.	अहंमदनगर.
शें ऐशींत कारभाऱ्यीं- नीं कपटानें मारिला.	नंतर कारभाऱ्यांनीं घ्यांस मारिलें.
त्याचा पुत्र साहावा सुलतान इब्राहीम आदिलशाह, तो त्याचे स्थानीं वसविला; त्याचे मरणाचा प्रकार तिसऱ्या भागांत येईल.	त्याचा भाऊ साहावा सुलतान इस्मायल निजामशाम झाला तो तक्ताधिपति असतां त्याला त्याचे बापानें काढून दिलें आणि आपण तें पद घेतलें. त्याचें नांव सुलतान बुराहण निजामशाह. तो सातवा झाला आणि सन् पंधराशें चौऱ्याण्णवांत मरण पावला.

४ सन् इसवी शकाचे चौदाशें अठ्याण्णवांचे पांचवे महिन्यांत फिरंगी (पोर्टुगीस) लोक यांच्या जातीचा एक वास्कोदिगामा नामें मोठा सरदार बरोबर फिरंगी लोक घेऊन जाहाजांत बसून आला, तो कारकोळ देशांत समुद्रतिरीं एक कलिकत नामें शहर आहे तेथें उतरला, आणि युद्ध न करितां त्या देशांत आपल्या लोकांसहवर्त्तमान सुखवस्तीस राहिला. त्याचा बेत सुखवस्तीसच राहावें असा नव्हता, यास्तव सन् पंधराशें सातांत चौल शहराजवळ मिश्री लोक यांचे लढाऊ गलबतांची व फिरंगी लोकांचे लढाऊ गलबतांची गांठ पडतांच उभयतां मोठ्या निकरानें लढले. नंतर निजामउल्मुल्क बहिरी याशीं पोर्टुगीस लोकांनीं सख्य केलें, आणि समुद्रांत व मुलखांत

उपद्रव करूं लागले; ते सन् पंधराशें आठांत दाभोळचे खाडींतून येऊन दाभोळ लुटून गेले. ते समयीं यांचे हातीं कांहींच मुलुख लागला नव्हता. नंतर तुळव्याचा तिमोजी नामें एक समुद्रांतला लुटारू होता, तो पोर्टुगीस लोकांचा जो आल्बरकर्क नामें सरदार होता, त्यास मिळाला. मग त्यानें त्याचे मसलतीनें सन् पंधराशें दाहांचें दुसरे महिन्याचे सत्ताविसावे तारखेस छापा घालून गोवें घेतलें. तें त्या वेळेस विजापुरचे राज्याखालीं होतें, म्हणून विजापुरचा बादशाह यूसफ आदिलशाह फौजेसहित आला, आणि त्यानें लढून गोवें परत घेतलें. त्यानंतर त्याच वर्षाचे दाहावे महिन्याचे पंचविसावे तारखेस पुनः पोर्टुगीस लोकांनीं गोवें घेतलें, तें आजपर्यंत त्यांजकडेच आहे. त्यापुढें सन् पंधराशें बत्तिसांत ते लोक जाहाजांतून आले, ते चिंचणी तारापुरीं येऊन उतरले, आणि त्यांनीं तेथपासून वसईपर्यंत मुलुख लुटला. ते वेळेस वसईचा किल्ला नवाच बांधिलेला होता तो पाडिला; आणि ठाणें व मुंबई शहर यांची खंडणी घेतली. त्यापुढें दोन वर्षांनीं दमान घेतलें. त्या समयीं गुजराथेंत सुलतान बाहादूर नामें बादशाह होता, तो दिल्लीचे बादशाहाशीं लढून केवळ बळहीन झालेला असा पाहून फिरंगी लोक त्याला म्हणूं लागले कीं, आम्हांस वसई परगणा द्यावा, आणि काठेवाडांत दिऊ एथें किल्ला बांधावयास जागा द्यावी, आणि आरबस्थानचे जाहाजांचे जकातींत आम्हांस कांहीं विभाग असावा, म्हणजे आम्ही दिल्लीचे बादशाहाशीं लढाई करावयास तुमचे कुमकेला येऊं; याप्रमाणें त्यांचें बोलणें मान्य करावयास सुलतानास

मोठ्या अडचणीमुळें अगत्य पडलें. नंतर ते पोर्टुगीस लोक कितीएक वर्षें लोकांस उपद्रव न करितां आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त करून राहिले होते. पुढें सन् पंधराशें अठ्ठेचाळिसांत त्यांनीं समुद्रतीरचा मुलुख वाणकोटापासून गोमांतकापर्यंत लुटला, आणि जाळिला. तो मुलुख ते समयीं विजापुरचे राज्याखालीं होता. त्यापुढें सन् पंधराशें एकाहत्तरपर्यंत त्या लोकांचें वर्त्तमान विशेष लिहावें असें झालें नाहीं.

५ त्या वर्षीं विजापुरचा बादशाह व अहंमदनगरचा बादशाह हे दोघे मिळून फिरंगी लोकांशीं लढाई करावयास गेले, ते गोवें आणि चौल शहर या दोहींस वेढा घालून लढूं लागले, परंतु पोर्टुगीस लोकांपुढें त्यांचें बळ चाललें नाहीं, ते आपणच पराभव पावले. आपल्या जातिस्वभावाप्रमाणें उगेच बोलूं लागले कीं, यांचें युद्धशौर्य युक्त नाहीं, हे कपटानें लढतात, असें भाषण करीत करीत पळून गेले.

६ आतां मराठे सरदार यांचें वर्त्तमान.—विजापुरचे बादशाहाचे चाकरीस मुख्यत्वें मराठे सरदार होते. एक चंद्रराव मोरे, दुसरे रावनाईक निंबाळकर, ज्यांस फलटणरावही ह्मणत होते, तिसरे झुंझारराव घाटगे, चौथे रावमानें, पांचवे घोरपडे, साहावे डफळे, सातवे सांवत बाहादर वाडीचे देशमूख, वगैरे विजापूरकरांकडे होते. अहंमदनगरकरांजवळ जे होते त्यांत एक रावजाधव, दुसरे राव भोंसले, यांखेरीज अणखी दुसरे बहुत न्यून पदांचे होते. विजापूरवाल्यांचे चंद्रराव मोरे यांचें मूळ असें आहे कीं, पूर्वी करनाटकांत एक मोरे आडनांवाचा नाईक हो-

ता, याला यूसफ आदिलशाह विजापुरचा बादशाह यानें हिंदवी पायदळ फौज बारा हजार देऊन निरा आणि वारणा या दोहों नद्यांचे मधला मुलुख, जो घ्यावयास कठिण, फार अडचणीचा असा होता, तो घ्यावयाचें काम सांगितलें. ते समयीं त्या मुलखांत शिरके यांचे मूळ पुरूष होते, आणि यांचे सहाय गुजर, मामूलकर, मोहिते, महाडीक वगैरे होते. असें असतां मोरे यांनीं तेथें जाऊन ते शिरके व यांचे सहाय जिंकून तो मुलुख घेतला. एवढें काम केलें म्हणून बादशाह यानें यांचे नांवाला चंद्रराव असें पद जोडून तो जावळीचा राजा केला. ते मोरे त्या पुरूषापासून पुढें सात पुरूषपर्यंत तेथेंच होते. यांनीं तें राज्य उत्तम नीतीनें केलें म्हणून बहुत लोक येऊन तो मुलुख वस्तीस योग्य नसतां तेथेंच राहिले. या बादशाहानें ठेविलेलें चंद्रराव असें नांव मोरे यांचे सातां पिढ्यांस चालिलें. ते बादशाहाचे आज्ञेंत वागत म्हणून बादशाह त्यांचे मुलखाचा वसूल आपले स्वामित्व मात्र राखावयास फार थोडा घेत असे. ज्यास फलटणराव नाईक म्हणत तेच निंबाळकर, यांचे कुळीचें पूर्वीचें नांव पवार असें होतें. त्यांचा मूळ पुरूष निंबाळीक गांवीं राहात होता, त्या गांवास आतां निंबळक म्हणतात. हें कूळ मराठे लोकांत पुरातन आहे. याचे पहिल्या पुरूषांस फलटण देशचे देशमुखीचा विभाग होता. सन् सोळाशें चाळिसांचे सुमारें विजापुरचे बादशाहानें यांस सरदेशमुखी दिली. त्यांनीं आपलें नांव बदलून दुसरें केलें नाहीं, जें पहिलें नाईक असें होतें तेंच चालविलें. सन् सोळाशें सुमारें त्या कुळाचा एक पुरूष वंगोजी ना-

ईक होता, याला लोक जगपाळ ह्मणत, तो मोठी पुंडाई करीत असे. याची बहीण ती शिवाजी राजाची माय आजी. मलावरीचे देशमूख झुंजारराव, ते घाटगे याचे कुळांत श्रेष्ठ होते; त्यांचें राहाणें खटांव देशीं असे. यांचे देशाची मर्यादा व निंदाळकर यांचे देशाची मर्यादा या दोहोंमध्यें महादेवाचा डोंगर. ते घाटगे मानपरगण्याचे देशमुख होते. यांचे मूळ पुरुषास ब्राह्मणी वंशाचे बादशाहानें मनसब* दिली होता. तो तारीख कोणती व बादशाह कोणे नांवाचा होता तें कळत नाहीं. विजापुरचा बादशाह इब्राहिम आदिलशाह यानें घाटगे यांस सरदेशमुखी† व झुंजारराव असें नांव सन् सोळाशें सव्विसांत दिलें. पूर्वीपासून घाटगे यांचे कुळाचा स्वभाव आपल्या आपल्यांत भांडावें असा लोकांत प्रसिद्ध आहे. माने यांचे मूळ पुरुष ह्मसवड चे देशमूख होते, यांची जागा व घाटगे यांची जागा दोन्हीं शेजारीं होत्या; ते विजापूरकरांजवळ शिलेदारी‡ करून विख्यात झाले. घोरपडे यांचें मूळचें उपनांव भोंसले होतें, यांचा एक पुरुष कोंकणचा मोठा कठिण किल्ला घ्यावयाकरतां घोरपडीचे कमरेस व आपल्या

---

*मनसब ह्मणजे, मोंगलाईंत स्वारांचे सरदारी सारिखा अधिकार होता, तो कधीं कधीं दाहा हजार स्वारांचा असे. ते लोक त्याचे खचाप्रमाणें त्यास जाहागीर देत असत.

†सरदेशमुखास विजापरचे बादशाहींत वसुलाचा विभाग किती होता तो कळत नाहीं, परंतु दिल्लीचा औरंगजेब बादशाह याचे वेळेस कितीएक सरदेशमुखांना शेंकडा दोन रुपये प्रमाणें विभाग होता.

‡शिलेदार ह्मणजे जो आपल्या सत्तेच्या घोड्यावर बसून धन्याची चाकरी करितो तो, आणि जो धन्याचे घोड्यावर बसून चाकरी करितो तो बारगीर.

कमरेस एक दोरी बांधून घोरपड किल्ल्यावर चढवून त्या दोरीवरून आपण किल्ल्यावर गेला आणि तो किल्ला घेतला, ह्मणून त्याचें नांव घोरपडे पडलें आहे, असें जुने बखरीवरून वाटतें. विजापुरचे बादशाहींत त्याची देशमुखी होती. त्याचे कुळास दुसरी नांवें त्या नांवांतच दोन होतीं, एक कापशे* आणि एक मुधोळ. कापशे वारणातिरीं होते, आणि मुधोळ घटप्रभेचे कांठीं असत. डफळे विजापुराजवळ झट परगणा आहे तेथचे देशमूख, यांचें पूर्वींचें उपनांव चव्हाण, हे डफळापुरीं पाटिलकी करीत ह्मणून यांचें नांव डफळे असें पडलें. विजापूरकरांतून त्यांस मनसब अधिकार मिळाला होता, परंतु दुसरें कांहीं वेगळें नांव मिळालें नाहीं. सांवत पहिलेपासून वाडीचे देशमूख, त्यांनीं पोर्टुगीस लोकांशीं फार चांगली लढाई केली ह्मणून बादशाहानें त्यांचे नांवांस बहादर असें पद जोडिलें, त्यापासून सांवत बहादर असें त्यांस लोक ह्मणूं लागले. यांचें मूळचें उपनांव भोंसले. त्यांजवळ नुसती पायदळ फौज होती, आणि त्या मुलखीं दुसऱ्या फौजेचा उपयोगही नव्हता. त्या वाडी प्रांतास कुडाळ देश ह्मणत.

७ अहंमदनगरचे राज्यांत एक मराठा सरदार मुख्य होता त्याचें नांव जाधवराव, तो शिंदखेरचा देशमूख, त्याचा मूळपुरूष देवगडचा राजा असेल. असें वाटतें कीं, सर्व मराठ्यांचे कुळांत जाधवरावाप्रमाणें दुसरा प्रतापी नव्हता. सन् सत्राशांच्या सुमारें निजामशाह सरकारांतून त्याला दाहा हजार स्वारांची सरदारी सांगून

* कापशे यांस विजापुरचे सरकारांत नवकस ह्मणत, आणि मुधोळांस सातकस ह्मणत.

याचे बंदोबस्तास जहागीर दिली होती. दुसरे मुख्य सरदार भोंसले, ते मोठे कुलीन होते. असें वाटतें कीं, यांची पाटिलकी बहुतां जागीं होती; परंतु त्यांचें राहावयाचें ठिकाण दौलताबादेजवळ वेरूळ ह्मणून गांव आहे तें. पहिले बाबजी भोंसले यांस पुत्र दोघे, त्यांत वडील विठोजी आणि धाकटा मालोजी. त्याला जगपाळराव नाईक निंबाळकर फलटणचा देशमूख याची बहीण दिपाबाई दिली होती. तो मालोजी भोंसला पंचवीस वर्षांचा झाल्यावर आपल्या बरोबर कितीएक स्वार घेऊन लुखजी जाधवांचे आश्रयानें मोर्तिजा निजामशाह बादशाह याचे चाकरीस राहिला. हें वर्तमान सन् पंधराशें सत्याहत्तरांत झालें. या मालोजीस पुत्र नव्हता ह्मणून त्यानें मोठी देवसेवा केली, परंतु पुत्र झाला नाहीं. मग अहंमदनगरीं एक मुसलमान जातीचा शाहसरीफ नामें मोठा अवलिया होता, त्यानें आपल्या देवाजवळ विनंती करून मालोजीस सांगितलें कीं, तुला पुत्र होईल. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्याची स्त्री दिपाबाई गरोदर होऊन प्रसूत झाली, तों पुत्र झाला. मालोजीनें तो सिद्धाचे प्रसादेंकरून झाला असें जाणून त्या मुलाचें नांव शहाजी ठेविलें. त्यावर दुसरे वर्षीं दुसरा पुत्र झाला, त्याचें नांव सरीफजी ठेविलें. त्या शहाजी भोंसल्याचें जन्म पंधराशें चौऱ्याण्णवांत झालें. मालोजी भोंसले उत्तम प्रकारें सरकार चाकरी करून अधिक योग्यता पावूं लागले, आणि ज्या जाधवाचे आश्रयानें चाकरी मिळविली तो लुखजी जाधवरावही त्यावर बहुत कृपा करूं लागला. मालोजीचा पुत्र शहाजी रूपानें फार चांगला होता. सन् पंधराशें नव्याण्णवांत शिमग्यामध्यें मालोजीनें

आपल्या पुत्रास लुखजी जाधवरावाकडे भेटावयास नेलें. तेव्हां जाधवराव या मुलाचें रूप पाहून बहुत खुष होऊन · त्यास जवळ बोलावून जिजाबाई त्याची कन्या मांडीवर हो-ती तिला बोलिला कीं, हा तुला नवरा पाहिजे काय ? आणि मंडळीस म्हणूं लागला कीं, हा जोडा कसा दिसतो ? इत-क्यांत तीं दोन्हीं मुलें एकमेकांवर गुलाल उधळून खेळूं लागलीं, तें पाहून सर्व मंडळीस चमत्कार वाटला, आणि हासूं लागले. ते वेळेस मालोजी भोंसले उभे राहून बो-लिले कीं, ऐकाहो सर्व मंडळी. आजपासून जाधवराव आमचे व्याही झाले, यास तुम्ही साक्षी आहांत. तेव्हां या मंडळींत कोणी कोणी म्हणाले कीं, हें ठीक आहे. तें ऐकून जाधवराव खिन्न होऊन उगाच राहिला, कांहीं बो-लिला नाहीं. त्यानंतर दुसरे दिवशीं जाधवानें या मालो-जीस भोजनास बोलाविलें, तेव्हां तो म्हणाला कीं, तुम्ही व्याही व्हाल तर मी येईन, नाहीं तर येणार नाहीं, हें ऐ-कून त्यानें कांहींच मान्य केलें नाहीं. आणि त्याचे स्त्री-स हें कळतांच राग येऊन तीही बोलिली कीं, असें भाषण विनोदांतही न व्हावें ; माझे कन्येचे आणि त्याचे योग्य-तेस अंतर किती आहे ! त्यानंतर मालोजी आपल्या राहा-वयाच्या ठिकाणीं निघून गेला. परंतु त्यानें तो अर्थ म-नांत धरून त्याचे साधनाकरितां कांहीं लबाड्या करून द्रव्य मिळविलें, तें चांभारगोंद्याचा सावकार शेषाप्पा ना-ईक याजवळ ठेविलें, आणि लोकांत अशी प्रसिद्धि केली कीं, भवानी आम्हाला प्रसन्न होऊन द्रव्य देऊन बोलली कीं, तुमच्ये कुळांत एक राजा होईल, तो सांबासारिखा गुणवान होईल, आणि ब्राह्मणांचें पोषण फार चांगलें क-

रोल, आणखी या पुरूषापासून पुढें सत्तावीस पुरुषपर्यंत त्याचें राज्य निर्बाध चालेल. इतकें केल्यावर आणखी मोठी कीर्त्ति व्हावी म्हणून कितीएक जागीं देवालयें व तळीं बांधिलीं, आणि बहुत घोडे विकत घेतले. ते समयीं त्या राज्याचें सामर्थ्य कमी होऊं लागलें होतें, तें समजून त्यानें त्या दरबारी लोकांस द्रव्य देऊन ते वश केले होते, त्या योगेंकरून त्याला बादशाहापासून पांच हजार स्वारांची सरदारी आणि मालोजी राजे असें नांव मिळालें. याखेरीज शिवनेर व चाकण या दोहों किल्ल्यांची व त्यांचे खालचे मुलखाची मामलत प्राप्त झाली, आणि पुणे परगणा व सुपे परगणा त्यास जाहागीर मिळाला. एवढ्या योग्यतेस आल्यावर बादशाह याचे आज्ञेनें त्याशीं संबंध करावयास जाधवराव सिद्ध झाले. मग जाधवरावाची कन्या जिजाबाई व मालोजीचा पुत्र शाहाजी या दोघांचें लग्न मोठ्या समारंभानें झालें.

८ सन् पंधराशें नव्वदांत दिल्लीचा मोठा यशस्वी आकबर बादशाह यानें मनांत आणिलें कीं, दक्षिणेचे अवघे बादशाह जिंकावे. ते वेळीं ते सर्व परस्परें लढत असत आणि आपआपसांत वैमनस्यें होतीं म्हणून आकबरास बहुतेक दक्षिणेचें राज्य मिळालें. याखेरीज खानदेश व निजामाचा मुलूख, त्यांत अहंमदनगरचा किल्ला आणि कांहीं वराडदेश हे त्याचे हस्तगत झाले. तो बादशाह पंधरा वर्षांत इतकें करून शोळाशें पांचांत मृत्यु पावला. अहंमदनगरचा किल्ला ज्या वेळेस आकबराचे लोक मोंगल यांनीं घेतला, ते समयीं तेथचा बादशाह निजामशाह बहादर केवळ बाळ होता, त्याला या मोंगलांनीं बंदींत ठेविलें. त्याचे पूर्वी अहंमदनगरचे राज्यांत

दोन फळ्या झाल्या होत्या, एकाचे मुखत्यार हिंदू होते, आणि एकाचे हपशी, ज्यांत कितीएक श्रेष्ठ मुसलमान होते. त्यांत हिंदूंनीं आपल्या कुमकेस आकबराच्या मोंगलांस बोलाविलें, ते त्यांची कुमक न करितां मुलूख मात्र घेते झाले. तेव्हां हिंदूंचे मोठाले मानकरी यांस पश्चात्ताप झाला, मुसलमान लोक यांचा मुलूख मोंगलांनीं घेतला आणि बादशाह बंदींत ठेविला तरी ते आपल्या राज्याविषयीं निराश झाले नाहींत. ते आपल्या सामर्थ्यें करून श्रेष्ठत्व पावले.

९ त्यांत एक मोठा कल्पक फार शाहाणा मलिकंबर नामें होता, तो त्या लोकांसहवर्तमान बादशाह यानें घेतलेल्या मुलखाखेरीज उरलेल्या मुलखाचा बंदोबस्त राखून राहिला, आणि नवाच एक बादशाह करून त्याचें नांव दुसरा मोर्तिजा निजामशाह असें ठेविलें, आणि दौलताबादेचे किल्ल्यावर बहिरी सरकारचा झेंडा लाविला. त्यानंतर तो मलिकंबर लवकर प्रसिद्धीस आला. त्या वेळेस दिल्लीचा तक्ताधिपति जहानगीर नामें नवा झाला होता, त्याचे पुत्रानें बंड उत्पन्न केलें, त्यामुळें त्या मोंगल लोकांस मलिकंबराला उपद्रव करावयास अवकाश सांपडला नाहीं. इतक्यांत मलिकंबरानें आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त चांगला केला आणि आपली प्रजा व शेजारचे संस्थानी लोक वश करून घेतले; आणि दौलताबादेजवळ एक खिडकी* नामें शहर वसविलें, त्यांत मोठे मोठे महाल बांधून ती मोठी राजधानी केली. मग त्यानें कितीएक वेळां मोंगल लोकांचा पराभव केला, आणि थोडकेच दिवसांनीं अहं-

* खिडकी शहराचें नांव औरंगाबाद पडलें. त्याचें कारण पुढें येईल.

मदनगरचा किल्ला व कांहीं वराडचा मुलुख मोंगलांपासून घेतला. परंतु मोंगलांनीं तो मलिकंबराकडे फार दिवस टिकूं दिला नाहीं, पुनः माघारा घेतला. त्या मुलखांत पहिली रीति अशी होती कीं, जो मख्यानें काम पत्करील त्याला मामलत सांगावी. ती रीति मलिकंबरानें मोडिली, आणि वसुलाचे कामावर मुख्यार मुसलमान ठेवून ब्राह्मणाचे हातून काम करवीत असे. निरंतर त्याचाच जय होत असे असें नाहीं. कितीएक वेळां मोंगल लोकांनीं त्याचा पराभव केला. सन् सोळाशें एकविसांत कितीएक मराठे सरदार त्याची चाकरी सोडून मोंगलांस मिळाले, त्यांत सिंदखेरचा देशमूख लुखजी जाधव होता, त्याचा मोंगलांनीं मोठा सन्मान करून त्याला मोठी मनसब दिली. त्यावरून असें वाटतें कीं, त्या वेळेस मराठे योग्यतेस येऊं लागले होते.

१० पुढें सन् सोळाशें सव्विसांत मलिकंबर मरण पावला. त्यानंतर इब्राहीम आदिलशाह विजापुरचा बादशाह तोही एका वर्षानें मेला. त्यानें आणि मलिकंबरानें प्रजेस सुख दिलें म्हणून अद्यापि लोक त्यांचे गुण आठवितात. आतां विजापुरीं मोठीं मोठीं घरें व देवालयें मोडलेलीं आहेत, त्यांत इब्राहीमाची कबर केवळ नवी बांधल्याप्रमाणें दिसते, आणि फार सुंदर आहे. इब्राहीम आदिलशाह याचा पुत्र महंमद आदिलशाह तो बापाचे पाठीमागें तक्काधिपति झाला, तेव्हां त्याचें वय पंधरा वर्षांचें होतें. त्याचे जवळ शिबंदी पुष्कळ होती आणि त्याचे जामदारखान्यांत द्रव्य बहुत असे. अणखी त्याचे राज्यांत प्रजा सुखी होती. मलिकंबराचे पुत्र दोघे, एक फत्तेखान दु-

सरा चंगेजखान. त्यांत फत्तेखान यानें आपल्या बापाचा अधिकार जो मोर्तिजा निजामशाहापाशीं होता तो संभाळिला, आणि मोंगलांशीं युद्धें केलीं, परंतु त्याची योग्यता मलिकंबराप्रमाणें नव्हती. यामुळें तो अगदीं बुडाला असता, परंतु खानजहान लोदी नामें एक मोंगलांचा मोठा सरदार मुख्य होता त्यास त्याची दया आली, ह्मणून त्यानें त्याशीं सल्ला केला. पुढें मोर्तिजा निजामशाह मोठा झाल्यावर एक वर्षपर्यंत त्यानें फत्तेखानाचे अन्याय ध्यानांत आणून त्याला सन् सोळाशें एकुणतिसांत बंदींत ठेविलें. त्यानंतर लुखजी जाधवराव आपला पहिला धनी मोर्तिजा निजामशाह याजकडे यावयाविषयीं इच्छा करूं लागला. तेव्हां त्यानें तो मोंगलांस मिळाला ह्मणून याचें बोलणें मान्य केल्याप्रमाणें बाह्यात्कारें दाखवून मग कोणे एके दिवशीं कांहीं कामासाठीं ह्मणून त्याला त्याचे सोयरे धायरेसुद्धां दौलताबादेंत बोलावून आणून एकाएकीं दगा करून मारिलें. त्यानंतर त्याची स्त्री भर्त्याची फौज घेऊन शिंदखेरीस गेली, आणि तिचे बहिणीचा नवरा जगदेवराव जाधव याचे आश्रयानें मोंगलांचे लष्करांत जाऊन मिळाली. मग तिचे विनंतीवरून मोंगलांनीं जगदेवराव जाधव यास लुखजी जाधवाचा अधिकार व पांच हजार स्वारांची मनसब दिली. तेव्हांपासून शिंदखेरच्या जाधवांचें कूळ मोंगलांचा अभिमान धरूं लागलें.

११ दिल्लीचा बादशाह जहान्गीर सन् सोळाशें सत्तावन्नांत मेला. नंतर एके वर्षानें त्याचा पुत्र शहाजहान हा तक्ताधिपति केला. ते समयीं महाराष्ट्र मुलूख जितका मोंगलांनीं घेतलेला होता त्याचा अधिकारी खानजहान

लोदी नामें होता, त्याशीं शहाजहान बादशाह द्वेष करीत असे. त्यानें त्यास धरावयास फौज पाठविली तेव्हां तो पळून गेला, तो निजामशाह याचे लश्करांत जाऊन त्याचा आश्रय करून राहिला, ह्मणून शहाजहान बादशाह दक्षिणेंत फौज घेऊन चालिला. तेव्हां खानजहान लोदी निजामशाहास सोडून दक्षिण देशांतच अणखी पळाला. ते वेळेस त्याचा सहाय शहाजी भोंसला होता, तो शहाजहानाचें मोठें सामर्थ्य पाहून खानजहान लोदी यास सोडून त्यास मिळाला. तेव्हां तो शहाजी व त्याचे बरोबर जे दुसरे सरदार होते ते बादशाहापासून मनसब व मोठा सन्मान पावले.

१२ असें वर्त्तमान संन् इसवी १६२९ सांत झालें. त्या वर्षीं आणि त्याचे पुढचे वर्षीं दक्षिणदेशीं पर्जन्य पडला नाहीं ह्मणून मोठा दुष्काळ आणि महामारीचा रोग एकदांच पडले. तेव्हां खानजहान लोदी सर्व प्रकारें निरुपाय होऊन दक्षिणेंतून निघून काबुलप्रांतीं जाऊन आफगान लोकांस मिळावें ह्मणून निघाला. तों त्याला वाटेनें शहाजहान बादशाहाचे सरदार लोक भेटले, त्यांशीं व याशीं युद्ध होऊन तो खानजहान लोदी मरण पावला. त्यानंतर त्या सरदारांनीं अहंमदनगरचा बादशाह निजामशाह याचे किर्तीएक जहागीरदार व मनसबदार यांचे अधिकार व मुलूख घेऊन आपल्या लोकांस दिले. तेव्हां तो बादशाह आपलें संस्थान जाईल ह्मणून भ्याला, आणि जो बंदीस ठेविलेला फत्तेखान यास सोडून पहिलेप्रमाणें त्याला वजीरीचें काम सांगितलें. अशी त्या बादशाहाची अनीति पाहून एक त्याचे लश्करचा तकरीबखान नामें मोठा सर-

दार होता तो त्याची चाकरी सोडून मोंगल लोकांकडे जाऊन मिळाला.

१३ ते समयीं विजापूरकर व अहंमदनगरकर हे आपापल्यामध्यें एकमत होऊन मोंगलांचा पराभव करावा, अशी इच्छा करूं लागले; आणि तो विचार शेवटास न्यावयाकरितां त्यांस असें दिसूं लागलें कीं, जो पूर्वी विजापूरकरांचा व मोंगल लोकांचा तह ठरलेला होता तो कामास येईल. तो तह असा कीं, विजापूरकर व मोंगल लोक या दोघांनीं मिळून अहंमदनगरचें राज्य बुडवून तो मुलूख उभयतांनीं वांटून घ्यावा, त्यांत धारवाड किल्ला व अणीक कांहीं मुलूख व सोलापूर किल्ला विजापूरकरांचे वांट्यांत यावा.

१४ नंतर विजापूरकरांनीं आपलें लश्कर, रणदुल्लाखान सरदार बरोबर देऊन, मोंगलाकडे पाठविलें, तो सरदार असें बोलिला कीं, आह्मी पूर्व संकेताप्रमाणें आलों, तुह्मी धारवाड किल्ला आमचे स्वाधीन करा, ते समयीं ते मोंगल लोकांचे सरदार त्यास किल्ला एकाएकीं देईनात, इतक्यांत अहंमदनगरकरांनीं विजापूरकरांस सोलापूर किल्ला द्यावयास कबूल केलें, त्या योगेंकरून त्या उभयतांची मसलत पक्की झाली असतां कांहीं दैवगतीनें मोंगल लोकांचें लष्कर व विजापूरकरांचें लष्कर या दोहोंत कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मोठें युद्ध झालें. त्यांत विजापूरकर पराभव पावले, तेव्हां ती मसलत सहजच व्यर्थ झाली; आणि तो दुष्ट फत्तेखान यानें आपल्या धन्यास कैद करून त्याचे गळ्यास दोरीचा फांस घालून मारिलें, आणि मानकरी सरदार जे त्याचे इष्ट होते तेही मारिले.

१५ असें त्या फत्तेखानानें दुष्कर्म केल्यानंतर मोंगलां-

लोदी नामें होता, त्याशीं शहाजहान बादशाह द्वेष करीत असे. त्यानें त्यास धरावयास फौज पाठविली तेव्हां तो पळून गेला, तो निजामशाह याचे लश्करांत जाऊन त्याचा आश्रय करून राहिला, म्हणून शहाजहान बादशाह दक्षिणेंत फौज घेऊन चालिला. तेव्हां खानजहान लोदी निजामशाहास सोडून दक्षिण देशांतच अणखी पळाला. ते वेळेस त्याचा सहाय शहाजी भोंसला होता, तो शहाजहानाचें मोठें सामर्थ्य पाहून खानजहान लोदी यास सोडून त्यास मिळाला. तेव्हां तो शहाजी व त्याचे बरोबर जे दुसरे सरदार होते ते बादशाहापासून मनसब व मोठा सन्मान पावले.

१२ असें वर्त्तमान संन् इसवी १६२९ सांत झालें. या वर्षीं आणि त्याचे पुढचे वर्षीं दक्षिणदेशीं पर्जन्य पडला नाहीं म्हणून मोठा दुष्काळ आणि महामारीचा रोग एकदांच पडले. तेव्हां खानजहान लोदी सर्व प्रकारें निरुपाय होऊन दक्षिणेंतून निघून काबुलप्रांतीं जाऊन आफगान लोकांस मिळावें म्हणून निघाला. तों त्याला वाटेनें शहाजहान बादशाहाचे सरदार लोक भेटले, त्यांशीं व याशीं युद्ध होऊन तो खानजहान लोदी मरण पावला. त्यानंतर त्या सरदारांनीं अहंमदनगरचा बादशाह निजामशाह याचे कितीएक जहागीरदार व मनसबदार यांचे अधिकार व मुलूख घेऊन आपल्या लोकांस दिले. तेव्हां तो बादशाह आपलें संस्थान जाईल म्हणून भ्याला, आणि जो बंदीस ठेविलेला फत्तेखान यास सोडून पहिलेप्रमाणें त्याला वजीरीचें काम सांगितलें. अशी या बादशाहाची अनीति पाहून एक त्याचे लश्करचा तकरीवखान नामें मोठा सर-

दार होता तो त्याची चाकरी सोडून मोंगल लोकांकडे जाऊन मिळाला.

१३ ते समयीं विजापूरकर व अहंमदनगरकर हे आपापल्यामध्यें एकमत होऊन मोंगलांचा पराभव करावा, अशी इच्छा करूं लागले; आणि तो विचार शेवटास न्यावयाकरितां त्यांस असें दिसूं लागलें कीं, जो पूर्वी विजापूरकरांचा व मोंगल लोकांचा तह ठरलेला होता तो कामास येईल. तो तह असा कीं, विजापूरकर व मोंगल लोक या दोघांनीं मिळून अहंमदनगरचें राज्य बुडवून तो मुलूख उभयतांनीं वांटून घ्यावा, त्यांत धारवाड किल्ला व अणीक कांहीं मुलूख व सोलापूर किल्ला विजापूरकरांचे वांट्यांत यावा.

१४ नंतर विजापूरकरांनीं आपलें लश्कर, रणदुल्लाखान सरदार बरोबर देऊन, मोंगलाकडे पाठविलें, तो सरदार असें बोलिला कीं, आह्मी पूर्व संकेताप्रमाणें आलों, तुह्मी धारवाड किल्ला आमचे स्वाधीन करा, ते समयीं ते मोंगल लोकांचे सरदार त्यास किल्ला एकाएकीं देईनात, इतक्यांत अहंमदनगरकरांनीं विजापूरकरांस सोलापूर किल्ला द्यावयास कबूल केलें, या योगेंकरून त्या उभयतांची मसलत पक्की झाली असतां कांहीं दैवगतीनें मोंगल लोकांचें लष्कर व विजापूरकरांचें लष्कर या दोहोंत कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मोठें युद्ध झालें. त्यांत विजापूरकर पराभव पावले, तेव्हां ती मसलत सहजच व्यर्थ झाली; आणि तो दुष्ट फत्तेखान यानें आपल्या धन्यास कैद करून त्याचे गळ्यास दोरीचा फांस घालून मारिलें, आणि मानकरी सरदार जे त्याचे इष्ट होते तेही मारिले.

१५ असें त्या फत्तेखानानें दुष्कर्म केल्यानंतर मोंगलां-

चा वादशाह शहाजहान याजकडे आपल्या कर्माची क्षमा होण्याविषयीं विनंतीपत्र पाठविलें कीं, मी हें कर्म तुमच्या कार्याकरितां केलें आणि त्याचे स्थानीं त्याचा पुत्र तुमचें उत्तर येई तोंपर्यंत वसविला आहे. तेव्हां शहाजहानानें अहंमदनगरचा मुलूख फारकरून घेतला होता, परंतु कितीएक अवघड किल्ले त्या फत्तेखानाकडेसच राहिले होते, म्हणून वादशाहानें त्याचें पत्र मान्य केलेंसें दाखविलें, आणि उत्तर दिलें कीं, जर त्याचे जामदारखान्यांतले चांगले चांगले अलंकार व त्याचे उत्तम हत्ती असतील ते आम्हाकडे पाठवाल, तर तुम्ही केलेलें आम्ही मानूं. त्या उत्तरावरोवर कितीएक जहागिरांची सनद व मोठे सन्मानाचे सूचक कांहीं अलंकारादिक पाठविले. त्यास देणें दिलें त्यांत पूर्वी शहाजी भोंसल्यास दिलेला कांहीं मुलूख होता. ते समयीं फत्तेखान निरूपाय होऊन वादशाहानें लिहिल्याप्रमाणें पाठवून देता झाला. नंतर अहंमदनगरचा वादशाह लहान म्हणून तें राज्य फत्तेखानाकडेस राहिलें. हा प्रकार पाहून शहाजी भोंसला अत्यंत खिन्न झाला, आणि महंमद आदिलशाह विजापुरचा वादशाह याचा आश्रय धरून चाकरीस राहिला. त्या वेळेस विजापुरचा मुख्य कारभारी मोठा सुज्ञ मुरारपंत नामें ब्राह्मण होता, त्यानें शहाजीचे मसलतीनें फौज तयार करून दौलतावाद घ्यावयास पाठविली. त्या वेळेस फत्तेखान दौलतावादेंत होता, त्यानें आपलें संरक्षण करावयाकरितां मोंगलांनीं यावें म्हणून त्यांस दौलतावाद किल्ला द्यावयास केला. त्यावरून, मोंगल लोक दौलतावादेस येऊन पोंचले नाहींत तोंच, विजापुरचें लश्कर

दौलताबादेस आलें. तेव्हां शहाजीचें व दौलतावादच्या लोकांचें मोठें युद्ध झालें. त्यांत शहाजीचा पराभव होऊन मागें आठ क्रोस हटला.

१६ नंतर हें काम पराक्रमानें होणार नाहीं असें समजून तह करणें इत्यादि युक्ति चालवावयास फत्तेखानाला निरोप पाठविला कीं, तुह्मी त्यास किल्ला दिला असतां उभयपक्षीं हित नाहीं. हीच मसलत कीं, दोघांनीं मिळून त्याला त्याचें पूर्वस्थान दाखवावें; आणि तुमचा व आमचा पहिला संकेत असाच होता; तें ऐकून त्यानें मान्य केलें. नंतर ते मोंगल लोक आल्यावर त्यांवर हे दोघे मिळून तोफा सोडूं लागले, तेव्हां मोंगलांचा सरदार मोहोबतखान क्रोधयुक्त होऊन निश्चय करिता झाला कीं, फत्तेखानाचें पारिपत्य अवश्य केलें पाहिजे. मग मोंगल लढूं लागले ते समयीं ते किल्लेकरी मोठा पराक्रम करून अठ्ठावन्न दिवसपर्यंत टिकले; नंतर त्यांची वेगमी सरली यास्तव त्यांनीं किल्ला मोंगलांस दिला. तेव्हां मोंगलांनीं फत्तेखानाला त्या अधिकारावरून काढिलें, आणि त्याचे हातचा स्थापिलेला मुलगा ग्वालेर किल्ल्यावर बंदींत ठेविला. पुढें फत्तेखान वेड लागून मेला.

१७ यानंतर शहाजीचे मनांत आलें कीं, अहंमदनगरचे बादशाहाचा कारभार आपण करावा. ह्मणून निजामशाह याचे स्थानीं दुसरा तक्ताधिपति केला; आणि कितीएक ब्राह्मण जवळ बाळगून राज्य करावयास आरंभ केला; आणि फौज जमा करून कितीएक किल्ले हस्तगत केले; व जागोजाग नव्या बादशाहाचा अंमल वसवूं लागला. ते समयीं शहाजहान बादशाह यानें दक्षिणेचें सगळें राज्य

आपला पुत्र अथवा दुसरा कोणी आत्मीय यांवांचून तिस-
ऱ्यास दिलें असतां त्यापासून आपणास अपाय होईल, असें
समजून पुत्र औरंगजेब लहान यास्तव तो मोठा होई तोंपर्यंत
राज्याचे विभाग दोन करून एक खानडौरान, दुसरा खा-
नजमान, या दोघांस ते अधिकार दिले. त्या विभागांचा
प्रकार असा, खानदेशचा जितका मुलूख पूर्वी मोंगलांकडे
होता तो व जालना परगणा व वराडचा पैनघाटभाग,इतके
मुलूख मिळून एक विभाग; दुसरा जो मुलूख निजामशाह
बादशाह अहंमदनगरकर यापासून घेतला होता तो; असे
दोन दोघांचे स्वाधीन करून सांगितलें कीं, उभयतांनीं
पश्चिमेचा बंदोबस्त ठेवून शहाजीला जिंकावयास अनुकूळ
असावें.

१८ व्या वेळेस शहाजी भोंसला मोठें सैन्य जमा करून
विजापूरकरांचे आश्रयानें मुलखांत उपद्रव करीत होता, या-
साठीं शहाजहानास मोठा राग आला. कां कीं, दौलता-
बाद किल्ला जरी हस्तगत झाला तरी राज्याचा बंदोबस्त
होईना. ह्मणून शहाजहानानें मोठें सैन्य मिळवून निश्चय
केला कीं, अहंमदनगरचें राज्य घ्यावें, याकरितां दक्षिणेचीं
राज्यें बुडालीं तरी चिंता नाहीं. पूर्वी शहाजहानास तें
राज्य बुडवावें हें योग्य दिसत नव्हतें, तें कशासाठीं तें क-
ळत नाहीं. कोण जाणें कांहीं राजकारणार्थ, किंवा कांहीं
नीतीसाठीं. प्रथम विजापूरकरांकडे वकील पाठवून बोलणें
लाविलें कीं, अहंमदनगरकरांचे किल्ले तुह्मी घेतले आहेत
ते सर्व सरंजामसुद्धां आमचे स्वाधीन करा; त्यांत मुलुख
मैदान नामें एक मोठी तोफ, जी परिंड्याहून विजापुरास
नेली ती द्यावी, याखेरीज शहाजीचे मसलतीस लागूं नये.

याप्रमाणें वागलां तर निजामशाहींत जितका कोंकणपट्टी मुलूख पहिला होता तितका व सोलापूर किल्ला तुह्माला देऊं; नाहीं तर अगदीं बुडवून टाकूं. हें बोलणें त्यांनीं मान्य केलें नाहीं. तेव्हां शहाजहानानें फौज जमा करून त्या लश्कराचे भाग चार केले, त्यांतले दोन शहाजी भोंसल्यावर नेमिले, आणि दोन विजापूरकरांवर योजिले. ते वेळेस नासिक व चांदोर यांजवळचे जितके शहाजीचे किल्ले होते ते मोंगलांचे सरदार यांनीं घेतले.

१९ हें वर्तमान सन् सोळाशें पस्तिसांत झालें, त्या वेळेस षयस्ताखान मोंगलांचा सरदार विजापुरचे राज्यांत शिरला, आणि त्यानें नळदुर्गप्रांत घेतला. आणखी सोलापूर व वेदर या दोहोंमध्यें मुलूख आहे तोही घेतला. सैयद खानजहान याचे समूर शहाजी लढला नाहीं, एकाएकीं छापा घालीत असे, याप्रमाणें फार दिवस लढला. तो पहिल्यानें अहंमदनगरासमीप होता, मग लढतां लढतां शेवटीं चांभारगोंदें आणि बारामतीं, या दोहों मुलखांचे मध्यें हटून गेला. नंतर मोंगल मोठा सामर्थ्यवान झणून मिरज व कोल्हापूर, या दोहों मुलखांमध्यें राहिला. तेव्हां विजापुरचें लश्कर शहाजीस अनुकूळ होतांच त्या खानजहानाचें सामर्थ्य चालेनासें झालें. तेव्हां मोंगलाचे दरबारांतून त्यास आज्ञा अशी झाली कीं, मिरज व कोल्हापूर व रायबाग या तिहीं शहरांजवळचा मुलूख उद्धस्त करावा. त्यानें त्याप्रमाणें करून कितीएक लोक धरून आपल्याबरोबर नेले. याशिवाय खानडौरान खानदेशांतून लश्करसहित वाटेनें मुलखास उपद्रव करीत विजापूरास येऊन पोंचला. तो विजापूरही घेता, परंतु त्या बादशाहानें सभोवतें दाहा को-

शपर्यंत अन्नपाणी मिळेनासें करून ठेविलें होतें, ह्मणून विजापूर त्याचे हातीं येईना. यास्तव खानडौरानानें त्याशीं सल्ला केला, ती तारीख संन् सोळाशें छत्तीस. त्या सल्ल्याचा प्रकार अवश्य जाणावा. कां कीं, ज्यापासून शिवाजी महाराज याचें महात्म्य उत्पन्न झालें. त्या सल्ल्याचा प्रकार असा, परिंडा व सोलापूर व त्याखालचा मुलूख व नळदुर्गप्रांत व कालीयान परगणा व वेदर मुलूख; याशिवाय कोंकणचा कालीयान परगणा, आणि नीरानदी व भीमानदी या दोहोंमधला मुलूख, इतकें राज्य विजापूरकरांकडे असावें. याखेरीज शहाजीचे किल्ले जितके असतील ते मोंगलांस दिले असतां त्यास अभय आहे; अगखी विजापूरकरांनीं वर्षांस वीस लक्ष होन मोंगलास खंड द्यावा.

२० विजापूरकर सल्ला करितात हें वर्तमान शहाजीला कळतांच तो कोंकणांत जाऊन आपल्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त करूं लागला. तेव्हां मोंगलांनीं त्याचा त्रिवक किल्ला आणि शिवनेर किल्ला व कोंकणचा कितीएक मुलूख घेतला. ते समयीं शहाजीनें मोंगलांचे बादशाहास विनंती केली कीं, माझे अपराधांची क्षमा करून मला आपल्या चाकरीस ठेवावें. याची तारीख संन् सोळाशें सदतीस. बादशाहानें आपल्या चाकरीस त्याला ठेविलें नाहीं, विजापूरकरांचे चाकरीस राहावें अशी आज्ञा दिली; त्यावरून शहाजी विजापूरकरांचा आश्रय करून राहिला. मग त्यानें स्थापिलेला बादशाह लहान होता, तो मोंगलांचा सरदार खानजमान यानें धरून ग्वालेर किल्ल्यावर पहिले दोन मुलगे होते तेथें नेऊन ठेविला. असें अहंमदनगरचें राज्य, ज्याचे बादशाह बहिरीच्या वंशांचे होते, तें बुडालें.

२१ या भागांत संनाचे अनुक्रमानें तालीकोटचे लढाईचा प्रकार पूर्वी असावा परंतु तेथें लिहिला नाहीं याकरितां एथें लिहिला जातो. तो असा कीं, पूर्वी हिंदूचें विजयानगरचें मोठें राज्य करनाटकांत कानडे लोक यांनीं स्थापिलेलें होतें; मग सन् पंधराशें चौसष्टांत दक्षिणेचे सर्व बादशाह मिळून त्या लोकांशीं जाऊन लढले. तो युद्धप्रसंग फार मोठा झाला ते समयीं तें राज्य अगदीं बुडालें. तीं लढाई तालीकोटाजवळ झालीं, त्या तालीकोटाचें नांव राक्षितागंडी असें कोणी बखरींत लिहितात.

भाग तिसरा.

सन् सोळाशें सततिसांपासून सन् सोळाशें अठ्ठताळीसपर्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें.

१ ज्या समयीं शहाजी विजापूरकरांचे चाकरीस राहिला, तेव्हां त्याचा प्रधान मुरारपंत यानें मोठ्या संतोषानें त्याला ठेविलें, आणि सुपेपरगणा व पुणेपरगणा त्यास दिला. कां कीं, त्याचे गुण व चातुर्य तो मुरारपंत जाणत होता. पुणें व सुपें हें त्याचें पहिलें ठिकाण म्हणून त्याला दिलें. या नंतर मुरारपंतानें भीमा व नीरा या दोहों नद्यांचे मधला जो विजापूरकरांस नवा मिळालेला मुलूख, त्याचा बंदोबस्त शहाजीचे साहाय्यानें केला, तेणेंकरून शहाजीचें चातुर्य फार प्रकट झालें. म्हणून मुरारपंत यानें त्यावर बहुत संतुष्ट होऊन तो जे समयीं माघारा बादशाहापाशीं आला ते समयीं बादशाहाजवळ त्याची फार स्तुति केली. नंतर बादशाहाचें लश्कर करनाटकांत जाते वेळेस बादशाह यानें शहाजीला त्या लश्कराचा दुसरा

अधिकार दिला, आणि त्याचा मित्र रणदुल्लाखान होता तो त्या लश्कराचा मुख्य अधिकारी केला. यानंतर त्यांचा जय झाल्यावर शहाजीला त्या मुलखांत कोल्हार, बंगलोर, उस्कटा, बाळापूर, आणि सेरा, हे पांच परगणे बादशाहानें जहागीर दिले. याशिवाय कराड* परगण्यांत बेविसां गांवांचे देशमुखीचीं सनद दिली. त्याला बादशाह यानें दोहों जागीं जहागीर देण्याचें कारण असें असेल कीं, शाहाजीनें समजावें कीं, बादशाहाच्या मुलखाचे रक्षणेंकरून माझ्या मुलखाचें संरक्षण होईल.

२ शहाजी भोंसला यानें मोंगलांची चाकरी सोडल्यापासून त्याचे सोयरे सिंदकेरचे देशमूख जाधव यांचें व शहाजीचें वांकडें पडलें. मग जे समयीं मोंगलांशीं शहाजीचें युद्ध झालें ते समयीं जगदेवराव जाधव, जो शहाजीची स्त्री जिजाबाई इचा चुलता, तो मोंगलांकडून शाहाजीशीं लढत होता. सन् सोळाशें तिसांत शहाजीनें दुसरी स्त्री मोहिते यांची कन्या केली, तेणेंकरून जिजाबाईला विषाद आला, यास्तव ती दुसरा कोणी आप्त होता त्याचे घरीं जाऊन राहिली, तीं तीन वर्षे तेथेंच होती. नंतर मोंगलांनीं तें स्थान घेतलें, परंतु मोंगलांजवळ भोंसले व जाधव होते त्यांनीं तिला सोडविली, आणि शहाजीचा कोंडाणें किल्ला होता तेथें पोंचविली.

३ तिचे दोघे पुत्र. त्यांत वडील संभाजी व धाकटा शिवाजी. शिवाजीचें जन्म शिवनेर† किल्ल्यामध्यें सन् सोळाशें

---

* कराड शहर सातार्‍याचे दक्षिणेस पंधरा कोस आहे.

† शिवनेर किल्ला पुण्याचे उत्तरेस पंचवीस कोसांवर आहे त्याची पेठ जुंनर.

सत्ताविसांत झालें. थोरला पुत्र संभांजी बापास फार प्रिय होता, त्याला आपण कोठेंही गेला असतां बरोबर नेत असे; आणि शिवाजी आईजवळ होता, त्याला आई मोंगलांचे हातीं न लागूं देतां फार युक्तीनें जपत असे. नंतर जेव्हां शहाजी मुरारपंताबरोबर विजापुरास गेला, तेव्हां शिवाजीला घेऊन जिजाबाई त्याबरोबर गेली, ते वेळेस शहाजीनें पुत्र शिवाजी हा सातां वर्षांनीं पुनः पाहिला. त्यापुढें शहाजीजवळ जिजाबाई व शिवाजी फार दिवस राहिलीं नाहींत. सईबाई निंबाळकरांची कन्या शिवाजीला केली, तेथपर्यंत शहाजीपाशीं विजापुरीं होतीं; नंतर करनाटकांत शहाजी जावयास निघाला ते वेळेस जिजाबाई व शिवाजी पुण्यास राहावयास गेलीं.

४ शहाजीची दुसरी स्त्री तुकाबाई मोहित्यांची कन्या, तिचा पुत्र व्यंकोजी. याशिवाय एक संताजी नामें शहाजीचा दासीपुत्र होता.

५ जे कोणी मराठे सरदार असतात, ते बहुतकरून ब्राह्मण कारकून बाळगतात. त्यांत शहाजीजवळ ब्राह्मण बहुतच होते, त्यामध्यें दोघे अत्यंत विश्वासू. एक दादोजी कोंडदेव आणि दुसरे नारोपंत हणमंते. त्यांमध्यें नारोपंत हणमंते यांस करनाटकचे जहागिरीचा बंदोबस्त सांगितला; आणि दादोजी कोंडदेव यास पुणे प्रांतींचा व बायको व मुलगा यांचा बंदोबस्त सांगितला. तो दादोजी कोंडदेव वसुलाचे कामांत निपुण होता, त्याचे हातून लागवड चांगली होऊन उत्पन्न अधिक होत असे. नंतर शहाजीच्या शौर्यावरून प्रसन्न होऊन बादशाहानें इंदापूरपरगणा व बारामतीपरगणा व पुण्याजवळचे मावळांतली तळवट

जमीन, पुणे प्रांताचे जहागिरीला अधिक लावून दिली; तेव्हां दादोजी कोंडदेव याचीही योग्यता त्या मुलखाच्या संरक्षणेंकरून वाढली.

६ त्या वेळेस गोंवळकोंडचे दरबारीं आणि विजापूरचे दरबारीं आपआपल्या राज्याची मर्यादा करनाटकापर्यंत होती ती वाढवावयाकरितां इच्छा करीत होते. ते दोघे जर मोंगलांशीं सावधपणानें वागते, तर उपयोग होता, तें टाकून करनाटकांत आणखी आणखी मुलूख घेऊं लागले. त्या दोघांत उपयोगाचें इतकें मात्र झालें कीं, महंमद आदिलशाह जो विजापुरचा बादशाह त्यानें गोंवळकोंड्याचा कुतुभशाह बादशाह याचे कन्येशीं आपलें लग्न केलें.

महंमद आदिलशाह जातीनें शूर नव्हता, त्याचे लश्करास सरदार संभाळीत होते. त्यानें विजापुरची रचना मात्र फार चांगली केली, आणि त्या शहरांत पाण्याचे नळ बांधून आणिले, ते अद्यापि आहेत.

७ मोंगलांचा बादशाह शहाजहान यानें दक्षिणेच्या बादशाहाशीं सला केल्यावर आपले नवे घेतलेले मुलूख यांचा बंदोबस्त करूं लागला, तेव्हां पूर्वी जे दक्षिणेचे दोन भाग केलेले होते ते एकत्र करून त्याचा अधिकारी पुत्र औरंगजेब यास केलें. त्या शहाजहानाचे राज्यांत दक्षिणदेशाचे वसुलाचे हिशेबाची रीति नवी झाली, त्याचा करणारा तोडरमल्ल नामें मोठा युक्तिवान एक हिंदू होता. त्यानें उत्तम मध्यम कनिष्ठ जमीनी पाहून त्यांचे उत्पन्नाचा अर्धांशापासून सप्तमांशपर्यंत अंश घ्यावा असें ठरविलें. त्यांत जो हिस्सा सरकारी देणें त्याचा पैका द्यावा असें केलें. याप्रमाणें कितीएक वर्षें गेल्यानंतर सरकारचे दप्तरांत जमी-

नीच्या सर्व उत्पन्नाचा आकार करून जो हिशेब ठरला त्याचा चतुर्थांश सरकारानें घ्यावा, असें करून पाहाणी करणें टाकिलें; जो चवथाई हिशेब झाला तोच सारा नेमिला. ही रीति शाहाजहानानें भीमेचे उत्तरेच्या मुलखांतही स्थापिली, तेथें ती रीति पुरती होण्यास वीस वर्षें लागलीं. ती रीति टंका या नामें प्रसिद्ध होती. टंका असें नांव पडलें याचें कारण असें कीं, त्या पूर्वी तांब्याचा टका घेत होते ती चाल मोडून यानें टक्याचें रूपें घ्यावें असें करून याचें नांव टंका असें ठेविलें. त्याचा सुमार सन् सोळाशें अडतीस. त्याच वेळेस मराठे लोकांत फसली शक चालू झाला.

८ दादोजी कोंडदेव याचा मुलूख मोंगलांचे मुलखाजवळच होता, परंतु त्यानें मलिकंबरी रीति चालविली. ती अशी कीं, प्रतिवर्षी पाहाणी करून शेताचे उत्पन्नाचा वसूल घ्यावा. कधीं जिनस घेतला तर त्याचा पैका देत. असें दिसतें कीं, मोंगलाचे रीतीपेक्षां दादोजी कोंडदेव याची रीति शेतकरी यांस भारी पडे, परंतु तो मुलूख फार सुखी असे. यावरून असें वाटतें कीं, त्या मुलखाला ती रीति योग्यच होती.

९ मावळांत राहाणारे जे लोक होते ते केवळ दरिद्री, परंतु शरीरेंकरून मुदृढ. त्यांनीं अति मेहेनत करावी, तेव्हां त्यांस उदरनिर्वाहापुरतें मिळत असे. मग तो मुलख जेव्हां दादोजीचे स्वाधीन झाला, तेव्हां त्यानें त्या लोकांची अवस्था अशी पाहिली कीं, ते झोंपड्यांतून राहात, आणि ज्यांस वस्त्रें पात्रें धड नाहींत, आणि व्याघ्रादिक हिंस्र प्राणी यांपासून शरीराचें संरक्षण झालें पा-

हिजे यासाठीं सर्वांनीं शस्त्रें मात्र वाळगलेलीं होतीं. तेव्हां त्यानें त्या लोकांच्या पोषणाकरितां कितीएक वर्षें त्यांपासून वसूल घेतला नाहीं; आणि त्याखेरीज दुसऱ्या लोकांकडचा वसूल जमा करावयाच्या कामावर कितीएक ते मावळे लोकच चाकरीस ठेविले; त्या योगेंकरून ते सहज पोसले गेले.

१० जे समयीं जिजाबाई व शिवाजी यांजबरोबर दादोजी कोंडदेव पुण्यास गेला, ते वेळेस त्या दादोजीनें पुण्यांत एक मोठा वाडा बांधिला, आणि त्यांत जिजाबाई व शिवाजी यांस ठेवून आपण शिवाजीला जे गुण धनीपणाचे उपयोगी ते शिकविता झाला.

बहुधा मराठे सरदार यांस लिहितां आणि वाचतां येत नाहीं; ते असें समजतात कीं, हें काम कारकुनानें करावें. त्यांत शिवाजीला तर कधीं आपलें नांवही लिहितां येत नव्हतें, परंतु शौर्याचे उपयोगी जें धनुर्विद्या इत्यादि कौशल्य त्यांत तो प्रवीण होता. जसें त्याला घोड्यावर बसतां येत होतें तसें कोणत्याही मराठे सरदारास येत नव्हतें. त्या शिवाजीला बाळपणीं भारती युद्धकथा व भागवती युद्धकथा अत्यंत प्रिय असत. पुढें त्याचे मोठेपणांतही त्यानें कोठें कथा होते असें ऐकिलें ह्मणजे जरी वाटेमध्यें कांहीं मोठें भय असलें तरी तें न मानितां कथेस जावें, त्याची हिंदूंचे धर्मावर प्रीति होती, आणि मुसलमान लोकांचे धर्माचा तो लहानपणापासून तिरस्कार करी. जेव्हां त्याचें वय सोळा वर्षांचें झालें, तेव्हां त्यानें अप्रयोजक लोकांची संगत धरिली. यावरून तो बादशाहाची आज्ञा न मानितां आपण नवेंच बंड करील असें दिसूं लागलें.

तेव्हां दादोजी कोंडदेवानें त्या शिवाजीचें असें विपरीत लक्ष्य पाहून त्याला आपल्या युक्तींचा कांहीं चांगला उपदेश वारंवार केला; आणि त्याची चित्तवृत्ति मुलखाचे बंदोबस्ताकडे व्हावी म्हणून जहागिरीचे बंदोबस्ताचें काम त्यावर टाकूं लागला; तेणेंकरून त्याचा मान बहुत झाला, आणि मराठे सरदार लोक त्याचे भेटीस येऊं लागले. तोही त्यांचा सन्मान करी, त्या योगें ते सरदार लोक त्यावर प्रीति ठेवीत होते; कां कीं, तो सर्वांशीं लीनपणानें वागत असे. असें असतांही त्याला लोक म्हणत कीं, कोंकणांत जे दरवडे पडतात त्यांत शहाजीचा पुत्र याचें आग आहे.

११ तो शिवाजी मावळे लोकांवर निरंतर प्रीति करीत असे. कां कीं, ते लोक वेडे आणि केवळ मूर्ख दिसत, परंतु त्यांचे योग्य त्यांस कांहीं काम सांगितलें असतां त्यांनीं तें काम अति सावधपणानें करीत असावें. त्यांना मावळच्या सर्व चोरवाटा ठाऊक होत्या, म्हणून शिवाजी त्यांस आपल्या शिकारीचे कामांत घेई; त्यांनीं त्याला सारे डोंगरी किल्ले माहीत करून दिले. त्यानंतर त्याला असें वाटलें कीं, जर यांतून एक किला आपणास मिळेल तर त्या लाभास उपमा नाहीं.

त्या वेळेस मुसलमान लोकांचे राज्यांत डोंगरी किल्ल्यांच्या बंदोबस्तांची फारशी हुशारी नव्हती. कां कीं, ते जागे पर्जन्यकाळीं वस्ती करणारांस रोगकारक, आणि त्या लोकांस यत्न न करितां प्राप्त झाले म्हणून त्यांना डोंगरी किल्ल्याचें माहात्म्य वाटत नव्हतें.

ज्या समयीं शिवाजीनें आपणास किल्ला असावा असें

मनांत आणिलें, त्या वेळेस त्याचे जाहागिरींत किल्लेकरी वादशाह याकडचे होते; कौंडाणें* किल्ल्यावर अधिकारी मुसलमान असे. आणि पुरंदरावर मुरारपंताचा ठेवणा-ईंत नीलकंठराव नामें ब्राह्मण होता. ते दोघे किल्लेकरी व शहाजीचें कूळ यांचा स्नेह होता. मावळांत तिघे शिवाजीचे सोबती प्रसिद्ध होते; एक एसजीकंक, दुसरा तानाजी मालुसरे, तिसरा वाजीफसलकर, मिळून तिघे.

१२ जे समयीं शिवाजी लष्कर मिळवूं लागला, तेव्हां ते तिघे पहिल्यानें त्यास मिळाले; यांनीं सन् सोळाशें शे-चाळिसांत तोरणा किल्ल्याचे लोक वश करून, तो किला शिवाजीला देवविला.

१३ त्यानंतर शिवाजीनें विजापुरास वकील पाठवून वादशाहास विनंती केली कीं मी किला घेतला हा आप-ल्या राजधानीपासून फार लांब आहे, आणि एथचे लोक मोठे उत्पाती, यास्तव ही जागा विश्वासू सेवकाचे स्वाधीन असल्यास राज्याचा वंदोवस्त उत्तम होईल. त्यावरून किला त्याकडे असावा अशी आज्ञा तर झाली नाहीं, परंतु त्यानें वादशाहाचे दरवारीलोक यांस लांच दिला त्यामु-ळें त्या दरवारीं ती गोष्ट पुनः निघाली नाहीं, आणि किला त्याकडेसच राहिला. अशीं कितीएक वर्षें गे-ल्यावर शिवाजीनें मावळे लोक चाकरीस ठेवून किल्ल्या-ची दागदुजी केली.

मग कोणे एके दिवशीं त्या किल्ल्यांत खणूं लागला तों त्याला दैवयोगेंकरून कितीएक प्राचीन काळचा कोणी ठेवलेला मोहोरांचा हांडा सांपडला.

---

* कोंडाणें किल्ल्यास हल्लीं सिंहगड म्हणतात.

तेव्हां त्यानें युक्तीनें लोकांत अशी प्रसिद्धि केली कीं भवानी आह्माला प्रसन्न झाली तीं द्रव्य देते, हें ऐकून लोक त्याला भजूं लागले.

१४ तेव्हां शिवाजीनें दारूगोळी व शस्त्रें इत्यादि युद्धोपयोगी पदार्थ विकत घेऊन तोरणा किल्ला याचे आग्नेयी दिशेस दीड कोशावर मोरवद नामें उंच डोंगर आहे त्यावर अति मेहेनतीनें मोठ्या त्वरेंकरून दुसरा किल्ला बांधिला, आणि त्याचें नांव राजगड ठेविलें. हें वर्तमान संन् सोळाशें सत्तेचाळिसांत झालें.

तो किल्ला बहुतेक बांधला गेला, इतक्यांत विजापुरीं बादशाहास तें वर्तमान कळलें. तेव्हां त्यानें शिवाजीला मनाईपत्र पाठविलें, आणि करनाटकांत शहाजीला लिहिलें कीं, हें तुमचे पुत्रानें तुमचे आज्ञेवांचून केलें नसेल. यावरून त्यानें उत्तर दिलें कीं, हा अपराध मजकडे नाहीं, परंतु माझा पुत्र सरकारचा विश्वासू चाकर आहे त्यानें कांहीं तरी सरकारहित पाहिल्यावांचून केलें नसेल.

१५ जे समयीं शिवाजी किल्ला बांधावयास लागला, तेव्हांपासून दादोजी कोंडदेव यानें वारंवार हितोपदेश केला कीं, अज्ञानें सर्व कूळ बुडेल. शिवाजीनें तें ऐकून मान्य केल्याप्रमाणें दाखविलें. तेव्हां दादोजी असें समजला कीं, हा आपल्या मनांतील अर्थ सिद्धीस नेईल, माझें ऐकणार नाहीं. असें त्याचे मनांत येतांच त्याला अत्यंत चिंता लागली, आणि वार्धक्यामुळें दुखणें लागलें तेणेंकरून तो मरणोन्मुख झाला; ते समयीं शिवाजीला बोलावून आणिलें, आणि बोलिला कीं, मी आपल्या धन्याचे हिताविषयीं तुह्माला निषेधीत होतों, परंतु आतां माझी

विनंती ऐकावी; आपण स्वतंत्रपणानेंच वागावें, परंतु गाई व ब्राह्मण व प्रजा यांचा प्रतिपाळ करून मुसलमानांपासून हिंदूंचीं देवस्थानें रक्षावीं, इतकें बोलून आपलीं सारीं कुटुंबाचीं माणसें शिवाजीचे हातीं देऊन प्राण सोडिला.

शिवाजीचे मनांत पूर्वीच होतें कीं, आपण स्वतंत्रपणानें असावें, त्यावर दादोजीनेंही आपल्या अंतकाळीं तसेंच सांगितलें, त्यावरून त्याचे मनांत विशेष आलें; आणि दुसरे जे त्याचे जहागिरींत अधिकारी होते तेहि दादोजीनें शेवटीं सांगितलेलें ऐकून शिवाजीस अनुसरले.

असें वाटतें कीं, प्रथम शिवाजी आपलें मात्र हित इच्छीत होता, तो दादोजीनें शेवटीं सांगितलें तें ऐकून आपला मुलूख व गाई ब्राह्मण सुखी असावे असें मनांत आणूं लागला असेल, तेव्हां त्याचा स्वभाव श्लाघ्य होऊं लागला. दादोजी कोंडदेव याचे मरणानंतर शिवाजी आपले पित्याचे जहागिरीचा वसूल पित्याचेच नांवें घेऊं लागला, परंतु शहाजीचेही आज्ञेंत वागूं नये असें त्याचे मनांत होतें. कां कीं, दादोजी कोंडदेव मेल्यावर त्यानें कारकून पाठवून जहागिरीचा वसूल खर्चास मागितला, तेव्हां शिवाजीनें उत्तर केलें कीं, एथचा पैसा एथेंच पुरत नाहीं. त्यानंतर अणखी कितीएक वेळां शहाजीनें द्रव्य मागावयास कारकून पाठविले, परंतु शिवाजीनें दिलें नाहीं.

या शहाजीचे जहागिरींत दोन अधिकारी होते. एक फिरंगोजी नरसाळा चाकनचा किल्लेकरी, दुसरा बाजी मोहिते, तुकाबाई शहाजीची दुसरी स्त्री तिचा बंधू, तो सुपेपरगण्याचा मामलतदार, हे दोघे शिवाजीला अनुकूळ

नव्हते. यासाठीं वकीलाचे कितीएंक गांव घेतले; मग त्यालाच त्या मामलतीची सनद दिली.

१६ बाजी मोहिते यांजवळ सुपेपरगणा यामध्यें उत्तम स्वार तीनशें होते, तो कधींही वश होऊन शिवाजीला वसूल देईना, ह्मणून शिवाजीनें मावळे लोक बरोबर घेऊन रात्रीस सुप्यांत शिरून बाजीमोहिते व त्याचे मुख्य कारभारी यांस धरून कैद केलें, आणि जे चाकरी करावयास अनुकूळ झाले त्यांस चाकरीस ठेविलें; जे वश न झाले ते शहाजीकडे करनाटकांत पाठविले. याप्रमाणें चाकण किल्ला व सुपेपरगणा आपल्या सत्तेंत आणिला. यांखेरीज कोंडाणें किल्ल्याचे मुसलमानानें बहुत लांच घेऊन किल्ला शिवाजीला दिला, त्याचें नांव शिवाजीनें सिंहगड असें ठेविलें. सुपेपरगणा व चाकण किल्ला या दोहोंपेक्षां सिंहगड किल्ला मिळाला तो मोठा लाभ.

१७ पुरंदर किल्ल्याचा अधिकारी मुरारपंताचे हातचा ठेवणाईत नीलकंठराव, तो दादोजी कोंडदेव मृत्यु पावला त्याच सुमारें मेला; त्याचे पुत्र तीन, त्यांत जो वडील त्यानें विजापुरचे आज्ञेची वाट न पाहातां आपल्या बापाचें काम संभाळिलें; तेव्हां त्याचे कनिष्ठ बंधु दोघे, त्यांनीं आपणांस त्या अधिकारांत व गुरें चरावयास कुरणांत कांहीं विभाग असावा ह्मणून वाद आरंभिला, तेव्हां तो देईना, यास्तव त्यांनीं शिवाजीला विनंती केली कीं, आमचे कलहाची मध्यस्थी आपण करावी. असें ते ह्मणतांच त्यानें मान्य केलें, आणि त्यांस असें समजाविलें कीं, मला आंतून पक्ष तुह्मा दोघांचा, बाहेर मात्र तिऱ्हाईतपणानें तिघे सारिखे.

त्यानंतर सुप्यास जातों असा आकार दाखवून लश्करा-

सहित पुरंदर किल्ल्याखालीं येऊन उतरला, तेव्हां त्यांनीं त्यास बोलावणें पाठविलें; तें असें कीं, आपण थोडके शिपाई बरोबर घेऊन किल्ल्यावर यावें. नंतर तो त्याप्रमाणेंच वर गेला, आणि रात्रीस बोलतां बोलतां त्या तिघांतला थोरला भाऊ निजावयास गेल्यावर त्यानें त्या दोघां भावांस अशी मसलत दिली कीं, याला जर बंदीस घातलें तरच हा तुमचें ऐकेल. कदाचित् त्याचे शिपाई कांहीं गडबड करितील तर मी मावळे लोक वरते आतांच बोलावून बंदोबस्त करवितों. तेव्हां त्या दोघांनीं मान्य केलें, त्यावरून त्याच रात्रीत मावळे लोक किल्ल्याचे माचीस व वाले किल्ल्यावर नेऊन पहांटेस किल्ला आपण घेतला, आणि त्या तिघांचा बंदोबस्त केला. तेव्हां त्यांस असें समजलें कीं, आह्मी तिघेही बंदिवान, किल्ल्याचा धनी शिवाजी. मग शिवाजी त्यांस ह्मणाला कीं, मी आपल्या हिंदुधर्माचे रक्षणार्थ अशीं कामें करितों; तुह्मी माझे चाकरीस राहावें; तुमचे किल्ल्याचे बदल तुह्मांला कितीएक गांवें इनाम देतों; तेव्हां त्यांनीं तें मान्य करून त्याचे चाकरीस राहिले.

अशा युक्तीनें एकही मनुष्य न मरतां युद्ध केल्यावांचून चाकण किल्ला व नीरा नदी या दोहोंमधला मुलूख शिवाजीनें घेतला.

त्या वेळेस महंमद आदिलशाह विजापूरकर आपलें नगर स्वस्थपणें बसून सुशोभित करीत होता, त्याला शिवाजीचें कृत्य कळलें असलें तरी तो असें मानीत असेल कीं, जोंपर्यंत शहाजी जहागीरदार आपल्या लश्करांत आहे तोंपर्यंत चिंता नाहीं. इकडे शिवाजी तर केवळ व्याघ्रा-

प्रमाणें लपून लपून जेथें जेथें कार्य साधेल तेथें तेथें युक्तीनें कार्य करून घेणारा, असा त्याचा स्वभाव बादशाहाचे ध्यानांत आला नाहीं.

भाग चवथा.

सन् सोळाशें अठ्ठेचाळिसांपासून सोळाशें सत्तावन्नपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ येथपर्यंत दक्षिणेच्या हद्दी व अधिकारी यांचा प्रकार लिहिला, परंतु शिवाजीनें घेतलेल्या मुलखाचे सभोंवते कोण कोण जहागीरदार होते यांचें वृत्त लिहिल्यावांचून शिवाजीचें संपूर्ण वर्तमान कळणार नाहीं, यास्तव तें लिहिलें पाहिजे. त्याचा प्रकार असा, सन् सोळाशें अठ्ठेचाळिसांत नीरेचे दक्षिणतिरीं पूर्वेचे अंगीं शिरोळपर्यंत, आणि दक्षिणेस कृष्णेचे उत्तरेच्या डोंगरापर्यंत मुलूख, वंडाळ नामें हरणस मावळचा देशमूख याजकडे होता; त्याखेरीज रोहिडा किल्ला त्याचे स्वाधीन असे. तो शिवाजीला कृत्रिमी जाणून नेहेमी फौज वाळगीत असे.

वाईमध्यें विजापूर सरकारचा मोकासदार होता, त्याचे स्वाधीन किल्ला पांडवगड व कमळगड, व दुसरे कितीएक किल्ले असत.

घाटमाथा कृष्णेपासून वारणेपर्यंत मुलूख, चंद्रराव मोरे जावळींचे राजे यांजकडे होता. कोल्हापूरपरगणा व मोठा सुदृढ पन्हाळा किल्ला हे कोणी मराठा सरदार बादशाह याचा ठेवणाईत होता त्याचे स्वाधीन असत.

पूर्वी विजापुरचे सरकारांत जो मुलूख होता त्यांतील कितीएक स्थळें जहागीरदार व वतनदार देशमूख यांज-

कडे असत. परंतु रत्नागिरी व राजपुरी व दाभोळ व अंजनवेल, व इतक्यांचे खालचा मुलूख बादशाह याचे सरदारांकडे असे. याखेरीज मुख्य सरदार वाडीचे देशमूख सांवत, ते तेथचे पुरातन वतनदार. असेच शृंगारपुरीचे वतनदार पुरातन दळवे होते.

याशिवाय पहिला अहंमदनगरचे सरकाराकडे कालीयान परगणा. त्याचे भाग दोन, एक उत्तरेस भिवडीपासून नागोठणेंपर्यंत, दुसरा दक्षिणेस. उत्तरेचा भाग व त्यांतले सारे किल्ले एक बादशाहाचा मुसलमान सरदार होता, त्याजकडे असत. दक्षिणेचा भाग कोणीएका शिद्दी पाह्न त्याला देत असत. त्या सरदारांचें राहावयाचें मूळ स्थान दंडाराजपुरी.

त्या वेळेस जो मुख्य शिद्दी सरदार होता त्याचें नांव फत्तेखान, त्याचे स्वाधीन तळें घोंसाळें व रेडी वगैरे कितीएक स्थानें होतीं. याप्रमाणें शिवाजीनें घेतलेल्या मुलखाचे आसमंतात राहाणारे संस्थानी होते.

२ आतां पुनः शिवाजीचें वर्तमान. तो मावळे लोक चाकरीस ठेवून कोंकणचे लोकांचें वर्तपान आपणास कळावें व त्यांनीं वश व्हावें ह्मणून कितीएक ब्राह्मण कारकून कोंकणांत पाठवीत असे. नंतर एकंदर त्याला असें समजलें कीं, कालियानीचा सुभेदार मुलाना आमेद, तो विजा-

पुरास मोठा खजीना पाठविलो, तेव्हां त्या शिवाजीनें सुपे-परगण्यांतले तीनशें घोडे घेतले होते; त्यांवर आपले विश्वासू बारगीर बसवून कितीएक मावळे लोक बरोबर घेऊन एकाएकीं वाटेंत छापा घालून तें द्रव्य त्या स्वारांजवळ चोरांसारिखीं ओझीं होत असें वांटून दिलें आणि मोठ्या खरेनें राजगडास नेलें.

३ हें छाप्याचें वर्तमान विजापुरीं कळल्यावर शिवाजी मोठा पुंड असें लोक समजून आश्चर्य करितात, तों दुसरें वर्तमान गेलें कीं, शिवाजीनें कांगोरी, तुंग, तिकोना, भोरप, कुंवारी, लोहगड, आणि राजमाची, हे सात किल्ले बळात्कारें घेतले. याखेरीज कोंकणांत गेलेले जे त्याचे कारकून त्यांनीं तेथचे लोक वश करून तळें घोसाळें, आणि रेडी, हे किल्ले घेतले; आणि मावळे लोक यांनीं कितीएक मोठीं मोठीं कोंकणचीं गांवें लुटून तें द्रव्य राजगडास नेलें.

४ शिवाजीचे कारकून मंडळींत एक दादोजी कोंडदेवाचे शिक्षेचा कारकून मोठा चतुर आणि शूर आबाजी सोनदेव नामें होता, त्यानें कांहीं शिपाई लोक बरोबर घेऊन अकस्मात् कालियानीस जाऊन तेथचा सुभेदार यास कैद केलें; तेव्हां तेथचे आसमंतात किल्ले सहज सहीं झाले.

शिवाजीला आपलें ऐश्वर्य इतकें वाढेल असें वाटत नव्हतें, तो हें आनंदाचें वर्तमान ऐकतांच अत्यंत हर्षेंकरून युक्त होत्साता कालियानीस जाऊन त्या आबाजी सोनदेवाचा बहुत सन्मान करून त्यालाच त्या मुलखाचा सुभेदार केला. त्यानंतर त्या मुलखाचे वसुलाचें काम चालविलें. तें असें, शिवाजीनें पुरातन चाली कशा होत्या

त्या ध्यानांत आणून त्या चालविल्या; आणि देवस्थानांचें व ब्राह्मणांस जें पूर्वींचें दिलेलें तें तसेंच चालविलें.

शिवाजीनें ज्या शिद्याचे किल्ले घेतले होते तो मोठा शूर होता, ह्मणून त्याचे भयानें त्या किल्ल्यांचे बंदोबस्त करितां, घोंसाळ्याजवळ विरवाडी किल्ला आणि रेडीजवळ लिंगाणा किल्ला, असे दोन बांधिले.

जो मुल्ताना सुभेदार आबाजी सोनदेवानें कैद केला होता, त्याचा शिवाजीनें मोठा सन्मान करून माघारां विजापुरास पाठविला. तो तेथें पोंचल्याचे पूर्वीच तें स्थान शिवाजीनें घेतल्याचें वर्तमान बादशाहास कळलें होतें, यास्तव त्याला दुसरा कांहीं अधिकार मिळाला नाहीं; बादशाहाची भेट मात्र झाली.

५ त्या वेळेस विजापुरचा महंमद आदिलशाह बादशाह यानें शिवाजीचा बाप शहाजी याचें ऐश्वर्य करनाटकांत फार वाढविलें होतें; तो बादशाह असें समजला कीं, हें बंड शहाजी अनुकूळ झाल्यावांचून होणार नाहीं. ह्मणून त्याच समयीं शिवाजीकडे फौज न योजितां, बाजी घोरपडा मुधोलकर नामें एक मोठा सरदार शहाजीबरोबर असे त्याला सांगून पाठविलें कीं, शहाजीस कैद करावें; त्यावरून त्यानें त्याला भोजनास बोलावून आणून दग्यानें कैद केलें.

त्यानंतर सन् सोळाशें एकुणपन्नासांत शहाजीला विजापुरीं बादशाहाजवळ नेलें, तेव्हां बादशाहानें आज्ञा केली कीं, हें बंड तूं मोडावें, कां कीं, हें तुजपासूनच उत्पन्न झालें. तेव्हां तो बहुत प्रकारें विनंती करून बोलिला कीं, शिवाजी माझाही बहुत उपमर्द करितो. परंतु तें बादशाहाला सत्य वाटेना, यास्तव त्याला चिरेबंदी कोठडींत घा-

लून त्या कोठडीचें दार वारा मात्र जाई असें छिद्र राखून बंद केलें; आणि सांगितलें कीं, शिवाजी अमुक दिवसांत अपराधांची क्षमा मागावयास न आल्यास हेंही छिद्र बंद होईल. हें वर्तमान शिवाजीला कळल्यावर त्याचे मनांत आलें कीं, क्षमा मागावयास जावें, परंतु त्याची स्त्री सईबाई तिनें मसलत दिली कीं, विजापुरचें सरकार केवळ अविश्वासास्पद आहे, त्यास हेंच बरें कीं, आपलें महत्व वाढवावें आणि त्यास भयप्रदर्शन करावें. तेव्हां शिवाजीनें मोंगलांचा आश्रय करून शहाजहान दिल्लीचा बादशाह यास आपल्या बापाचे मुक्ततेविषयीं पत्र पाठविलें; त्यांत मी तुमची चाकरी करीन म्हणून लिहिलें. त्यावरून त्यानें विजापुरचे बादशाहास कांहीं सूचना लिहिली असेल, तीं व मुरारपंत नामें विजापूरकरांचा मुख्य कारभारी होता त्याचें व शिवाजीचें इष्टत्व होतें तें, या दोनीं योगांनीं शहाजीला कोठडींतून काढून किल्ल्यामध्यें बंदींत ठेविलें. अशी त्याची सुटका झाल्यावर शिवाजी मोंगलांचे चाकरीस कांहीं निमित्तेंकरून बोलीप्रमाणें जाईना; आणि वकील पाठवून बोलणें लाविलें कीं, अहंमदनगर व जुंनरपरगणा यांत आमची पाहिली बाकी राहिली आहे, ती द्यावयास आज्ञा व्हावी. तेव्हां शहाजहानाचें उत्तर गेलें कीं, तुम्ही एथें येऊन भेटल्यानंतर तुमचे देण्याचा विचार केला जाईल.* असें सन् सोळाशें पन्नासांत घडलें.

६ त्यापुढें चार वर्षेपर्यंत शहाजी विजापुरीं कैदेंत हो-

---

* हें शहाजहानाचें उत्तरपत्र व अणखी कितीएक शहाजहानाचीं व औरंगजेब बादशाह याचीं पत्रें मुंबईचे किल्ल्यांत साहेबांचे पुस्तकसंग्रहस्थानीं आहेत.

ता. तेव्हां विजापूरकरांस असें वाटलें कीं, शहाजीला जर उपद्रव केला तर शिवाजी मोंगलांस मुलूख देईल; शिवाजीला असें वाटलें कीं, मी जर विजापूरकरांशीं वांकडा वागेन तर वापास पीडा होईल; ह्मणून त्या चोहों वर्षांत बहुतकरून दंगा झाला नाहीं. परंतु एक हिंदू बाजीशामराज नामें होता, त्यानें शिवाजीला महाडाहून धरून बादशाहाकडे न्यावयाचा बेत केला तो सिद्धीस गेला नाहीं.

शहाजी बंदींत असतां त्यानें कितीएक वेळां करनाटकांत जावयास बादशाहाजवळ आज्ञा मागितली, परंतु बादशाहानें दिली नाहीं. शेवटीं करनाटकांत मोठें बंड उत्पन्न झालें, त्यामुळें बादशाह त्याचे बोलण्यास अनुकूळ झाला. परंतु आधीं शपथ घेतली कीं, मुधोळकर जहागीरदार यांशीं तुझें वैमनस्य नसावें. याप्रमाणें करार ठरून शहाजीची सुटका सन् सोळाशें त्रेपन्नांत झाली.

तो सुटतांच त्यानें शिवाजीला पत्र पाठविलें कीं, तूं जर माझा पुत्र खरा आहेस तर मुधोळकरांचें पारिपत्य कर. ही शहाजीची आज्ञा शिवाजीनें मनांत राखून कशा प्रकारें सिद्धीस नेली, तें वर्तमान पुढें लिहिण्यांत येईल.

७ मग शहाजी करनाटकांत गेला, ते समयीं त्यानें असें पाहिलें कीं, तेथचे मांडलिक आपआपल्यांत भांडतात, त्यामुळें आपल्या जहागिरींस उपद्रव लागतो; यासाठीं त्यानें आपला थोरला पुत्र संभाजी यास एक कानिकागिरीचा किल्लेदार याचें पारिपत्य करावयास पाठविलें. तो जाऊन त्याशीं लढला, तेव्हां त्यापासून पराभव पावून संभाजी आपले बरोबरचे कितीएक लोकांसुद्धां मेला गेला.

यानंतर करनाटकांत फार दंगे झाले तेणेंकरून विजा-

पुरचे दरबारांत शिवाजीचे चौकशीविषयीं अवसर झाला नाहीं.

८ तो शिवाजी बापाची मुक्तता ऐकून कोंकणांतील घेतलेल्यांखेरीज उरलेलीं स्थळें व संपूर्ण घाटमाथा घ्याव-यास मसलत अणखी करूं लागला. त्यांत प्रथमतः जावळी परगणा आपल्या हातीं यावयाविषयीं उद्योग केला. तो असा, त्या मुलखाची माहीतगारी व्हावयाकरितां गुप्त पाहाणी करावयास एक राघोबल्लाळ नामें ब्राह्मण व संभाजी कावाजी नामें एक शूद्र असे दोघे कारकून तेथचे राजे चंद्रराव मोरे यांचे कन्येशीं आपण विवाह करणार असें निमित्त करून त्या बोलण्यासाठीं म्हणून पाठविले; त्यांबरोबर पंचवीस मावळे लोक दिले. ते कारकून त्याकडे जातांच त्या राजानें त्यांचा सन्मान केला. ते कितीएक दिवस बोलणें करीत तेथें राहिले. शेवटीं त्या ब्राह्मणाचे मनांत आलें कीं, चंद्रराव मोरे यांस मारून ठाकणें अवघड नाहीं, हें त्या शूद्रासही ठीक वाटलें. मग शिवाजीला याप्रमाणें लिहिलें, त्यानें उत्तर दिलें कीं, हें योग्य आहे. आम्ही तुमचे सहाय्यास लश्कर घेऊन येतों. त्यानंतर शिवाजी राजगडाहून पुरंदरास आला, तेथून रात्रीस निघून, कृष्णेचे उगमीं महाबळेश्वर आहे तेथें रानांत त्याचे लोक गुप्तरूपें राहिले होते, त्यांत जाऊन मिळाला. नंतर राघोजीला ही सारी सिद्धता समजली. तेव्हां तो त्या कावाजीला बरोबर घेऊन मोऱ्याचे घरीं जाऊन त्यास म्हणाला कीं, आपण व आपले बंधु उभयतांशीं एकांत करावयास आलों, त्यांनीं तें मान्य करून दोघे भाऊ त्यांशीं बोलावयास एकांत स्थळीं गेले. तेव्हां राघोजी बल्लाळ या-

नें त्या राजाचे काळजांत खंजीर खुसपून त्याला ठार मारिलें आणि संभाजी कावजीनें त्याचा भाऊ मारिला. नंतर ते दोघे तेथून पळून रानांत गेले, तेथें त्यांचे सहाय्यास शिवाजीचे लोक येत होते त्यांची गांठ पडली.

इकडे जावळीमध्यें लोक राजाचे मरणाचा विस्मय करितात तों शिवाजीचे लोकांनीं येऊन हला केला; ते समयीं हिंमतराव नामें त्याचा प्रधान व त्या राजाचे पुत्र, यांनीं त्यांशीं बहुत निकरानें युद्ध केलें; शेवटीं तो हिंमतराव मेला तेव्हां तें युद्ध मोडलें, आणि तें स्थान शिवाजीचे हातीं लागलें. यानंतर वासोटा किला शिवाजीनें घेतला, तेणेंकरून जावळी मुलूख संपूर्ण शिवाजीचे स्वाधीन झाला.

शिवाजीनें दुसरा रोहिडा किला घेतला. तो प्रकार असा, मावळे लोक बरोबर घेऊन रात्रीस जाऊन किल्ल्याचे लोक सावध नसतां किल्ल्यास शिडी लावून वर चढून गेला; तेथें हरणस मावळचा देशमूख बंडाळ या उपनांवाचा होता, त्यानें त्या लोकांचा तो गलबला ऐकून हत्यार घेऊन उठला आणि लढूं लागला. त्याचे बरोबर जे लोक होते तेही बहुत लढले; शेवटीं तो बंडाळ पडला तेव्हां तें युद्ध संपलें. त्यांत जावळीचा देशपांड्या बाजीपरभू नामें होता, त्याचें शौर्य पाहून शिवाजीनें त्याचा सन्मान केला, आणि त्याचा अधिकार त्याकडे ठेवून तो आपले जवळ चाकरीस ठेविला.

९. यानंतर सन् सोळाशें छप्पन्नांत शिवाजीचे मनांत आलें कीं नीरा व कोयना या दोहीं नद्यांचे कांठीं जो आपला मुलूख आहे तो व पारघाट यांचीं वाट, यांचे संरक्षणार्थ एक किला कृष्णेचे उगमीं बांधावा. मग या कामावर एक आपल्या कृपेंतला देशस्थ ब्राह्मण मोरो त्रिंमळ पिं-

गळे नामें योजिला; या किल्ल्याचें नांव प्रतापगड ठेविलें. या वेळेस एक शामराज नामें शिवाजीचा मुख्य कारभारी होता त्यास पेशवे असें पद देऊन त्याचे स्वाधीन कितीएक फौजेची सरदारी ठेविली.

इतके दिवस शिवाजी विजापुरचे राज्यांत मात्र उपद्रव करीत होता; मोंगलांचे वाटेस गेला नाहीं. यापुढें सन् सोळाशें सत्तावन्नांत मोंगलांच्याही राज्यांत उपद्रव करूं लाला. असें त्याचें धैर्य वाढून रीतीस विपर्यास झाला.

१० सन् सोळाशें छत्तिसांत मोंगल लोकांनीं दक्षिणेच्या बादशाहाशीं स्नेह केला, त्यापासून ते दक्षिणेंत उपद्रव न करितां आपल्या राज्याची बळकटी करीत होते. त्यांचा धनी औरंगजेब, तो दिल्लीचे बादशाहाचा पुत्र होता, त्यानें व्यापारी लोकांस हितावह आणि प्रजेस सुखकारक असे नवे कायदे केले; आणि जे मलिकंबरानें वसविलेलें खिडकी शहर, तीं आपली राजधानी केली, तिचें नांव औरंगाबाद ठेविलें. परंतु तो युद्धनिपुण होता तेणेंकरून त्याचे मनास युद्धावांचून उगेंच राहाणें आवडत नव्हतें; यास्तव त्यानें संधि पाहून गोंवळकोंडचे सरकाराशीं कलह आरंभिला. तो प्रकार असा, सन् सोळाशें पंचावन्नांत गोंवळकोंड्याचा बादशाह कुतुभशाह याशीं आणि त्याचे वजिराच्या पुत्राशीं वितुष्ट पडलें होतें; तेव्हां या बादशाहानें कांहीं निमित्त त्यावर आणून त्यास शिक्षा दिली, ह्मणून त्या वजिरास राग आला. त्यानें औरंगजेब बादशाह याचा आश्रय केला, आणि त्याचा पिता दिल्लीचा बादशाह शहाजहान त्याजकडे फिर्याद केली; त्यावरून शहाजहानानें कुतुभशाह याला निषेधपत्र पाठविलें, तेणेंकरून त्याला राग

आला; आणि त्यानें वजिराचे पुत्रास कैद करून त्याचे पित्याचे दौलतीची जप्ती केली.

त्या वजिराचें नांव मीरजुमला, त्याचा परिचय सर्व मुसलमानी दरबारांत होता; तो पहिला जोहारीपणा करीत असे यास्तव हिरे इत्यादिक जवाहीर विकावयास मोठमोठ्या दरबारीं त्याचें जाणें घडे; शेवटीं तो आपलें चातुर्य व द्रव्य संपत्ति या दोहों साधनांनीं कुतुभशाह याचा वजीर झाला. त्याचे पुत्राचें नांव महंमद आमीन.

जेव्हां औरंगजेब यास कळलें कीं, आपला पिता दिल्लीचा बादशाह, याची कुतुभशाह यानें अमर्यादा केली, तेव्हां औरंगजेब यानें तो अमर्यादिचा प्रकार विस्तृत करून शहाजहानास विनंतीपत्र लिहिलें; त्यावरून बादशाह याची आज्ञा झाली कीं, सैन्य तयार करून मीरजुमला याचा अंगीकार करावा. तेव्हां औरंगजेब यानें आपला पुत्र सुलतान महंमद, बरोबर फौज देऊन हैदराबादेस लग्नाचें मिष करून पाठविला; त्यामागून आपण मोठी सेना घेऊन त्याचे पाठोपाठ निघाला.

तो कुतुभशाह असें जाणत होता कीं, हा लग्नास येतो आहे. मग जेव्हां हैदराबादेच्या दरवाज्याजवळ आला तेव्हां त्याला त्याचा वैरभाव समजला; ते समयीं कुतुभशाह यानें तो वजिराचा पुत्र महंमद आमीन सोडिला, आणि त्याचे बापाचे दौलतीची जप्ती उठविली; आणि त्याच वेळेस आपले सरदार यांस युद्धाचे कुमकेस बोलावणें पाठविलें. ते सरदार येऊन पोंचले नाहींत तों सुलतान महंमद यानें हैदराबाद शहर लुटलें. आणि त्या बादशाहास पीडा करून करार करविला कीं, आपली कन्या सुलतान

महंमदास द्यावी, व खंडणीची बाकी एक कोटी रूपये द्यावे. हें वर्तमान दिल्लीचा बादशाह शहाजहान यास समजल्यावर, त्यानें मान्य करून वीस लक्ष माफ करून ऐशीं लक्ष घेतले.

यानंतर सन् सोळाशें छप्पन्नांत औरंगजेब व मीरजुमला हे दोघे एकचित्त होऊन मसलत करिते झाले कीं विजापूर व गोंवळकोंडें हीं दोन्हीं राज्यें मोंगलांचे सत्तेंत आणावीं, नंतर कांहीं दिवसांनीं मीरजुमला यास दिल्लीचे बादशाहानें बोलावून नेलें, आणि आपल्या वजिरीचें काम सांगितलें; तेव्हांपासून तो बादशाहाजवळ बोलत असे कीं, हीं दोन्हीं राज्यें आपल्या सत्तेंत असावीं; तें बोलणें बादशाह मानीत नसे. पुढें महंमद आदिलशाह विजापुरचा बादशाह त्याच वर्षाचे अक्करावे महिन्याचे चवथे तारखेस मेला; तेव्हां बादशाह यानें तें मान्य करून विजापुरावर लश्कर योजिलें; त्यांत मीरजुमला मुख्य करून औरंगजेब त्याखालीं केला. मग ते दोघे एकचित्त होऊन तो मीरजुमला औरंगजेबाचे आज्ञेंत वागूं लागला.

इकडे विजापुरीं महंमद आदिलशाह याचा पुत्र, अलीआदिलशाह तक्ताधिपति झाला. त्यानें दिल्लीचे बादशाहाचें अनुमोदन घेतलें नाहीं. त्यावरून मोंगल, हा त्याचा पुत्र नव्हे असें लटकेंच निमित्त करून युद्धास गेले, असें निष्कारण युद्ध कधीं झालें नव्हतें. ते मोंगल विजापुरीं येतात असें समजतांच त्यानें युद्धाची सिद्धता यथाशक्ति केली. परंतु अवकाश केवळ थोडा म्हणून मोंगलांशीं मैदानांत युद्ध करावयाजोगी फौज मिळाली नाहीं. यास्तव आपल्या मुलखाचे मर्यादेंत आणि वाटेवर अवघड अशीं जि-

तक्तीं स्थानें होतीं तितक्या जागीं फौज पाठवून बंदोबस्त ठेविला. आणखी जे कांहीं घोडेस्वार उरले होते त्यांचा खानमहंमद मुख्य सरदार करून व दुसरे मुसलमान सरदार होते ते त्याजबरोबर देऊन त्यांस आज्ञा केली कीं, ज्या स्थळीं युद्धप्रसंग होईल तेथें तुम्हीं कुमक करावी. त्या वेळेस विजापूरकरांचे मराठे जहागीरदार लोक सर्जेराव घाटगे व बाजी घोरपडे निंबाळकर वगैरे कितीएक फोजेसहित येऊन कुमक करिते झाले.

सन् सोळाशें सत्तावन्नाचे तिसरे महिन्यांत लश्कर सहित औरंगजेब पूर्वेचे वाटेनें विजापूरकरांचे मुलखांत शिरला, आणि तत्काळ कालियान् किल्ला घेतला; व ज्याचा विजापूरकरांस मोठा भरंवसा होता, असा जो बेदर किल्ला तोही एका दिवसांत घेतला; नंतर कलबुरगा किल्ला एकाएकीं हल्ला करून घेतला. असा प्रवेश झाल्यानें औरंगजेबास आनंद वाटला, परंतु जे विजापूरकरांचे स्वार कुमकेस फिरत असत त्यांस उपद्रव फार लागूं लागला. तेव्हां त्यानें जो विजापुरचा मुख्य कारभारी खानमहंमद नामें सरदार होता, त्याला कांहीं देऊन तो आपल्या शक्ती प्रमाणें लढेनासा केला. त्या मुख्याचीं वृत्ति पालटतांच दुसरे जे सरदार होते; ते त्याचे कुमके वांचून बळहीन झाले. तेव्हां तो औरंगजेब मोठ्या त्वरेनें विजापुरास गेला, त्यामुळें तेथचे लोकांस, त्याला दाणापाणी मिळेनासें करावयास फावलें नाहीं. तेनें लागलाच शहरास वेढा घातला आणि मोठे निकरानें युद्ध आरंभिलें. ते समयीं विजापूरकर त्याशीं बहुत आजीवानें सलग्याचीं गोष्ट बोलूं लागले, परंतु त्या औरंगजेबाचे मनांत तें राज्य अगदीं बु-

डवावें असें होतें, यास्तव तो ऐकेना. इतक्यांत त्याचीं ब-हींण रोषनारा बेगम होती, तिनें दिल्लीहून पत्र पाठाविलें कीं, शहाजहानाचे शरिरास फार असमाधान झालें; तो ले-ख पाहातांच औरंगजेबानें त्यांपासून कांहीं द्रव्य घेऊन जो त्यांचा मुलुख घेतला होता तो त्यांचे स्वाधीन करून आपले फौजेसुद्धां विजापुराहून निघून माघारां दिल्लीस आला.

दिल्लीचा बादशाह शहाजहान याचे पुत्र चवघे· त्यांत एक बापापाशीं दाराशेखो नामें होता; एक सुलतान सुजा, तो बंगाल्याचा संस्छानाधिपति; एक औरंगजेब; एक सु-लतान मुराद, तो गुजराथेचा तक्ताधिपति. हे चौघेही आपल्या बापाचा अंतकाल जवळ आला असें जाणून आ-पणास दिल्लीचें तक्ताधिपत्य मिळावें म्हणून सैन्यें सिद्ध क-रिते झाले. त्यांत जो दाराशेखो नामें बादशाहा जवळ होता, तो बापाची शक्ति क्षीण पाहून राज्य कारभार आ-पण करूं लागला; तो स्वभावानें सरळ होता. औरंगजेब मोठा कपटी, होता. तो मुसलमान लोकांस निरंतर असें समजावीत असे कीं, आपले वडील धर्माचे कामांत सावध-पणा ठेवीत नाहींत; मी हें राज्य अशासाठीं इच्छितो कीं आपला धर्म उत्तमप्रकारें चालवावा. नंतर आपला भाऊ सुलतान मुराद यासही तसेंच समजावून भुलथाप दिली कीं, तुम्ही व आम्ही एकचित्त असतां मी धर्मकृत्यें मात्र चा-लवीन. तें त्यास खरें वाटलें आणि दोघांनीं मिळून दा-राशेखोशीं युद्धें करून कितीएक वेळां त्याचा पराभव के-ला. शेवटीं तो परागंदा झाला. नंतर औरंगजेबाचे हातीं सांपडला, त्यानें त्यास मारून टांकलें. इतक्यांत श-

हाजहान समाधान पावला. त्यानें वारंवार पुत्रांस आज्ञा केली कीं, तुह्मी आप आपल्या संस्थानीं जा, परंतु ते जाईनात. शेवटीं औरंगजेब यानें सर्व आपल्या हातीं आणून बापास आपले जवळ बंदींत ठेविलें; आणि सुलतान मुराद याचें लश्कर वश करून घेऊन त्यासही कैद केलें. तेव्हां सन् सोळाशें अठ्ठावन्नांत तो औरंगजेब दिल्लीचा तक्ताधिपति झाळा. या नंतर त्यानें दक्षिणेंतून मीरजुमला यास बोलावून आणिलें; आणि दोघे मिळून जो उरलेला सुलतान सुजानामें तिसरा भाऊ त्याचे पाठीस लागले. तो पळून बंगाल्याचे पलीकडे आराकान प्रांतीं गेला, त्यास तेथें कोणी दुष्टानें मारिलें. याप्रकारें औरंगजेब यास कोणी प्रतिपक्षी नाहींसा होऊन तो दिल्लीचा तक्ताधिपति झाला.

भाग पांचवा.

सन् सोळाशें सत्तावन्नांपासून सन् सोळाशें बासष्टपर्यंत झालेलीं सर्व वर्तमानें.

१ औरंगजेब ज्या वेळेस विजापुरकरांशीं लढूं लागला, त्या वेळेस त्याला शिवाजीनें विनंतीपत्र पाठविलें कीं, मी मोंगलांचा चाकर आहें, त्यास विजापुरकरांचा जो मुलूख मी घेतला आहे, त्याचे संरक्षणाविषयीं मला कृपा करून सनद द्यावी; तेव्हां औरंगजेब यानें त्यास तो मुलूख दिला, आणि आज्ञा केली कीं, दाभोळ व त्या खालचा मुलूख दिल्लीच्या सरकारचा असून तेथें विजापूरकर उगेंच सत्ता करितात, त्यास तोही मुलूख घ्यावा. नंतर शिवाजीनें औरंगजेब याचें

लश्कर दूर, आणि विजापुरकरांचे शहास गुंतलें, असें जाणून आपले स्वार पुंडाईकरून वाढवावे, असा मनसोबा करून त्यानें सन् सोळाशें सत्तावन्नांत मोंगलांशीं कृत्रिम केलें. तें असें, रात्रीस फौजेसहित एकाएकीं जाऊन जुंनर शहर अगदीं लुटलें; तेथून तीन लक्ष होन व दोनशें घोडे व कितीएक मोठे मोठे अलंकार व कितीएक उंच उंच वस्त्रें इत्यादि संपत्ति घेऊन पुण्यास गेला, आणि तेथें त्याचे दुसरे लोक होते त्यांजवळ ती सर्व दौलत देऊन राजगडास पाठविली. मग आपण चोरवाटेनें जाऊन अहंमदनगरास दाखल झाला. त्याची इच्छा अशी होती कीं, त्या नगराची पेंठ सगळी एकाएकीं लुटून तेथील द्रव्य घ्यावें. पण तो त्याचा मनोरथ पूर्ण झाला नाहीं; तरी त्यास लाभ मोठा झाला. तो असा, सातशें घोडे व चार हत्ती सांपडले, तितकेच घेऊन तो पळाला. कां कीं, त्या किल्ल्यांतून स्वार आले ते त्याचे लोकांस ठार मारूं लागले.

२ नंतर शिवाजीनें पुण्यास येऊन कितीएक वारगीर व कितीएक शिलेदार चाकरीस ठेविले; त्यांत एक शिलेदार माणकोजी दटोंदा नामें त्याचे बापाचे ओळखीचा होता, त्याला सर नोबत पद दिलें; पुढें तो मेल्यावर तें पद मोठा धाराशूर नेटाजी पालकर नामें होता त्यास दिलें.

यानंतर मोंगलांनीं विजापुरचें राज्य बुडविलें. म्हणजे पुढें आपणास भय होईल, असें समजून शिवाजीनें औरंगजेबास बहुत आर्जवेंकरून विनंतीपत्र लिहिलें कीं, निश्चयें मी यापुढें तुमचे आज्ञेबाहेर वागणार नाहीं. माझे अपराधांची क्षमा असावी. या लेखाचे बळकटीसाठीं कांहीं बोलणें करावयाकरितां शिवाजीनें आपला परम विश्वासू रघुनाथपंत

नामें वकील पाठविला. नंतर मोंगलांनीं विजापुरकरांशीं सल्ला केला, व शहाजहानाचे शरिरीं समाधान नाहीं असें वर्त्तमान कळल्यावर दुसरा वकील कृष्णाजी भास्कर नामें पाठविला. त्यानें बोलणें लाविलें कीं, आह्मीं आपल्या चाकरीकरितां पुष्कळ स्वार जमा केले आहेत, त्यास जे समयीं आपण बाहेर निघाल तेव्हां आज्ञा झाल्यास आह्मीं आपल्या मुलखाचा बंदोबस्त राखूं; अशी चाकरी आमचे हातून घडली असतां आमची तुमचे मुलखीं पहिली देशमुखी होती ती आह्मांस द्यावी. याखेरीज दुसरें असें समजाविलें कीं, कोंकणांत आदिलखान आहे त्याची वर्त्तणूक नीट नाहीं, त्यास तो जर मुलूख आमचे स्वाधीन होईल तर प्रजा सुख पावेल.

त्या वेळेस औरंगजेब आपले भावांशीं कलह करण्यात गुंतला होता, ह्मणून शिवाजीचें इतकें धट्टाईचें बोलणें त्यानें कांहीं अन्यकार्यावर लक्ष्य ठेवून मान्य केलें; त्यावरून शिवाजीनें कितीएक नवे लोक चाकरीस ठेवून, ज्यांचा बंदोबस्त चांगला नव्हता, असे समुद्रतीरचे कितीएक किल्ले घेतले; आणि तो तेथें कांहीं गलबतें बाळगून चांचेपणाही करूं लागला.

यानंतर, औरंगजेब जातांच विजापूरकरांनीं दूर केलेलें, सातशें पठाणलोकांचें पायदळ आलें तें, शिवाजीनें चाकरीस ठेविलें. त्यापूर्वी त्यानें कधींही मुसलमान लोक चाकरीस ठेविले नव्हते. ज्यानें चंद्रराव मोऱ्यास मारिलें त्या राघोबल्लाळास त्या पठाणांचा मुख्य सरदार केला; मग ते लोक त्याचे फार कामास पडले.

२ औरंगजेब निघून गेल्यावर विजापुरीं मानकरी लोकांत वैमनस्य पडलें होतें. ते सर्व मिळून जर शिवाजीचें बंड

मोडिते तर तो प्रकार बरा होता; परंतु तैं टांकून ते आपआपल्यांत एकमेकांच्या नाशास प्रवृत झाले. तेथचा मुख्य वजीर खानमहंमद, यानें आपले धन्याचा घात केला, म्हणून तो आला म्हणजे त्याचें पारिपत्य करावें असा त्यादरबारीं निश्चय ठरला होता. त्यास शिक्षा नीतीनें कराकी तशी केली नाहीं. त्याला अभय देऊन बोलाविलें, परंतु तो विजापुरच्या दरवाज्याशीं येतांच त्यास हत्तीवरून ओढून मारिलें. अशी अव्यवस्था होण्याचें कारण असें कीं, तेथचा तक्ताधिपति अल्पवयाचा होता, आणि कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडलीं होतीं.

४ शिवाजीचे मनांत होतें कीं, सारी कोंकणपट्टी घ्यावी. यास्तव त्यानें आपला शामराज पेशवा, शिर्क्याचा मुलूख घ्यावयास, पाठविला. त्या वेळेस फत्तेखान नामें शिर्के होता, त्यानें लढून त्या शामराजाचा अगदीं मोड केला. हें वर्तमान सन् सोळाशें एकुणपन्नासांत घडलें.

हा शिवाजीचे फौजेचा पहिला मोड झाला, व यावरून त्याची उत्साह शक्ति क्षीण झाली.

त्यानें शामराजपंत पेशव्यास माघारें बोलावून नेलें, आणि त्याचा अधिकार मोरोत्रिंमळ पिंगळे यांस दिला; आणि ज्या लोकांचा मोड झाला होता त्यांचे कुमकेस दुसरी फौज पाठविली. त्या मोडाचे पूर्वी, वाडीचे सांवत यांनीं, शिवाजीची चांगली तयारी व विजापूरकर केवळ आळशी, असें पाहून आपण शिवाजीला मिळावें, अशा मसलतीनें शिवाजीकडे वकील पाठविला. तेव्हां असें ठरलें कीं, सांवतांची देशमुखी सोडून अर्धा वसूल शिवाजीनें घेऊन त्यांचें रक्षण करावें. असें ठरल्यावर सांवत यांस पुढें

थोडकेच दिवसांनीं असें वाटलें कीं, आपण जें केलें तें ठीक नाहीं, ह्मणून ते पहिल्याप्रमाणें विजापूरकरांशीं मिळाले.

जें दुसरें लश्कर, मोड झालेल्या लोकांचे कुमकेस, वरोवर रघुनाथपंत देऊन पाठविलें, तें पावसाळा येई तोंपर्यंत जय पावलें नाहीं; नंतर ते लोक निघून आपले मुलखीं गेले.

६ शेवटीं विजापुरचे दरवारांत असा निश्चय झाला कीं, शिवाजीचें बंड अवश्य मोडिलें पाहिजे; तेव्हां त्यांनीं सैन्य सिद्ध केलें; तें असें, पांच हजार स्वार आणि सात हजार पायदळ, व कितीएक तोफा, व कितीएक जेजाला, व कितीएक वाण, तयार करून त्यांवर कोणीएक मोठा कुलीन आफ् सुलखान नामें मुसलमान मुखत्यार केला. तो वादशाहाची आज्ञा घेऊन निघते समयीं आपले जातीचे गर्विष्टपणानें वोलिला कीं, शिवाजी केवळ क्षुद्र जीव आहे, त्यास वांधून स्वामींचे सिंहासनाचे पायरीवर आणून टांकीन.

७ मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर सन् सोळाशें एकुणसाठांत तें लश्कर पंढरपुरावरून वांईस आलें. तें शिवाजीला कळतांच तो प्रतापगडीं जाऊन राहिला, आणि तेथून वकील पाठवून त्यानें त्या आफसुलखानाशीं फार गरीवीचें वोलणें लाविलें. तें असें कीं, तुजसारिखा महाप्रतापी सरदार याशीं माझी लढण्याची शक्ति किती? जर तुमचे योगेंकरून वादशाह माझे अपराधांची क्षमा करील, तर मजवर मोठे उपकार होतील. त्यास, हें सिद्ध झालें ह्मणजे तुह्मांला मी आपला सर्व मुलूख देईन. तो आफसुलखान उन्मत्तपणानेंच आपणास राजकारभाराविषयीं दक्ष असें मानीत होता,

ह्मणून तो शिवाजीचें ज्ञान गणित नसें. त्याला पूर्वी कांहीं दिवस वांईपरगण्याची मामलत सांगितली होती, त्यावरून त्याला असें ठाऊक होतें कीं, हा मुलूख केवळ पराक्रमेंकरून घ्यावयास अवघड आहे. हीं सर्व कारणें आणि शिवाजीचें गरीबीचें बोलणें मिळून त्याचें मन कांहीसें प्रसन्न झालें; तेणेंकरून त्यानें गोपीनाथपंतनामें एक कारकून कांहीं बोलणें करावयाकरितां पाठविला. तो पारगांवास पोंचल्यावर शिवाजी त्याचे भेटीसाठीं किल्ल्यावरून खालीं उतरला, तेव्हां तो ब्राह्मण शिवाजीशीं बोलिला कीं, आफसुलखान शहाजीचा इष्ट आहे, तो तुमचा नाश इच्छित नाहीं, तुह्मी लढाई न करितां जर मुलूख द्याल, तर तो बादशाहाकडून क्षमा करवील, आणि तुह्माला कांहीं जहागीर देववील. ही गोष्ट शिवाजीचे मनास आली, तेव्हां त्यानें तो वकील व त्याजबरोबरचे लोक यांचे सन्मानार्थ जाग्याचा वगैरे बंदोबस्त केला. यांत त्या कारकुनास त्या लोकांपासून कांहीं दूर अशी वेगळीच राहावयास जागा दिली. असें करून रात्रीस कोणाला कळूं न देतां, त्या ब्राह्मणाकडे शिवाजी येऊन बहुत नम्रतेनें दंडवत करून बोलिला कीं, तुह्मी ब्राह्मण आह्मां शूद्रांचे गुरू आहां; त्यास मी आपणास विनंती करितों कीं, मला भवानी प्रसन्न होऊन बोलिली कीं, तूं गाईब्राह्मण यांचा प्रतिपाळ कर. यास्तव मी जें कर्म करितों तें केवळ गाईब्राह्मणांच्या पालनार्थच करितों. त्यास जर तुह्मी मला अनुकूळ व्हाल तर तुह्मांस, आपले भावांत व सोयऱ्यांत सुखी ह्मणवून राहावयास, हिंवरें गांव जहागीरकरून देईन. त्यावरून तो ब्राह्मण वश होऊन त्यानें शिवाजीला निष्कपटपणाविषयीं शपथ दिली.

मग ते दोघे मसलत करूं लागले कीं, सांप्रत जें भय निर्माण झालें आहे याचें निवारण कसें करावें; यांत त्या ब्राह्मणाचे अटकळींत असें आलें कीं, आफसुलखान यास शिवाजीशीं एकांतांत आणावयाचें अवघड नाहीं. तेव्हां शिवाजीनें आपला वकील कृष्णाजी भास्कर त्या गोपीनाथ पंतावरोबर आफसुलखानाकडे पाठविला. त्यांनीं त्यास असें सांगितलें कीं, तुह्मांला शिवाजी फार भितो, कदाचित् तुह्मी जाऊन जर त्याला अभय द्याल, तर तो विश्वासेंकरून आपले स्वाधीन होईल, आणि युद्ध न करितां मुलूख देईल.

असें त्यांचें कृत्रिमाचें बोलणें आफसुलखानानें सत्य मानिलें, आणि तो गैरसावधपणानें त्या गोपीनाथ पंतानें सांगितल्याप्रमाणें वागूं लागला. तेव्हां विजापूर करांचें लश्कर जावळीस गेलें होतें, तेसमयीं शिवाजीनें मोरोपंत व नेटाजी पालकर व पुष्कळ मावळे लोक कोंकणांतून आणून प्रतापगड व जावळी या दोहों जागीं गुप्त ठेविले.

यानंतर आफसुलखान भेटीची तयारीकरून बरोवर दोंड हजार फौज घेऊन प्रतापगडाजवळ आला, तेव्हां गोपीनाथ पंतानें शिवाजी भिईल असें समजावून फौज मागें ठेवविली, आणि एक हत्यार बंद बरोवर घेऊन एकटा आफसुलखान यास त्या हत्यार बंदासुद्धां भेटीच्या संकेताचे जाग्यावर नेऊन शिवाजी येतो ह्मणून वाट पाहत बसविलें.

इकडे किल्ल्यामध्यें शिवाजीनें स्नानकरून नित्यनियम उरकून मातेच्या चरणावर मस्तक ठेवून आशीर्वाद घेतला, आणि अंगांत चिलखत चढवून त्यावर अंगरखा घालून आपले उजव्या अस्तनींत गुप्त विचवानामक शस्त्र घातलें, आणि डाव्या हातीं वाघनखें घेऊन आपण भेटीस निघाला.

त्या बरोबर त्याचा पुरातन विश्वासू शिपाई तानाजी मालुसरा, हत्यारबंद होता. तें भेटीचेंस्थान जवळ आलें तेव्हां शिवाजी दबकत दबकत येऊं लागला. तेव्हां गोपीनाथ पंतानें असें समजाविलें कीं, तो तुमचे जवळच्या हत्यारबंदास भितो. कां कीं, त्याची आकृति फार सुकुमार आणि लहान आहे, या करितां हा एकीकडे झाला पाहिजे, त्यावरून त्याला अंमळसें दूर केलें. नंतर शिवाजी व आफसुलखान एकमेकांस भेटतां भेटतां शिवाजीनें आफसुलखानाचे पोटांत वाघनखें खुपसलीं, तीं बळकट लागलीं. परंतु तो आफसुलखान त्वरेनें त्यापासून दूर होऊन तरवार उपसून शिवाजीवर वार करून अरे घात आहे, असें बोलिला. त्याचवेळेस शिवाजीनें त्यास, आपल्या अस्तनींतला बिचवा काढून मारिला, तेव्हां तो भूमीवर पडला. त्यानें जो शिवाजीस वार केला तो त्याचे चिलखतामुळें लागूं झाला नाहीं. इतकें सर्व एकाक्षणांत झालें. तों त्या आफसुलखानाचे बरोबर आलेला हत्यारबंद सय्यदबंधूनामें होता, तो आपल्या धन्याजवळ आला, इतक्यांत त्याचे हातची तरवार शिवाजीनें घेतली; आणि तानाजी व शिवाजी हे दोघे त्या एकल्यावरोबर लढूं लागले. ते त्यास कितीएक वेळां बोलिले कीं, तुला आतां आह्मी जीवदान देतों, परंतु या बोलण्याचा धिक्कार करून तो त्यांशीं लढून मेला. असा तो आपल्या धन्याचा अभिमानी,परम योग्य,ह्मणून त्याचें नांव लिहिलें; तो मृत्यु पावला ते समयीं शिवाजीचे लोकांनीं येऊन त्या अफसुलाचें शिर कापून किल्ल्यावर नेलें.

तें शिर किल्ल्यावर नेतांच संकेताप्रमाणें तोफेचा बार

केला, तो वार होतांच एकाएकीं प्रतापगडचे व जावळीचे लोकांनीं येऊन आफसुलखानाचे लश्करावर छापा घातला. तेव्हां त्या लश्कराचा बहुत नाश झाला. त्या वेळेस शिवाजीला चार हजार घोडे व कांहीं हत्ती व कांहीं उंटें आणि बहुत द्रव्य व तोफा व जेजाला वगैरे पुष्कळ सरंजाम सांपडला.

अशा अधर्मेंकरून वैभव संपादन केलें असतांही त्याचे जवळचे लोकांनीं त्याची प्रशंसा केली. त्यांनीं धर्मा धर्माचा विचार चित्तांत आणिलाच नाहीं. त्या छाप्यांत कितीएक लोक धरून नेले. त्यांतून जे कोणी गेले, त्यांस दुःख न देतां शिवाजीनें जाऊं दिलें. त्यांत एक झुंझार राव घाटगा यानामें सरदार मोठा कुलीन होता, त्याचें आणि शहाजीचें इष्टत्व होतें, यानें राहावें म्हणून शिवाजीनें फार आग्रह केला, परंतु तो ऐकेना, तेव्हां त्याचा मोठा सन्मान करून त्याला बादशाहाकडे जाऊं दिलें.

या खेरीज त्या धरलेल्या लोकांत आफसुलखानाची स्त्री व पुत्र हीं सांपडलीं, तीं, शिवाजीचा सरदार एक खंडोजी कांकडा नामें असे, त्याचे स्वाधीन होतीं. त्यानें त्यांपासून कांहीं लांच घेऊन त्यांस सोडून दिलें, यास्तव शिवाजीनें त्या कांकड्याचें डोकें मारिवलें.

या लढाईंत जे जखमी झाले त्यांचा जिवाजीनें मोठा सन्मान करून त्यांस कितीएक अलंकार वस्त्रें दिलीं; या योगेंकरून त्याची मोठी कीर्त्ति झाली; आणि शिपाई लोक युद्धाविषयीं तत्पर झाले.

अद्यापि शिवाजीचे पुरुष या आफसुलखानाचे तरवारेस अमोलिक मानून फार जपतात.

मग दगा केलेल्या त्या गोपीनाथपंतास संकेताप्रमाणें शिवाजीनें हिंवरें गांव देऊन त्याचा मोठा सन्मान केला, आणि त्यास सरदारीचा अधिकार देऊन आपल्या चाकरीस ठेविलें.

८ यानंतर शिवाजीनें पन्हाळ्याच्या किल्लेदारास वश करून तो किल्ला घेतला. नंतर कृष्णेचे उभयतिरची खंडणी घेत चालला; याखेरीज कोंकणचे व सह्याद्रीवरचे कितीएक किल्ले त्यास लढाई न करितां त्या लोकांनीं दिले. परंतु रांगणा व खेळणा हे दोन किल्ले युद्ध करून घेतले; त्या वेळेस त्या खेळण्या किल्ल्याचें नांव विशाळगड पडलें, तें अद्यापि तसेंच चाललें आहे. हें वर्तमान सन् सोळाशें एकुणसाठांचे बारावे महिन्यांत विजापुरीं कळलें, तेव्हां त्या बादशाहानें आपला सरदार मिरजेस रुस्तुमजमान नामें होता, त्यास आज्ञा केली कीं, कोल्हापुरचे बंदोबस्तास निघावें, तेव्हां त्याजवळ तीन हजार स्वार आणि कांहींसें पायदळ मात्र होतें. तो पन्हाळ्याजवळ येतांच शिवाजीनें आपले स्वार जमा करून त्याचा अगदीं पराभव केला, आणि त्यास कृष्णेच्या पार घालविलें.

यानंतर पायदळ आणून शिवाजीनें विजापूरपर्यंत खंडणी घेतली, आणि अति त्वरेनें माघारां विशाळगडास गेला. असा कीं, त्याचे पाठीस कोणी सरदार लावावयास अवकाश झाला नाहीं.

९ त्यानंतर, सन् सोळाशें साठांचे पहिले महिन्यांत शिवाजीनें कोंकणांत समुद्रतिरचीं राजपूर व दाभोळ हीं दोन्हीं स्थानें लुटून बहुत द्रव्य राजगडास नेलें. हें सारें शिवाजीचें कृत्य विजापुरीं कळल्यावर, तेथचे दरबारी लोकांत जें पूर्वीं वैमनस्य पडलें होतें तें मोडून सर्व एकचित्त होऊन

करनाटकांत कर्नोळास एक जोहर नामें शिद्दी मोठा विख्यात पुरुष होता, त्याजबरोबर आफसुलखानाचे दुप्पट फौज देऊन त्यास शिवाजीचे पारिपत्यास योजिलें. तेथें असें ठरलें होतें कीं, आधीं पन्हाळा किल्ला घ्यावा, आणि तोशिवाजीचे जबळ पोंचतांच, दंडाराजपुरीचा फत्तेखान शिद्दी व वाडीचे सांवत या दोघांना त्याचे कुमकेस जावयास आज्ञा करावी.

इकडे शिवाजीनें कोंकणांत बंदोबस्तासाठीं राजपुरीचे शिद्दीवर रघुनाथपंत योजिला, आणि कालियानी व भिवडी यांचे संरक्षणार्थ आबाजी सोनदेव नेमिला; आणि वाडीच्या सांवतांवर बाजीफसलकर सरनोबत यास पाठविलें. मोरोपंत यास देशांत सिंहगड व पुरंदर व प्रतापगड यांचे व मुलखाचे रक्षणार्थ आज्ञा केली. आणि पन्हाळा किल्ला हा असा मजबूद कीं, कोणाचे हातीं लागावयाचा नाहीं, असे समजून तेथें आपण मोठ्या बंदोबस्तानें राहिला.

त्या शिवाजीनें विजापूरकरांचें कोंकण येत असतां वाटेनें त्यास कांहीं उपद्रव केला नाहीं; मग जेव्हां तें अगदीं जवळ येऊन पडलें, तेव्हां नेटाजीपालकर याजबरोबर स्वार देऊन त्या लश्कराभोंवतालचा मुलूख स्वाऱ्या घालून लुटून ओस पाडून त्या लश्करास धान्यादि मिळेनासें केलें. तो रात्रीस किल्ल्यांतून मावळे लोक कुमकेस पाठवून छापा घालवी. अशा प्रकारें त्यानें त्या लश्कराचा फार नाश केला. शेवटीं त्या शिद्दी जोहरानें आपल्या लश्करास अशी आज्ञा केली कीं, असें क्रूर कर्म करणारा सांपडला असतां त्याला जिवंत ठेवूं नये. मग त्यानें किल्ल्यास वेढा असा घातला कीं, अगदीं दुसऱ्याचा प्रवेश आंत न

होय. असे चार महिने ते राहिले तेव्हां शिवाजीस असें समजलें कीं, मी या किल्ल्यावर राहिलों हें ठीक केलें नाहीं. कां कीं, आतां आपल्यास पळावयास वाट नाहीं, व मुलखांत काय होतें आहे तें समजत नाहीं; त्यास आतां कसा तरी आपला जीव वांचेल अशी युक्ति करावी.

१० इकडे चार महिने झाल्यावर त्या वेढा घालणारांस असें वाटलें कीं, आतां शिवाजी आपल्या हातीं लागला; तेणेंकरून त्यांस बहुत आनंद झाला, आणि अत्यंत सावधपणानें ते बंदोबस्त करूं लागले.

शिवाजीचा मुलूख कोंकणांत होता तेथें ते समयीं जागोजाग युद्धें होत होतीं. फत्तेखान शिद्दीनें कितीएक वेळां रघुनाथपंताच्या पराभव करून लढाऊ गलबतें वाळगून त्याचे मुलखांत जाऊन कितीएक जागीं उपद्रव केला.

याखेरीज वाडीचे सांवतांशीं वाजीरावफसलकर लढाई करीत होता; ती लढाई अशी झाली कीं, दोन्हीं लष्करांचा सारखा नाश झाला, आणि दोहोंकडचे दोघे मख्य सांवत व फसलकर हे पडले.

शिवाजीचे मनांत आलें कीं, आतां आंतच राहून मरावें हें योग्य नाहीं, कसें तरी बाहेर पडावें; ह्मणून शिद्दी जोहरास निरोप पाठविला कीं, जर माझे जिवास* भय नसेल, तर मी तहाचें बोलणें करावयास येतों. मग त्याचें अभयवचन ऐकून बरोबर थोडकीं माणसें घेऊन संध्याकाळचा थोडा दिवस असतां शिवाजी किल्ल्याखालीं उतरला. मग शिद्दी जोहराचे शिपायांनीं मोरचा बांधिला होता,

* मराठी लोकांत अद्यापि असा विश्वास आहे कीं शिद्दी लोक वचनाचे खरे प्रामाणिक.

त्याजवळ शिद्दी जोहराची व शिवाजीची भेट झाली. नंतर त्या दोघांचें बोलणें झालें त्यावरून लोकांस असें वाटलें कीं, आतां शिवाजी युद्ध करीत नाहीं. तो तर बोलतां बोलतां युक्तीनें बहुतेक मोठीं मोठीं कलमें बोलून कांहीं हलकीं कलमें राहिलीं तीं युक्तीनें न संपवितां आतां संध्याकाळ झाला, उद्यां बोलेन, असें समजावून माघारां किल्ल्यावर गेला. तेव्हां ते घेरा घालणारे लोक असें समजले कीं, आतां किल्ला हस्तगत झाला; इतःपर बहुत सावधपणा राखण्याचें कारण नाहीं; त्यावरून ते असावध राहिले.

तो त्यांचें दुर्लक्ष्य पाहून बरोबर मावळे लोक घेऊन रात्रीस आंधारांतच निघून किल्ला उतरून त्या लोकांस कळूं न देतां रांगण्याकडे पळाला. तो बहुत दूर गेल्यावर लोकांस समजलें, तेव्हां त्याचे पाठीमागून त्या शिद्दी जोहराचे स्वार व पायदळ लोक धांवले. यांनीं रांगण्याचे आलीकडे सुमारें तीन कोस एके खिंडींत त्यास चढतांना पाहिलें, तेव्हां त्यानेंही यांस पाहिलें. मग त्यानें त्या खिंडींतच मावळे लोक ठेवून त्यांस सांगितलें कीं, मी जोंपर्यंत किल्ल्यावर जाऊन तोफांचे बार पांच करीन, तोंपर्यंत तुह्मी हे येताहेत यांशीं एथूनच लढत असावें. त्या वेळेस त्या मावळ्यांचा बाजी परभू यास मुख्य करून आपण किल्ल्यावर गेला.

नंतर त्या लोकांशीं तो परभू दोन प्रहरपर्यंत मोठ्या शौर्यंकरून लढला. त्यानें कित्येक वेळां त्या मोंगलांस हटविलें. शेवटीं दुसरी मोठी फौज आली, तेव्हां फार मोठें युद्ध झालें. त्यांत ते मावळे लोक अर्धे पडले, आणि तो परभूही पडला. ते समयीं त्यानें किल्ल्यावरचे

तोफांचे पांच बार ऐकिले, आणि झटलें कीं, आतां मी सुखी झालों; इतकें करून त्यानें प्राण सोडिला. हें सर्व वर्तमान विजापुरचे बादशाहास कळलें, तेव्हां त्या शिद्दी जोहराविषयीं त्याचे मनांत वांकडें येऊन तो रागें भरला. कां कीं, त्यास असें वाटलें कीं, यानें कांहीं लांच घेऊन शिवाजीला सोडून दिलें. मग सन् सोळाशें एकसष्टांत तो बादशाह आपण अंगें सैन्य घेऊन कऱ्हाडास आला; तेथें जे कोणी सभोंवतीं संस्थानी लोक होते, त्यांनीं त्याचे सेवेंत तत्पर असून त्यास असें समजाविलें कीं, आह्मास शिवाजीचा पक्ष किमपि नाहीं. तो शिद्दी जोहर बादशाहाचे भेटीस आला, त्यानें बादशाहाचे मनांतील संशय उडविला, आणि आपण आपल्या ठिकाणीं करनोळास गेला.

११ मग त्या बादशाहानें रांगणा किल्ला व विशाळगड या दोहोंखेरीज शिवाजीचा पन्हाळा व त्या संबंधी कितीएक किल्ले घेतले. पुढें पर्जन्यकाळ जवळ आला तेव्हां तो फौजेसहित कृष्णेचे कांठीं चिमलगे शहरीं जाऊन राहिला. शिवाजी बादशाहाचे समोर कधींही लढला नाहीं; परंतु कांहीं संधि पाहून सन् सोळाशें बासष्टांत त्यानें राजापूर लुटून तेथें कोणी व्यापारी इंग्रेज लोक राहात होते, त्यांस धरून नेऊन कैदेंत ठेविलें.

१२ त्यानंतर शिवाजीनें युद्ध करून शृंगारपूर घेतलें, तेथें दळवे नामें एक पाळेगार होता, तो युद्धांत पडला. याप्रमाणें शिवाजीनें हिंदूंचीं दोन ठिकाणें घेतलीं— एक जावळी व एक शृंगारपूर. तें हिंदू लोकांस फार अयोग्य वाटलें; यास्तव तें लोकांचे मनांतून जावें ह्मणून शिवाजी केवळ धार्मिकपणा करूं लागला. तो असा कीं, आपणास

तुळजापुरचे भवानीचे दर्शनास जावयास फावेना ह्मणून त्यानें प्रतापगडास मोठ्या समारंभानें देवीची स्थापना केली; आणि रामदास नामें एक महासाधु ब्राह्मण होता, तो गुरू केला. अशीं हीं दोन कृत्यें; आणि तिसरें कृत्य असें कीं शृंगारपुरचे राहणारे सुर्वे या नामें मराठे होते ते वश करून घेतले. यामुळें जे शृंगारपुरचे राहणारे लोक होते. ते शिद्दीच्या मुलखांत राहावयास गेले नाहींत. तेथेंच राहिले.

मग करनाटक प्रांतीं कितीएक जागीं बंडें उत्पन्न झालीं, तेणेंकरून विजापुरचे दरबारांत असा विचार पडला कीं, आधीं शिवाजीचें पारिपत्य करावें किंवा त्या बंडाचे पारिपत्यास जावें? इतक्यांत वाडीकर सांवतांनीं लिहून पाठविलें कीं, आह्माला तुमची कुमक असेल तर आह्मी शिवाजीला जिंकूं. यावरून असा निश्चय ठरला कीं, बादशाहानें फौज घेऊन करनाटकांत जावें, आणि बाजी घोरपडा मुधोळकर व बालोळखान मुसलमान या दोघांनीं सांवतांचे कुमकेस असावें. मग बादशाह करनाटकांत चालिला, व इकडे शिवाजीवर जाणारांची तयारी होऊं लागली; ते समयीं बाजी घोरपडा आपल्या कांहीं कामानिमित्त आपले ठिकाणीं गेला. हें वर्तमान कोणीं शिवाजीस सांगितलें. तें ऐकतांच तो शिवाजी कांहीं लोक बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें चोरवाटेनें जाऊन अकस्मात् मुधोळ शहरीं पोंहोचला. तेथें छापा घालून त्यानें मुधोळकर व त्याचे कितीएक भाऊबंद व कितीएक शिपाईलोक, यांस ठार मारून गांव जाळून टाकिलें, आणि आपण लवकर निघून विशाळगडीं माघारां गेला.

१ इकडे बादशाह करनाटकांत जाऊन रायचूर व तुर्गळ हीं दोन्हीं ठिकाणें घेऊं लागला, तेथें शिपाई लोक

होते त्यांनीं मोठ्या शौर्यंकरून लढाई केली; आणि त्या बादशाहानें ही मोठा पराक्रम करून तीं स्थानें घेतलीं. हें वर्तमान सन् सोळाशें वासष्टांत घडलें. त्या शिद्दी जोहरास बादशाहाचें भय पडलें. तें असें, तो समजला कीं, बादशाहाचे मनांत माझेविषयीं संशय आहे, यास्तव त्याचा विश्वास धरूं नये. असें मनांत आणून त्यानें बंडाचा आश्रय केला. नंतर त्यानें अशी संधि पाहिली कीं, झुंझारराव घाटगे व फलटणचे रावनाईक निंबाळकर, या दोघांचें लश्कर बादशाहाचे लश्करापासून दूर, आणि त्या दोहों लश्करांमध्यें तुंगभद्रानदी. असें त्यानें जाणून एकाएकीं जाऊन त्या लश्करावर छापा घालून मोठी धुंदाई करून त्या लोकांस पिटून लाविलें. इतक्यांत तो बालोळखान नवें सैन्य कुमकेस घेऊन माघारां उलटला, आणि त्यानें शिद्दीजोहराच्या सैन्याचा नाश केला.

नंतर त्या शिद्दी जोहराचे लोकांनीं आपल्या जिवाच्या रक्षणार्थ, बादशाहानें क्षमा करावी ह्मणून आपला धनी शिद्दीजोहर ठार मारिला; त्या योगेंकरून तिकडचें बंड बहुतेक मोडलें; परंतु त्याची समाप्ति व्हावयास दोन वर्षें लागलीं. तोंपर्यंत बादशाह तेथेंच होता, नंतर विजापुरीं आला, तरी त्याचीं कांहीं कामें राहिलीं.

बादशाहाचें लश्कर करनाटकप्रांतांत बंड मोडावयास गुंतलें, तेणेंकरून शिवाजीला मोठा उपयोग झाला. तो असा कीं, त्या बादशाहानें जे सरदार शिवाजीवर नेमिले होते, त्यांसही, शिवाजीला आपल्या कुमकेस बोलावून बंडाचे बंदोबस्तास न्यावें लागलें. नंतर शिवाजीनें जाऊन वाडीचे सांवतांचा मुलूख घेतला, ते वेळेस सांवत पळाले. त्यांनीं गोव्याचे पोर्टुगीस लोकांकडे जाऊन त्यांचा आश्रय केला;

परंतु शिवाजीनें या लोकांस भय दाखवितांच यांनीं यांस हांकून दिलें. मग सांवत शिवाजीला शरण गेले, ते समयीं शिवाजीनें यांचे देशमुखीचें वतन यांस दिलें. तेव्हांपासून ते शिवाजीचे चाकर झाले.

१४ त्यानंतर शिवाजीनें रेडी व सिंधुदुर्ग—ज्यास मालवण असें ह्मणतात—हे दोन किल्ले बांधिले. आणि कुलाबा व सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग हे किल्ले नीट केले. अणखी कितीएक लढाऊ गलबतें तयार केलीं, तीं पुष्कळ झालीं तेव्हां त्यांचें ठेवण्याचें मुख्य ठिकाण कुलाबा—जो मुंबईचे दक्षिणेस वारा कोसांवर आहे तो केला; आणि त्यांचे मुख्य सरदार दोन केले, एक दर्यावसागर आणि एक मैनाक भंडारी. ते फार चांचेपणा करीत असत; त्यांच्या उपद्रवास भिऊन गोंव्याचे पोर्टुगीस लोकही यांस तोफा वगैरे कितीएक युद्धाचे उपयोगी पदार्थ देऊन यांशीं इष्टत्व राखीत. असें झाल्यावर विजापुरचे बादशाहाचा वजीर अबदुल महंदम, यानें शिवाजीशीं गुप्तपणें तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत बारीक गोष्टी काय काय होत्या त्या आतां समजत नाहींत; परंतु असें दिसतें कीं, त्याचा घटक शिवाजीचा बाप शहाजी असेल. कां कीं, ते समयीं शहाजीनें करनाटकांतून बादशाहाचा निरोप घेऊन बरोबर पुत्र व्यंकोजी घेतला, आणि मोठ्या समारंभानें तो शिवाजीस भेटला. मग दोन महिने राहून बहुत आनंदेंकरून कितीएक अपूर्व पदार्थ शिवाजीपासून घेऊन ते त्यानें बादशाहाचे भेटीस नेले.

या दिवसापासून शहाजी जिवंत होता तोंपर्यंत, बादशाह आणि शिवाजी यांची परस्पर प्रीति होती.

१५ शहाजीची व शिवाजीची भेट झाली त्याच सुमारें शिवाजी राजगडाहून निघून रेडी किल्ल्यावर राहावयास गेला. त्या किल्ल्याचें तें नांव बदलून राजगड असें दुसरें ठेविलें. तेथें राज्यकारभाराचे उपयोगी हवेल्या बांधिल्या, आणि मोठी मेहनत करून तो असा मजबूद केला कीं, कोणाचे हातीं लागूं नये.

१६ या वेळेस शिवाजीचे मुलखाची मर्यादा इतकी होती कीं, कालियानीपासून गोंव्यापर्यंत कोंकणपट्टी, आणि भिमेपासून वारणेपर्यंत घाटमाथा. त्याचे मुलखाची विशेष रुंदी सुप्यापासून जंजिऱ्यापर्यंत होती. तो पुंडाई करी म्हणून त्याचें थोडकें राज्य असून त्याजवळ फौज फार असे. त्याचें पायदळ पन्नास हजार होतें, आणि सात हजार स्वार होते. असा तो शिवाजी पराक्रमी झाला, यास्तव विजापूरकरांनीं त्याशीं इष्टत्व केलें, आणि तेणेंकरून तो अंमळसा रिकामा झाला. तेव्हां त्याचे मनांत आलें कीं, आतां मोंगलांशीं युद्ध करावयाचा मसलत करावी.

भाग साहावा.

सन् सोळाशें बासष्टांपासून सासष्टपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ शिवाजीनें मोंगलांस जिंकावयाकरितां मोठें सैन्य जमा केलें. त्यांत, पायदळाचा मोरोपंतास आणि नेटाजी पालकर यास स्वारांचा, सरदार केला. त्या मोरोपंतानें पर्जन्यकाळीं जुंनराचे उत्तरेकडचे कितीएक किल्ले घेतले; मग पाऊस काळ गेल्यानंतर मार्ग चांगले झाल्यावर, नेटा-

जो पालकर हा, स्वारांसहित औरंगाबादेपर्यंत मोंगलांच्या मुलखांत जाऊन मोठी लुटालूट करून बहुत द्रव्य घेऊन माघारां पुण्यास गेला. तो त्या मुलखांत कोठेंही एके ठायीं वस्ती करीत नसे; वाटेनेंही सरळ मार्ग सोडून वांकडे तिकडे आड मार्गेंकरून भलत्या गांवाहून भलतेच गांवीं जावें, असें करीत फिरत असे. तेणेंकरून मोंगलांचे सरदारांस त्याला धरावयास अवकाश सांपडला नाहीं. ह्मणून तो ती सर्व लूट घेऊन स्वस्थपणें पुण्यास पोंचला. हें वर्तमान सन् सोळाशें बासष्टांत झालें.

२ त्या वेळेस दक्षिणेंत षाइस्तेखान नामें मुसलमान सुभेदार होता, त्यास दिल्लीचा तक्ताधिपति जो औरंगजेब बादशाह यानें आज्ञा केली कीं, शिवाजी फार अमर्याद झाला आहे, त्यास तूं त्याचे मुलखीं जाऊन तो मुलूख बलात्कारें करून घे. तेव्हां तो षाइस्तेखान मोठें सैन्य जमा करून औरंगाबादेहून निघाला. त्यानें अहंमदनगर व पेरगांव यांवरून येऊन पुणें शहर घेतलें.

३ त्यानंतर तो जुंनर किल्ला घ्यावयास निघाला, तेव्हां त्या वाटेवर लहानसा चाकणाचा किल्ला होता, तो पाहून त्यास असें वाटलें कीं, हा लहान किल्ला आहे व माझें एवढें मोठें सैन्य आहे, यास्तव एथचे लोक भिऊन मला किल्ला देतील. परंतु तेथचा किल्लेकरी फिरंगोजी नरसाळा नामें मोठा शूर असे, तो सोळा वर्षें तेथचा अधिकार मुख्यत्वें करून करीत होता; तो किल्ला देईना, तेव्हां तो षाइस्तेखान आपल्या सैन्यासुद्धां दोन महिने त्या किल्ल्याशीं लढला, तरी किल्ला मिळाला नाहीं. तेव्हां ईशानी दिशेचे बुरूजाखालीं सुरंग पाडून तो बुरूज उडविला; तो उडतांच त्या मोंगलांनीं मोठा हल्ला करून

तै एकाएकीं धांवले; परंतु तो फिरंगोजी व त्याचे लोक मोठे पराक्रमी, त्यांनीं त्या मोडक्या बुरुजाचे शिखरावर चढून कितीएक वेळां त्या मोंगलांस मागें हटविलें. याप्रमाणें दिवस मावळे तोंपर्यंत युद्ध झालें. नंतर रात्रीस ते मोंगल लोक लढेनातसे झाले, तेव्हां किल्लेकरी सहजच उगे राहिले. मग दुसरे दिवशीं फिरंगोजीनें आपल्या संतोषानें किल्ला दिला. असें त्याचें शौर्य पाहून षाइस्तेखानानें त्यास, आपल्या चाकरीस ठेवावयासाठीं, फार आग्रह केला; परंतु तो राहीना, यास्तव त्याचा मोठा सन्मान करून त्याला जाऊं दिलें. तो जाऊन शिवाजीला मिळाला. तेथेंही त्याचा फार मान होऊन त्याची योग्यता वाढली.

४ त्या षाइस्तेखानाला चाकणाचा किल्ला घ्यावयास इतके श्रम पडले, त्यावरून त्याचे मनांत आलें कीं, डोंगरी किल्ले फार उंच आणि मोठे कठिण, ते आमचे हातीं कसे लागतील! ह्मणून त्यानें औरंगजेबास तें लिहून पाठविलें. परंतु त्यावरून त्याला तें काम मोठें कठिणसें वाटलें नाहीं. कां कीं, तो मराठी लोकांस केवळ अप्रयोजक मानीत असे; तथापि त्यानें जोतपुरचा राजा यशवंतसिंग रजपूत यास षाइस्तेखानाचे कुमकेस सैन्यासुद्धां पाठविलें. तो येऊन पोंहचे तोंपर्यंत खानाचें लश्कर पुण्याजवळ उगेंच पडलें होतें. इतक्यांत नेटाजी पालकरानें औरंगाबादेजवळचा व अहंमदनगराचे भोंवतालचा मुलूख मातक्यान लुटून जाळून ओस पाडला; परंतु त्याला पहिल्याप्रमाणें मोकळेपणानें दंगा करावयास फावलें नाहीं. का कीं, मोंगलांनीं त्यास पिटून लाविलें, तेव्हां त्याचे कितीएक स्वार पडले आणि त्यालाही जखमा लागल्या. तें मोंगलांचें लश्कर जेव्हां समीप

आलें तेव्हां शिवाजी राजगड सोडून सिंहगडास गेला; तेथें त्याला असें वर्तमान कळलें कीं, षाइस्तेखान, पुण्यामध्यें जी हवेली दादोजी कोंडदेवानें जिजाबाईस राहावयाकरितां बांधली आहे, तींत राहिला. तेव्हां तो त्याला धरून न्याव-याची मसलत करूं लागला. तो षाइस्तेखानही, शिवाजी एथून जवळ आहे त्यास तो कोणे वेळेस घात करील नकळे, असा संशय धरून पुण्यामध्यें परवानगी खेरीज कोणे मरा-ठ्यास येऊं देत नसे. मग कांहीं सिद्धता करून सन् सोळाशें त्रेसष्टाचे चवथे महिन्यांत शिवाजी, पंचवीस मावळे लोक बरोबर घेऊन मोठ्या युक्तीनें, पुण्यांत कोणे एका मराठ्याचें लग्न होत होतें त्याचे सोयऱ्यांत मिसळून, शहरांत शिरला. नंतर तो रात्रीस हळूच जाऊन त्या हवेलीचे माडीवर एक स्वयंपाकघर होतें त्याची एक खिडकी फोडून आंत गेला. तो फोडितांना त्या षाइस्तेखानाच्या बायकांनीं ऐकिलें, आणि षाइस्तेखानास कळविलें. तें ऐकतांच तो षाइस्तेखान दुसऱ्या एका खिडकीला दोर लावून त्या दोराचरून उतरूं लागला. इतक्यांत शिवाजीनें तेथें जाऊन त्यास तरवारेचा वार केला, तेणेंकरून त्याचें एक बोट मात्र तुटलें, आणि तो बांचला गेला. मग त्याचा पुत्र आबुलफत्तेखान व त्याचे जवळचे कोणी शिपाई होते ते शिवाजीनें जिवें मारून टा-किले. तो असा नाश करून त्या मावळे लोकांसहित तेथून निघाला. त्यानें वाटेंत कितीएक शिपाई लोक ठेविले होते ते त्यास जाऊन मिळाले. मग ते लोक पुण्यापासून दोन कोसांवर जाऊन आपणांस मोंगलांचें भय नाहीं असें लोकांस कळ-वावयाकरितां चुडी पेटवून सिंहगडावर गेले. मग दुसरे दिवशीं सकाळीं ते मोंगलांचे स्वार तरवार चमकावीत आ-

गि नगारा वाजवीत त्या किल्ल्याजवळ आले; त्यांस अगदीं जवळ येऊं दिले, मग एकाएकीं किल्ल्यावरून तोफांचा भडिमार करून त्यांना फार घाबरें करून माघारें हटविलें, त्यांत एक कार्टोजी गुजर नामें शिवाजीचा सरदार होता. त्यानें फारच पाठ घेतली, आणि त्यांस दूर पिटून घालविलें.

५ याशिवाय आणखी कितीएक वेळां पराभव झाले तेणेंकरून तो षाईस्तेखान उदासचित्त होऊन त्यानें केवळ अप्रयोजकपणें औरंगजेबास पत्र पाठविलें कीं, यशवंतसिंग फितुरी झाला, व लश्करी लोकांची वर्तणूक बिघडली. त्या वेळेस तो काश्मीरास जाण्याची सिद्धता करीत होता. खानाचा पराभव झाला आणि यशवंत सिंगाशीं व त्याशीं वैमनस्य पडलें असें औरंगजेबास समजलें तेव्हां तो दिल्लींत होता. त्यानें सुलतान माजुम नामें मुसलमान होता त्यास दक्षिणेचा सुभेदार करून तिकडे पाठविलें, व त्याचे हाताखालीं यशवंतसिंगानें वागावें असें केलें; आणि षाइस्तेखानास बंगाल्याची सुभेदारी सांगितली.

त्यानंतर यशवंतसिंगानें सिंहगडास घेरा घालावयाचा थोडासा उद्योग केला, परंतु तो शेवटास गेला नाहीं. मग ते मोंगल लोक कांहीं मोठीं मोठीं पतकें चाकणेस व जुंनरास ठेवून सारें लश्कर घेऊन औरंगाबादेस गेले.

६ त्यापुढें शिवाजीनें कालियानी जवळ व दंडा राजपरीपाशीं लश्करें जमा करून बाह्यात्कारें असें दाखविलें कीं, मी पोर्टुगीस लोकांचा वसई किल्ला व चौल घेणार. परंतु त्याच्या मनांत सुरत लुटावयाची होती. ते समयीं तेथें बहुत संपत्ति होती. त्या शोधास त्यानें बहिरजी नामें एक जासूद पाठविला होता, तो सर्व मराठे लोकांत प्रसिद्ध होता.

याप्रमाणें तयारी करून शिवाजी निघाला तो उत्तरेकडे जाऊं लागला, ते समयीं त्यानें लोकांत असें दाखविलें कीं, आपण देवदर्शनार्थ नाशिकास जातों; त्यावरून लोक कल्पना करूं लागले कीं तो उगाच देवदर्शनार्थ जातो आहे; इतक्यांत एकाएकीं चार हजार स्वारांसहित तो सुरतेस जाऊन दाखल झाला. तेथें कांहीं मोठीशी अडचण न भोगितां त्यानें साहा दिवसपर्यंत मनास येईल तसें तें शहर लुटून सावकाशपणें तें द्रव्य नेऊन रायगडीं ठेविलें. ते वेळेस ती नवीच राजधानी झाली होती. तेव्हां सुरतेंत कितीएक मोठीं मोठीं भांडारें इंग्रेज लोकांचीं व डच लोकांचीं होतीं, तेथें जे लोक होते त्यांनीं युद्ध करून तें द्रव्य रक्षिलें, त्याबरोबर आणिकही जवळचे जवळचे लोकांचीं द्रव्यें राखलीं गेलीं. नाहीं तर त्यास अतिशयित धन सांपडलें असतें. तो शिवाजी सुरतेस दाखल झाला हें वर्तमान सन् सोळाशें चौसष्टांचे पहिले महिन्याचे पांचवे तारिखेस घडलें.

७ शिवाजी जेव्हां सुरतेहून माघारां रायगडास गेला, तेव्हां त्याला वर्तमान कळलें कीं, शहाजी तुंगभद्रेचे कांठीं विदनुराजवळ बसवेपटन नामें गांव आहे, तेथें शिकारीस गेला असतां दैवगतीनें घोड्यावरून पडून मृत्यु पावला.

८ त्यानंतर शिवाजी आपल्या बापाची क्रिया होई तोंपर्यंत सिंहगडास होता; मग रायगडास जाऊन आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करीत कांहीं महिने तेथें राहिला. तो बंदोबस्त झाल्यावर आपल्या नांवास राजा असें पद जोडून आपल्या नांवाचा शिक्का चालवूं लागला.

तेच समयीं त्या शिवाजीनें आणखी कांहीं कृत्य केलें.

तें असें, संन् सोळाशें चौसष्टांच्या आठव्या महिन्यांत अहंमदनगरची पेंट लुटून औरंगाबादेचे सभोंवतालचे मुलुखांतही धामधूम केली. त्या वेळेस विजापूरकरांचे दोघे सरदार फौजेसहित पन्हाळ्याजवळ राहिले होते, त्यांनीं शिवाजी फार दूर गेला असें पाहून कोंकणपट्टी,– जो पूर्वीची त्यांची होती– ती घ्यावयाविषयीं भगीरथ प्रयत्न केला. तेव्हां त्यांच्या हातीं कांहीं कांहीं स्थळें लागलीं; तों अकस्मात् शिवाजी मोटें सैन्य घेऊन आला आणि मोठी लढाई करून त्यानें त्यांचा पराभव केला. शिवाजीचें युद्धादि प्रसंगीं जेथें जेथें प्रयोजन लागे तेथें तेथें तो अकस्मात् प्रकट होई; यास्तव त्या वेळचे लोकांत जर कोणास असें भासलें असेल कीं शिवाजीला एक शरीर नाहीं, बहुत आहेत, तर तें आश्चर्य नव्हे. कां कीं, असाच त्या शिवाजीचा चपळपणा व सावधपणा होता.

९ शिवाजीच्या लढाऊ गलबतांनीं कितीएक दुसरीं गलबतें जिंकून बहुत द्रव्य जमा केलें होतें, आणि मोंगल लोकांच्या जहाजांवर बसून मक्केस जाणारे कितीएक द्रव्यवंत यात्रेकरू यांस लुटून बंदींत ठेवून त्यांपासून फार पैका घेऊन सोडून दिलें होतें.

१० पुढें संन् सोळाशें सासष्टांचे पहिले महिन्यांत शिवाजीला असें समजलें कीं, मोंगलांनीं आपलें जें लश्कर जुंनराजवळ ठेविलें होतें तें वाढविलें. ह्मणून तें आपणास बाधक आहे कीं काय, या शोधासाठीं तो सिंहगडास जाऊन राहिला. मग तें लश्कर आपणास बाधक नाहीं असें जाणून तो दुसऱ्या कांहीं कार्याविषयीं उद्युक्त झाला. तो असा कीं, मोंगलांस जिंकावयास जातो असें दाखवून एकाएकीं

फौजेसहित कोंकणांत जाऊन मालवणापाशीं ती फौज जहाजांवर चढवून गोंव्याचे दक्षिणेस साठ सत्तर कोसांवर बहुत द्रव्यानें भरलेलें बाल शिलोर नामें शहर होतें, तेथें जाऊन तें शहर लुटून पुष्कळ द्रव्य घेऊन चार हजार फौजेसहित गोकर्ण महाबळेश्वरीं उतरला. तेथून बहुतेक जहाजें परतविलीं आणि आपण फौजेसहित त्या देवाचे दर्शनास गेला. मग त्या फौजेच्या लहान लहान टोळ्या करून मुलखांत गोंवें लूटावयास पाठविल्या. त्या मुलखीं पेंठांचे गाव बहुतेक होते ते लुटून त्यानें फार द्रव्य आणिलें. मग पायवाटेनें आपलें लश्कर पाठवून आपण जहाजावर बसून माघारां रायगडास चालिला. तेव्हां त्या जळमार्गांत मोठां वारा येऊन तें गलबत दक्षिणेस हटलें; तें किती-एक दिवस कडेस लागलेंच नाहीं, म्हणून तो फार दुःख पावून असें समजला कीं, ही माझी जळमार्गाची पहिलीच खेप, यांत मला भवानी अनुकूळ नाहीं, तिच्या क्रोधेंकरूनच मी एवढ्या संकटांत पडलों.

११ त्यापुढें त्या शिवाजीवर समुद्रांतल्या संकटापेक्षां एक मोठें विघ्न आलें होतें. तें असें, एक राजा जयसिंग रजपूत व दुसरा दिलेरखान नामें आफगान, हे दोघे औरंगजेबानें मोठी फौज देऊन शिवाजीला जिंकावयास पाठविले.

जर कोणी म्हणेल कीं, त्याचे इतके अन्याय होईत तोंपर्यंत औरंगजेबानें कां उपेक्षा केली ? पारिपत्य कां केलें नाहीं ? तर त्यानें असें समजावें कीं, तो औरंगजेब आपण कृत्रिमानें तक्ताधिपति झालेला, यास्तव त्याला आपलाच बंदोबस्त राखणें अवघड पडलें होतें. त्या वेळेस औरंगजेबानें व्हारशी लोकांचे बादशाहाशीं कांहीं बोलणें ला-

विलें होतें, तेंही एक निमित्त पारिपत्य न होण्यास झालें. तो औरंगजेब असें मानी कीं, आपण जेव्हां मनावर घेऊं तेव्हां सगळी दक्षिण एकदांच घेऊं. तो म्हणे कीं, शिवाजी आह्मांस डोंगरांतील उंदरासारिखा आहे, त्याला धरावयास व मारावयास कांहीं अवघड नाहीं.

शिवाजीनें आपणास राजा म्हणविलें; सुरत लुटली; व असे कितीएक दुसरे अन्याय केले; तथापि ते औरंगजेबास मोठेसे वाटले नाहींत. परंतु त्यानें मक्केस जाणारे यात्रेकरू लोक लुटले, त्यावरून तो फारच क्रोधाविष्ट झाला. कां कीं, त्यानें केवळ धार्मिकपणाचें व साधुपणाचें सोंग केलें होतें म्हणून त्याला शिवाजीच्या पारिपत्यास अवश्यक उद्योग करणें भाग पडलें.

१२ जे दोघे सरदार बरोबर फौज देऊन दक्षिणेंत शिवाजीवर नेमिले होते, ते मोंगलांत मोठे प्रबळ असत; त्यांनीं पूर्वी औरंगजेबाची अवज्ञा केली होती, यास्तव त्यांस दूरचे चाकरीवर नेमिलें, आणि त्या कामास पुरेसें सैन्यही दिलें नव्हतें. त्याचा मनोदय त्यांस वाढवावयाचा नव्हता, त्याची मसलत अशी असेलसें वाटतें कीं, दक्षिणेचें राज्य समयास आपल्या हातीं लागेल असें ठेवावें.

पुढें औरंगजेबाचे ते दोघे सरदार लश्कर घेऊन निघाले तेव्हां राजा जयसिंग याचा पुत्र रामसिंग नामें होता तो औरंगजेबानें आपले जवळ ठेवून घेतला. त्यास बाह्यात्कारें तर स्नेहानें ठेविलें, परंतु मनांत असें होतें कीं, त्याचे बापापासून कांहीं आपणास अपाय न व्हावा.

१३ ज्या समयीं शिवाजी जहाजावर चढला असतां गोंव्याचे दक्षिणेस जाऊं लागला, ते समयीं ते औरंगजे-

बाचे दोघे सरदार लश्करासहित नर्मदेस येऊन पोंचले. तें वर्तमान शिवाजीला कळलें नाहीं. मग तो जेव्हां सुरक्षित माघारां रायगडास आला, तेव्हां त्यास समजलें कीं, त्या दोघां सरदारांनीं पुण्यास येऊन पुरंदर किल्ला आणि सिंहगड यांस घेरा घातला; आणि त्यांचे कितीएक लोक रायगडासही येऊन पोंहचले.

तो राजा जयसिंग मोठा विख्यात आण ज्याजवळ फौज पुष्कळ, तो अकस्मात् आल्यानें शिवाजी फार भ्याला, आणि कांहीं मसलत करावयाकारितां त्यानें आपले मोठे मोठे मानकरी लोक रायगडास बोलाविले; तेही भय पावले म्हणून एकचित्तें मसलत होईना. मग लोकांमध्यें वर्तमान असें उठलें कीं, भवानी शिवाजीचे स्वप्नांत येऊन बोलिली कीं, हा जयासिंग हिंदूचा राजा आहे, यापुढें तुमचें कांहीं चालावयाचें नाहीं. मग तर कोणीच धैर्य करून एकचित्त होईनात. असे ते रायगडचे दरबारी लोक भयभीत झाले; परंतु पुरंदरकर किमपि भ्याले नाहींत. ते मोठ्या धैर्यानें लढत होते. त्यांत मुख्य किल्लेकरी महाडचा देशमूख* वाजीपरभू नामें होता. त्याजवळ मावळे लोक व हेटकरी लोक होते, त्यांनीं फार दिवस किल्ला रक्षिला; शेवटीं दिलीरखान किल्ल्याचे माचीच्या बुरजाखालीं सुरंग पाडूं लागला असतां कितीएक वेळां त्या हेटकऱ्यांनीं व मावळ्यांनीं किल्ल्याबाहेर येऊन त्यावर छापा घातला, तथापि त्या सुरुंग फोडणारांनीं आपला मनोदय सिद्धीस नेला, तेव्हां त्या किल्ल्याची माची त्यांचे हातीं लागून

---

* हा वाजीपरभू ह्यानें पूर्वी पन्हाळ्यावर रक्षिलें तो नव्हे व त्याच कुळी संबंधी ही नव्हे. हा दुसराच.

गली, आणि ते किल्ल्यावर जाऊं लागले; तेव्हां त्या दिली-
रखानाचे लोकांस असें वाटलें कीं, किला हस्तगत झाला;
त्यावरून आपला सावधपणा टाकून ते निर्भयपणें लुटूं लागले.
तेव्हां त्या हेटकरी लोकांनीं वरून गोळ्यांचा भडिमार असा
केला कीं, या लोकांस आपले जिवाचे रक्षणार्थ कोठें तरी
आश्रय पाहावा लागला. त्याच वेळेस मावळे लोकांचा
सरदार सारे मावळे लोक जमा करून हातीं तरवारा घेऊन
त्यांवर एकदांच पडला; तेव्हां मोंगलांचे जे लोक उभे
राहून लढले ते मारले गेले, बरकड पळाले. दि-
लीरखान किल्ल्याखालीं हत्तीवर बसून आपल्या लोकांचें
चातुर्य पाहात होता. यानें आपल्या मोंगल लोकांचा
पराभव झाला असें पाहून आपले जवळचे पठाणांचे टो-
ळीस बोलावून त्या पळालेल्या लोकांस धीर देऊन आपले
हातचे धनुष्याचा टणत्कार करीत ते सारे लोक आपले
हत्तीपुढें चालविले; तेव्हां ते जय पावलेले मावळे लोक
मोठ्या धैर्यानें असे लढले कीं, त्या पठाणांतलेही किती-
एक शूर मागें हटूं लागले. त्या समयीं दिलीरखान यानें
आपले हत्तीवरून मावळे लोकांचा सरदार मोठा परा-
क्रमी असें पाहून त्याला तीर मारिला, तेणेंकरून तो ता-
त्काळ मृत्यु पावला. मग ते सारे मावळे लोक पाठ दाख-
वून माघारें बाले किल्ल्यावर पळून गेले. नंतर मोंगल लोका
फिरून माचीवर चढले; परंतु त्यांनीं पुनः वरून गोळ्यांचा
मार केला, तेव्हां ते मातक्यान माघारें हटले. ते समयीं
दिलीरखान असें समजला कीं, या किल्ल्याचे उत्तरेकडून
लढाई करणें ठीक नाहीं. मग त्या किल्ल्याचे इशानी दि-
शेकडे वेगळा लाहानसा वज्रगड नामें किला आहे,

त्याला शिड्या लावून वर चढून तेथून वाले किल्ल्यावर तोफांचा मार चालविला. तो कितीएक दिवसपर्यंत तसाच चालला होता, परंतु त्या किल्ल्याचा फारसा नाश झाला नाहीं; आणि पावसामुळें मोंगल लोकांचा उपाय चालेना. असें असतांही पुरंदरकरांनीं निराश होऊन शिवाजीला पत्र पाठविलें कीं, आतां आमचा उपाय नाहीं, आम्ही किला शत्रूस देतों. तेव्हां शिवाजीचें उत्तर आलें कीं, तूर्त देऊं नये; त्यावरून किला त्यांनीं तसाच राखिला.

१४ जेव्हां जयसिंग शिवाजीचे मुलखांत आला, तेव्हांपासूनच शिवाजीनें त्याशीं सल्ल्याचें बोलणें लाविलें होतें; व जयसिंगही तेव्हांपासून त्यानें पूर्वी केलेकीं कृत्यें जाणून आपले बंदोबस्तांत किंमपि उणें पडूं देत नव्हता. तें पाहून शिवाजीनें मोंगलांशीं चाकरीचा करार केला होता त्याप्रमाणें तो सरळभावानें चालूं लागला. तो संन् सोळाशें पांसष्टांचे सातवे महिन्यांत थोडके लोक बरोबर घेऊन जयसिंगाचे लश्करांत पोंहचला. त्यानें त्याचा सन्मान करून त्यास आपले उजव्या बाजूस बसविलें. मग दुसरे दिवशीं शिवाजी पुरंदरास दिलीरखानाचे भेटीस गेला, तेव्हां जयसिंगानें शिवाजीशीं मसलत करण्याचा विचार खानास न पुसतां केला, म्हणून त्याचे मनांत राग होता, यास्तव त्यानें शिवाजीला असें सांगितलें कीं, आम्ही किल्ला बलात्कारें करून घेऊं, आणि तेथच्या लोकांस मारून टाकूं. ते समयीं शिवाजीनें त्याशीं आर्जवाच्या गोष्टी बोलून किल्ल्याची किल्ली त्याचे स्वाधीन केली. तेव्हां असें ठरलें कीं, मोंगलांचे जितके मुलूख शिवाजीकडे होते ते सारे द्यावे, आणि निजामशाई मुलखांतले वत्तीस किले शिवाजीकडे होते त्यां-

तले वीस मोंगलांस द्यावे, त्यांत पुरंदर व सिंहगड असावे, बाकीचे वारा उरले ते शिवाजीनें दिल्लीच्या बादशाहापासून चाकरीकरितां जहागीर करून द्यावे. त्याखेरीज शिवाजीचा पुत्र संभाजी आठां वर्षांचा होता, त्यास पांच हजार स्वारांची मनसब द्यावी असें ठरलें. ते वेळेस जो मुलूख शिवाजीकडे होता, त्याचा वसूल सुमारें एक लक्ष होन येत. तो जयसिंगाच्या आश्रयानें मोंगलांचे लश्करांत फिरत असे. अशा प्रकारें तो अनर्थ शांत झाला.

याशिवाय शिवाजीनें औरंगजेबास विनंतीपत्र लिहिलें कीं, विजापुरचे बादशाहाकडे जो मुलूख आहे, त्यांत मला चौतपैकीं चौथाई आणि सरदेशमुखीचा दाहावा अंश द्यावा. हीं दोन्हीं मिळून उत्पन्न सुमारें पांच लक्ष होतें. याप्रमाणें शिवाजीनें औरंगजेबापासून मागून घेऊन त्याला वर्षास तीन लक्ष होन स्वामित्व द्यावें, असा चाळीस लक्षपर्यंत भरणा होई तों देत असावें, असें कबूल केलें. त्या वेळेस औरंगजेबाचे मनांत होतें कीं, विजापुरचें राज्य बुडवावें, म्हणून त्यानें तें मान्य करून लिहिलें कीं, एक हप्ता आतांच द्यावा; व विजापूरकरांचा मुलूख घेण्याविषयीं राजा जयसिंग यास फौजेसहित साहाय व्हावें; याशिवाय शिवाजीनें जयसिंगाशीं ठरविलें तेंही मान्य केलें.

मग शिवाजी आपले पहिले करारापमाणें दोन हजार स्वार आणि आठ हजार पायदळ बरोबर घेऊन जयसिंगास कुमक करीत होता. त्यानें प्रथम फलटण घेतलें, व त्याचे मावळे लोक यांनीं ताटोरा किल्ला शिडी लावून घेतला.

१५ इकडे विजापूरकर आदिलशाह यानें आपले सेने-

ची सिद्धता करून मोंगलांनीं आपले विजापुरीं न यावें ह्मणून फार फार वोलणें केलें; आणि पूर्वीचें राहिलेलें जें स्वामित्वसंबंधी देणें तेंही तक्ताधिपतीला द्यावयास तो सिद्ध झाला; परंतु जयसिंग ऐकेना. तो मध्यें न खोळंबतां मंगळवेढ्यापर्यंत पोंचला. तेथें विजापूरकरांचे स्वार आले, त्यांची व यांची गांठ पडतांच ते मोठ्या शौर्यैंकरून लढले. त्यांत अबदुल महंमद, विजापुरचा प्रधान मुख्य सरदार होता, त्याचे आज्ञेंत तें लश्कर वागत असे. याखेरीज जे दुसरे सरदार होते त्यांचीं नावें– अबदुलकरीम, वालोळखान, खवासखान व शिर्दाभर्जीस नामें शिर्दी जोहराचा पुत्र. व व्यंकोजी राजा भोंसला या नामें शिवाजीचा सावत्र भाऊ होता तो व राताजीमान्या; ह्मसवडचा देशमूख, या दोघांनीं विजापूरकरांचे फौजेंत मराठे स्वारांचें आधिपत्य स्वीकारिलें. त्यांनीं व त्यांजवळचे मराठे लोकांनीं त्या लढाईंत मोठी शर्थ केली.*

शिवाजी व त्याचा सरदार नेटाजी पालकर या दोघांनीं मोंगलांचा पक्ष स्वीकारल्यावर ते आपले पराक्रमेंकरून मोठे विख्यात झाले. त्यांची कीर्त्ति औरंगजेवापाशीं गेली, ती ऐकून तो प्रसन्न झाला, आणि त्यानें शिवाजीला वहुमानाचीं वस्त्रें पाठविलीं; याखेरीज ज्यामध्यें शिवाजीची वहुत प्रकारें स्तुति असें एक पत्र पाठविलें.

१६ मग कांहीं दिवसांनीं दुसरें एक पत्र पाठविलें, त्यांत असें लिहिलें कीं, तुह्मी येऊन भेटावें ह्मणजे तुमचा मोठा सन्मान होईल; आणि तुह्मांला ज्या वेळेस दक्षिणेस जाव-

---

* त्या लढाईवरून विजापूकरानें राताजीमान्यास कांहीं इनाम मुलूख जहागीर दिला, त्याची सनद अद्यापि त्याचे वंशी यांजवळ आहे.

याचें असेल त्या वेळेस कांहीं अडचण पडणार नाहीं. असा त्या पत्राचा मजकूर व जयसिंगाची मसलत यावरून शिवाजीचा निश्चय झाला कीं, दिल्लीस जावें. तेव्हां त्यानें आपले सारे मानकरी लोक यांस सांगून पाठविलें कीं, सर्वांनीं रायगडीं येऊन हजर व्हावें. मग ते सारे येऊन हजर होत तावत्कालपर्यंत त्यानें आपल्या अवघ्या किल्ल्यांचा बंदोबस्त आपण जाऊन केला.

नंतर रायगडीं येऊन त्यानें सर्व मानकरी यांचे समक्ष मोरोत्रिंमळ पिंगळे व आवाजी सोनदेव व अनाजी दत्तो, या तिघां जणांस आज्ञा केली कीं, मी दिल्लीस जाऊन येईतोंपर्यंत तुम्ही मुख्यत्वेंकरून कारभार करावा. मग तो संभाजी नामें पुत्र यास बरोबर घेऊन सन् सोळाशें सदसष्टांचें तिसरे महिन्यांत दिल्लीस जावयाकरितां निघाला. त्याचे बरोबर पांचशें स्वार व एक हजार मावळे लोक होते. मग तो दिल्लीजवळ गेला तेव्हां औरंगजेबानें रामसिंग राजा, जयसिंगाचा पुत्र व दुसरा एक लहानसा सरदार, असे दोघे त्याचे भेटीस सामोरे पाठविले; आपण किंवा आपले जवळचा कोणी मोठा माणूस पाठविला नाहीं. हा अपमान शिवाजी मनांत समजला, परंतु त्यानें त्या वेळेस त्याचें सहन केलें. यापुढें शिवाजीनें जेव्हां दरबारांत बादशाहास भेटून नजर दिली, तेव्हां त्यास पांच पांच हजार स्वारांच्या मनसबदारांचे ओळींत बसविलें. तेव्हां शिवाजीला राग आटपेना, यास्तव जे या ओळींत लोक बसले होते त्यांशीं आपली खिन्नता समजेसें कांहीं तो बोलिला. तेव्हां त्यांनीं तें बादशाहास कळविलें. त्यावरून दरबारी लोक आपआपले घरीं गेल्यावर त्यांजकडे बादशाह याचा असा निरोप गेला

कीं, शिवाजीनें फिरून दरबारीं येऊं नये; यावरून शिवाजीचे मनांत कांहीं भय उत्पन्न झालें. मग त्यानें औरंगजेबास विनंती केली कीं, मी स्वामीची सेवा कशी केली व आज्ञे-प्रमाणें निघून कसा आलों तें सर्व ध्यानांत आणावें; आणि जर माझे चाकरीचें एथें प्रयोजन नसलें तर माझे मुलखीं मला माघारें जावयास आज्ञा द्यावी; मी व माझे बरोबरचे लोक यांस एथचें पाणी मानत नाहीं. त्यावर औरंगजे-बानें कांहीं स्पष्ट उत्तर दिलें नाहीं; आणि शहरचे कोत-वालास सांगून ठेविलें कीं, शिवाजी ज्या हवेलींत आहे ति-जभोंवतीं चवकी बशीव, आणि जर तो कोठें वाड्याबाहेर जाऊं लागला, तर तो आपले हातून सुटून न जाई असा बंदोबस्त राख. त्यानें त्याप्रमाणें केलें; तेव्हां शिवाजीनें पुनः विनंती केली कीं, हा मजवर जुलूम गुदरला, त्यास जे माझे बरोबरचे लोक आहेत त्यांस तरी माघारें जावयास आज्ञा द्यावी. ही विनंती औरंगजेबानें तात्काळ मानिली, आणि लोकांस जाऊं दिलें. मग शिवाजी पक्का हातीं लागला असें मनांत समजून तो मोठा हर्ष पावला. शिवाजीनें तर आपल्या मसलतीकरितां तसें केलें. त्याचे लोक गे-ल्यावर तो तेथचे दरबारी मोठे मोठे मानकरी लोक यांचे घरोघर नित्य नित्य जाऊन त्यांस कितीएक पदार्थ भेटी नेऊन त्यांशीं स्नेह पाडूं लागला. मग जेव्हां बहुतेक स्नेही झाले तेव्हां आपले शरिरास समाधान नाहीं असें सोंग करून थोडकेच दिवसांत केवळ मरणोन्मुख झाल्यासारिखें दाखविलें. पुढें थोडकेसें समाधान झालेंसें करून दाखविलें, आणि कितीएक ब्राह्मणांस धर्म केला, नंतर कितीएका वैद्यांस नजरा पाठविल्या; याखेरीज आपले इष्ट यांचे घरोघर व

कितीएक देवस्थानीं व ब्राह्मण व फकीर वगैरे कितीएक गरीब लोक यांस मिठाया वगैरे पदार्थ द्यावयाकरितां मोठे-मोठे बुरडी पेटारे भरून पाठवूं लागला; असें कितीएक दिवस चालविलें. मग एके दिवशीं आपला पुत्र व आपण दोघे दोहों पेटाऱ्यांत निजून माणसांकडून ते पेटारे शहरा बाहेर एकीकडे आपले संकेत स्थळीं नेवविले, आणि तेथें बाहेर निघून दोघे एका घोड्यावर बसून पळाले, ते दुसरे दिवशीं मथुरेस जाऊन पोंहचले. तेथें कोणे एका दक्षणी ब्राह्मणाचे घरीं पुत्रास ठेवून आपण आपले बरोबरच्या लोकांसहित गोंसाव्याचा वेष धरून तीर्थें करीत करीत माघारां दक्षिणेस गेला. तो शिवाजी सासष्टांचे बाराव्या महिन्यांत रायगडीं पोंहचला.

१७ शिवाजी दिल्लीहून माघारां आपल्या मुलखीं रायगडास आला, तेव्हां त्यानें पाहिलें कीं, सर्व गोष्टी आपणास अनुकूळ आहेत. त्या अशा, जयशिंगानें विजापुरास वेढा घातला होता, तो तेथें जय पावला नाहीं. व त्या मोंगल लोकांचें काम फार धिमें यास्तव गोंवळ कोंड्याच्या बादशाहानें आपला एक मोठा सरदार फौजेसहित विजापुरकरांचे सहाय्यास पाठविला. मग तो जयशिंग पुरंदर व सिंहगड इत्यादिक किल्ल्यांतून आपले लोक ठेवून माघारां दिलीस गेला. हें वर्तमान सन् सोळांशें सदसष्टांत घडलें. तो जयशिंग गेल्यावर मोरोत्रिंमळ पिंगळे यांनीं ते मोंगल लोक हांकून दिले; आणि शिवाजी कोंकणांत आल्यावर थोडकेच दिवसांत कालियानी परगणा बहुतेक हस्तगत केला.

औरंगजेब, शिवाजी पळून गेला म्हणून, फार खिन्न झा-

ला; परंतु आपले मनांत शिवाजीस मोठा सन्मान करून पाठवावयाचा होता असें दाखवून, जयसिंगाचा पुत्र रामसिंग शिवाजीला पळून जाण्यास अनुकूळ होता म्हणून त्याला दरबार मना केलें, आणि त्याचा बाप जयसिंग पराभव पावला या निमित्तेंकरून त्यास माघारां दिल्लीस बोलाविलें. नंतर त्या कामावर सुलतानमाजुम नामें दुसरा सरदार नेमिला. तो सुलतान पूर्वी दक्षिणेस पाठविला असतां जेव्हां जयसिंग नेमिला, तेव्हां त्यास माघारां बोलावून नेलें, तों जयसिंग याचा पराभव झाल्यावर पुनः पाठविलें. तेव्हां जयसिंग दक्षिणेहून माघारां दिल्लीस येत असतां वाटेसच असाधान होऊन मृत्यु पावला.

भाग सातवा.

सन् सोळाशें सदसष्टांपासून सोळाशें एकुणहत्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ सुलतान माजुमनामें सरदार औरंगजेबानें पुनः दक्षिणेचा अधिकारी केला; त्याचे बरोबर दुसरा यशवंतसिंग आला म्हणून शिवाजी आनंद पावला. कां कीं, दिल्लीमध्यें त्याचें त्याशीं इष्टत्व पडलें होतें. या यशवंतसिंगास लोक थोर, कुलीन, म्हणत होते; परंतु तो कृपण होता. हा गुण रजपूत लोकांमध्यें बहुधा असतो. तो हिंदूंचे धर्मास फार मानीत असे. औरंगजेबाचा विश्वास त्यावर फारसा नव्हता; कां कीं, तो पूर्वी त्यास प्रतिकूळ होता.

सुलतान माजुम याच्या अंगीं बहुत प्रकारचे उत्तम गुण होते; पण तो मोठा उधळ्या आणि अत्यंत विषयी असे.

त्यास कांहीं कार्याविषयीं वश करून घेणें केवळ सुलभ असे. तो बहुधा यशवंत शिंगाचें बोलणें मानीत असे.

२ या दोघांचा स्वभाव पाहून शिवाजी असें समजला कीं, यांना कांहीं द्रव्य दिलें असतां आपलें कार्य सिद्धीस जाईल. ह्मणून त्यानें कांहीं द्रव्य खर्चून सुलतान माजुमास विनंती केली कीं, दिल्लीचे बादशाहाचे चाकरीविषयीं माझें मन निष्कपट आहे; त्यास तुह्मी मजविषयीं बादशाहास विनंती करून मजवर पहिल्याप्रमाणें त्याची कृपा होई असें करावें. तेव्हां सुलतान माजुमानें बादशाहास कांहीं लिहिलें. त्यावरून शिवाजीला राजा असें पद प्राप्त झालें; आणि पुणें व चाकण व सुपेपरगणा, हे त्यास मिळाले. त्यांतील पुरंदर व सिंहगड हे औरंगजेबानें आपल्याकडे ठेविले. त्या शिवाजीचा पुत्र संभाजी यास पूर्वी मनसब देऊं केली होती, तीही दिली; आणि वराडांत एक जहागीर दिली.

त्या औरंगजेबाची एवढी कृपा होण्याचें कारण असें दिसतें कीं शिवाजी कधीं तरी दिल्लीस येईल, मग दगा करावा, असें त्याचे मनांत असेल. कां कीं, त्याचा पहिल्यापासून असा दुष्ट स्वभाव होताच.

३ सन् सोळाशें अडसष्टांमध्यें विजापूरकरांचा वकील आग्रेंशहरांत येऊन औरंगजेब आणि अली आदिलशाह विजापुरकर यांशीं तह झाला. इतःपर युद्ध न व्हावें ह्मणून विजापुरकरानें औरंगजेबास सोलापूर परगणा व किल्ला यांचा वसूल एक लक्ष ऐंशीं हजार होन येत होता तो देऊं केला.

४ त्याच वेळेस यशवंत शिंगाचे आश्रयानें शिवाजी विजापूरकरांकडे चौत व देशमुखी मागूं लागला. तेव्हां

ला; परंतु आपले मनांत शिवाजीस मोठा सन्मान करून पाठवावयाचा होता असें दाखवून, जयशिंगाचा पुत्र रामशिंग शिवाजीला पळून जाण्यास अनुकूळ होता म्हणून त्याला दरबार मना केलें, आणि त्याचा बाप जयशिंग पराभव पावला या निमित्तेंकरून त्यास माघारां दिल्लीस बोलाविलें. नंतर त्या कामावर सुलतानमाजुम नामें दुसरा सरदार नेमिला. तो सुलतान पूर्वी दक्षिणेस पाठविला असतां जेव्हां जयशिंग नेमिला, तेव्हां त्यास माघारां बोलावून नेलें, तों जयशिंग याचा पराभव झाल्यावर पुनः पाठविलें. तेव्हां जयशिंग दक्षिणेहून माघारां दिल्लीस येत असतां वाटेसच असमाधान होऊन मृत्यु पावला.

भाग सातवा.

सन् सोळाशें सदसष्टांपासून सोळाशें एकुणहत्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ सुलतान माजुमनामें सरदार औरंगजेबानें पुनः दक्षिणेचा अधिकारी केला; त्याचे बरोबर दुसरा यशवंतशिंग आला म्हणून शिवाजी आनंद पावला. कां कीं, दिल्लीमध्यें त्याचें त्याशीं इष्टत्व पडलें होतें. या यशवंतशिंगास लोक थोर, कुलीन, म्हणत होते; परंतु तो कृपण होता. हा गुण रजपूत लोकांमध्यें बहुधा असतो. तो हिंदूंचे धर्मास फार मानीत असे. औरंगजेबाचा विश्वास यावर फारसा नव्हता; कां कीं, तो पूर्वी त्यास प्रतिकूळ होता.

सुलतान माजुम याच्या अंगीं बहुत प्रकारचे उत्तम गुण होते; पण तो मोठा उधळ्या आणि अत्यंत विषयी असे.

त्यास कांहीं कार्याविषयीं वश करून घेणें केवळ सुलभ असे. तो बहुधा यशवंत शिंगाचें बोलणें मानीत असे.

२ या दोघांचा स्वभाव पाहून शिवाजी असें समजला कीं, यांना कांहीं द्रव्य दिलें असतां आपलें कार्य सिद्धीस जाईल. ह्मणून त्यानें कांहीं द्रव्य खर्चून सुलतान माजुमास विनंती केली कीं, दिल्लीचे बादशाहाचे चाकरीविषयीं माझें मन निष्कपट आहे; त्यास तुह्मी मजविषयीं बादशाहास विनंती करून मजवर पहिल्याप्रमाणें त्याची कृपा होई असें करावें. तेव्हां सुलतान माजुमानें बादशाहास कांहीं लिहिलें. त्यावरून शिवाजीला राजा असें पद प्राप्त झालें; आणि पुणें व चाकण व सुपेपरगणा, हे त्यास मिळाले. त्यांतील पुरंदर व सिंहगड हे औरंगजेबानें आपल्याकडे ठेविले. त्या शिवाजीचा पुत्र संभाजी यास पूर्वी मनसब देऊं केली होती, तीही दिली; आणि वराडांत एक जहागीर दिली.

त्या औरंगजेबाची एवढी कृपा होण्याचें कारण असें दिसतें कीं शिवाजी कधीं तरी दिल्लीस येईल, मग दगा करावा, असें त्याचे मनांत असेल. कां कीं, त्याचा पहिल्यापासून असा दुष्ट स्वभाव होताच.

३ सन् सोळाशें अडसष्टांमध्यें विजापूरकरांचा वकील आग्रेंशहरांत येऊन औरंगजेब आणि अल्ली आदिलशाह विजापुरकर यांशीं तह झाला. इतःपर युद्ध न व्हावें ह्मणून विजापुरकरानें औरंगजेबास सोलापूर परगणा व किल्ला यांचा वसूल एक लक्ष ऐंशीं हजार होन येत होता तो देऊं केला.

४ त्याच वेळेस यशवंत शिंगाचे आश्रयानें शिवाजी विजापूरकरांकडे चौत व देशमुखी मागूं लागला. तेव्हां

याचे बदल वर्षास तीन लक्ष रूपये गुप्तपणें द्यावयास केले. हें वर्तमान लोकांत प्रसिद्ध होऊं दिलें नाहीं; कां कीं, पूर्वी मुसलमानांनीं हिंदू जिंकिले होते, त्यांस खंडणी देणें ह्मणजे त्या लोकांस केवळ लाजिरवाणें होई. गोवळकोंडचा बादशाह तोही अशाच कांहीं निमित्तेंकरून जिवाजीला वर्षास पांच लक्ष रूपये देऊं लागला.

५ या नंतर शिवाजीचे मनांत आलें कीं, गोवें एकाएकीं छापा घालून घ्यावें; परंतु ते पोर्टुगीस लोक त्याचीं मसलत समजून सावध झाले. मग त्यानें जंजीरा घ्यावयाचा उद्योग केला, तो बहुत युद्ध झालें तरीं हातीं लागला नाहीं.

६ शिवाजी दोन वर्षेंपर्यंत रिकामा होता, तेव्हां कितीएक लोक कल्पना करूं लागले कीं, यानें जो एवढा लौकिक मिळविला आहे तो आतां व्यर्थ जाईल; कां कीं, हा अगदीं रिकामा बसला. शिवाजी तर उगाच राहिला नव्हता, तो आपले राज्याचे व लश्कराचे वर्तणुकीचे कायदे कांहीं नवे नवे करून व कांहीं कांहीं जुने मोडून चौकशी करीत होता. त्या कायद्यांचा प्रकार लिहिला पाहिजे. कां कीं, त्यापुढें जे मराठे राजे झाले ते त्या कायद्यांप्रमाणें चालत होते.

शिवाजीच्या प्राबल्यास मूळ मावळे व हेटकरी लोक. त्यांचे योगेंकरून त्यानें प्रथम मोठे मोठे किल्ले घेऊन मग मुलूख लुटून तें द्रव्य त्या घेतलेल्या किल्ल्यांवर नेऊन ठेविलें. तोंकालपर्यंत त्यानें स्वार फारसे बाळगले नव्हते, आणि त्यापूर्वी त्याचा लौकिकही मोठा झाला नव्हता; तो त्यापुढें फारच वाढला.

शिवाजीचे मावळे लोक घाटमाथां राहात होते, व हेटकरी कोंकणांत राहात असत. ते हत्यारें वगैरे सरंजाम आपला जातीचा वाळगीत असत, आणि दारू गोळा वगैरे सरकारचें मागून घेत. त्यांचीं वस्त्रें एकसारिखीं नव्हतीं; बहुधा ते लोक मल्लांसारिखे मांडचोळणे घालून कांचे भिडवीत, आणि डोकीस पागोटें असे; कितीएक जण आंगरखे घालीत, आणि कितीएक धोत्रें पांघरत. त्यांचीं हत्यारें तरवार व ढाल व बंदूक याप्रमाणें असत. दहांमध्यें एक तीरकमाण वाळगी; कां कीं, रात्रीस बंदुकेच्या बारानें लोक सावध न व्हावे. ते हेटकरी लोक बंदुकेच्या कामांत मोठे निपुण होते, परंतु त्यांस मावळे लोकांप्रमाणें तरवार घेऊन दुसऱ्याचे आंगाशीं आंग भिडवून युद्ध करितां येत नव्हतें. हेटकरीलोक व मावळे लोक यांस जसे मोठे मोठे डोंगराचे कडे चढून जातां येत होतें तसें इतर लोकांस येत नव्हतें. त्यांमध्यें दाहा लोकांस एक नाईक, पन्नासांस एक हवालदार, शंभरांस एक जुमलेदार, हजारांस एक हजारी नामें सरदार, असे. त्याहून मोठा पांच हजारी असे, त्यापेक्षां सरनोबत नामें मुख्य असे.

त्याचे स्वारांत दोन भेद होते, एक बारगीर, एक शिलेदार; बारगीर सरकारचे घोड्यांवर बसणारे, आणि शिलेदार आपल्या खासगत घोड्यांवर बसणारे होते. त्यांत बारगीर यांचे समुदायांस पागा अशीं नांवें ठेवून युद्धप्रसंगीं शिलेदारांचे वर्तणुकेच्या बंदोबस्तास त्या पागांची नेमणूक करीत असे.

मराठे स्वार यांचीं वस्त्रें अशीं, चौंळणा व रूंदार आंगरखा व कंबरबंध. त्यांतच तरवार बळकट बांधीत;

आणि पागोट्याचे वेढे डोकींवरून हनवटीखालून घेऊन कानसुद्धां झांकून मोठ्या वंदोबस्तानें गुंडाळीत; आणि मिशा मोठ मोठ्या राखीत. बहुतकरून त्या लोकांचें हत्यार भाला; त्याविषयीं ते बहुत कुशल असत; आणि कितीएक ढालतरवारवाले व कितीएक बंदुकवालेही होते. त्यांत पंचविसां स्वारांस एक हवालदार असे; आणि शंभर स्वारांस एक जुमलेदार; पांचांजुमलेदारांस एक सुभेदार; दर सुभेदारास एक एक कारकून हिशेब लिहिणारा, व एक एक त्या हिशेबाची चौकशी करणारा; असे शिवाजीनें ठेवून दिले होते. ते लिहिणारे व चौकशी करणारे ब्राह्मण किंवा परभू असत. दाहा सुभेदारांस एक मुख्य सरदार, त्याचें नांव पांचहजारी असे. त्याचे जवळ सरकारचा ठेवणाईत हिशेबाची चौकशी करणारा मुजुमदार नामें हुद्देदार असे, तो ब्राम्हण, आणि त्याचे हाताखालीं आमीन नामें सरकाराचा परभू असे. याखेरीज कितीएक सरदारांजवळ कितीएक सरकारी कारकून व कितीएक त्या सरदारांचे खासगीचे कारकून असत. याशिवाय सर्व मोठे मोठे सरदार यांजवळ गुप्तरूपेंकरून बहेरली वातमी कळविणारे जासूद होते. शिवाजीजवळ एक बहिरजी नामें जासूद होता तो वातमी. च्या कामांत फार कुशल होता; लोक कल्पना करीत कीं, भवानी येऊन शिवाजीला अत्यंत गुप्त वर्तमान कळविते. परंतु त्याचें कारण तो बहिरजी जासूद होता. सरनोबत दोन असत, एक स्वारांचा असे आणि एक पायदळाचा असे.

जेव्हां शिवाजी फौज ठेवूं लागला तेव्हां कोणे आपल्या जुने चाकरास जामीन घेतल्यावांचून नवा ठेवीत नसे. कोणास कांहीं लूट किंवा शत्रूचा कांहीं जिनस सांपडला अ-

सतां त्यानें तो जिन्नस सरकारांत नेऊन द्यावा; मग त्याचे योग्यतेप्रमाणें त्यास कांहीं विभाग बक्षीस देऊन त्याची प्रशंसा करावी, अशी चाल होती. शिवाजीनें शत्रूस लुटावयाची मनाई केली नाहीं; परंतु गाई व शेतकरी लोक व बायका यांस उपद्रव करूं नये; आणि मुसलमान लोक व त्यांचे पक्षपाती कोणी द्रव्यवंत हिंदुलोक असतील त्यांस धरून नेऊन पैका घेऊन सोडून द्यावें, असें केलें होतें. शिवाजीचे लश्करांत कोणी बायको बरोबर नेऊं नये. जर कोणी नेली तर त्याचें डोकें मारावें असा नेम होता. कोणी शिपाई शौर्यैंकरून लढत असून जर त्यास वार लागला, तर, त्याला तो नांवास चढवून कांहीं बक्षीस देत असे. तो शिवाजी बहुधा कोणास जाहागीर देत नसे; कां कीं आपल्यामुलखांत जहागीरदार फार न वाढावे असें त्याचे मनांत असे. सर्व किल्लयांत ब्राह्मण व रामोशी व महार व मांग हे शिवबंदीखेरीज असत. त्यांना किल्लयाचे सभोवतीं शेतजमीनी वतनें करून दिलीं असत; त्यांनीं किल्लयाची चौकशी राखावी असें होतें. जे ब्राह्मण होते त्यांस सबनीस ह्मणत. त्यांनीं तेथील धान्यादिकाचा बंदोबस्त राखावा; आणि किल्लयांत राहावें. इतर जे रामोशी व महार व मांग यांस गडकरी ह्मणत; त्यांनीं बाहेर राहून बाहेरची चौकशी करावी. ते गडकरी किल्ला ह्मणजे केवळ आपली माता असें मानीत असत.

प्रतिवर्षीं दसऱ्यास शिवाजी मोठा समारंभ करी. त्यावेळेस आपल्या सर्व लश्कराची हजीरी घेत असे; घोडें व माणूस व हत्यारें यांच्या खुणा लिहीत असे. हजीरी झाल्यावर ते लोक बहुधा स्वारीस निघत असत.

प्रतिवर्षीं सरकारांत हिशेवाची चौकशी होऊन को-णाचें देणें राहिलें असल्यास प्रांतांतील वसूल जमाकरणा-रास त्याचा पैका द्यावयास आज्ञा देई; परंतु गांवांस उपद्रव करीत नसे.

७ शिवाजीनें जे वसुलाचे कायदे केले होते त्यांस मूळ दादोजीकोंडदेवानें जो नेम ठरविला होता तें. तो दरव-र्षास पिकाची पाहाणी करून वसूल ठरवीत असे. असें वा-टतें कीं, जमीनीचें उत्पन्न असेल त्यांतील तीन भाग रय-तेस राखून दोन भाग सरकारानें घ्यावे असें होतें. नवा मुलुख शिवाजीचे हातीं लागला असतां लश्कर वगैरे संबं-धी खर्च घ्यावयाची चाल असल्यास ती मोडी, आणि मख-त्यानें वसूल घेण्याचा शिरस्ता आढळला असतां तोही मना करी.

त्याचे मुलखीं सर्व देशमूख व देशपांडे यांनीं आपला हक्क जो घेणें तो त्यांनीं सरकारची आज्ञा झाल्यावांचून घे-ऊं नये असें होतें.

शिवाजीचे किर्तीएक मानकरी लोक मसलत करीत कीं, लश्करास खर्चाची नेमणूक परभारां गांवगंना करावी, परंतु तें शिवाजीच्या मनास येईना; कां कीं, ते लोक स्वयें सत्ता करूं लागतील आणि रयतेस उपद्रव होईल हें तो जाणत असे. या शिवाजीनें विजापुरचे मुलखांत अशी अवस्था पाहिली होती; याच कारणावरून तो, आपली फौज ठेवावयास योग्य नाहीं, असा किल्ला अथवा भुइकोट पाहिला असतां खणून टाकी. त्यानें घेतलेल्या नव्या मुलखीं जें जें देव-स्थानांकडे पूर्वीं कोणीं दिलेलें तें तें तस तसें चालविलें.

शिवाजीनें वसुलाचे कायदे फार सवघड केले म्हणून

मराठे लोक त्याची प्रशंसा करीत, आणि या योगेंकरून प्रजेस सुख होतें असें ह्मणत; परंतु त्याचें तें कृत्य एवढें वर्णनीय नव्हतें. कां कीं, तो स्वयें पाहाणी करावयास रिकामा नव्हता, यामुळें त्याचे कायदे चांगले असले तरी लोकांस सुख होणें दुर्लभ असे. त्यावेळेचा एक मुसलमान बखर लिहिणारा होता, आणि एक इंग्रेज मुलुख पाहावयाकरितां गेला होता; त्या दोघांच्या लेखांवरून असें वाटतें कीं, दुसऱ्या मुलखांपेक्षां शिवाजीचे मुलखीं प्रजा बेजार होती; आणखी त्या मुसलमानाचे लिहिण्यांत असें कीं, शिवाजी मोठा नाश करीत. शिवाजीच्या हातीं जे विजापुरचे मुलुख लागले होते त्यांतील पहिली मखत्याची चाल मोडून प्रतिवर्षीं पाहाणीकरून वसूल घेत असे, त्यामुळें तेथचे प्रजेस मात्र हितावह पडलें असेल.

शिवाजीच्या राज्यांत जमीन संबंधें किंवा द्रव्यसंबंधें फिर्यादीची पंचाईत चौघांशाहाण्यांचे विचारें करीत, इतर न्याय बहुधा शास्त्र रीति पाहून करीत; आणि पूर्वी मुसलमानांनीं आपले कुराणांतली जी रीति लाविली होती तीही थोडीशी घेऊन मनसोबी करीत. या दिवसांत हिंदूंच्या शास्त्रास आणि मराठे लोकांच्या रीतीस अंतर दिसतें याचें कारण हेंच असेल.

८ शिवाजीनें आपला राज्यकारभार चालवावयाकरितां आठ प्रधान नेमले होते. त्यांचीं नांवें आणि कामें यांचा तपशील असा, पहिला प्रधान पेशवा, तो सर्वांमध्यें श्रेष्ठ, त्यानें सर्व चौकशी करावी. दुसरा मजुमदार, त्यानें सर्व जमाबंदीकरून खर्चाची चौकशी करावी. तिसरा सुरनीस, त्यानें दप्तराचें रक्षण करावें, आणि स्मरणार्थ सर्व सनदांच्या वगै

प्रतिवर्षीं सरकारांत हिशेबाची चौकशी होऊन कोणाचें देणें राहिलें असल्यास प्रांतांतील वसूल जमाकरणारास त्याचा पैका द्यावयास आज्ञा देई; परंतु गांवांस उपद्रव करीत नसे.

७ शिवाजीनें जे वसुलाचे कायदे केले होते त्यांस मूळ दादोजीकोंडदेवानें जो नेम ठरविला होता तें. तो दरवर्षास पिकाची पाहाणी करून वसूल ठरवीत असे. असें वाटतें कीं, जमीनीचें उत्पन्न असेल त्यांतील तीन भाग रयतेस राखून दोन भाग सरकारानें घ्यावे असें होतें. नवा मुलुख शिवाजीचे हातीं लागला असतां लश्कर वगैरे संबंधी खर्च द्यावयाची चाल असल्यास ती मोडी, आणि मखल्यानें वसूल घेण्याचा शिरस्ता आढळला असतां तोही मना करी.

त्याचे मुलखीं सर्व देशमूख व देशपांडे यांनीं आपला हक्क जो घेणें तो त्यांनीं सरकारची आज्ञा झाल्यावांचून घेऊं नये असें होतें.

शिवाजीचे कितीएक मानकरी लोक मसलत करीत कीं, लश्करास खर्चाची नेमणूक परभारां गांवगंना करावी, परंतु तें शिवाजीच्या मनास येईना; कां कीं, ते लोक स्वयें सत्ता करूं लागतील आणि रयतेस उपद्रव होईल हें तो जाणत असे. त्या शिवाजीनें विजापुरचे मुलखांत अशी अवस्था पाहिली होती; याच कारणावरून तो, आपली फौज ठेवावयास योग्य नाहीं, असा किल्ला अथवा भुइकोट पाहिला असतां खणून टाकी. त्यानें घेतलेल्या नव्या मुलखीं जें जें देवस्थानांकडे पूर्वीं कोणीं दिलेलें तें तें तस तसें चालविलें.

शिवाजीनें वसुलाचे कायदे फार सवघड केले म्हणून

मराठे लोक त्याची प्रशंसा करीत, आणि या योगेंकरून प्रजेस सुख होतें असें म्हणत; परंतु त्याचें तें कृत्य एवढें वर्णनीय नव्हतें. कां कीं, तो स्वयें पाहाणी करावयास रिकामा नव्हता, यामुळें त्याचे कायदे चांगले असले तरी लोकांस सुख होणें दुर्लभ असे. त्यावेळेचा एक मुसलमान बखर लिहिणारा होता, आणि एक इंग्रेज मुलुख पाहावयाकरितां गेला होता; त्या दोघांच्या लेखांवरून असें वाटतें कीं, दुसऱ्या मुलखांपेक्षां शिवाजीचे मुलखीं प्रजा बेजार होती; आणखी त्या मुसलमानाचे लिहिण्यांत असें कीं, शिवाजी मोठा नाश करी. शिवाजीच्या हातीं जे विजापुरचे मुलुख लागले होते त्यांतील पहिली मखत्याची चाल मोडून प्रतिवर्षीं पाहाणीकरून वसूल घेत असे, त्यामुळें तेथचे प्रजेस मात्र हितावह पडलें असेल.

शिवाजीच्या राज्यांत जमीन संबंधें किंवा द्रव्यसंबंधें फिर्यादीची पंचाईत चौघांशाहाण्यांचे विचारें करीत, इतर न्याय बहुधा शास्त्र रीति पाहून करीत; आणि पूर्वी मुसलमानांनीं आपले कुराणांतली जी रीति लाविली होती तीही थोडीशी घेऊन मनसोबी करीत. या दिवसांत हिंदूंच्या शास्त्रास आणि मराठे लोकांच्या रीतीस अंतर दिसतें याचें कारण हेंच असेल.

८ शिवाजीनें आपला राज्यकारभार चालवावयाकरितां आठ प्रधान नेमले होते. त्यांचीं नांवें आणि कामें यांचा तपशील असा, पहिला प्रधान पेशवा, तो सर्वांमध्यें श्रेष्ठ, त्यानें सर्व चौकशी करावी. दुसरा मजुमदार, त्यानें सर्व जमाबंदी-करून खर्चाची चौकशी करावी. तिसरा सुरनीस, त्यानें दप्तराचें रक्षण करावें, आणि स्मरणार्थ सर्व सनदांच्या वगैरे

नकला सरकारचे दप्तरीं लिहाव्या. चवथा वांकनीस, त्यानें खासगी शिबंदी व खासगी दप्तर यांचा सर्व बंदोबस्त राखावा. पांचवा सरनोबत, तो लश्करांत मुख्य, त्यानें मुख्यपणानें लश्कराचा बंदोबस्त राखावा. सहावा डबीर, त्यानें परराज्यांची चौकशी करीत असावें, आणि परकी राजांशीं बोलण्याचें कांहीं काम पडलें असतां तें त्यानें करावें; व कोणी बाहेरचा वकील आला तर त्याशींही बोलणें त्यानेंच करावें. सातवा न्यायाधीश, तो न्याय करणारा. आठवा धर्मशास्त्री, त्यानें शास्त्रार्थ संबंधीं कामें करावीं. शिवाजीचे वेळीं हे आठ प्रधान कोणकोण होते त्यांचीं नांवें, पेशवे मोरोत्रिमळ पिंगळे; मजुमदार आबाजी सोनदेव, कालियानी परगण्याचा सुभेदार; सुरनीस अनाजीदत्तो; वांकनीस दत्ताजीपंत; सरनोबत दोघे, एक स्वारांचा प्रतापराव गुजर, दुसरा पायदळाचा येसजीकंक; डबीर सोमनाथपंत; न्यायाधीश दोघे, एक निराजी रावजी, दुसरा गोमाजी नाईक. धर्मशास्त्री शंभुपाध्ये पहिल्यानें, आणि त्यांचे पाठीमागून रघुनाथपंत. या अष्टप्रधानांतले न्यायाधीश व धर्मशास्त्री या दोघांवांचून बरकडांस शिवाजीच्या लश्करांत अधिकार होते, त्यामुळें त्यांस बहुधा आपआपले प्रधानकीचे अधिकार संभाळावयास फावत नव्हतें; यास्तव ते आपआपला एकेक कारकून ठेवून कामें चालवीत होते; त्यांत ज्याला मोर्तब ठोकावयाची आज्ञा होती, त्याला मुतालिक ह्मणत. त्यांचीं व्यवहारीं नांवें अशीं, कारभारी, दिवाण, फडनीस, सबनीस, कारखाननीस, चिटणीस, जामदार, पोतनीस. त्यांत फडणीस यानें खर्चाची चौकशी करावी; सबनीस यानें दप्तराची चौकशी राखावी; का-

खाननीस यानें किल्ल्याचे व लश्कराचे उपयोगीं अन्नादि सर्व पदार्थांचा बंदोबस्त राखावा; चिटणीस यानें कागदपत्र आले कोठून व कोठें पाठवावयाचे याचा बंदोबस्त राखावा; जामदार यानें नाण्यावांचून सर्व प्रकारचें जवाहीर व अळंकार संभाळावे; पोतनीस यानें पैका संभाळावा.

शिवाजी, फडनीस व जामदार व चिटनीस व फारशी कागदपत्र वाचणारा फारसनीस, यांस आपल्याजवळ निरंतर ठेवीत असे. त्यांत बाळाजी अनाजी नामें परभू चिटनीस होता, त्याला शिवाजीनें एक वेळ मुंबईस कांहीं कामासाठीं इंग्रेजी सरकारांत पाठविलें होतें, तेव्हां तो साहेब लोकांस मोठा चतुर असा वाटला.

फडनीस बाळकृष्णपंत हणमंते, हा शहाजीच्या मुख्य कारभाऱ्याचा भाऊबंद होता.

शेषाप्पानाईक पुंडे चांभारगोदेंकर, ज्याजवळ शहाजीच्या लग्नाचे पूर्वी मालोजी भोंसल्याचा पैका होता, त्याचा नातू तो शिवाजीचे जवळचा जामदार.

भाग आठवा.

सन् सोळाशें सत्तरांपासून सत्याहत्तरपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ सन् सोळाशें सत्तरांचे सुमारें असें दिसत होतें कीं, इतःपर दक्षिणेंत बहुत दिवस गडबड होणार नाहीं. कां कीं, विजापूरकर व मोंगल यांचा सला झाला, आणि शिवाजीस जें मिळालें आहे तितक्यानेंच तो तृप्त होऊन स्वस्थ राहील, असा एक सुमार होता. असें असतां औरंगजेबास सम-

जलें कीं, आपला पुत्र सुलतान माजुम, जो दक्षिणेचा मुख्य अधिकारी तो व यशवंतसिंग हे शिवाजीपासून कांहीं पैका घेतात. यावरून शिवाजी कांहीं घात करील, असे समजून त्यानें पुत्रास लिहिलें कीं, शिवाजी व त्याचे कितीएक सरदार व मुख्य कारभारी यांस धरून अवश्य कैद करावें.

२ तेव्हां शिवाजी औरंगजेबाचा दीर्घ द्वेष समजून पुनः पहिल्याप्रमाणें सावधपणानें वागूं लागला. ते समयीं त्याचे मनांत आलें कीं, पहिल्यानें पुरंदर आणि सिंहगड हे दोन्ही किल्ले घ्यावे; कां कीं, पुण्यास आणि चाकणेस आपली येण्याजाण्याची सोय नाहीं. या वेळेस सिंहगडचा सरदार उदेभान नामें होता, त्याचे हाताखालीं निवडक रजपूत लोक होते, आणि तो मोठा विख्यात शूर होता; आणखी तो किल्ला फार अवघड; ह्मणून लोक असें समजत कीं, या किल्ल्याच्या घेण्याचा उद्योग व्यर्थ आहे. परंतु तो किल्ला घेणें सुलभ होण्याचें कारण हेंच झालें कीं, किल्ला सुदृढ ह्मणून त्या भरंवशावर ते किल्लेकरी फारशी सावधगिरी ठेवीत नव्हते. यावरून शिवाजीनें तानाजी मालुसरा सरदार यांशीं मसलत केली कीं, छापा घालून किल्ला घ्यावा. तेव्हां असें ठरलें कीं, तानाजी मालुसरा यानें आपला कनिष्ठ बंधु सुर्याजी व मावळे लोक यांस बरोबर घेऊन या कामाला जावें.

तो सिंहगड सह्याद्रीच्या पूर्वेचे आंगीं पुरंदर किल्ल्याचे डोंगराचें टोंक लागलें आहे तेथें आहे; त्याचे दक्षिणेस व उत्तरेस सह्याद्रीचा संबंध नाहीं; त्याचा अर्धअर्ध कोस उंच कडा तुटलेला आहे; त्यास पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे मोठे मोठे पर्वत यांच्या धाकट्या धाकट्या टेंकड्या लागले-

ल्या आहेत; तो अर्धकोस चढून गेल्यावर केवळ भिंतीप्रमाणें सभोंवता सारखा तीस तीस हातपर्यंत उंच असा काळा दगड आहे; त्यावर चिरेबंदी तट आणि जागोजाग बुरूज आहेत; त्याचे आंत किल्ल्यावरची जागा त्रिकोणाकृति आहे; सभोंवता तटाचा घेर कोश सवाकोश सुमारें आहे; अशा अवघड किल्ल्यांत दरवाज्यावांचून प्रवेश व्हावयाचा नाहींसें दिसतें. त्या किल्ल्यावरून पूर्वेकडे पाहावें तों, तेथें एक लहानसें लवण आहे, त्यांतून नीरा नदी चालते, तें ठिकाण पाहून मनास आनंद वाटतो. उत्तरेकडे मोठें मैदान आहे, तिकडे समूर पुणें शहर दिसतें; तें पुणें पूर्वी लहानसें गांव होतें, परंतु त्या स्थानाचा योग असा होता कीं, कालेंकरून तीं मोठ्या राजांची राजधानी झाली. त्या सिंहगडचे दक्षिणेस आणि पश्चिमेस दूर मोठे मोठे पर्वत आकाशास लागल्यासारिखे उंच दिसतात; त्या लगत्यासच रायगड आहे.

त्या रायगडाहून तानाजी मालुसरा माघकृष्ण नवमीस एक हजार मावळे लोक बरोबर घेऊन चोरवाटेनें रात्रीस सिंहगडाजवळ येऊन पोंहचतांच त्यानें त्या हजार लोकांचे दोन भाग करून एका भागाचे लोक पुढें चालविले, ते जेथें भिंतीसारिखा काळा दगड तीस तीस हात उंचीचा आहे तेथें जाऊन पोंहचले, आणि दुसऱ्या भागाचे अंमळसे मागून चालविले, ते कांहींसे मागें राहिले. जे पुढें जाऊन पोंहचले त्यांतील कोणीएक शूर आणि चतुर माणूस होता त्यानें असें केलें कीं, आपले कमरेस दोरीची शिडी बांधून वर चढला, मग त्या शिडीवरून एक एक माणूस जातां जातां तीनशें लोक वर चढले आणि लपून राहिले.

अगखी लोक चढत होते तों किल्ल्यांत कांहीं तयारीचीं गडबड होत आहे, असें समजून ते मावळे लोक हळूच सुधावा घेतात तों कोणीएक माणूस आपल्याकडे येतो आहे असें दृष्टीस पडतांच त्याला आपल्या लोकांस कांहीं शब्दादि खुणेनें वर्तमान कळावयास वेळ न सांपडूं देतां त्यांनीं तत्काल मारिलें. असें असतांही किलेकरी अधिक तयारी करीत आहेत असें मावळ्यांस वाटलें, तेव्हां जे जवळ जवळ मावळे लोक होते ते घेऊन तानाजी मालुसरा जिकडे तीं गडबड होत होती तिकडे चालला. तो कांहींसा पुढें गेला तों त्या किलेकऱ्यांनीं अकस्मात् हिलालांचा व चुडींचा मोठा उजेड केला. तेव्हां ते रजपूत लोक तयार होऊन येतात, व कितीएक कंबरा बांधितात, व मावळे त्यांवर चालून जातात, तें सारें एक समयावच्छेदेंकरून परस्पर दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यांचें तें युद्ध मोठ्या निकराचें झालें; त्यांत मावळ्यांपेक्षां रजपूत फार होते, तरी मावळ्यांचा जय होईलसें दिसूं लागलें. इतक्यांत तानाजी मालुसरा पडला, तेव्हां मावळे लोक जिकडे दोरीची शिडी होती तिकडे पळून गेले. ते त्या भितीशीं जाऊन पोंहचतात तों सुर्ताजी मालुसरा तानाजीचा भाऊ, बाकीचे मावळे लोकांसहित येऊन पोंहचला; तों हे लोक पळतात, असें पाहून मोऱ्यानें ओरडून निषेध करून बोलिला कीं, तुमच्या बापाचें प्रेत महार नेऊन अमंगळ जागीं टाकितील, त्या दोषाचे अधिकारी मात्र तुम्ही व्हाल; आम्ही तर दोरीचा शिडी तोडिली, आतां मोंगल तुम्हांस मारितील किंवा तुम्ही त्यांस माराल, असें ह्मणून आपल्या बरोबरचे लोकांसहित त्या लोकांस पुनः युद्धास नेलें. तेव्हां ते

लोक एकदाच हरहर महादेव ह्मणून चालून जाऊन मोंगलांचा पराभव करिते झाले; अशा प्रकारें तो किल्ला घेतला. मग दिवस उगवल्यावर असा ठिकाणा लागला कीं, मावळे लोक तीनशें पडले, व रजपूत पांचशें पडले. याखेरीज सुमारें दोन तीनशें रजपूत जीव घेऊन पळाले, ते किल्ल्याचे भिंतीवरून बाहेर उड्या टाकून मृत्यु पावले.

त्या मावळे लोकांचा असा नेम होता कीं, जय झाला ह्मणजे घर किंवा दुसरें कांहीं आग घालून पेटवून जय झाल्याची खूण करावी, त्याप्रमाणें त्यांनीं तेथें एक मोठें छपरी घर होतें तें जाळिलें. तेव्हां शिवाजी आपल्या लोकांचा जय झाला असें समजून बहुत आनंद पावला, परंतु तानाजी पडला असें ऐकिल्यावर कष्टी होऊन बोलिला कीं, गड सांपडला पण सिंह गेला. नंतर त्यानें सर्व मावळे लोक यांस एकेक रूप्याचें कडें दिलें; व सुर्याजीस किल्लेदार केलें.

२ यानंतर एका महिन्यानें सुर्याजीला पाठवून छापा घालून पुरंदर किल्ला घेतला; तेथें फारसें युद्ध करावें लागलें नाहीं. कोकणांत माहुली किल्ला घ्यावयास बरोबर फौज देऊन मोरोपंत पाठविला, त्याला तेथें दोन महिने युद्ध करावें लागलें; त्या युद्धांत मोरोपंताचें एक हजार माणूस मेलें; नंतर किल्ला हस्तगत झाला.

४ त्यानंतर करनाळा किल्ला घेतला, आणि त्या वर्षाच्या सहाव्या महिन्यापर्यंत कालियानीचा संपूर्ण परगणा हस्तगत केला. त्याच वर्षांत शिवाजीनें लोहगडही घेतला, आणि जंजीरा घ्यावयास तो फौज घेऊन चालिला. त्यापूर्वी त्यानें नऊ वर्षें मोरचा लावून प्रतिवर्षीं त्या किल्ल्या-

शीं युद्ध चालविलें होतेंच, परंतु या वेळेस जितके सामर्थ्य असेल तितकें खर्चून किल्ला घ्यावयाचाच असा निश्चय केला; आणि तेथें जाऊन युद्ध चालविलें. तेव्हां तेथें शिर्द्दींचा फत्तेखान मुख्य होता, तो किल्ला द्यावयास तयार झाला, परंतु दुसरे तेथें तिघेजण मोठे शिर्दी होते, ते असें समजले कीं, यानें किल्ला दिला म्हणजे धनी आम्हांस ठार मारील; यास्तव त्यांनीं आपले जातीचे लोक वश करून घेतले, आणि फत्तेखानास कैद करून किल्ला दिला नाहीं; आणि सुरतेस एक मोठा मोंगलांचा सरदार होता त्याला लिहिलें कीं, या समयीं जर तुम्ही आमचे कुमकेस याल तर आम्हांकडे विजापूरकरांचा मुलूख आहे हा, आणि जितकीं लढाऊ गलबतें आम्हांजवळ आहेत तीं तुम्हाला देऊं. तें त्यानें मान्य करून कुमक केली, तेव्हां किल्ला हातास न येतां शिवाजी उठून गेला. त्या तिघां शिर्दींचीं नांवें, एक शिर्दी संभोळ, एक शिर्दी याकूट, एक शिर्दी खैरू.

५ त्याच वर्षीं पर्जन्यकाळ पुरा गेला नाहीं तोंच शिवाजी पंधरा हजार फौज घेऊन सुरतेस आला, त्या वेळेस तेथें फौज नव्हती म्हणून तीन दिवस सावकाशपणें शहर लुटून मनास येईल तसें पुष्कळ द्रव्य जमा केलें. चवथे दिवशीं ब्रह्मपुराहून त्याला कांहीं लिहिणें आलें. त्याबरून आपली सारी फौज घेऊन तो साल्हेर किल्ल्याचे वाटेनें आपल्या मुलखीं चालिला; तो सुरतेंतून निघतांना तेथल्या लोकांस एक पत्र देऊन निघाला; त्यांत असें लिहिलें होतें कीं, तुम्ही प्रतिवर्षीं द्वारा लक्ष रुपये खंडणी द्याल तर मजपासून तुम्हांला उपद्रव होणार नाहीं.

शिवाजी लश्करसुद्धां चांदेरपावेतों पोंहचला तेव्हां त्यास समजलें कीं, एक मोंगलांकडचा पांच हजार स्वारांचा सरदार आपल्या पाठीमागें लागला आहे; याखेरीज समोर एक मोठी फौज नाशिकाचे वाटेवर पिंपरीच्या घाटाशीं येऊन वाट पाहत वसली आहे. ते समयीं शिवाजीनें आपल्या फौजेच्या चार टोळ्या करून एकीस तें सारें द्रव्य संभाळून न्यावयाचें सोंपिवलें; इतरांस त्या सरदारावर जावयाचें काम नेमिलें; त्या दोन्ही टोळ्या तिहींकडून जाऊन मोंगलांशीं युद्ध करूं लागल्या. इतक्यांत त्या एका टोळीनें तें द्रव्य नेऊन कोंकणांत पोंहचविलें. नंतर शिवाजी समोरचे फौजेस आणि पाठीस लागलेल्या सरदारास जिंकून कोंकणांत गेला. त्या मोंगल लोकांत एक मराठी फौजेची टोळी होती, तीमध्यें मुख्य माहुरच्या देशमुखाची स्त्री असे, तिचा भ्रतार पूर्वीच गत झाला होता; शिवाजीनें त्या बाईचा सन्मान करून तिला तिच्या मुलखीं पाठविलें.

६ यानंतर शिवाजीनें आपला सरदार प्रतापराव गुजर याजबरोबर फौज देऊन त्यास खानदेश लुटावयाकरितां पाठविलें; तेथेंही मोंगलांचें लश्कर नव्हतें म्हणून त्यानें यथेच्छ लूट केली. या लोकांचे जाण्यांत विशेष हा कीं, यांनीं जातांना गावोंगांव लोकांपासून लिहून घेतलें कीं, आम्ही शिवाजीस व शिवाजीच्या सरदारांस वसुलाची चवथाई देऊं; आणि आपण लिहून दिलें कीं, जे चवथाई देतील त्यांस दुसरा कोणी उपद्रव करील तर त्यापासून आम्ही संरक्षण करूं; आणि चवथाई दिल्याचीं पावती देत जाऊं.

त्यापुढें मराठे लोक मोंगलांचे मुलखीं चवथाई घेत होते, परंतु त्याचा आरंभ तोच.

संन् सोळाशें एकाहत्तराचे प्रारंभीं मोरोपंतानें कितीएक किल्ले घेतले; त्यांत औंडा, पाटा आणि साल्हेर हे तीन श्रेष्ठ होते.

७ असा शिवाजीचा जय होत चालला असतां मोंगल लोक कसे उगेच राहिले? असें कोणी ह्मणेल तर त्याचें कारण असें समजावें कीं, शिवाजी आणि सुलतान माजुम यांची मैत्री आहे असें लोकांस दिसत होतें; आणखी यशवंत सिंग शिवाजीचा हितकर्ता होता, तें सर्व लोक जाणत असत. तो सुलतानास मसलत देई कीं, दिल्लीहून कुमकेस फौज मागावी, कुमकेस दुसरी फौज आल्यावांचून युद्ध करूं नये; आणि तो पकें जाणत होता कीं, मागितली असतांही आपल्या घाताच्या शंकेनें औरंगजेब फौज देणार नाहीं. त्या सुलतान माजुमानेंही त्याची मसलत ऐकिली; त्यावरून लोकांस असें वाटूं लागलें कीं, शिवाजीशीं मिळून बापाशीं युद्ध करून स्वतंत्रपणानें असावें, असें सुलतानाचे मनांत आहे. हें खरें असेल कीं नसेल हें समजत नाहीं, परंतु इतकें खरें असेल कीं, बाप मेल्यावर आपण तक्ताधिपति न झालों तर, दुसरा होईल तो आपल्यास मारील, ही एक शंका त्याच्या मनांत होती यास्तव शिवाजीचें बंड उपयोगीं पडेल ह्मणून तसेंच रक्षिलें; आणि त्याचे पारिपत्याचे मिषेंकरून आपले जवळ पुष्कळ फौज असावी, कां कीं, समर्थीं आपल्या कामावर पडेल; असा त्यानें मनसोवा केला. हा मनसोवा त्याला शेवटास न्यावयास अवकाश सांपडला नाहीं; कां कीं, थोडकेच दिवसांत औरंगजेबानें यशवंतसिंगास

आपल्या जवळ बोलावून नेलें, आणि मोहोबतखान नामें दुसरा एक सरदार चाळीस हजार फौज बरोबर देऊन दक्षिणेंत पाठविला. तो सुलतान माजुमास विशेष मानीत नसे.

८ त्या मोहबतखानानें दक्षिणदेशीं येतांच औंडा, पाटा, हे किल्ले घेतले. मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर दिलीरखानाबरोबर अर्धें लश्कर देऊन तो चाकणचा किला घ्यावयास पाठविला; आणि आपण अर्धें लश्कर घेऊन साल्हेर किल्ल्यास वेढा घातला. हें वर्तमान संन् सोळाशें बाहात्तरांत घडलें. तेव्हां शिवाजीनें मोरोपंत व प्रतापराव गुजर यांजबरोबर वीस हजार स्वार देऊन आज्ञा केली कीं, मोंगलांस हांकून द्यावें. हीं बातमी मोहबतखानास कळल्यावर, त्यानें आपल्या जवळ थोडकेसें सैन्य ठेवून बहुतेक युद्धांस पाठविले; या दोहों लश्करांची साल्हेर किल्ल्याजवळ गांठ पडली. ते समयीं प्रतापराव पुढें होता, त्यानें आपल्या लोकांस आज्ञा केली कीं, मोंगलांनीं हल्ला केला असतां आपण मोड झाल्याप्रमाणें कांहींसें पळाल्यासारिखें करून त्यांस अंगावर घेऊन त्यांचा बंदोबस्त मोडलासा झाला ह्मणजे आपण हल्ला करावा; मग त्या लोकांनीं तसेंच केलें, तेणेंकरून मोंगलांचा फार नाश झाला. तेव्हां मोंगल आपला मोडलेला बंदोबस्त नीट करीत करीत मोठ्या शौर्यंकरून लढले, परंतु उपाय चालेना. त्या युद्धांत त्यांचे मोठे मोठे सरदार बेवीस मेले, आणि कितीएक जखमी झाले व कितीएक सांपडले गेले. मराठ्यांकडील एक सरराव कांकडे नामें पांच हजार स्वारांचा सरदार पडला, आणि पांचशें लोक मेले. या लढाईचा शेवट असा झाला कीं, साल्हेर किल्ल्यासभोंवतीं जो मोंगलांचे लश्कराचा वेढा हो-

ता तो काढून मोंगल लोक पिटून लाविले, ते औरंगाबादेस पळून गेले. त्यापूर्वी कधींही मोंगलांशीं मराठे लोक असे झटून लढले नव्हते, ह्मणून त्या युद्धापासून मराठे मोठे विख्यात झाले.

जे लोक शिवाजीचे हातीं सांपडले, त्यांस रायगडास नेऊन ठेविलें; मग त्यांच्या जखमा वऱ्या झाल्यावर जे चाकरीस राहिले ते ठेविले, आणि जे न राहिले त्यांस मोठ्या सन्मानानें आपले ठिकाणीं जाऊं दिलें. त्या दिवसापासून विजापूरकरांचे लश्करी लोक, आणि मोंगलांचे कश्करी लोक त्यांची चाकरी सोडून शिवाजीस भेटून त्याचे चाकरीस राहूं लागले.

९ यानंतर शिवाजी पोर्टुगीस लोकांपाशीं खंडणी मागूं लागला, तेव्हां त्यांनीं मान्य न केलें ह्मणून वसईजवळच्या साष्टीपरगण्यांत घोडबंदर किल्ला आहे तो घ्यावयास तो गेला, परंतु तो त्याचे हातीं लागला नाहीं; त्या लोकांनीं त्यास मागें हटविलें. त्या वेळेस मुंबईमध्यें इंग्रेजलोक इतका जवळ शिवाजी आला ह्मणून भिऊन आपल्या किल्ल्याचा बंदोबस्त करूं लागले. तोकालपर्यंत इंग्रेजांचें व शिवाजीचें कधीं युद्ध झालें नव्हतें; कां कीं, परस्परें दोघांस एकमेकांची गरज होती. ती अशी, मुंबईचे लोक धान्य आणि जळ शिवाजीच्या मुलखांतून आणीत असत; आणि मराठे लोकांस त्यांपासून असा उपयोग होई कीं, ते लोक मोंगलांचीं लढाऊ गलबतें मुंबईवरून पुढें शिवाजीच्या मुलखाकडे जाऊं देत नसत; ह्मणून त्यांचा व शिवाजीचा सल्ला होता. या मागें एकवेळ सन् सोळाशें एकसष्टांत शिवाजीनें राजापूर लुटलें, तेव्हां इंग्रेजांचें द्रव्य सुमारें दहा

हजार होन गेलें होतें, तें परत घ्यावयाकरितां त्यांनीं उद्योग कितीएक वेळां केला, परंतु त्यानें दिलें नाहीं. मग या वेळेस त्यांनीं तह करून पैका घ्यावयाचा त्यांनीं नवा उद्योग केला. तेव्हां त्यांस शिवाजी ह्मणाला कीं, आह्माला जंजीरा घ्यावयास तुह्मी कुमक कराल तर तुमचे होन परत देईन, हें जर मर्जीस येईना तर राजापुरीं फिरून कोठी करून पहिल्याप्रमाणें व्यापार चालवावा, ह्मणजे होन देतों. त्यावर इंग्रेजांनीं उत्तर केलें कीं, आह्मी व्यापार करावयासच एथें आलों, जो आमचे वाटेस जातो त्यावर मात्र आह्मी शस्त्र धरितों, निष्कारण उपद्रव करावा असें आमच्या धर्मांत नाहीं. आतां आह्मी राजपुरीं व्यापार चालवूं, परंतु इतःपर उपद्रव होणार नाहीं असा पक्का जामीन पाहिजे; तेव्हां ती गोष्ट तशीच राहिली.

१० इतक्यांत मोंगलांचे मुलखांत कांहीं विशेष बंदोबस्त झाला. तो असा, औरंगजेबानें सुलतान माजूम व मोहबतखान यांस आपल्याजवळ बोलावून नेलें आणि गुजराथेचा अधिकारी खानजहान बहादूर होता तो दक्षिणेचा अधिकारी करून पाठविला. तो दक्षिणेस येऊन असें समजला कीं, शिवाजीच्या वाटेस जावयाजोगें आपल्याजवळ सैन्य नाहीं, यास्तव आपल्या मुलखाचें मात्र संरक्षण करावें. ह्मणून त्यानें कितीएक देशांत जावयाच्या घाटांच्या वाटा बंद केल्या. तेव्हां शिवाजी दुसरी नवीच वाट काढून फौजेसहित घाटावर जाऊन अहंमदनगर व औरंगाबाद यांचे आसमंतात लुटूं लागला; तेव्हां त्याचे पारिपत्याकरितां खानजहानानें चहूंकडे लोक पाठविले; परंतु त्याची कोठेंही गांठ पडली नाहीं. मग पर्जन्यकाळ जवळ आला

ह्मणून भीमेचे कांठीं पेंडगांवापाशीं छावणी करून राहिला; तेथें एक किला बांधून त्याचें नांव बहादरगड ठेविलें. तो मोंगलांचा सरदार किल्ला बांधीत असतां शिवाजी गुप्तरूपें लश्करसहित गोंवळकोंड्यांत शिरला, आणि तेथून पुष्कळ खंडणी घेऊन स्वस्थपणें रायगडास गेला. यानंतर मोंगलांच्याही मुलखांत शिवाजीनें स्वार पाठविले, त्यांनीं जेथें बळ चालेल तेथें लुटावें, आणि मोंगलांचे लश्कराची गांठ पडली असतां तो लूट बरोबर घेऊन पळावें, यांतच या लोकांस पुरुषार्थ आहे असें वाटत असे.

शिवाजी गोंवळकोंड्यांत होता, इतक्यांत समुद्रतीरच्या त्याच्या गांवांचा फार नाश झाला. तो असा, सुरतेचीं आणि जंजीऱ्याचीं लढाऊ गलबतें येऊन त्यांनीं ते गांव लुटले, परंतु तेणेंकरून त्याचें बळ किमपि उणें झालें नाहीं; कां कीं, त्या हानीपेक्षां गोंवळकोंड्यांत लाभ विशेष झाला.

११ सन् सोळाशें बहात्तरांच्या बाराव्या महिन्याचे पंधरावे तारखेस विजापुरचा बादशाह अली आदिलशाह याचे शरीरास वायूचा उपद्रव होऊन एकाएकीं हातपाय गेले, तेव्हां तो आपल्या राज्याचा कांहीं बंदोबस्त करून थोडकेच दिवसांनीं मरण पावला. त्याला पुत्र एकच पांच वर्षांचा सुलतान शिकंदर नामें होता, आणि एक कन्या होती. या वेळेस त्याचा वजीर अबदुल महंमद मोठा कुलीन आणि सुज्ञ होता, परंतु त्या काळाप्रमाणें त्यामध्यें सामर्थ्य नव्हतें. दुसरे मोठे मोठे तिघे मुत्सद्दी होते. एक खवासखान, दुसरा अबदुलकरीम, यालाच बालोल्खान ह्मणत, तिसरा मजाफेरखान. हे तिघेही सरकारचें हित न पाहतां आपलें मात्र प्राबल्य असावें असें इच्छीत होते. तो वजीर

अल्पसामर्थ्य होता यामुळें त्याला त्या तिघांस आज्ञेंत वागवावयाची शक्ति होईना, आणि ते तर आपलें महात्म्य वाढवावें ह्मणून अमार्गवर्त्ती झाले. तेणेंकरून आंतल्या आंत वैमनस्यें पडलीं; यास्तव त्या राज्याची दशा अशी झाली कीं, बाहेर शिवाजी आणि मोंगल तें राज्य घ्यावयास टपलेले; अणखी आंत फितूर. यावरून असें दिसूं लागलें कीं, हें राज्य आतां लौकर बुडेल. असें असतां अब्दुल महंमद यानें बादशाहास मरते समयीं मसलत दिली कीं, सुलतान शिकंदर प्रौढ होई तोंपर्यंत खवासखान मुख्य कारभारी करावा, आणि जे दुसरे दोघे मुख्य राहिले त्यांस व मला मुलखांमध्यें जागोजाग वेगळा वेगळा अधिकार द्यावा. तेव्हां बादशाहानें निरुपाय होऊन तें मान्य केलें; आणि खवासखानाला जवळ बोलावून त्याचे हातांत पुत्राचा हात दिला; आणि वजीरानें मसलत दिली होती त्याप्रमाणें वागावयाची आज्ञा दिली. मग बादशाह मृत्यु पावल्यावर तो खवासखान मुख्य झाला, त्यानें तिघां मुख्यांतील एक मजाफेरखान यास मात्र करनाटकांत पाठविलें, दुसरे दोघे मोंगलांचे आश्रयेंकरून प्रबळ होतील अशा भयानें पाठविले नाहींत, आपल्याजवळ ठेविले. त्या चौघांजवळ ब्राह्मण आश्रित होते, त्या योगेंकरून तेथचें बारीक वर्तमान शिवाजीला कळत असे. त्या शिवाजीला विजापुराची अशी अवस्था समजतांच त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, पूर्वी जो अब्दुल महंमद याशीं तह ठरविला होता तो बादशाह याचे मरणपर्यंत झाला, आतां आपला लाभ साधावा हेंच मुख्य.

१२ याप्रमाणें निश्चय करून सन् सोळाशें त्र्याहात्तरांच्या तिसऱ्या महिन्यांत शिवाजीनें विशाळगडांत मोठें सैन्य

जमा केलें, यांतून कितीएक लोक पाठवून पन्हाळा किल्ला छापा घालून घेतला; परंतु याचे मनांत हुबळी नामें मोठें शहर, ज्यामध्यें व्यापार मोठा चालतो आहे, तें लुटावयाचें फार होतें. तें काम यानें अनाजी दत्तो यास सांगितलें; यानें तेथें जाऊन तें शहर लुटून असें द्रव्य जमा केलें कीं, ज्याचा अजमास करितां येत नाहीं. मग ते लोक तेथून गेल्यावर तेथें संरक्षणार्थ पूर्वीपासून राहिलेले जे विजापूरकरांचे लोक होते यांनीं जें शेष राहिलें द्रव्य तें सर्व नेलें. याखेरीज शिवाजीनें विजापूरकरांचा समुद्राचे तीरचा मुलूख लुटावयास लढाऊ गलबतें पाठविलीं; आणि गांवोगांव देशमूख आदिकरून अधिकारी यांस मसलत दिली कीं, विजापूरकरांचे लोकांस हांकून तुह्मी स्वतंत्रपणानें वागावें. या वेळेस बेदनूरचा राजा हुबळी शहराची ती दशा पाहून शिवाजीला शरण आला, आणि खंडणी द्यावयास कबूल होऊन अभय मागितलें.

त्यावर दिडा महिन्यानें मावळे लोक पाठवन शिवाजीनें परळी किल्ला घेतला; त्यानंतर सातारा किल्ला, जेथें विजापुरचे सरकाराचा बंदोबस्त असे, त्यास घेरा घातला; चार महिने लढल्यानंतर तो शिवाजीचे हातीं लागला. या किल्ल्याविषयीं कांहीं विशेष मजकूर आहे तो असा, ज्यापासून फितूर इत्यादिक अन्याय झाले असा जो सरकारचा मोठा अपराधी यास सातान्या किल्ल्यावर* बंदींत ठेवावें, अशी चाल कितीएक पिढ्या विजापूरकरांची होती, ती आदिलशाई वंशापासून किंवा त्याचे अगोदरपासून चालत आली. तो किल्ला यानें

* अपराधी लोकांस बंदींत ठेवावयाचा जसा सातारा विजापूरकरांचा, तसाच पूर्वी लोहगड अहंमदनगरकरांचा होता.

घेतला आणि मोठा हर्ष पावला, परंतु त्याचे वंशाचे पुरुष त्यांत पुढें बंदीस पडतील हें त्याला समजलें नाहीं.

या वर्षीं पर्जन्यकाळामध्येंच चंदन, वंदन, पांडवगड, नांदगिरी, आणि ताटोरा हे पांच किल्ले शिवाजीचे हस्तगत झाले.

१२ इकडे विजापुरांत सुलतान शिकंदर बादशाह लहान ह्मणून जो मुख्य केलेला खवासखान होता, त्यानें शिवाजीचें असें सामर्थ्य जाणून कांहीं फौज पाठविली, या लोकांनीं जाऊन पन्हाळया किल्ल्याचे आसमंतात मुलूख घेतला. इतक्यांत शिवाजीकडचा प्रतापराव गुजर विजापुराचे सभोंवतीं लुटूं लागला, आणि मोठा उपद्रव करूं लागला; तेव्हां विजापूरकरानें आपलें लश्कर माघारें बोलाविलें. प्रतापराव यानें त्या लश्कराचीं वाटच बंद केली, आणि त्यास दाणापाणी मिळेना असें नानाप्रकारें दमविलें. तेव्हां त्या विजापूरकरांच्या लश्करांत मोठा सरदार अबदुल करीम होता, तो त्या प्रतापरावाशीं आर्जवाच्या गोष्टी बोलून आपलें लश्कर वांचवून विजापुरीं गेला. त्यावरून शिवाजीला मोठा राग येऊन त्यानें निर्भर्त्सना करून लिहिलें. तेणेंकरून प्रतापराव फार खिन्न होऊन शिवाजीची आज्ञा नसतां त्यानें वराडांतील पैन घाटचे मुलखांत सैन्य चालविलें.

१४ पुढें अबदुल करीम प्रतापराव दूर गेला असें समजून सन् सोळाशें चौऱ्याहत्तरांच्या दुसऱ्या महिन्यांत पुनः सैन्य घेऊन पन्हाळा किल्ला घ्यावयास चालिला. तो त्या किल्ल्याचे जवळ जाऊन पोंहचला तों प्रतापराव पुष्कळ फौजेनिशीं तेथें त्याचे दृष्टीस पडला. त्यास त्या

पूर्वी शिवाजीचा निरोप आला होता कीं, असा अन्यायी जो तूं तो विजापूरकरांचें लश्कर लुटल्यावांचून मला तोंड दाखवूं नको; यास्तव तेणेंकरून तो आपला बंदोबस्त न पाहातां एकाएकीं त्या लश्करावर उडी घालून आपण मरून गेला. मग त्याचे सैन्याची दुर्दशा झाली.

१५ ते लोक पळाले ते पन्हाळ्याचे तोफेखालीं गेले, तेव्हां त्यांस आश्रय सांपडला. ते वेळेस एक मराठा हंसाजी मोहिता नामें पांच हजार स्वारांचा सरदार होता, तो अकस्मात् आला, त्यानें विजापूरकरांचे लोक मराठे लोकांचे पाठीस लागले आहेत, आणि त्यांत बंदोबस्त नाहीं असें पाहून त्यांवर आपण हल्ला केला; मग त्यांचा मोड झालासा पाहून मराठे लोकांनीं माघारें उलटून आपल्या पाठीस लागणारांस पळविलें. ते समयीं विजापूरकरांचा सरदार मोठ्या लज्जेनें माघारा विजापुरीं गेला.

त्या हंसाजी मोहित्याचे लोकांत दोन सरदार मोठ्या शौर्यंकरून लढले; एक संताजी घोरपडा, आणि दुसरा धनाजी जाधव. त्यापुढें ते दोघे अशा आचरणेंकरून मोठे विख्यात झाले.

जें जें हंसाजी मोहित्यानें कार्य केलें तें तें शिवाजीला मोठें हर्षास्पद झालें, तेणेंकरून त्यानें त्याचें हंबीरराव असें नवें नांव स्थापून लश्करचे सरनोबतकीचा अधिकार त्यास दिला. त्या प्रतापराव गुजरानेंही पूर्वी मोठीं मोठीं कामें केलीं होतीं आणि या वेळेस तर मरूनच गेला; यास्तव त्याची फार प्रशंसा करून शिवाजीनें त्याचे सोयरे धायरेसुद्धां त्याच्या मुलांमाणसांचें पोषण केलें; आणि त्याची कन्या व आपला पुत्र राजाराम यांशीं विवाह केला.

तो प्रतापराव मृत्यु पावला त्याच सुमारें आबाजी सोनदेव याचा काळ झाला. त्याचा पुत्र रामचंद्रपंत यास मुजूमदार केला. या शिवाजीची चाल अशी होती कीं, गुणी असल्यावांचून पुत्रास बापाचा अधिकार देऊं नये.

१६ शिवाजी फार दिवस आपणास राजा महाराज असें म्हणवीत असे; आणि आपले राज्यांत त्यानें नव्या टंकसाळा घातल्या होत्या; आणखी तो ब्राह्मणांस म्हणूं लागला कीं, तुम्ही मला राज्याभिषेक करून ज्या दिवशीं मी तक्ताधिपति होईन तो दिवस वर्षारंभाचा करावा. त्या वेळेस काशीहून एक गागाभट्ट नामें मोठा विद्वान ब्राह्मण आला होता; त्यास तें काम सांगितलें. मग त्यानें शास्त्रार्थ बहुत पाहून संन् सोळाशें चौऱ्याहत्तरांचे साहावे महिन्याचे साहावे तारिखेस, शके पंधराशें चौऱ्यांणवांचे ज्येष्ठ शुद्ध त्रयोदशीचे दिवशीं सुमुहूर्तीं रायगडीं शिवाजीस यथाविधि राज्याभिषेक केला.*

पूर्वीं कारभारी यांचीं अधिकारसंबंधीं नांवें फारशी शब्दांचीं होतीं, मग शिवाजीला राज्याभिषेक झाल्यावर तीं बदलून नवीं संस्कृत ठेविलीं. तीं नांवें शिवाजी जीवंत होता तोंपर्यंत चालत होतीं, त्यापुढें अष्टप्रधानांचीं मात्र राहिलीं. त्या नांवांचा तपशील आणि त्या अधिकाऱ्यांचीं नांवें अशीं,

---

* त्यापुढें पंधरा दिवसांनीं शिवाजीची आई जिजाबाई मेली, म्हणून त्यास पुनः राज्याभिषेक केला, परंतु वर्षारंभाचा दिवस ज्या दिवशीं पहिला राज्याभिषेक झाला तोच ठेविला, दुसरा केला नाहीं.

फारशी.	संस्कृत.	मुळचीं ठेवलेलीं.
पेशवा,	मुख्यप्रधान,	मोरोपंत पिंगळे.
मुजूमदार,	पंत अमात्य,	रामचंद्रपंत बहुतकर.
सुरनीस,	पंतसाचिव,	आमाजी दत्तो.
वांकनीस,	मंत्री,	दत्ताजीपंत.
सरनोबत,	सेनापति,	हंबीरराव मोहिते.
डबीर,	सुमंत,	जनार्दन पंत हणमंते.
न्यायाधीश,	न्यायाधीश,	बाळाजीपंत.
न्यायशास्त्री,	पंडितराव,	रघुनाथपंत.

यानंतर शिवाजीनें आपली सुवर्णाची तुळा* केली, आणि मोठा अधिकार पावून आपणास उत्तम रजपूत म्हणविलें; आणखी नाना गुणांनीं युक्त महत्वाचे सूचक जे श्रीमंतछत्रपति इत्यादि शब्द ते जोडून आपलें नांव लिहावयाची चाल घातली.

१७ पूर्वी शिवाजी सन् सोळाशें त्याहात्तरांत जेव्हां विजापूरकराशीं युद्ध करूं लागला, ते वेळेस त्यानें मोंगल लोकांशीं तह केला होता म्हणून ते लोक त्यास उपद्रव करीत नव्हते; परंतु सन् सोळाशें पंचेहत्तरांत मोंगलांचा दिलीरखान नामें सरदार यानें शिवाजीच्या मुलखास उपद्रव केला, तेंच तह मोडावयास शिवाजीला निमित्त झालें त्यानें मोरोपंतास पाठवून पुनः औंडा, पाटा, हे किल्ले घेतले;

रायगडीं शिवाजीला राज्याभिषेक झाला. ते समयीं इंग्रेज लोकांशीं आणि शिवाजीशीं तह झाला. त्या कामास मुंबईहून एक साहेब गेला होता; त्यानें शिवाजीच्या तुळेस हजार होन लागलेले पाहिले.

आण हंबीरराव सेनापति यानें सुरते जवळच्या घाटावर जाऊन आपल्या फौजेच्या वेगळ्या वेगळ्या टोळ्या करून वऱ्हागपूर पावेतों मुलूख लुटला. तेथून पुढें माहूरपर्यंत लुटीत गेला; यांतल्याच एके टोळीनें जाऊन भडोंच परगणा लुटला. त्यापूर्वी कोणी मराठा नर्मदा उतरून पलीकडे गेला नव्हता. या शिवाजीनें आपण अंगें जाऊन पन्हाळा व ताटोरा यांमध्यें ठाणें बसवून कोंकणांत पोंडा किल्ला यास घेरा घातला. तो शिवाजी फौजेसहित कोंकणांत गेला असें पाहून विजापूरकरांकडचे सरदार निंबाळकर व घाटगे व फलटणराव मलावरीचे देशमूख, यांनीं शिवाजीनें बसविलेलें ठाणें उठवून तो मुलूख घेतला.

हंबीरराव गोदावरी उतरून माघारां आल्यावर दिलीरखान मोठ्या निकरानें त्याचे पाठीस लागला, परंतु त्यानें जी लूट मिळविली होती ती मोठ्या कष्टानें वांचवून रायगडास नेली. त्या समयीं मोंगलांनीं कालीयानी परगणा लुटला. शिवाजीनें पोंडा किल्ल्याचा बुरूज सुरुंगानें उडवन तो किल्ला घेतला. त्यानंतर त्यानें दक्षिण कोंकणांत जाऊन कितीएक ठिकाणें लुटून कितीएका जागची खंडणी घेऊन घाटावर जाऊन सुंडा प्रांतांतील द्रव्य घेऊन रायगडीं फिरून आला.

विजापुरांत जो मुख्य झालेला खवासखान होता, तो शिवाजीच्या भयानें राज्याच्या रक्षणाचें अगत्य सोडून केवळ आपल्याच हितासाठीं खानजहानाबरोबर तहाचें बोलणें करूं लागला कीं, इतःपर आम्ही तुमचे म्हणवून राहूं. आणि सुलतान शिकंदर बादशाह याचीं बहीण पादशाह बिब्बी, औरंगजेबाच्या पुत्रास देऊं. हें वर्तमान विजापूर करांचे

मानकरी सरदार लोक यांस समजतांच त्यांनीं मारेकरी घालून त्या खवासखानास मारून टाकिलें. नंतर अब्दुल करीम कारभार चालवूं लागला. त्यानें मुलखाच्या रक्षणाविषयीं आज्ञा केलेली सरदार लोक खवासखानाच्या आज्ञेपेक्षां विशेष मानीत होते. नंतर जेव्हां दिलीरखान विजापुरचे मुलखांत गेला, तेव्हां अब्दुल करीम लश्करसुद्धां युद्धास सिद्धच होता; मग त्याची आणि याची कितीएक वेळां लढाई झाली, आणि विजापूरकरांचा कांहींसा जय झाला, तेव्हां दिलीरखानही, तो अब्दुल करीम याचे जातीचा ह्मणून, त्यास कांहीं अनुकूळ झाला, तेणेंकरून त्यास तह करणें सुलभ पडलें.

१८ सें सोळाशें शाहात्तरांत ताटाराव पन्हाळा यांचे-मधला मुलूख शिवाजीनें तिसऱ्यानें घेतला; आणि विजापूरच्या जहागीरदारांचा उपद्रव न लागावा ह्मणून किल्ले बांधिले. त्यांचीं नावें– वर्धनगड, भूषणगड, सदाशिवगड, मच्छिंद्रगड. हे चार किल्ले फार मोठे नव्हते, परंतु मुलखाचे रक्षणास मोठे उपयोगीं अशा जागीं बांधिले होते; आणि त्यांचे संबंधी जे मुलूख होते त्यांचा वसूल पुष्कळ-उत्पन्न होत असे. असा बंदोबस्त करीत असतां त्या शिवाजीच्या शरिरीं समाधान नाहींसें झालें, तेणेंकरून तो साताऱ्यास कांहीं महिने पडला होता. तेव्हां त्यानें बहुत देवांची सेवा व अनुष्ठानें करविलीं; आणि त्या दुखण्यांतच त्यानें करनाटक प्रांतीं जाऊन तें राज्य घ्यावयाची अशी मोठी मसलत केली कीं, त्यापूर्वीं कधीं तशी केलीच नव्हती. ती सुलभ करावयास व शेवटास न्यावयास काय काय त्यानें केलें, तें पुर्तेपणें समजावयाकरितां

पूर्वीं लिहिलेल्या वर्तमानांतील कांहीं प्रकरणांची सूचना लिहिली पाहिजे, तीं या भागाचे पुढल्या भागीं लिहिण्यांत येईल.

भाग नववा.

सन् सोळाशें शाहात्तरांपासून ऐंशीपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ पूर्वीं औरंगजेबानें आपल्या मनांत निश्चय केला होता कीं, सर्व दक्षिणेचें राज्य आपल्या सत्तेंत ठेवावें. परंतु मग तो आपलें राज्य संभाळींत असतां काळेंकरून तें विसरला असेल असें समजूं नये. पहिल्यापासून त्याची मसलत अशी होती कीं, दक्षिणेचे अधिकारी व राजे हे आपआपल्यांत कलह करून निर्बळ झालेले तसेच राखावे, नंतर जेव्हां आपले चित्तास येईल तेव्हां आपणास जाऊन त्यांचें राज्य घेतां येईल. तें काम त्याला दुसऱ्यास सांगतां येईना; कां कीं, ज्याचे हातीं तें राज्य लागेल तोच प्रबळ होईल अशी मनांत शंका होती यावरूनच समजतें कीं शिवाजीनें एवढी धामधूम केली असतां मोंगलांनीं त्यास तत्काळ बुडविलें नाहीं. शिवाजी गोंवळकोंडेकरांशीं आणि विजापूरकरांशीं कलह करी त्यांतही औरंगजेब आपलें हितच जाणत असे; आणि या कामासाठीं त्याचा उद्योगही असाच होता कीं, आपले वकील राज्यांत पाठवून कांहीं युक्तीनें वैमनस्यें पाडावीं. त्याला असें वाटे कीं, अशाच आचरणेंकरून आपलें कल्याण होईल; परंतु येणेंकरूनच आपलें अहित आहे असें तो समजला नाहीं; कां कीं, दुष्ट कर्में अंगीकारलीं

असतां कोणेके समयीं तींच या करणारास बाधक होतात. शेवटीं त्याचींच कुकर्में त्याला घातक झालीं. यावरून अर्थ असा दिसतो कीं उत्तम आचरण केवळ एकाचेच उपयोगीं पडतें असें नाहीं, मोठ्या बादशाहापासून गरीब रयतेपर्यंत सर्वांचे उपयोगा सारखेंच पडतें.

विजापूरीं अबदुलकरीम यानें मोंगलांशीं आणि आपणाशीं सल्ला राखला होता, परंतु त्यांशीं बहुत काळपर्यंत तशीच मैत्री ठेवावी असें त्याचे मनांत नव्हतें. कां कीं, त्यानें आपले हिताच्या युक्ती वेगळ्याच कल्पिल्या होत्या. त्याचे लोक व मोंगलांचे लोक एका जातीचे होते. त्यानें मोंगलांशीं सल्ला केला याचें कारण हेंच असेल; नाहीं तर तो आपल्या शाहणपणानें शिवाजीशीं तह करिता. कां कीं, शिवाजीच्या हिताचें आणि त्याच्या हिताचें कारण एकच होतें; आणखी मोंगल त्यास बुडवावयास पाहात होते.

गोंवळकोंडें एथील मानकरी लोक बहुतां दिवसांपासून मोंगलांस वश झाले होते. ज्या समयीं कुतुभशाह मेला, त्या समयीं औरंगजेब समजला कीं, आतां आपलें हित होईल; कां कीं, तेथचा तक्ताधिपति होणारा जो कुतुभशाहाचा जांवई अबूहुसेन तो केवळ विषयी होता. परंतु बादशाह झाल्यावर तो आपले सर्व दुर्गुण टाकून उत्तम प्रकारें राज्यकारभार चालवूं लागला, तेव्हां औरंगजेबाची निराशा झाली. त्या अबूहुसेनाजवळ मसलत देणारे ब्राह्मण दोघे भाऊ होते, एक अकण्णापंत, एक मादण्णापंत. त्यांत मादण्णापंत फार चतुर होता, परंतु त्याचा स्वभाव ब्राह्मणाचे जातीप्रमाणेंच कपटी असे. त्या दोघांचे मसलतीनेंच तो अबूहुसेन बहुधा वागे. याप्रमाणें दक्षिणेच्या राज्यांत ज्या वर्तु-

णुकी झाल्या, त्या बहुतेक लिहिल्या. आतां शिवाजी कर-नाटकांत गेला तें प्रकरण.

संन् सोळाशें शाहत्तरांचे अखेरीस शिवाजी तीस हजार स्वार आणि चाळीस हजार पायदळ बरोबर घेऊन गोंवळ-कोंड्यांस जाऊन पोंहचल्यावर तेथच्या बादशाहाशीं माद-ण्णापंताचे योगेंकरून तह केला; आणि त्यापासून तोफा वगैरे सरंजाम घेऊन संन् सोळाशें सत्याहत्तरांच्या तिसऱ्या महि-न्यांत तेथून निघून कृष्णेचे पलिकडे उतरून गेला. ति-कडे जातांना त्या वाटेच्या एके बाजूस श्रीशैल नामें देव-स्थान आहे, तिकडे आपण लश्कर सोडून एकटा देवदर्शन करावयाकरितां गेला. तेथें तो बारा दिवसपर्यंत मोठें दुर्घट तप करून शेवटीं तरवार काढून प्राण देऊं लागला, ते समयीं भवानी प्रत्यक्ष येऊन त्याचें निवारण करून बोलिली कीं, राजा, प्राण देणें योग्य नाहीं; कां कीं, तुझ्या हातून अद्यापि हिंदु धर्म वाढवावयाचा आहे; आतां ऊठ, तुझा जय होईल. असें सांगून ती गुप्त झाली, असें त्या वेळचे लोक बोलत होते. इकडे इतक्यांत लश्कर करनाटकच्या पैन घाटचे मुलखांत पोंहचलें होतें, तेथें शिवाजी जाऊन त्यास मिळाला. मग जिंजी नामें विजापूरकरांचा किल्ला होता, तेथच्या सरदारानें विजापुरच्या मुख्याचे आज्ञेवरून तो किल्ला दिला. तेथें कोणी मावळा सरदार शिवाजीनें ठेविला; आणि आपल्या देशच्या कायद्याप्रमाणेंच तेथें वसूल वगैरे घेण्याची रीति चालविली; या कामावर ब्राह्मण ठेविला होता.

२ यानंतर विजापूरकरांचा एक पांच हजार स्वा-रांचा सरदार होता तो शिवाजीच्या निवारणाचा उद्योग करूं लागला. तेव्हां शिवाजीनें त्याचा पराभव करून त्याचे

घोडे घेतले. तो शिवाजी आपल्या पाठीमागें कांहीं सैन्य ठेवून आपण पुढें आला होता; त्या सैन्यानें जाऊन बिलोर किल्ल्यास वेढा घातला; आणि शिवाजी तंजोर प्रांत हस्तगत करावयाचा यत्न करीत होता. त्यानें आपला सावत्र भाऊ व्यंकोजी यास तंजोराहून त्रिवादें एथें भेटावयास बोलाविलें, कीं, तुह्मी एथें येऊन भेटावें, ह्मणजे वडिलांचे मुलखाचा विभाग करून घेऊं. तेव्हां तो निरुपाय होऊन आला, त्यास शिवाजी मोठ्या समारंभानें भेटला, आणि त्याजवळ मुलखाची अर्धी वांटणी मागूं लागला; परंतु तो ऐकेना, तेव्हां शिवाजीचे मनांत आलें कीं, बळात्कारावांचून मसलत सिद्धीस जात नाहीं. तथापि तो आपले संतोषेंकरून भेटीस आला ह्मणून शिवाजीनें त्यास माघारें तंजोरास जाऊं दिलें; परंतु मनांत असा निश्चय धरिला कीं, एक तंजोर न घेतां जितका शहाजीचा जहागिरीचा मुलूख आहे तितका सारा घेऊं. या वेळेस त्यानें व्यंकोजीस पत्र पाठविलें कीं, माझे जवळ मुलूख पुष्कळ आहे, आणखी मुलखाची इच्छा नाहीं, परंतु माझी वतनाची जागा जर मीं न घेतली तर मला योग्य नव्हे. यास कलह न करितां तंजोराचा अर्धा भाग व आरणी किल्ला व वरकड किल्ले व मुलूख यांतील अर्धा भाग बरोबर द्यावा.

यानंतर शिवाजी बिलोरास आला, आणि थोडकेच दिवसांत त्यानें तीन किल्ले घेतले. आणखी एक वेदोभास्कर नामें ब्राह्मण आरणी किल्ल्याचा अधिकारी शहाजीपासून होता, तो स्वतां येऊन शिवाजीस किल्ला देऊन आपण त्याचे चाकरीस राहिला. मग त्याच वर्षीं त्यानें शहाजीचे जाहागीर संबंधी कोल्हार व बंगलोर व उसकटा व बाळापूर

व शेरा हे पांच परगणे घेतले. आणि त्याचे स्वारांनीं सर्व करनाटक प्रांतांत जाऊन विजापूरकरांच्या मुलखीं सरदेशमुखी व चौथ या निमित्तेंकरून लुटालूट केली.

२ शिवाजी या मोहिमेस निघाल्याचे पूर्वी त्यानें खानजहान नामें मोंगलांचा सरदार होता त्याशीं स्नेहाचा तह केला होता. हें तहाचें वर्तमान औरंगजेबास कळलें तेव्हां तें त्यास बरें वाटलें नाहीं. या वेळेस त्याचा दिलीरखान नामें दुसरा सरदार यानें मसलत केली कीं, आह्मांला विजापूरकरांचें लश्कर साहाय झालें असतां आह्मी गोंवळकोंड्याचें राज्य अगदीं बुडवून टाकूं. तेव्हां औरंगजेबानें त्या खानजहानास बोलावून घेऊन त्याचे जागीं दिलीरखानास पाठविलें. याप्रमाणें मोंगल आणि विजापूरकर मिळून गोंवळकोंडेकरांचा द्वेष करूं लागले. याचें कारण असें गोंवळकोंडेकरांनीं शिवजीशीं स्नेह केला होता, व त्यांच्या मादण्णापंतानें, हीं दोन्हीं लश्करें एकदाच येऊन मोठा अनर्थ करितील, असें समजून आपण मोठें सैन्य जमा केलें होतें. मग तीं दोन्हीं लश्करें आलीं तेव्हां त्यानें आपल्या सैन्याच्या सामर्थ्येंकरून त्या दोन्ही लश्करांचा पराभव केला. त्यांत विजापूरकरांचा असा नाश झाला कीं, त्यांतले कितीएक लोक लश्कर सोडून पळाले, आणि जे राहिले ते रोजमुरा मिळेना ह्मणून युद्धास झटेनासे झाले. याखेरीज अबदुल करीम याचे शरिरीं समाधान नाहींसें होऊन सन् सोळाशें अठ्ठ्याहात्तरांचे पहिले महिन्यांत तो मरण पावला. तेव्हां दिलीरखानाच्या योगेंकरून सिद्दी जोहराचा जांवई मसाऊदखान शिद्दी अबदुल करीमाचा अधिकार चालवूं लागला; नंतर दिलीरखान पेंडगांवीं लश्करसुद्धां गेला.

४ हें सर्व वर्तमान शिवाजीला कळल्यावर तो आपल्या मुलखाकडे जाऊं लागला, ते समयीं आपला भाऊ संताजी नामें जो शहाजीचा दासीपुत्र, त्यास आणि रघुनाथ नारायण व हंबीरराव सेनापति यांस तें करनाटकचें काम सोंपवून आपण माघारां चालिला. तो बिलारीजवळ येऊन पोंहचला तों तेथचा अधिकारी देसाई गत झाला होता, आणि त्याची स्त्री तें स्थान संभाळून होती. तेथें त्या शिवाजीच्या लश्करचें बुणगें मारिलें गेलें, तेव्हां शिवाजीनें तिला तें वर्तमान कळविलें, परंतु तिनें तें मनासच आणिलें नाहीं. यास्तव शिवाजीनें त्या किल्ल्यास घेरा घालून सत्तावीस दिवस युद्ध करून तो घेतला. नंतर कोपाळ नामें दुसरा किला आणि बहादुरबेंडा नामें तिसरा हे घेतले; आणि जनार्दनपंत सुमंत यास तेथचा बंदोबस्त राखायास सांगून पुढें चालिला. तो तुंगळशहरीं पोंहचल्यावर व्यंकोजीनें पाठीमागें राहिलेल्या लश्करावर छापा घातला, परंतु आपणच पराभव पावला. असें वर्तमान शिवाजीला कळलें तेव्हां त्यानें त्यास लिहिलें कीं, तुमच्या अशा योग्यतेस्तव मला बलात्कारेंकरून मुलूख द्यावा लागला; आणि आतां तुमच्या दांडगाईमुळें माझ्या सरदारांसही तुमचें पारिपत्य करावें लागलें. आतां तुह्मीं सावधपणानें विचार केला तर, तुमचा आणि माझा स्नेह, येणेंकरूनच कल्याण राहील वहोईल असें तुमचे ध्यानांत येईल. असून मी तुह्मांशीं स्नेह करावयास सिद्ध आहें, परंतु तुह्मांकडे वडिलांचा जितका मुलूख आहे तितका सर्व माझे स्वाधीन करावा लागेल; मग मी तुह्मांस योग्य असा दुसरा कांहीं मुलूख देईन. त्यानंतर व्यंकोजीनें रघुनाथ नारायणाचे योगेंकरून वडिलांचे वेळच्या जिनगीचा आणि मुलु-

खाचा अर्धाभाग करून दिला, आणि कांहीं द्रव्य देऊन शिवाजीस वश केलें. तेव्हां यानें तंजोर आणि दुसरा संपूर्ण वडिलांचे परगण्यांतील करनाटकचा मुलूख याकडे राखिला; नंतर शिवाजी रायगडीं आगोठीस पोंहचला. इतकें काम करावयास याला दीड वर्ष लागलें.

५ तिकडे करनाटकांत हंबीरराव व जनार्दनपंत यांनीं विजापूरकराचें लश्कर तुंगभद्रा व कृष्णा या दोहोंमध्यें होतें, तेथें जाऊन छापा घातला, आणि पांचशें घोडे व पांच हत्ती आणिले. यांकडील कोपाळ व बिलारी यांचे सभोंवते मोठे मोठे प्रबळ जे दंगा करणारे देसाई व देशमूख होते ते शिवाजीनें वश करून घेतले.

शिवाजी करनाटकांत होता तेवेळेस मोरोत्रिंमळ पेशवे यांजकडे जो मुलूख सोंपविला होता तो युक्तीनें संभाळून तो जंजीऱ्याच्या शिद्दीशीं मोठ्या निकरानें लढत होता. त्या शिद्दीस मोंगलांचा आश्रय असे. ते समयीं त्या ठिकाणीं शिद्दीसंभोळ होता, तो औरंगजेबानें दूर करून त्याच्या जागीं शिद्दीकाशीम नामें दुसरा ठेविला, आणि त्याचे नांवास याकूटखान असें पद जोडिलें, तें पूर्वी शिद्दीसंभोळ याचेही नांवास होतें.

६ त्या वेळेस विजापूरकरांनीं रजा दिलेले स्वार मोरोपंत ठेवूं लागला. कां कीं, त्यास दिलीरखान येऊन छापा घालील असें भय होतें; परंतु दिलीरखानानें जो दक्षिणेचा बंदोबस्त केला होता, तो औरंगजेबाचे मनास न येऊन त्यानें त्याचा तो अधिकार काढून सुलतान माजुमास दिला, आणि मातब्बरखान त्यास दक्षिणेंत पाठविलें; परंतु युद्धांदिकाचीं कामें दिलीरखानाकडेसच राखिलीं होतीं. त्या वेळेस

विजापुरचे मानकरी लोकांत वैमनस्यें पडलीं होतीं; ते लोक आपला मुख्य जो मसाऊदखान त्याशीं वांकडे होते, आणि मोंगलांशीं तर फारच द्वेष करीत असत. असें असतां औरंगजेब याचा वकील विजापुरीं होता, तो मसाऊदखानाचे स्थापनसमयीं जो करार झाला होता त्याप्रमाणें बादशाह बिब्बी, अल्लीआदिलशाह याची कन्या मागूं लागला; आणि बोलिला कीं, न द्याल तर आमचें लश्कर येऊन राज्य घेईल. तेव्हां तो मसाऊदखान तें मान्य करीना, यास्तव औरंगजेबाचें लश्कर विजापुरावर येऊं लागलें. इतक्यांत ती बादशाह बिब्बी आपल्या सुशीलतेकरून मनांत समजली कीं, मी जर संतोषानें मोंगलांस जाऊन मिळालें तर माझे भावाचे जिवास आणि राज्यास भय नाहीं; ह्मणून दिलीरखान औरंगजेबाचें लश्कर घेऊन येत होता त्यांत तीं जाऊन मिळाली. हें वर्तमान सन् सोळाशें एकुणऐंशींत घडलें. याप्रमाणें तिनें अनर्थाचे शमाविषयीं यत्न केला, परंतु तो उपयोगीं पडला नाहीं. कां कीं, त्या दिलीरखानानें तिच्या बरोबर कांहीं लोक देऊन तिला औरंगाबादेस पाठवून आपण पुढें चालला.

७ अशा संकटसमयीं त्या मसाऊदखानानें शिवाजीपाशीं मदत मागितली, तेव्हां त्यानें मान्य करून पन्हाळ्यास पुष्कळ स्वार जमाकरून विजापुराकडे चाल केली. तो जवळ येऊन पोंचला तेव्हां त्यास समजलें कीं, मोंगलांचें लश्कर बहुत मोठें आणि त्यांत पठाण फार आहेत, त्यांपुढें एकाएकीं युद्ध करावयाचा उपाय नाहीं. यास्तव तो भिमा उतरून पलीकडे जाऊन मोंगलांचे मुलखांत दंगा करूं लागला. मग पुढें जाऊन त्यानें गोदावरीचे उत्तरेस जा-

लेनें शहर लुटलें. या शिवाजीला त्याचे जासुदांनीं जेथें जेथें द्रव्य होतें त्याचा ठिकाणा लावून कळविलें होतेंच, त्यावरून न्या समयीं त्यानें द्रव्याविषयीं पिरांचींही स्थानें सोडिलीं नाहींत; असें तीन दिवस झालें. सुलतान माजूम तेसमयीं औरंगाबादेस होता, त्यानें तेव्हांच त्याचें पारिपत्य करावें, परंतु तें घडलें नाहीं. मग तो शिवाजी तें द्रव्य घेऊन रायगडास जाऊं लागला असतां, संगमनेरास पोंचला तेसमयीं त्याचे पाठीमागें मोंगलांचें सैन्य आलें, तेव्हां तेथें मोठें युद्ध झालें. त्यांत मराठे लोकांचा पराभवच व्हावा, इतक्यांत शिवाजीनें अत्यंत शौर्यंकरून झटून युद्ध केलें आणि त्यांस मागें हटवून आपण वाट चालूं लागला. तो फारसा दूर गेला नाहीं तों आणखी मोंगलांचें लश्कर आलें, त्यापुढें त्याचा उपाय चालेना. तेसमयीं त्याचे जासुदांनीं मोंगलांच्या लश्करास सांपडेनात अशा चोर वाटांनीं नेऊन त्या शिवाजीचें लश्कर वांचविलें, तें पाटा किल्ल्यास स्वस्थपणें पोंचलें. मग मोंगलांचें सैन्य औरंगाबादेस माघारें परतलें. त्यानंतर शिवाजीनें चांगला समय पाहून पाऱ्याचे जवळ आसमंतात् किल्ले होते ते घ्यावयाचा उद्योग केला, व तें काम मोरोपंताकडे नेमिलें.

८ शिवाजी पाटा किल्ल्यावर असतां मसाऊदखानानें त्याला बहुत आर्जवाचें पत्र लिहिलें कीं,तुह्मीं या समयीं कृपा करून मला कुमक केली तरच माझें राज्य राहील. नाहीं तर मोंगलांचें कार्य शेवटास जाईल, अवकाश राहिला नाहीं. तेव्हां शिवाजी लश्करसुद्धां उठून विजापुरीं जाऊं लागला, तेव्हां त्याला वाटेनें असें वर्तमान समजलें कीं, आपला वडील पुत्र संभाजी, ज्यानें ब्राह्मणाची स्त्री

बळात्कारें भोगिली ह्मणून जो पन्हाळा किल्ल्यावर बंदींत पडला होता, तो तेथून पळून जाऊन दिलीरखानास मिळाला. यास्तव शिवाजीनें विजापुरीं जावयाचें काम हंबीररावास सांगितलें; आणि आपण संभाजीला माघारां आणावयाकरितां पन्हाळ्याकडे गेला.

तो संभाजी दिलीरखानानें मोठ्या प्रीतीनें संभाळिला, आणि औरंगजेबास पत्रीं लिहिलें कीं, हा संभाजी आपल्या हातीं लागला आहे, याचें खूळ माजविलें असतां हे दोघे पितापुत्र युद्धें करितां करितां बळहीन होऊन मराठे लोक सहज निस्तेज होतील. ही कल्पना औरंगजेबाचे मनास आली नाहीं. त्यानें उत्तर पाठविलें कीं, असें केलें असतां बंड मात्र वाढेल, तें कामाचें नाहीं.

या उत्तरावरून असें दिसतें कीं, औरंगजेब पहिल्यापेक्षां शाहाणा झाला; परंतु पूर्वी बंड करणारे मराठे लोक प्रबळ झाले नव्हते तेव्हांच त्यानें आपल्या मुसलमान लोकांचीं राज्यें रक्षून तीं बंडें मुळींच वाढूं दिलीं नसतीं तर मराठे लोक इतके सामर्थ्यवान झाले नसते. शेवटीं तो औरंगजेब त्या बंडाच्या प्राबल्येंकरूनच नाश पावला.

दिलीरखानानें औरंगजेबाकडून पत्राचें उत्तर आलें नाहीं तोंच आपल्या कल्पनेनें वागावयास प्रारंभ केला. तो असा, संभाजीचें नांव मराठ्यांचा राजा असें ठेवून त्याबरोबर आपलें कांहीं सैन्य देऊन शिवाजीचा किल्ला गोपाळगड घ्यावयास त्यास पाठविलें, तेव्हां त्यानें जाऊन तो किल्ला घेतला.

हंबीरराव जो लश्करसुद्धां विजापूरकरांचे कुमकेस जात होता, याला वाटेनें मोंगलांचे स्वार नऊ हजार भेटले, तेव्हां

तेथें युद्धप्रसंग होऊन मोंगलांच्या स्वारांचा अगदीं पराभव झाला. त्यानंतर हंबीरराव तेथून पुढें जाऊन दिलीरखानाचे लश्कराजवळ राहिला, आणि त्यांस नानाप्रकारें उपद्रव देऊं लागला.

मोरोपंत, ज्यास किल्ले घ्यावयाचें काम सांगितलें होतें, त्यानें आहुंत किला आणि नहावागड हे दोन्ही घेतले; नंतर आपल्या लश्कराच्या लहान लहान टोळ्या करून अवघ्या खानदेशभर पसरून, त्या लोकांस जेर केलें.

९ दिलीरखान विजापूर घ्यावयाविषयीं फारच यत्न करीत होता, परंतु लश्करास अन्नादिसामग्री शिवाजीच्या उपद्रवामुळें कमी येऊं लागली, यास्तव उपाय चालेना, तेव्हां निराश होऊन विजापुरचे सभोंवतां घेरा घातला होता तो उठवून मुलूख लुटूं लागला. तो करनाटक प्रांतांतहीं जाऊन उपद्रव करूं लागला. तेथें जनार्दनपंत होता त्यानें कोणेएके वेळेस त्या दिलीरखानाजवळ फारशी फौज नाहीं अशी संधि पाहून सहा हजार स्वारांनिशीं जाऊन छापा घातला, तेणेंकरून त्याचा फार नाश झाला, आणि तो पळाला.

दक्षिणेंत असें वर्तमान झालें हें ऐकून औरंगजेबानें सुलतान माजूमास माघारां बोलावून नेलें, आणि त्याचे जागीं पुनः खानजानास पाठविलें. त्याच वेळेस दुसरी आज्ञा आली कीं, संभाजीस कैदकरून दिल्लीस पाठवून द्यावें. परंतु दिलीरखान संभाजीला अनुकूळ होता म्हणून ती औरंगजेबाची आज्ञा शेवटास जावयाचे पूर्वीच त्याला पळून जावयास अवकाश सांपडला. मग शिवाजी आणि संभाजी एकचित्त झाले; परंतु संभाजीचा दुष्ट स्वभाव गेल्याची संशय-

निवृत्ति होई तोंपर्यंत त्याला शिवाजीनें पन्हाळ्या किल्ल्यावर राहावयाची आज्ञा दिली.

शिवाजी ज्या समयीं विजापूरकरांस वश झाला, त्या समयीं असा नेम ठरला होता कीं, कोपाळ व विलारी या दोहों ठिकाणांसंबंधी जो मुलूख आहे तो शिवाजीचे स्वाधीन व्हावा, याखेरीज द्रविड देशांतील जितका मुलूख शिवाजीनें घेतला होता त्याविषयीं विजापूरकरांनीं स्पर्धा न करावी; आणखी तंजोर वगैरे जितका मुलूख शहाजीचा करनाटकांत जहागीर असेल तितका तसाच असावा. याप्रमाणें बंदोबस्त झाल्यावर शिवाजी विजापुरीं गेला आणि त्या मसाऊदखानाशीं व त्याशीं एकांत झाला.

१० शिवाजीचा सावत्रभाऊ व्यंकोजी, याला असें वाटलें कीं, विजापूरकर शिवाजीला इतके अनुकूळ झाले, त्यास आतां आपला स्वतंत्रपणा राहिला नाहीं. मग तो निरिच्छ झाला आणि राज्यकारभार टाकून विरक्ताप्रमाणें वर्तूं लागला. तेसमयीं शिवाजीनें त्याला हितोपदेशार्थ पत्र लिहिलें, त्या पत्रांतिल अर्थ खालीं लिहिला आहे.*

---

* तुह्मांकडून फार दिवस पत्र आलें नाहीं, तेणेंकरून आमचे चित्तास सुख वाटेनासें झालें. तुह्मांविषयीं आह्मांसं रायोपंतानें लिहिलें आहे कीं, तुह्मी निरिच्छ होऊन पहिल्याप्रमाणें आपल्या शरीरास जपत नाहीं आणि मनोत्साहायोग्य दिवसही मानीत नाहीं. तुमचें लश्कर उगेंच बसलें, अणखी तुह्मी राज्यकारभार टाकून विरक्ताप्रमाणें वागूं लागलां, येणेंकरून मला मोठी चिंता वाटते. आह्मी असें ह्मणतों कीं, आपले वडील किती सावध होते, आणि तुमचा असा स्वभाव कसा झाला. हें तुह्मास योग्य नव्हे. त्यास आजपासून हें विरक्तपण टाकून स्वस्थपणें प्रजेचें पालन करावें, आणि आपलें सैन्य चांगलें रक्षून उत्तम कामामध्यें मन ठेवावें. सर्व कारभारी योजपासून चाकरी घेऊन आपली प्रतिष्ठा संभाळावी. जो मा-

११ यानंतर शिवाजीचा अंतकाळ समीप आला. तो प्रकार असा, शिवाजी रायगडीं असतां त्याला गुडघी ह्मणून रोग झाला, तो प्रतिदिवशीं वृद्धिंगत होत चालला. मग त्याच योगेंकरून मोठा ज्वर आला. ज्वर आल्यापासून सातव्या दिवशीं तो मृत्यु पावला. तो दिवस संन् सोळाशें ऐशींच्या चवथ्या महिन्याची पांचवी तारीख. तो मेला त्या वेळेस त्याचें वय त्रेपन्न वर्षांचें होतें.

शिवाजी मोठा विलक्षण चमत्कारिक पुरुष होता. त्याचीं किर्तीएक कृत्यें वाईट होतीं, तथापि त्याचे शौर्यादिक गुण या लेखांत असून लेख पूर्ण व्हावा हें उत्तम दिसतें. यास्तव त्याचे गुण पुरतेपणें ध्यानामध्यें यावयाकरितां पहिल्यापासून त्याच्या कृत्यांचा विचार केला पाहिजे. प्रथमतः मावळे लोक अर्धे नग्न आणि अरण्यांत राहाणारे अशांची संगत धरून त्या शिवाजीनें आपल्या मोठेपणाचे वृद्धीस आरंभ केला. तो असा, त्यानें शीत, उष्ण, पर्जन्य, यांचें सहन करून आपल्या कार्यासाठीं त्या रानवट लोकांचीं मनें वश करून घेतलीं. याप्रमाणेंच आपले अर्थ सिद्धीस न्यावयाकरितां ज्या ज्या कल्पना त्यानें योजिल्या, तशा पुढें दुसरा कोणी योजील असें दिसत नाहीं. तो युद्धप्रसंगामध्येंही प्रजेच्या बंदोबस्तांत अंतर पडूं देत नसे. आणखी प्रजांच्या हितासाठीं त्यानें नवे नवे कायदे केले होते. आणि बहुत

झा कनिष्ठ बंधु तूं आहेस त्या तुझी स्तुति मी कानानें ऐकेन तरच मला आनंद होईल. रघुनाथपंत तुझांजवळ आहे तो माझ्याप्रमाणें तुमच्या उपयोगीं पडेल, जें करणें तें त्यास विचारून करावें. सारांश, आळशीपणा करूं नये. तारुण्य बहुत उपयोगाचें आहे; यांत वैराग्य कामाचें नाहीं. आतां तुझी सावधपणा धरून मला त्याचा प्रत्यय दाखवावा.

वेळ संकटसमयीं त्यानें आपला जीव फार युक्तीनें वांचविला. चोरगस्तीनें किल्ला घेणें किंवा मुलूख हस्तगत करणें आणखी धाकट्या पागांचा बंदोबस्त राखणें, इत्यादि लहान मोठ्या सर्व कामांविषयीं त्याचें चातुर्य सारिखें होतें. तो मोठ्या योग्यतेस आला आणि त्याजवळ बहुत द्रव्य झालें तरी त्यानें आपल्या कायद्याखेरीज खर्च केलाच नाहीं. आणि जें विशेष द्रव्य मिळविलें त्यापैकीं शिपाई लोकांस देऊं केलें तें लोभेंकरून आपणास ठेविलें नाहीं. या गुणांवरून असें वाटतें कीं, तो अद्वितीय पुरुष होता. परंतु राज्यकार्य करण्यांत त्याचे बुद्धीस सरळ मार्गापेक्षां कुटिल मार्ग चांगला वाटे, हा एक व त्याचप्रमाणें त्यानें कितीएक वेळां आपला क्रूरपणा व घातकपणा प्रसिद्ध करून दाखविला, हा दुसरा, असे हे दोन त्यामध्यें दुर्गुण होते.

या शिवाजीची स्तुति करणारे जे मराठे लोक ते ह्मणतात कीं, तो अवतारी पुरुष होता; तो आपल्या कुटुंबांत केवळ सावडा दिसे आणि मिडस्थपणानें वागत असे; बाहेर तर सर्वांशीं गोड भाषण करी, परंतु कोणाचा वरचढपणा होऊं देत नसे; त्याचा स्वभाव शीघ्रकोपी असे, परंतु तो आपले सोयरेधायरे व पदरचे लोक यांच्या हिताचें फार अगत्य बाळगी; त्याची आकृति लहान होती, आणि त्याचे अगीं बळापेक्षां चापल्य विशेष होतें; त्याचें मुख सुरेख होतें त्यावरूनच तो गुणवानसा वाटे; त्याचे उंचीपेक्षां हात लांबीस अधिक होते. त्यानें आपल्या तरवारेचें नांव भवानी ठेविलें होतें. ती रतवार अद्यापि सातार्‍यांत त्याचे वंशपुरुष देवीप्रमाणें पूजितात.

१२ शिवाजीला चौघी स्त्रिया होत्या. एक सईबाई, नि-

बाळकरांची कन्या; एक सोयराबाई, शिरके यांची कन्या; एक पुतळाबाई, मोहित्यांची कन्या; आणि चवथी एक होती. त्यांत दोघी शिवाजी असतांच मरण पावल्या, आणि सोयराबाई व पुतळाबाई या दोघी होत्या. त्यांत पुतळाबाई शिवाजीच्या मरणानंतर महिना* दीड महिन्यानें सती गेली. सोयराबाईचा पुत्र राजाराम. संभाजीची आई सईबाई, ती अगोदरच मेली होती. शिवाजीचे मरणापूर्वी आनाजीदत्तो व मोरोपंत वगैरे कोणी मोठे मोठे लोक जवळ असतां शिवाजी बोलिला कीं, माझ्या मरणानंतर संभाजीच्या दुष्ट स्वभावेंकरून राज्यास अपाय होईल असें दिसतें. ही गोष्ट सोयराबाईस कळली तेव्हां तिचे मनांत आलें कीं, संभाजीस एकीकडे करून आपला पुत्र राजाराम हाच तक्ताधिपति करावा. यास्तव तिनें सर्व प्रधान वश करून घेतले, त्यावरून ते प्रधान म्हणाले कीं, राजाराम लहान आहे तोंपर्यंत त्याचे नांवें आम्ही राज्यकारभार चालवूं. ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां जनार्दनपंत सुमंत यास पन्हाळे किल्ल्यास लश्करसुद्धां पाठविलें, आणि रायगडास शिबंदी नवी ठेविली; आणीकही लश्कराचा कांहीं बंदोबस्त ठेविला. त्या वेळेस पन्हाळ्यावर संभाजीच्या बंदोबस्तास जो हिराजी फजरत होता, त्यास या साऱ्या मसलतीचें पत्र पाठविलें, तें जासूद किल्ल्यांत नेऊन देत असतां संभाजीचे हातीं लागलें, तेणेंकरूनच त्याला सर्व विदित

* दीड महिन्यानें सती जावयाचें कारण असें, शिवाजी मरण पावला हें वर्तमान त्याचे कारभारी यांनीं संभाजीस न कळवें म्हणून गुप्त रक्षिलें. त्याचाच कोणी भाऊबंद शहाजी भोंसला नामें होता त्याचे हातून त्याचें दहन वगैरे अत्यंत गुप्तपणें करविलें.

वेळ संकटसमयीं त्यानें आपला जीव फार युक्तीनें वांचविला. चोरगस्तीनें किल्ला घेणें किंवा मुलूख हस्तगत करणें आणखी धाकट्या पागांचा बंदोबस्त राखणें, इत्यादि लहान मोठ्या सर्व कामांविषयीं त्याचें चातुर्य सारिखें होतें. तो मोठ्या योग्यतेस आला आणि त्याजवळ बहुत द्रव्य झालें तरी त्यानें आपल्या कायद्याखेरीज खर्च केलाच नाहीं. आणि जें विशेष द्रव्य मिळविलें त्यापैकीं शिपाई लोकांस देऊं केलें तें लोभेंकरून आपणास ठेविलें नाहीं. या गुणांवरून असें वाटतें कीं, तो अद्वितीय पुरुष होता. परंतु राज्यकार्य करण्यांत त्याचे बुद्धीस सरळ मार्गापेक्षां कुटिल मार्ग चांगला वाटे, हा एक व त्याचप्रमाणें त्यानें कितीएक वेळां आपला क्रूरपणा व घातकपणा प्रसिद्ध करून दाखविला, हा दुसरा, असे हे दोन त्यामध्यें दुर्गुण होते.

या शिवाजीची स्तुति करणारे जे मराठे लोक ते ह्मणतात कीं, तो अवतारी पुरुष होता; तो आपल्या कुटुंबांत केवळ साव्रडा दिसे आणि मिडस्थपणानें वागत असे; बाहेर तर सर्वांशीं गोड भाषण करी, परंतु कोणाचा वरचढपणा होऊं देत नसे; त्याचा स्वभाव शीघ्रकोपी असे, परंतु तो आपले सोयरेधायरे व पदरचे लोक यांच्या हिताचें फार अगत्य बाळगी; त्याची आकृति लहान होती, आणि त्याचे अगीं बळापेक्षां चापल्य विशेष होतें; त्याचें मुख सुरेख होतें यावरूनच तो गुणवानसा वाटे; त्याचे उंचीपेक्षां हात लांबीस अधिक होते. त्यानें आपल्या तरवारेचें नांव भवानी ठेविलें होतें. ती रतवार अद्यापि सातार्‍यांत त्याचे वंशपुरुष देवीप्रमाणें पूजितात.

१२ शिवाजीला चौघी स्त्रिया होत्या. एक सईबाई, निं-

बाळकरांची कन्या; एक सोयराबाई, शिरके यांची कन्या; एक पुतळाबाई, मोहित्यांची कन्या; आणि चवथी एक होती. त्यांत दोघी शिवाजी असतांच मरण पावल्या, आणि सोयराबाई व पुतळाबाई या दोघी होत्या. त्यांत पुतळाबाई शिवाजीच्या मरणानंतर महिना* दीड महिन्यानें सती गेली. सोयराबाईचा पुत्र राजाराम. संभाजीची आई सईबाई, ती अगोदरच मेली होती. शिवाजीचे मरणापूर्वी आनाजीदत्तो व मोरोपंत वगैरे कोणी मोठे मोठे लोक जवळ असतां शिवाजी बोलिला कीं, माझ्या मरणानंतर संभाजीच्या दुष्ट स्वभावेंकरून राज्यास अपाय होईल असें दिसतें. ही गोष्ट सोयराबाईस कळली तेव्हां तिचे मनांत आलें कीं, संभाजीस एकीकडे करून आपला पुत्र राजाराम हाच तक्ताधिपति करावा. यास्तव तिनें सर्व प्रधान वश करून घेतले, त्यावरून ते प्रधान ह्मणाले कीं, राजाराम लहान आहे तोंपर्यंत त्याचे नांवें आह्मी राज्यकारभार चालवूं. ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां जनार्दनपंत सुमंत यास पन्हाळे किल्ल्यास लश्करसुद्धां पाठविलें, आणि रायगडास शिबंदी नवी ठेविली; आणीकही लश्कराचा कांहीं बंदोबस्त ठेविला. त्या वेळेस पन्हाळ्यावर संभाजीच्या बंदोबस्तास जो हिराजी फजरत होता, त्यास या साऱ्या मसलतीचें पत्र पाठविलें, तें जासूद किल्ल्यांत नेऊन देत असतां संभाजीचे हातीं लागलें, तेणेंकरूनच त्याला सर्व विदित

---

* दीड महिन्यानें सती जावयाचें कारण असें, शिवाजी मरण पावला हें वर्तमान त्याचे कारभारी यांनीं संभाजीस न कळवें ह्मणून गुप्त रक्षिलें. त्याचाच कोणी भाऊबंद शहाजी भोंसला नामें होता त्याचे हातून त्याचें दहन वगैरे अत्यंत गुप्तपणें करविलें.

झालें. तेव्हां त्यानें तेथची शिबंदी वश करून घेतली, आणि जे तेथें मुख्य सरदार दोघे होते, त्यांस जिवें मारून आपण किल्ल्याचें स्वामित्व करूं लागला; आणि कोणी शत्रुमित्र न जाणतां किल्ल्याचा बंदोबस्तही ठेवूं लागला. तेव्हां जनार्दनपंत सैन्यासहित आला. त्यानें किल्ल्यासभोंवतां घेरा मात्र घातला, आणि तेथें उगाच महिना दोन महिने राहून शेवटीं आपण जाऊन कोल्हापुरांत राहिला. इतक्यांत रायगडीं राजारामास तक्ताधिपति करून राज्यकारभार चालविला. तो सुमार संन् सोळाशें ऐंशींचा साहावा महिना. नंतर थोडक्याच दिवसांनीं पेशवे आणि सचिव यांमध्यें वैमनस्य पडलें.

इकडे पन्हाळ्यावर संभाजी होता त्यानें जनार्दनपंताचे लश्करांतले कितीएक लोक वश केले, आणि आपल्या किल्ल्यांतील कितीएक मावळे लोक बरोबर घेऊन रात्रीस त्या लश्करांतून कोल्हापुरास जाऊन जनार्दनपंतास धरून पन्हाळ्यावर नेलें. हें वर्तमान मुलखांत प्रसिद्ध झालें तेव्हां हंबीरराव सेनापति संतुष्ट होऊन बोलिला कीं, हा शिवाजीचा पुत्र खरा. मग तेव्हांपासून त्या सेनापतीनें त्या संभाजीची चाकरी धरिली. तसाच मोरोपंतही त्यास अनुकूळ झाला. हंबीरराव संभाजीचे भेटीस गेला तेव्हां तो पन्हाळा सोडून रायगडीं जावयास निघाला. तो तेथें जाऊन पोंचला नाहीं तोंच तेथील शिबंदीनें त्याचें अगत्य धरिलें, आणि इतरही लश्करें त्यास राजी झालीं. तो संभाजी संन् सोळाशें ऐंशींच्या साहाव्या महिन्यांत रायगडीं दाखल झाला.

भाग दाहावा.

संन् सोळाशें एशींपासून संन् सोळाशें एकुणनवदपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ संभाजी, शिवाजी मेला असें कळल्यावर केवळ पराक्रमें करून वागूं लागला. त्यावरून लोक कल्पना करूं लागले कीं, आतां यानें आपले दुर्गुण टाकिले, आणि त्याप्रमाणें त्याची स्तुतिही होऊं लागली; परंतु तो रायगडीं पोंचतांच त्याचें क्रूरपण लोकांत प्रसिद्ध झालें. तें असें, अनाजीदत्तो यास विडी घालून बंदींत ठेविलें, आणि त्याची सारी दवलत घेतली; आणखी आपला सावत्र भाऊ राजाराम यालाही बंदींत ठेविलें; आणि त्याची आई सोयराबाई, तीस आपल्या समूर आणून नानाप्रकारें अमर्याद शब्द बोलून असें ठरविलें कीं, हिनें आपला नवरा विष घालून मारिला, त्यास आतां हिला हाल करून मारावें; अशी आज्ञा केली तेणेंकरून ती मरण पावली. मग जे तिजकडचे सरदार होते त्यांचीं डोकीं मारिलीं, आणि एक सरदार फारच तिच्या अगत्याचा होता त्याचा कडेलोट केला. अशा क्रूरपणानें तो लोकांच्या मनांतून उतरला, तेव्हां ते लोक याचा प्रारंभच अपशकुनाचा असें म्हणूं लागले. मग संन् सोळाशें ऐशींच्या आठव्या महिन्यांत त्याला राज्याभिषेक झाला, यापासून मुलखांत लोकांसही अपशकुन दिसूं लागले.

२ संभाजीस राज्याभिषेक झाल्यावर प्रथम त्यानें जंजीऱ्याच्या शिद्दीशीं युद्ध केलें. तें युद्ध पूर्वी शिवाजी असतांही निरंतर चालत होतें. मुंबईचे जवळ लहान लहान दोन

बेटें आहेत. एकाचें नांव उंदेरी आणि एकाचें नांव खांदेरी. त्यांत उंदेरी बेटावर शिवाजीनें आपल्या मरणाचे पूर्वी एक वर्ष किल्ला बांधिला होता, तो शिवाजीपासून घ्यावयास शिर्दी उद्युक्त झाला, परंतु तो अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं. नंतर दुसऱ्या खांदेरी बेटावर शिर्दीनें किल्ला बांधिला, तो घ्यावयाचा उद्योग शिवाजीनें केला, तोही सिद्धीस गेला नाहीं. असे ते दोघे किल्लेदार लढत होते.

३ सन् सोळाशें एक्यायशींत संभाजी पन्हाळ्यास जाऊन राहिला. तेथें त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेबाचा पुत्र महंमद आकबर हा बंड करून बापाशीं लढणार होता तें बापास कळलें. तेव्हां त्यानें पळून आपणाकडे आश्रय मागावयास तो आला असें पाहून आपला कोणी मोठा मानकरी त्याचे भेटीस पाठवून त्याची दत्से गांवीं राहावयाची सोय केली; परंतु आपण कांहीं कामानिमित्तें गेला नाहीं. इतक्यांत आनाजीदत्तो याच्या पक्षपाती लोकांनीं त्या महंमदाशीं राजाराम याच्या हिताविषयीं संभाजीच्या घाताची कांहीं मसलत केली. तें वर्तमान संभाजीस कळलें तेव्हां त्यानें महंमदास अपराधी जाणलें. इतक्यांत त्यानेंच संभाजीला कळविलें कीं, इकडे याप्रमाणें वर्तमान आहे. तेव्हां संभाजी मोठ्या संमारंभानें त्याचे भेटीस गेला. मग त्यानें अनाजीदत्तो व शिरके कुळांतील जे मुख्य सांपडले ते व परभू बाळाजीआजी चिटणीस व त्याचा पुत्र व त्याचा दुसरा कोणी एक भाऊबंद, इतके हत्तीचे पायीं दिले. यानंतर शिरके कुळांतील जे कोणी मोठे मोठे राहिले, ते भयेंकरून पळाले, आणि कितीएक मोंगलांच्या चाकरीस राहिले. त्याच्या अशा अन्याय कर्मांनीं सारे लोक त्यास कंटाळले. कां कीं,

अनाजीदत्तो शिवाजीचे वेळेस बहुत उपयोगीं पडला आणि तो जातीचा ब्राह्मण होता. असें असतां त्याचा जीव घेतला हें चांगलें केलें नाहीं.

या वेळेस संभाजीचे जवळ हिंदुस्थानांतून आलेला एक कनोजा ब्राह्मण कलुषानामें होता, तो गुप्तपणें संभाजीस मसलत देत असे याप्रमाणें संभाजी वागे. त्यानें शिकविलें कीं, मोरोपंत पिंगळा पेशवा यास बंदीस घालावें. कां कीं, त्यानें अनाजीदत्तो याच्या मरणावरून तुमची फार निंदा केली, आणि आपणहो कंटाळला आहे.

या समयीं रघुनाथ नारायण हणमंते हा आपलें संस्थान दुसऱ्यास संभाळावयास सांगून करनाटकांतून निघून संभाजीचे भेटीस रायगडीं आला. त्यानें आपल्याबरोबर कांहीं वसुलाचें द्रव्य आणिलें होतें म्हणून संभाजी त्याच्या सन्मानास मोठें दरबार जमा करून त्यास भेटला. तो रघुनाथ नारायण मोठा धैर्यवान होता, त्यानें त्याच समयीं अनीतीविषयीं संभाजीस निषेधिलें, आणि बोलिला कीं, जर तुम्ही पुरातन सेवकांचा असा घात कराल तर लवकरच नाश पावाल.

तो रघुनाथ नारायण एवढ्या धैर्यानें बोलिला या गोष्टीचें आश्चर्य वाटेलच, कां कीं त्याचा भाऊ जनार्दनपंत संभाजीचे बंदींत होता तरीं तो भ्याला नाहीं. परंतु विचारेंकरून पाहिलें असतां संभाजीस अशी शंका होती कीं जर यास कांहीं उपद्रव केला तर करनाटकप्रांत हातचा जाईल. यास्तवच त्यानें जनार्दनपंत व मोरोपंत पिंगळे यांस सोडिलें, आणि रघुनाथ नारायणाचा सन्मान करून त्यास करनाटकांत जाऊं दिलें. तो जातांना वाटेनेंच मृत्यु पावला, तरीं जनार्दनपंताला संभाजीनें त्याचे जागीं स्था-

पिलें. याशिवाय संभाजीनें त्या वेळेस करनाटकचा हरजी राजा, जो रघुनाथ नारायणानें आपल्या जागीं ठेविला होता, तो तसाच रक्षिला. यावरून संभाजीचें आचरण कांहींसें बरें दिसूं लागलें, परंतु तें टिकलें नाहीं, त्या कलुषाच्या संगतीनें नष्ट झालें.

४ संभाजी आणि महंमद अकबर यांची मैत्री झाली त्या वेळेस लोक कल्पना करूं लागले कीं, हा औरंगजेबाचें राज्य घेऊन महंमदास स्थापील, परंतु त्यानें आपल्या नीचपणाप्रमाणें केवळ क्रोधवश होऊन गर्विष्टपणानें मोठीं मोठीं कामें टाकून शिद्दीचा अतिद्वेष करावा हेंच मोठें कार्य असें मानून जंजीरा मात्र घ्यावयाविषयीं बहुत श्रम केले, परंतु तोही अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं. त्यानंतर त्यानें लढाऊ गलबतें जमा करून शिद्दीच्या लढाऊ गलबतांशीं युद्धें केलीं, यांतही ठाण्याचे खाडी जवळ संभाजी पराभव पावला. तेव्हां तो क्रोधयुक्त होऊन तेथें इंग्रेज व पोर्टुगीस लोक होते, यांस बोलूं लागला कीं, तुम्ही माझा पक्ष स्वीकारीत नाहीं, आणि माझ्या शत्रूला आश्रय देतां, यास्तव तुम्हीही शत्रुच आहांत. हें वर्तमान सन् सोळाशें ब्यायशींत घडलें. नंतर पोर्टुगीस लोकांचे गांवांस तो उपद्रव देऊं लागला. आणि मुंबईच्या वांकणांत घारापुरी नामें एक बेट आहे तेथें मुंबईस उपद्रव करावयाकरितां किल्ला बांधूं लागला; परंतु त्यास असें वर्तमान समजलें कीं, औरंगजेब मोठ्या तयारीनें येतो आहे, तेव्हां तें काम तसेंच राहिलें.

५ संभाजीच्या कारकिर्दींत मोरोपंत पिंगळा बंदीस घातल्यावर मुख्य कारभारी कलुषा झाला. पुढें बंदांतून

सुटल्यावर मोरोपंत लवकरच मेला. कलुषाशिवाय संभाजी दुसऱ्याचें ऐकत नसे; आणि त्याचे बगीवांचून कोणी समूर आला असतां त्यावर रागें भरून त्याचें पारिपत्य करी. संभाजी इतका त्या कलुषाच्या स्वाधान झाला त्यावरून लोक म्हणत कीं, यास कांहीं तरीं पक्कें वशीकरण साधलें आहे. त्या कलुषास लोक फार निंदीत असत; तो मन मिळाऊ आणि कवि असे. परंतु राज्यकारभारास अयोग्य होता. त्यास संभाजीनें प्रधानांमध्ये पंडितराव असें पद दिलें. प्रधान असा दुष्ट आणि राजा या प्रकारचा घातकी, तेणेंकरून शिवाजीचे वेळेस जे बंदोबस्त होते ते सर्व मोडूं लागले. त्यांत प्रथमतः लश्कराचा बंदोबस्त बिघडला. तो असा, जे लश्करचे चाकर शिपाई लोक होते त्यांखेरीज लोकांतही ज्याच्या मनास येईल त्यानें स्वारी निघाली म्हणजे बरोबर जावें. कोणास कांहीं लूट सांपडली असतां त्यानें ती संभाजीला कळवूंच नये, आणि लश्करामध्यें आपल्या बायकाही बरोबर न्याव्या, आणखी लोकांच्या बायका धरून नेऊन विकाव्या. स्वारी माघारी आली म्हणजे लोकांस पैका द्यावयास मिळत नसे म्हणून, लूट करायाची तो आज्ञा देत असे.

६ संभाजी भलत्याच जागीं खर्च करी, यामुळें थोडक्याच दिवसांत खजीना संपला; तेव्हां त्या कलुषानें त्यास बुद्धि शिकविली कीं, स्वारी केल्यानें द्रव्य मिळत नाहीं, तर रयतेपासून वसूलच अधिक घ्यावा. तेव्हां त्यानें तसेंच केलें, परंतु जमाबंदीचे वेळेस असें समजलें कीं, शिवाजीचे वेळेपेक्षां जितका चढ केला तितका तोटा आला. त्यावरून तो समजला कीं, यांत सुभेदार व पाटील,

व जमेदार इत्यादिकांचें कांहीं कृत्रिम आहे. यास्तव त्यांस दूर करून सर्व कामें मखत्यानें सांगितलीं. तेव्हां रयतेनें त्रासेंकरून गांव टाकिले. येणेंकरून संभाजीच्या राज्यांत नाशाचा प्रवेश झाला. याखेरीज त्याच वेळेस औरंगजेब दक्षिण घ्यावयाकरितां दिल्लीहून बऱ्हाणपूर पावेतों आला होता. तें वर्ष सन् सोळाशें त्र्यायशीं. त्या वेळेस गोवळकोंडेकरांचें व विजापूरकरांचें काय काय वर्तमान होतें तें समजलें पाहिजे.

हैदराबादेंत अबूहुसेन बादशाह होता; त्याजवळ द्रव्य बहुत आणि सेना मोठी होती. त्याचा कारभारी फार शाहाणा हिंदू ब्राह्मण मादण्णापंत नामें होता, तो त्या राज्यांत जितके हिंदूलोक होते त्यांस अत्यंत प्रिय वाटे, परंतु तेथच्या मुसलमानांस तो जातीचा ब्राह्मण आणि डोयजड ह्मणून फारच विषम वाटे. याखेरीज औरंगजेबाच्या वकिलांनीं तेथच्या कारभारी लोकांत वैमनस्यें पाडिलीं. तथापि अबूहुसेन त्या मादण्णापंताची योग्यता जाणून त्यावांचून दुसऱ्याचा विश्वास धरीत नव्हता.

यापूर्वीं गोवळकोंड्याचें राज्य ह्मटलें आहे तें हैदराबादेचें असें समजावें.

विजापुरास औरंगजेबाचा वकील होता, त्याचें नांव मलिख बेरखोरदार, त्यानें त्या दरबारचे कितीएक कारभारी व कितीएक सरदार लोक वश केले, त्यांमध्यें एक मुसलमान शिरजीखान नामें सरदार होता, तो त्या सर्वांपेक्षां प्रतापी होता. त्याशीं पूर्वी मसाउदखानाचें सेनेसंबंधें कांहीं वांकडें पडलें होतें, ह्मणून त्यानें एक सैय्यद मखदुम मानकरी यास मसाउदखानाचे जागीं स्थापावयाची योजना केली होती.

तो मसाउदखान राज्यकारभार टाकून शिवाजी मेल्या-वर एका वर्षानें विजापूर सोडून आंदोणीस जाऊन राहिला होता; तेव्हां तेथचा राज्यकारभार कोणीं चालविला तें कळत नाहीं; परंतु इतकें समजतें कीं, औरंगजेबाच्या व-किलानें विजापूरकर व मराठे लोक यांशीं स्नेह नसावा ह्मणून शिवाजीनें घेतलेला कृष्णेचे कांठचा मुलूख होता तो त्यांस माघारा घ्यावयास शिकविलें, त्यावरून त्यांनीं फौज पाठवून तो मुलूख घेतला, तेणेंकरून त्यांचे स्नेहांत तूट पडली. असें त्या वकिलाचें कृत्य शेवटास न जातें तर, हैदराबादचा कारभारी मादण्णापंत याचे बुद्धीस आलें होतें कीं, हे दोन्ही एकचित्त करून औरंगजेबाचें कांहीं चालूं देऊं नये; ती मसलत उपयोगास पडती, परंतु तें न घडलें. याखेरीज विजापुरचे राज्याच्या नाशाचें कारण आणीक एक झालें; तें असें, शिवाजी असतां त्या मसाउदखानानें किती एक स्वार दूर केले, ते शिवाजीकडे जाऊन राहिले, तो निवर्तल्यावर ते संभाजीजवळ होते; त्याच वेळेस विजापुरचे मनसबदारही कितीएक संभाजीकडे राहिले होते. असेच मराठे मनसबदार जे निजामशाहींत होते त्यांचे कितीएक भाऊबंद संभाजीच्या लश्करांत चाकरीस राहिले होते. या वरून ते कितीएक लोक आपल्या वतनासाठीं निरंतर भां-डत, आणि त्या वादाकरितां जो सबळ पक्ष असेल तिकडे मिळून वतन घ्यावयाचा अभिमान शेवटास न्यावा ह्मणून कितीएक आपला धर्महीं टाकीत असत.

औरंगजेब बऱ्हाणपुरास येऊन कितीएक महिने मुल-खाच्या वसुलाचा बंदोबस्त करणें व हिंदूलोकांवर जिजिया*

* जिजियाकर ह्मणजे, ऐंशीलक्ष हजार रूपये त्यानें वर्षास साडेसाहा रूपये द्यावे.

नामें कर बसविणें व दक्षिणेंत स्वारी घालणें याचीं तयारी करीत होता. प्रथम त्यानें सुलतान माजूम यास शाहआलं असें मोठें पद देऊन संभाजीच्या मुलखांतील दक्षिणेकडचा मुलूख घ्यावयास पाठविलें; आणि त्याचे उत्तरेकडे खानदेश लगत्याचे किल्ले व मुलूख घ्यावयास सुलतान आजीम यास पाठविलें, आणि आपण बऱ्हाणपूर सोडून औरंगाबादेस आला. मग सुलतान माजूम यानें आबेदरा घाटानें कोंकणपट्टींत जाऊन कालियानी परगण्यांतील रायगड पासून वेंगुरलें व मालवणपर्यंत मुलूख लुटून जाळून टाकिला. सुलतान आजीम साल्हेर किल्ला घ्यावयास गेला, त्याचे हातीं तो किल्ला दग्यानें सहज लागला; परंतु पुढें त्याचें कांहीं कार्य सिद्धीस गेलें नाहीं तोंच औरंगजेबानें त्यास माघारां बोलावून त्याचे जागीं शाबुदीनखान नामें दुसरा सरदार पाठविला. तो फार गर्वानें आला, परंतु जय न पावून, रामशेज किल्ल्याजवळ त्याचा फार नाश होऊन तो मागें हटला.

इतक्यांत सुलतान माजूम आपण मुलूख ओस पडिल्यामुळें आणि संभाजी विशाळगडीं होता त्याच्या लोकांच्या उपद्रवामुळें उपाशीं मरूं लागला. तेव्हां औरंगजेबानें शाबुदिनखान यास घाटाच्या वाटा मोकळ्या करावयास पाठविलें, आणि सुरतेचा मुख्य जो अधिकारी होता त्यास आज्ञा केली कीं, गलबतांत दाणा भरून दंडाराजपुरी व वेंगुरलें यांस पोंचता करावा. तें निकडीचें काम ह्मणून त्या सुरतवाल्यानें एकेक गलबत भरून पाठविलें; तें वर्तमान संभाजीच्या लढाऊ गलबतांस कळून त्यांनीं तीं गलबतें बहुतेक लुटलीं, त्यांतलीं कांहींशीं गलबतें जाऊन पोंचलीं तित-

क्यानें साहिय पुरेसें झालें नाहीं, ह्मणून सुलतान माजूम सैन्यसुद्धां आंवेघाट चढून जाऊन कृष्णेचे कांठीं वळवेंगांव एथें पर्जन्यकाळीं राहिला. हें वर्तमान संन् सोळाशें चौ-ऱ्यायशींत घडलें.

जो शाबूदिनखान सुलताना चे कुमकेस पाठविला, त्याची व संभाजीची गांठ पडली, तेव्हां त्या दोघांचें कांहींसें युद्ध होऊन शाबूदिन जय पावला. हें वर्तमान औरंगजेबास कळून तो मोठा लाभ नसतांही शाबूदिन त्याचे कृपेंतला ह्मणून व त्याजवळ अस्सल मोंगल होते त्यांचें मन संतुष्ट करावं ह्मणून त्या शाबूदिनाचा मोठा सन्मान करून त्यास गाजीवदिन असें नांव दिलें. त्यापुढें दक्षिणेंत जें निजाम उल्मुलुख नामें कुळ विख्यात झालें, त्याचा तो शाबूदिन-खान मूळ पुरुष.

७ मग पाऊसकाळ गेल्यानंतर औरंगजेब दक्षिणेंत मोठ्या सभारंभानें चालूं लागला. तेव्हां त्यानें आपल्या राज्यांतल्या सर्व प्रांतांतील सैन्य बहुत जमा केलें होतें. त्यांत उत्तरेकडचे लोक यांचीं शरीरें मोठीं आणि अंगां-तून चिलखतें चढविलेलीं, तीं जड लोखंडाचीं, व त्यांचे घोडेही मोठे उंच आणि पुष्ट होते. दक्षिण लोक त्यांपुढें केवळ सुकुमार दिसत. तसेच पायदळामध्यें कि-तीएक चापाचे बंदूकवाले व कितीएक तोड्याचे बंदूक-वाले, व कितीएक तीरकमानवाले असत. त्याचा सरं-जाम बहुत उत्तम होता, आणि लहान व मोठ्या अशा तोफा पुष्कळ होत्या; गोलंदाजांमध्यें फिरंगी होते; याखेरीज कितीएक ओझीं वहावयाचे व कितीएक लढाऊ असे हती-ही बहुत होते. त्या औरंगजेबाचा दिल्लीमध्यें बेत चालत

होता त्यांत किमपि अंतर न पडतां प्रवासांतही तसाच चालत होता, त्याचा शिकारखानाही बरोबर होता. त्याच्या डेऱ्याच्या सभोवतीं लावावयाची कनाथ सोळाशें हात लांब होती. त्याच्या कचेरीच्या डेऱ्यांत व एकांतीं मसलत करावयाच्या डेऱ्यांत, त्याचें बसावयाचें रत्नजडित सुवर्णाचें अत्यंत सुंदर सिंहासन मांडलेलेंच असे. याखेरीज विषयोपभोगार्थ. जनानखान्याचे कितीएक डेरे असत. आणि स्नानसंध्येसारिखें त्या लोकांचें कांहीं निमाज वगैरे नित्यकर्म आहे, त्या कामाचेही कितीएक डेरे वेगळे होते. तितक्या ठिकाणींही विलायती सखलादांच्या व मखमालेच्या चादरा व गर्दपोस वगैरे असत, व नाना प्रकारचीं जरीचीं मोठीं मोठीं उंच वस्त्रें पुष्कळ होतीं.

त्यांत जावयाचे वाटेवर दोहीं बाजूंनीं तोफा ओळीनेंच उभ्या केलेल्या असत, त्यांमधून आंत जातांना पहिला डेरा नगारखान्याचा लागावा; त्याहून पुढें गेलें ह्मणजे खासगीच्या चवकीच्या लोकांची पहारा करावयाची जागा. त्या कामावर नित्य नवा उमराव जात असे.

त्याचे भोजनसंबंधी डेरे वेगळे असत, व मेवामिठाई खावयाचा व पाणी गार करून ठेवावयाचा व विडे खावयाचा या सर्व प्रकरणीं निरनिराळेच असत. याप्रमाणें त्याचा वाटेनें सरंजाम होता. हें ऐकून आश्चर्य वाटेल, परंतु असें समजावें कीं, असेच त्याचे लहान मोठे सर्व सरंजाम दुहेरी होते. तेणेंकरून त्याची स्वारी कधीं मुकाम सोडून दुसरे मुकामीं गेली असतां कोणत्याही गोष्टीची त्यास न्यूनता नसे. स्वारी मुकामीं येऊन पोंचली ह्मणजे पन्नास तोफा सोडाव्या असा त्याचा नेम होता. याखेरीज तो

आपल्या राजधानींत असतां त्याच्या ज्या ज्या रीती चालत होत्या त्या त्या मार्गानेंही सर्व तशाच चालत असत.

त्यास अशी संपत्ति असन तो स्वयें सर्व विषयांचा उपभोग लौकिकार्थ गरिवाप्रमाणें करी, तेणेंकरून त्याची प्रजा त्यास फार मानीत असे. याप्रमाणें खटलें त्यानें प्रवासांतही बरोबर चालविलें, यावरून त्याचे सरदारही आपआपलें खटलें वाढविते झाले. या योगानें लश्कराचा पसारा भारी होऊन खर्च फार लागूं लागला, यास्तव थोडक्याच काळानें द्रव्याचा तोटा आला, आणि लश्कराची कोणतीही मसलत बरेनें होईनाशी झाली.

८ सुलतान माजूम वळव्यामध्यें राहिला असतां त्या गांवाचे जवळचा आसमंतात् जितका मुलूख त्याचे हातीं लागला तितका त्यानें घेतला. या दिवसापासून विजापूरकरांनीं दिलेल्या वतन वगैरेच्या सनदांत त्यानें आपलें नांव मात्र घातलें आणि पूर्वीच्या नेमाप्रमाणें तें सर्व चालविलें तें ह्या काळपर्यंत चालत आलें.

त्या सुलतान माजुमाचे लश्करांत पर्जन्यकाळाचे शेवटीं कांहीं रोगेंकरून लोक बहुत मेले, तेणेंकरून लश्कर कमी झालें. असें असतांही बादशाहाची अशी आज्ञा आली कीं, विजापूरकरांचा शिवाजीनें घेतलेला नैर्ऋत्य दिशेचा मुलूख संभाजीकडे आहे तो सर्व द्यावा. असें लिहिणें येतांच तो तेथून निघून गेला, आणि त्यानें गोकाक व धारवाड व हुबळी हीं तिन्हीं घेतलीं. अणखीही मुलूख द्यावा, परंतु रोगामुळें माणसांचा तोटा पडला; आणि त्या घेतलेल्या मुलखांत जागोजाग रक्षणार्थ माणसें ठेवून त्यांस आपलेंच संरक्षण करावयाचें कठीण पडलें; यास्तव कंटाळून तो माघारां अहंमद-

नगरास आला. हें वर्तमान सन् सोळाशें पंचायशींत घडलें.

याच वर्षीं संभाजीचा हंबीरराव कोंकणांत लश्करसहित होता. त्यास वर्तमान कळलें कीं, खानदेशांत कोणी रक्षक नाहीं. यावरून त्यानें लश्कराच्या लहान लहान टोळ्या करून उत्तरेकडे जाऊन ते सर्व लोक बऱ्हाणपुरावर एके जागीं मिळविले आणि तें शहर लुटलें; तेथें त्यास बहुत द्रव्य मिळालें. नंतर तो तेथून माघारां येतांना त्यानें बऱ्हाणपुरापासून नाशिकापर्यंत मुलूख लुटून जाळून टाकिला. तेव्हां औरंगाबादेहून खानजहान नामें सरदार आला तो त्याचे पाठीस लागला, परंतु त्याची व याची गांठ पडली नाहीं.

यापुढें कांहीं एक महिने गेल्यानंतर औरंगजेब लश्करसुद्धां सोलापुरास* गेला, आणि जुनरास जें लश्कर मोंगलांचें होतें तें औरंगाबादेस पाठविलें. तेणेंकरून उत्तरेची वाट मोकळी सांपडली ह्मणन मराठे लोकांनीं मोठ्या खरेनें तापी व नर्मदा उतरून जाऊन भडोंच लुटली. त्या वेळेस ही तेथचें द्रव्य ते स्वस्थपणें आपल्या मुलखीं घेऊन गेले; आणि त्याबरोबर जो महंमद आकबर होता, त्याला बादशाहाचें पद देऊन हाच बादशाह, औरंगजेब बादशाह नव्हे, असें लोकांत प्रसिद्ध केलें. बऱ्हाणपूर व भडोंच हीं दोन्हीं औरंगजेबाच्या असावधतेमुळें लुटलीं गेलीं. कां कीं, तो दुसरीं राज्यें घ्यावयाचा उद्योग करीत असतां त्यानें आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला ठेविला नाहीं.

९ औरंगजेबाचे मनांत पूर्वीपासून फार दिवस होतें कीं, विजापूरकरांचें राज्य बुडवावें, यासाठीं त्यानें सन् सोळाशें

*तें सोलापूर पूर्वी सुलतान आजिमानें घेतलें होतें.

शायशींच्या प्रारंभीं आपला पुत्र आजमशाह याचे बरोबर सैन्य देऊन विजापुरावर पाठविला. त्याचे आदले वर्षीं तेथें पर्जन्य कमी पडला, तेणेंकरून त्या मुलखीं पीक थोडें झालें होतें, तेंही त्यांनीं जमा करून किल्ल्यांत नेलें, म्हणून आजिमशाह याचे लश्करास अन्न मिळेनासें झालें. तेव्हां बादशाह यानें सोलापुराहून पाठवावें, परंतु तें घोडेना, कांकीं, तिकडेही तोठा पडला होता. याखेरीज विजापूरकरांचे लश्करी लोक आजिमशाहाच्या लश्करावर स्वाऱ्या घालीत, त्यामुळें त्या लश्कराचा फार नाश झाला. असें पाहून बादशाहानें अहंमदनगरास गाजिबदिन सरदार होता, त्यास आज्ञा केली कीं, वीस हजार बैल गोण्या भरून त्यांबरोबर खुद्द तुह्मी सैन्यसुद्धां जाऊन विजापुरावर सुलतान आजिमास पोंचत्या करा‌ऱ्या. अशी आज्ञा होतांच तो तेथून धान्य घेऊन निघाला. तें वर्तमान विजापूरकर यांस कळलें, तेव्हां यांनीं तो बेत सिद्धीस गेला असतां आपणांस बाधक होईल असें जाणून त्यांवर सैन्य पाठविलें. त्या दोन्हीं लश्करांची गांठ पडतांच मोठें युद्ध होऊन विजापूरकर पराभव पावले, तेणेंकरून आजिमशाह याजवरचें मोठें अरिष्ट टळलें. त्याची बायको जानीबेगम नामें होती, ती या लश्करावरोबर त्याकडे जात होती, ती या लढाईंत हत्तीवर बसून मध्यें शिरून आपल्या लोकांस धीर देत असे; हा एक त्या युद्धांत मोठा चमत्कार झाला.

यानंतर औरंगजेबही विजापुरास येऊन पोंचला; तें शहर मोठें विस्तीर्ण यास्तव सर्व सैन्यानें त्याचा तट वेष्टिला. नंतर त्यानें तो कोट ढांसळावयाकरितां जागोजाग मोरचे लावून खिंडारें पाडिलीं, परंतु हल्ला केला नाहीं. कां कीं, त्यास

असें पक्कें समजलें होतें कीं, या लोकांस अन्न मिळेनासें झालें ह्मणजे, थोडकेच दिवसांनीं कंटाळून आपल्या आपण किल्ला देतील. शेवटीं त्याच वर्षाच्या दहाव्या महिन्यांत त्यांनीं आपल्या संतोषानें किल्ला दिला. औरंगजेबानें शिरजीखान नामें एक विजापूरकरांचा मोठा सरदार होता, त्याला मोठा मनसब देऊन रुस्तुमखान असें त्याचें नवेंच नांव करून तो आपल्या चाकरीस ठेविला. त्याखेरीज त्याचे दुसरे जे कोणी मोठे मोठे सरदार होते तेही ठेविले.

यानंतर असें तें राज्य बुडतांच तेथचे राहाणारे लोक लागलेच निघून गेले, आणि शहर ओस पडलें. त्या नगराचा तट चिरेबंदी आहे, तो अद्यापि नवा केल्यासारिखा दिसतो आणखी त्यांत मोठे मोठे मनोरे व उंच उंच घुमट आहेत, ते फार दुरून दिसतात. तेथें जाणारांस तें शहर बाहेरून पाहून असें वाटतें कीं, एथें वस्ती मोठी दाट आहे, मग आंत जाऊन पाहिलें असतां जिकडे तिकडे कोस कोस पर्यंत ओसाडी आणि मोठमोठ्या हवेल्या मोडक्या, त्यांतून रानें वाढलेलीं दृष्टीस पडतात, तेणेंकरून चित्त उदास होतें. तेथें राहाणारे लोक केवळ गरीब, आणि ती वस्ती अगदीं थोडी, त्या शहराचा घेरा पंधरा कोसांचा, त्याच्या मध्यभागीं किल्ला आहे. त्याला दुहेरी तट आणि त्या सभोंवता खंदक आहे. त्या किल्ल्यांत मुख्य बादशाहाची राहावयाची जागा पुरातन बांधलेली अतिसुंदर आहे, ती आतां मोडलेली दिसते. शहरा* सभोंवता एकेरी कोट, व त्याचे बाहेरून खंदक आहे.

---

* तें शहर बाजीरायाचें राज्य गेल्यापासून साताऱ्याच्या राजाचे स्वाधीन झालें, त्यापासून त्यानें आपल्या मातबरीप्रमाणें तेथचा कांहीं

१० असा विजापुराचा नाश करून औरंगजेबानें गोंवळकोंड्याच्या नाशाविषयीं उद्योग केला. त्यापूर्वी नुक्ताच सुलतान माजुमानें त्याशीं सल्ला केला होता, तो न मानितां त्यानें अयोग्य केलें. तें असें, त्याचा वकील तेथें होता त्यास लिहिलें कीं, अबूहुसेनास कांहीं भयप्रदर्शन करून त्यापासून कांहीं द्रव्य व अलंकारादिक आह्मासाठीं घ्यावें, त्यावरून त्यानें त्याप्रमाणें केलें. तेव्हां त्यानें भिऊन आपल्या नायकोच्या अंगावरच्या दागिन्यांसुद्धां जामदारखान्यांतले सर्व अलंकार व द्रव्य आपणास बादशाह प्रसन्न होईल अशा आशेनें दिलें. तथापि औरंगजेबानें तें सर्व घेऊन युद्धाची तयारी केली; आणि मुलखांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, अबूहुसेन बादशाहाचे पदवीस केवळ अयोग्य. कारण त्यानें आपल्या जातीखेरीज ब्राह्मण मुख्य प्रधान केला, आणि आमचा धर्म न मानणारा असा जा संभाजी त्याशीं सख्य केलें, यास्तव आह्मी त्याशीं युद्ध करणार. हें वर्तमान सन् सोळाशें सत्यायशींत घडलें. त्या समयीं अबूहुसेनाजवळचे कितीएक लोक त्यास सोडून गेले, आणि कोणी इमानी चाकर होते ते मात्र थोडकेसे त्याजवळ राहिले.

मग तो अबूहुसेन त्या राहिलेल्या लोकांसहवर्तमान गोंवळकोंड्यांत राहून सात महिनेपर्यंत मोठ्या शौर्यें करून लढला; शेवटीं तो किल्ला मोंगलांनीं दगा करून घेतला, आणि त्या अबूहुसेनास धरून दौलताबादेच्या किल्ल्यामध्यें औरंगजेबानें बंदींत ठेविलें. तो मेल्यावर प्रौढ प्रतापी, सदय, तानाशा

बंदोबस्त करून त्यांतील उत्तम स्थळांची दागदुजी केली. त्यांत महंमद आदिलशाह याची कबर आहे तिचा एकशें चवतीस हात उंच आणि एकयायशीं हात रुंद घुमट आहे.

असें त्याचें नांव पडलें. त्याचें मूळ काय तें आतां समजत नाहीं. परंतु असें वाटतें कीं, कोणीएक हुसेनाचा अत्यंत हितकर्ता ह्या नांवाचा त्याचा गुरू असावा.

पूर्वी औरंगजेब गोंवळकोंड्यास घेरा घालूं लागला, ते समयीं विजापुरास त्यानें आपला एक फौजदार* ठेविला होता; आणि दुसरा फौजदार काशीमखान नामें कृष्णेचे दक्षिणेस पाठविला; आणि विजापूरकरांचा पहिला चाकर शिरजीखान नामें होता, तो संभाजीला जिंकावयास नेमिला; दुसरा एक गाजीवर्दीन होता तो विजापुरचे आग्नेयी दिशेस योजिला. अशा प्रकारें विजापूर व गोंवळकोंडें यासंबंधें मुलूख आपल्या हातीं लागावा ह्मणून औरंगजेबानें यत्न केला. त्याच्या फौजदारांनीं काय काय केलें तें वर्तमान आधीं लिहून मराठी लोकांचें वर्तमान पुढें लिहिण्यांत येईल.

मोंगलांचा सरदार गाजीवर्दीन यास आदोणी किल्ल्यांत विजापूरकरांचा पुरातन मुख्य कारभारी मसाउदखान होता, त्यानें युद्ध करून परिणाम नीट होणार नाहींसा जाणून तो किल्ला दिला, परंतु औरंगजेबाचे चाकरीस राहिला नाहीं. विजापूर व कलबुरगा या दोहोंमध्यें सगर नामें किल्ला आहे, तेथें एक बारा हजार बेरडांचा नाईक पाळेगार होता, तो किल्ला मोठा बळकट असे, आणि त्याचे सभोवतीं झाडी व दाट रान बहुत होतें. असें असतांही त्या नाइकानें मोंगलांचें नांव ऐकतांच भिऊन किल्ला दिला. त्या औरंगजेबाची रीति अशी होती, कीं, कोणीं आपल्या संतोषेंकरून

---

* फौजदार ह्मणजे ह्यास लश्करांत चाकरी असून प्रांतांतील वसुलाची जमाबंदी त्याचे हातून होत असावी.

संस्थान दिलें तर त्याचा मोठा सन्मान करावा. ह्मणून त्यानें मोठे मोठे लोक व मनसबदार हंसतील हें मनांत न आणितां त्यास मनसबदारांचे पदवीस चढविलें. नंतर तो बेरड थोडकेच दिवसांनीं कांहीं आजार होऊन मृत्यु पावला. त्याचा पुत्र फेमनाईक, त्यास मोठमोठ्या माणसांत वागणें ठीक पडेना, यास्तव तो त्यांतून निघून वांकीणकेरा गांवीं राहून पाळेगारपणा करूं लागला. त्यापुढें विसां वर्षांनीं असें झालें कीं, एवढा मोठा औरंगजेब, परंतु त्यासही त्याच्या पारिपत्याकरितां स्वारी करावी लागली. ती त्याची शेवटची मोहीम.

गोंवळकोंडें घेतल्यानंतर बादशहाचें लश्कर विजापुराकडे येऊन उतरलें, मग तेथून चहुंकडे राज्याच्या संपूर्ण बंदोबस्तास निरनिराळ्या स्वाऱ्या नेमिल्या, या योगेंकरून व पूर्वी ज्या स्वाऱ्या पाठविल्या होत्या, यामुळें गोंवळकोंड्याचे पूर्वेचा मुलूख व राजमंडी शहर व बंदर मासुलीपट्टन व बंदर गाजाम हीं त्याचे स्वाधीन झालीं. आणि खडपा व खोनजेवेराम व पुनामाळी यांचे कारभारी येऊन मिळाले. यांखेरीज विजापूर व गोंवळकोंडें यांसंबंधी जो मुलूख करनाटकांत होता, तोही बादशाहाचे हातीं लागला.

मोंगल लोक यांनीं जेव्हां नवा प्रांत हस्तगत केला, तेव्हां जा प्रकारें त्यांनीं प्रजापालन केलें, तो प्रकार असा कीं फौजदार यानें लश्कराचें काम संभाळावें, आणि शहरामध्यें चोरांदिकांचा उपद्रव होऊं देऊं नये. त्या सरकारचे वसुलापैकीं चौथाई देत असत. दुसरा खालसादिवाण नामें एक कारभारी होता, त्यानें सर्व जमाबंदीची चौकशी करावी. त्याकडे लश्करसंबंधी काम नव्हतें.

औरंगजेब असा मुलूख घेत असतां संभाजीनें स्वतां कांहींच उद्योग केला नाहीं, यावरून या वेळचे लोक कल्पना करूं लागले कीं, कलुषाचे जादूगिरींमुळें तो उगाच राहिला; परंतु असें नव्हे, तो संभाजी आपले दुष्ट स्वभावेंकरून आणि मद्यपानाच्या व्यसनेंकरून अप्रयोजक झाला होता, तो एखादे वेळेस सावध होई. त्या समयीं त्याच्या वडिलांचे वेळेचे शाहाणे मनुष्य त्याचे चाकरीवांचूनही त्याजपाशींच राहिलेले होते, परंतु त्या कलुषाचे भयानें आणि याचे अव्यवस्थितपणेंकरून ते आपआपले ठिकाणीं उगीच राहिले.

११ जेव्हां औरंगजेबानें विजापूर घेतलें, तेव्हां तेथचे सर्व मराठे मनसबदार यांनीं त्यास पत्र लिहिलें कीं, आम्ही तुमचे चाकरीस राहावयास सिद्ध आहों. तेव्हां औरंगजेबानें त्यांस आज्ञा केली कीं, संभाजीला जिंकावयास जो शिरजोखान पाठविला आहे, त्यास वांईपाशीं जाऊन मिळावें. शिरजीखान आला तो वांईस पोंचला, परंतु ते लोक संकेताप्रमाणें आले नाहींत. तेव्हां संभाजीचा हंबीरराव यानें त्यास जिंकिलें, परंतु त्याच युद्धांत तो मरण पावला. याप्रमाणें मराठ्यांचा जय झाल्यानंतर त्यांनीं स्वाऱ्या करून विजापुरसंबंधी कांहींएक मुलूख घेतला; आणि त्यांतील कांहीं स्वार औरंगजेब गोवळकोंड्यास घेरा घालीत होता तेथें जाऊन पोंचले, परंतु युद्ध न करितां मागें फिरले. या खेरीज संभाजीनें मोरोत्रिंमळ पिंगळे याचा भाऊ केसोपंत पिंगळा पेशवा मुख्य सरदार याच्या हाताखालीं संताजी घोरपडा देऊन करनाटकांत पाठविला. नंतर त्यानें, हरजी राजा महाडीक यास मिळून शाहाजीच्या जहागीरसंबंधी

करनाटकांतील व्यंकोजी भौंसले याजकडे मुलूख आहे तो घ्यावा, अशी आज्ञा केली होती ह्मणून, तें लश्कर जिंजी-पर्यंत पोंचलें.

१२ तिकडे व्यंकोजी पूर्वीच समजला कीं, आपणास वडिलांची जहागीर संभाजी जिरूं देणार नाहीं ह्मणून, तें लश्कर आलें नाहीं तोंच त्यानें ह्मैसूरचा चिक्कदो नामें राजा यास तीन लक्ष रूपयांना बंगलोर शहर विकत देऊं केलें. तें वर्तमान जिंजीस पोंचलें तेव्हां ते लोक अशी इच्छा करूं लागले कीं, तो अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं तोंच आपण जाऊन शहर घ्यावें. असेंच मोंगल लोक इच्छीत होते. अशा समयीं केसोपंत व त्याचा पुतण्या निळोपंत या दोघांचा कांहीं कज्जा होऊन मराठे लोक लवकर पोंचले नाहींत. इतक्यांत मोंगल जाऊन पोंचले, त्यांनीं तें शहर घेऊन त्या राजाला तीन लक्षांस विकलें. तेव्हां मराठे लोक तें बंगलोर हातीं लागत नाहींसें समजून ह्मैसूरप्रांतीं जाऊन तेथची खंडणी घेत कांहीं महिने राहिले. नंतर मोंगलांनीं गोंवळकोंडें घेतलें. असें त्यांचें प्राबल्य जाणून ते माघारें जिंजीस गेले.

नंतर सन् सोळाशें अठ्यायशींत हरजीराजा यास कळलें कीं, मोंगलांस मोठे मोठे जहागीरदार व मनसबदार मिळाले; त्यावरून तो भ्याला, आणि केसोपंताशीं त्यानें सख्य केलें. मग त्या दोघांनीं जाऊन कांहीं मुलूख घेतला, परंतु मोंगल येतात, आणि आपल्या मंडळींत वैमनस्यें पडलीं आहेत, असें समजून तो घेतलेला मुलूख सोडून पालिया नदीचे कांठीं कितीएक महाडिकाचे किल्ले होते तेथें जाऊन राहिले.

यानंतर त्याच वर्षीं करनाटकचा बहुतां दिवसांचा उस-कटा परगणा होता, तो म्हैसूरच्या राजानें व्यंकोजीपासून घेतला. या वेळेस संभाजीचें लश्कर जवळच होतें, परंतु यानें व्यंकोजीला कुमक केली नाहीं; कां कीं, मराठे लोक भाऊबंदकीसंबंधी भांडत असले म्हणजे द्वेषास्तव ते आपला नाश किती जरी झाला तरी होऊं देतात, हा त्यांचा जातिस्व-भाव आहे. अशा द्वेषामुळें करनाटकांत गेलेले मराठे लोक बळहीन होऊं लागले. इकडे देशामध्येंही ते लोक एकचित्त नसतां यांचें राज्य दुसऱ्या कांहीं कारणानें राहिलें, नाहीं तर तेव्हांच तें बुडून औरंगजेबाची मसलत सिद्धीस जाती, आणि मराठे लोक पूर्वीप्रमाणें अप्रसिद्ध झाले असते.

१३ संभाजीनें राज्यकारभारांत चित्त ठेविलें नव्हतें. तो विशाळगडास अथवा पन्हाळ्यावर किंवा संगमेश्वरीं एक बाग होती तेथें राहून कालक्रमण करी; आणि ह्याचा वजीर कलुषा राज्यकारभारापेक्षां संभाजीची मर्जी संभा-ळावयास फार जपत असे. आणखी जो याचा आश्रय करून राहिला होता, आणि ज्यानें समयविशेषीं यास कांहीं वर्तमान कळवून याचें मोठें हित केलें, तो महंमद आक-बर, याच्या स्वभावास कंटाळून त्यानें याला सोडिलें; आ-णि राजापुराजवळ एका इंग्रेजाचे जहाजावर बसून फारशी लोकांचें एक इस्पहान नामें शहर आहे, तेथें जाऊन त्या बादशाहाचा आश्रय करून वीस वर्षें त्यापाशीं राहून संन्-सत्राशें सहांत तेथेंच मृत्यु पावला.

१४ शिवाजीच्या मरणापासून लश्कराचा बंदोबस्त बिघडून अव्यवस्था झाली, तो प्रकार उत्तरोत्तर वृद्धिंगत झाला, तेणेंकरून संभाजीचें राज्य बुडूं लागलें. तें संभा-

जीस हितकारक नव्हतें, परंतु मुलखांत बंडें उत्पन्न व्हवायास मोठें उपयोगीं झालें. कां कीं, ज्याजवळ भाला व घोडा असे, तो त्या मराठे लोकांत शिरून एकाच दिवसाचे लुटीनें द्रव्यवंत होई. याप्रमाणें जिकडे तिकडे बहुत दिवस युद्धप्रसंग पडल्यामुळें इतकी फौज जमा झाली कीं, मुलखाचा सर्व वसूल रोजमुऱ्यास पुरेना; याम्तव तिला रजा द्यावी लागली. तींत लोक बहुतकरून मराठे होते, त्यांस शिवाजीच्या पराक्रमेंकरून व राज्यांत किल्ले पुष्कळ या योगेंकरून व आपले जातीचे मराठे नामांकित फार आणि त्यांस बुद्धि शिकविणारे ब्राह्मण यास्तव ते गर्वास चढले असत. आणखी एक वर्तमान असें होतें कीं, हिंदूच्या मनुष्यमात्रीं मोंगल आपला कर वसविणार, ह्मणून मराठे मोंगलांशीं वांकडे होते. ही गोष्ट सिद्ध करावयास औरंगजेबाला सामर्थ्य होतें; कां कीं, त्याजवळ द्रव्य बहुत व फौज मोठी आणि सर्व मुलखांतील वर्तमान त्यास विदित होत असे; आणि कोणासही पदास चढवावयाची शक्ति त्यास होती, परंतु स्वजातीचा व स्वधर्माचा अभिमानी, आणि गार्विष्ठ होता, ह्मणून त्याची ती शक्ति हितोपयोगी झाली नाहीं. त्यास बंडांच्या बळाचा सुमार सांपडला नव्हता. तीं बंडें आपण स्थापिलेल्या राजांचे हातूनच त्यानें मोडवावीं, तें न करितां बहुत दिवसांचीं संस्थानें बुडूं दिलीं, आणि त्यांचे जागीं दुसरे कोणी न स्थापितां गर्वेकरून असें मानिलें कीं, आपणच सर्व संभाळूं; आणि त्यानें आपले जवळच्या कितीएक लोकांसही रजा दिली; तेव्हां ते तात्काळ जाऊन बंडाला मिळून त्याचे शत्रु झाले. याखेरीज कितीएक अमलांवर ब्राह्मण ठेवावयाचे त्या जागीं

त्यानें आपल्या जातीचे मुसलमान ठेविले, तेणेंकरून जी अव्यवस्था झाली, ती त्याला आटोपेना. जे त्याचे जातीचे आर्जवी होते ते त्याची कीर्ति वर्णीत, परंतु ब्राह्मण व मराठे लोकांतील जे श्रेष्ठ होते ते समजले कीं, आतां मोंगल लवकरच बळहीन होईल. तेव्हां मोठे मोठे मानकरी डफळे, व घाडगे, व माने, व निंबाळकर, वगैरे सर्व मिळून आपल्या शिवंदीसहवर्तमान बंडास अनुसरले. ते समयविशेषीं मोंगलांस अनुकूळ किंवा प्रतिकूळ होत असत. ते बंड करणारे सर्व लोक संभाजी व मानकरी यांचे पदरचे होते, यास्तव त्या वेळेस पेंढार बहुत नव्हतें, त्या वेळेस मोंगलांच्या फौजदारांची शिवंदी जागोजाग होती तो फुटकळ लुटारूंचा उपाय चालूं देत नव्हती. जे फुटकळ लुटारू तेच पेंढारी.

ते समयीं असें झालें कीं, मराठे मानकरी लोकांनीं औरंगजेबाकडे वकील पाठवून त्यास असें समजाविलें कीं, आह्मी जन्मभर तुमचे सेवेविषयीं तत्पर असूं; परंतु त्याच्या मुलखांत लोक पाठवून ते मुलूख लुटीत असत. तें कदाचित् प्रकट झालें असतां वकीलांकडून तेथच्या कोणा मोठ्या माणसास लांच देऊन छपवीत. बादशाहानें फौजदारांस आज्ञा केली होती कीं, मराठे मानकरी चाकरींत वागत असतां त्यांचा मान रक्षावा. इकडे मानकरी फौजदारांशीं स्नेहाच्या गोष्टी सांगत आणि तिकडे वकील तर बादशाहाचे दरबारीं त्यांनीं केलेलीं कृत्यें छपवीत, तेणेंकरून त्यांचे मुलूख निरुपद्रव असत; आणि जेव्हां ते मोंगलांच्या मुलखीं जाऊन लूट करीत, तेव्हां त्यांस समजे कीं, हे मराठे आहेत, परंतु कोणाकडचे तें समजत नसे.

याशिवाय औरंगजेबानें दक्षिणेंत कितीएक अंमलदारांस

फौजेच्या खर्चास मुलूख आपलें स्वामित्व ठेवून दिला होता, तेथचा वसूल पुरेसा येईनासा झाला, ह्मणून ते लोक लांच लूट इत्यादि दुष्ट कर्में करून पैका जमा करूं लागले; तेणें-करून देशाची दुर्दशा झाली.

मोंगलांच्या राज्यांत अशी रीति होती कीं, एखादी वतनी जहागीर रिकामी झाली, आणि तिचा अधि-पति दुसरा केला, तर उपभोगार्थ सनदपत्र दिल्याचे-पूर्वी त्यापासून साडेसाहा वर्षांचें उत्पन्न अगोदर घ्यावें; त्यांत चौथाई प्रथम घेऊन बाकी ऐवज हाप्तेबंदीनें घेत जावा. याप्रमाणें सरकारांत द्यावें लागे, खेरीज दस्तुरी दरबारखर्च वगैरेच्या निमित्तेंकरून कारभारी लोक पैका फार घेत होते. अशा अनीतीमुळें हा अनर्थ झाला कीं, निरंतर वतनास जप्ती इत्यादि उपद्रव होऊं लागले, तेणेंक-रून लोक बेजार झाले. बादशाह वृद्धदशेनें अशक्त झाला होता, त्याला पहिल्याप्रमाणें चवकशी राखवेना. त्यानें एखादी आज्ञा केली असतां लिहिणारांनीं त्या कामासही वर्ष वर्ष लावावें अशी बंडाळी विजापूर व गोंवळकोंडें घेत-ल्यापासून बारा वर्षेपर्यंत होती. नंतर तीं सर्व अनर्थाचीं कारणें वृद्धिंगत होऊन मोंगलांचें राज्य नाश पावूं लागलें. जसें उत्तम प्रकारें बांधलेलें मोठें उंच घर प्राचीन असलें तरी बाहेरून चांगलें दिसतें, परंतु आंतून जीर्ण दशेस पा-वलें असतें. त्याला दागदुजी करून उपयोग नाहीं; कां-कीं, तें आपल्या जीर्णतेनेंच, पुढें थोडक्याच दिवसांनीं पडा-वयाचें, असें तें राज्य झालें होतें.

औरंगजेब विजापुरीं एक वर्ष लश्करसुद्धां राहिला होता, त्यानें ज्या फौजा तेथून चहुंकडे पाठविल्या होत्या त्या जय

पावल्या. त्यांत संभाजीच्या मुलखांत मात्र बळकट बळकट कितीएक किल्ले राहिले होते, तेही घ्यावयास औरंगजेब कांहीं सिद्धता करीत होता, तीं अशी कीं जेणेंकरून ते किल्ले निश्चयें हातीं लागावे. इतक्यांत त्याचे फौजेंत कांहीं मोठा रोग उत्पन्न होऊन फार लोक मेले, तेव्हां तो बेत राहून अकलूज नामें शहर निरेचे कांठीं आहे तेथें जाऊन राहिल्यावर तो रोग गेला. असें सन् सोळाशें एकुणनव्वदांत घडलें.

१५ त्याच सुमारें समुद्रांत इंग्रेज लोक उपद्रव करीत होते, ह्मणून औरंगजेबानें तिकडे मन लाविलें, आणि त्यांच्या व्यापाराचीं कितीएक स्थानें त्याच्या मुलखीं होतीं तीं जप्त केलीं, व जंजीऱ्याचा शिद्दी याकूटखान यास आज्ञा केली कीं, मुंबईतून इंग्रेजांस घालवून दे. त्यानें जाऊन माजगांव व शींवचा किल्ला व माहीम घेतलें; आणि मुंबई किल्ला घ्यावयास नऊ दहा महिने झटला, परंतु कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं इंग्रेज लोकांचें व औरंगजेबाचें कांहीं बोलणें होऊन तो निघून गेला.

१६ औरंगजेब अकलुजेस जाऊन राहिल्यावर बहुत वेळां मराठे लोकांचे उपद्रवाचें वर्तमान त्याला कळलें. त्यांत नाशिकाजवळ मोठा जमाव जमला होता, त्याच्या पारिपत्यास तिकडे फौज होती ती पुरेना, तेव्हां औरंगजेबानें त्या बंदोबस्ताकरितां आपला पुत्र आदिलशाह याजबरोबर फौज देऊन रवाना केला; आणि वजिराचा पुत्र असादखान याजबरोबर दुसरी फौज देऊन कोंकण घ्यावयास पाठविला, आणखी कोल्हापूर परगणा घ्यावयास अबूहुसेनाचा तकरीबखान नामें कोणी एक मोठा सरदार होता

तो त्यास तेथची फौजदारी द्यावयाचा करार करून पाठविला. त्यापूर्वीच कोल्हापुरसंबंधी जो सोपा मुलूख तो मोंगलांनीं घेतला होता; परंतु पन्हाळा आदिकरून अवघड जागीं मराठे लोक होते ते हस्तगत झाले नाहींत.

तकरीबखान तेथें जाऊन तो सर्व ठिकाणांची वातमी घेत असतां असें त्याला समजलें कीं, संभाजी थोडकेसे लोक बरोबर घेऊन केवळ असावधपणें संगमेश्वरीं राहिला आहे. त्यावरून त्यानें त्यास धरून आणावें असा बेत केला. नंतर तो आपला पुत्र इखलासखान व मोठे मोठे अत्यंत विश्वासू असे थोडकेच स्वार व वाटाडे बरोबर घेऊन कोल्हापुरांतून मोठ्या धैर्यंकरून निघाला, तो संभाजीच्या लोकांस बातमी कळूं न देतां संगमेश्वराजवळ पोंचला. तेव्हां संभाजीच्या जासुदांनीं त्यास वर्तमान कळविलें कीं, मोंगल जवळ आला. ते समयीं तो मद्यपानेंकरून उन्मत्त झाला होता, यास्तव तो त्यांस ओरडून बोलिला कीं, मूर्खहो, अशी वेडेपणानें कां बडबड करितां, मुसलमान काय येणार आहेत, असें फिरून बोलिलां तर मी तुमचीं नाकें कापीन. इतकें झाल्यावर थोडक्याच वेळांत तकरीबखानाचा पुत्र कांहीं स्वारांसहित मोठ्या त्वरेनें बापाच्या पुढें घोडा पिटाळीत संभाजीच्या वाड्यांत जाऊन पोंचला; ते वेळेस जे लोक तेथें सांपडले ते मारून टाकिले. इतक्यांत मागून तकरीबखानही आला, तेव्हां उरलेले लोक बहुतेक पळाले, परंतु कलुषाजवळ कांहीं होते, ते संभाजीच्या रक्षणार्थ लढूं लागले; मग कलुषास तिराची जखम लागतांच तेही पळाले. ते समयीं संभाजी सावध होऊन आपला वेष बदलून तेथून निघावयास सिद्ध झाला, परंतु त्याच्या अंगावर

मोठे उंच उंच अळंकार होते ते याला टाकवेनात, त्यामुळें हाच संभाजी असें समजून यास धरिलें. त्या बरोबर कलुषा आणि दुसरे चोवीस असामी धरले गेले.

मग तकरीबखानानें त्यांस कोल्हापुरीं नेऊन औरंगजेबास कळविलें. नंतर तेथून आज्ञा झाली कीं, त्यांस बहुत बंदोबस्तानें हुजूर आणावें. तेव्हां बादशाह अकलुजेहून निघून इंद्रायणी व भीमा यांच्या संगमाजवळ तुळापुरीं* जाऊन उतरला होता, तिकडे तकरीबखानानें त्यांस नेलें ते लश्कराजवळ पोंचल्यावर सारे बंदिवानांस मुस्क्या बांधून उंटावर बसवून बरोबर वाद्यें वाजवीत लश्करांतून बादशाहाचे हुजूर नेलें. यांना पाहून औरंगजेबानें आज्ञा केली कीं, आतां कैदेंतच असूं द्यावें, मग विचार करून यांच्या अन्यायानुरूप पारिपत्य केलें जाईल. नंतर ते तसेच कैदेंत ठेविले.

१७ त्यापुढें मोंगलांत जे श्रेष्ठ मनुष्य होते त्यांनीं बादशाहास असें समजाविलें कीं, संभाजीचा जीव रक्षावा, तेणेंकरून त्याच्या राज्यांतले अवघड किल्ले सर्व आपल्या हातीं येतील. ही मसलत औरंगजेबाच्याही मनास येऊन त्यानें संभाजीला निरोप पाठविला कीं, तूं मुसलमान हो ह्मणजे तुझा जीव वांचेल. यावर त्यानें उत्तर दिलें कीं, बादशा-

---

* तुळापुराचें पहिलें नागर गांव नांव होतें, मग शाहाजीच्या मनांत आलें कीं, हत्तीचें वजन किती असतें तें पाहावें, ह्मणून तेथें नदीमध्यें नावेंत हत्ती घालून त्याच्या भारानें जितकें नावेच्या आंगाला पाणी लागलें तितकी खूण करून हत्ती काढून त्या खुणेबरोबर पाणी येई तोंपर्यंत दगड घालून त्या दगडांचें वजन केलें. ती हत्तीची तुळा झाली त्या दिवसापासून त्या गांवाचें नांव तुळापूर ठेविलें.

हाला सांगा, जर तूं आपली कन्या देशील तर बांटेन, असे दुष्ट जे तुह्मी मुसलमान लोक त्या तुमच्या पैगंबरास धिक्कार असो. मग तो आपलीं अन्यायकर्में स्मरून पश्चात्ताप पावून जे जवळ बंदोबस्तास मोंगल होते त्यांस नाना प्रकारें शिव्या देऊं लागला, त्या अशा कीं, ज्या योगें त्यांतला एखादा क्रोधेंकरून मारीलच.

तें उत्तर औरंगजेबास समजतांच त्याला बहुत राग येऊन त्यानें अशी आज्ञा केली कीं, त्याला लश्कराच्या बाजारांत नेऊन प्रथम त्याचे डोळे लोखंडाचे डागणीनें भाजावे, नंतर जीभ कापावी, मग डोकें मारावें. अशी आज्ञा होण्याचें कारण केवळ बादशाहाचा रागच नव्हे, असें केलें असतां हिंदू लोकांत दहशत पडेल असेंही त्याचे मनांत होतें. त्यावरून त्याला तुळापुरींच लश्कराच्या बाजारांत नेऊन आज्ञेप्रमाणें मारून टाकिलें. त्याचा वजीर कलुषा तोही त्याबरोबरच मारिला. हें वर्तमान संन् सोळाशें एकुणव्वदांत घडलें.

संभाजीची गोष्ट लिहिली आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, त्यामध्यें कांहींसें शौर्य होतें, आणि चातुर्य नेमस्तच असेल. परंतु हे त्याचे गुण क्रूरपणानें आणि व्यसनेंकरून व्यर्थ गेले. असें वाटतें कीं, तो जर आणखी कांहीं काळ वांचता, तर आणखीही पापच करता. तो मेल्याचे पूर्वीच तीन वर्षें त्याच्या जातीचे मराठे लोक त्याला कंटाळले होते, परंतु ज्या समयीं त्याच्या मरणाचा प्रकार समजला, ते समयीं तो शिवाजीचा पुत्र यास्तव सर्वांस वाईट वाटून क्रोध आला. औरंगजेब तर चिंतीत होता कीं, हिंदूंत दहशत पडावी; परंतु तें सिद्ध न होतां केवळ द्वेष मात्र वाढला.

भाग अकरावा.

सन् सोळाशें एकुणव्वदांपासून सत्राशें सातपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ शिवाजीची स्त्री सोयराबाई मेल्यापासून तिचा पुत्र राजाराम यापासून आपणास कांहीं विघ्न न व्हावें ह्मणून संभाजीनें त्याला रायगडीं बंदींत ठेविलें होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याची स्त्री मृत्यु पावली, नंतर आणखी दोन करून दिल्या. पहिली ताराबाई मोहित्यांची कन्या, दुसरी राजसबाई कागलकर घाटगे यांची मुलगी. राजाराम बंदींत होता त्याच किल्ल्यावर संभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवाजी असत. त्या उभयतांशीं तो राजाराम पूर्वीपासूनच स्नेह करीत होता. पुढें संभाजी मेल्यावर मराठ्यांचे मुख्य मानकरी होते त्या सर्वांनीं मिळून येसूबाईच्या विद्यमानें रायगडीं मसलत ठरविली कीं, शिवाजी प्रौढ होई तोंपर्यंत, राजाराम धनी करावा. ते समयीं मुलाचें वय साहा वर्षांचें होतें. त्याचेंच पुढें शाहू असें नांव पडलें. त्या मसलतींत मानकरी होते त्यांचीं नांवें,—जनार्दन पंत हणमंते, प्रल्हाद नीराजी तो न्यायाधीशाचा पुत्र, रामचंद्रपंत बहुतकर, खंडोबल्लाळ चिटनीस, महादाजी नाईक पानसंबळ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, आणि खंडेराव दाभाडे.

असें आहे कीं, संकट समयीं थोर लोक एकत्र मिळून विचार करितात, त्यांत उत्तम बुद्धिमान् असतो तो सर्वांचीं चित्तें स्वाधीन करून घेतो, मग ते सर्व त्याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागतात. तसेंच या आठांमध्यें प्रल्हाद नीराजीची

बुद्धि विशाळ होती. ती अशी कीं, तेथें नाना प्रकारचीं संकटें असतां, यानें स्वस्थ चित्तेंकरून संपूर्ण बंदोबस्त केला. तीं संकटें अशीं कीं, जामदारखान्यांत द्रव्य नव्हतें, आणि कोठींतलें धान्यही सरलें होतें, व लश्कराचा बंदोबस्त नाहींसा झाला होता, आणखी शत्रूंचें प्राबल्य, याप्रमाणें अडचणी असून त्यानें प्रथम किल्ल्यांत शिबंदी ठेवून शिवाजीच्या रीतीप्रमाणें बंदोबस्त केला, आणि कोठींत दाणा भरला.

त्यानंतर असा नेम ठरला कीं, शत्रूंच्या बातमीदारांस ठिकाणा न लागवा म्हणून राजारामानें सर्वदा एके ठिकाणीं राहूं नये. रायगडापासून विशाळगडपर्यंत जे शिवाजीचे बांधलेले किल्ले आहेत, तेथें चालून पाळून राहावें. अशी मसलत झाल्यावर येसूबाई पुत्रांसुद्धां रायगडींच राहिली, आणि राजाराम कुटुंबसुद्धां विशाळगडास गेला. ते समयीं लश्कराच्या सरदारांस आज्ञा झाली कीं, काळानुरूप सावधपणानें वर्तावें, आणखी स्वार लोक यांनीं बहुतकरून राजाराम यापासून दूर राहूं नये.

२ ते समयीं मोंगलांचें लश्कर औरंगजेबानें कोंकण घ्यावयास पाठविलें होतें, त्यानें पर्जन्यकाळ गेल्यावर रायगडास येसूबाई व तिचा पुत्र शिवाजी आहेत अशी बातमी घेऊन किल्ल्यास घेरा घातला. तेव्हां त्याचे कुमकेस जंजिऱ्याचा शिद्दीही आला होता. त्यांनीं तेथें कितीएक महिनें श्रम केले, परंतु कांहीं उपाय चालेना. शेवटीं कोणीएक मराठा शिवाजीचे वेळचा जुना चाकर होता, त्याला वांईच्या देशमुखीसंबंधें कांहीं खटल्या निमित्त राग येऊन त्यानें कितीएक निवडक मावळे लोक हाताखालीं

घेऊन मोंगलांशीं सख्य करून वांईच्या देशमुखीविषयीं करार करून घेऊन, त्यास भेद दिला. नंतर त्याचे मदतीनें तो किल्ला थोडकेच दिवसांनीं मोंगलांचे हातीं लागला. असें सन् सोळाशें नव्वदांत घडलें.

तेव्हां तेथें संभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवाजी हीं उभयतां मोंगल लोकांचे हातीं सांपडलीं, तीं त्यांनीं औरंगजेबाच्या लश्करांत नेलीं. त्यावरून औरंगजेबानें त्या सरदारांचा सन्मान केला आणि त्या संभाजीच्या पुत्राचे ठिकाणीं प्रीति ठेवून त्याचें शाहु असें नांव चालविलें. येसूबाई व औरंगजेबाची कन्या वेगम साहेब यांचा स्नेह झाला.

३ यानंतर मोंगलांनीं मिरज व पन्हाळा घेतला, तेव्हां मराठे लोकांत असें ठरलें कीं, राजारामानें जिंजीस जावें. त्यावरून राजाराम यानें प्रल्हाद नीराजी व संताजी घोरपडे व खंडेराव दाभाडे व धनाजी जाधव व खंडोबल्लाळ व दुसरीं केवळ विश्वासू अशीं एकवीस माणसें बरोबर घेतलीं, आणि वाण्याचे वेषानें निघाला. तो निर्विघ्नपणानें तेथें जाऊन पोंहचावा असा त्यांनीं शहाणपणानें बंदोबस्त केला होता, नथापि औरंजेबास तें कांहीं वर्तमान कळलें, ते समयीं त्याचा फौजदार करनाटकांत होता त्यास व दुसरे त्याचे सरदार जे तिकडे होते त्यांना त्यानें आज्ञा पाठविली कीं, राजाराम तुमचे मुलखीं गेला आहे त्यास धरून आणा, त्यावरून ते शोधांत होते. इकडे वंगलोर शहराजवळ राजाराम उतरला, आणि तो आपले पाय, माणसांकडून धुववींत होता, तों त्यांनीं तेथच्या सरदारांस बातमी कळविली. इतक्यांत खंडोबल्लाळ समजला कीं, आतां आह्मांस मोंगल येऊन धरतील, ह्मणून ते समयींच राजारामाबरोबर

संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव देऊन तेथून तो पळविला; व आपण मंडळीसुद्धां तेथेंच स्वैंपाक करीत वसून विचार केला कीं, जर कोणी आपणास धरून नेऊन विचारूं लागेल तर सर्वांचें उत्तर व्हावें कीं, आह्मांस कांहीं ठाऊक नाहीं. असा निश्चय ठरतो तों मोंगल आले, आणि त्यांस धरून मारझोड करून पुसूं लागले, परंतु ते सर्व एकचित्त यास्तव त्यांस कांहीं ठिकाणा लागूं दिला नाहीं, तेव्हां त्यांनीं त्यांस सोडिलें. नंतर ते सर्व संकेताप्रमाणें जिजींत एके जागीं जमले.

राजाराम मुलूख सोडून गेल्याचे पूर्वी प्रल्हाद नीराजीचे मसलतीनें असा बंदोबस्त केला होता कीं, मोरेत्रिमळाचा पुत्र निळोपंत यास पेशवा करून रामचंद्रपंत बहुतकर यास हुकमतपणाचें पद देऊन त्याजकडे विशाळगड व रांगणा व इतर जे मराठ्यांचे किले व मुलूख यांच्या बंदोबस्ताचें काम सांगावें. सिधोजी गुजर व कान्होजी आंगऱ्या या दोघांस लढाऊ गलबतांचें काम सांगितलें; आणि एक ह्मातारा महादाजी नाईक पानसंबळ नामें शिलेदार मराठी लोकांत मोठा विख्यात होता तो सेनापति केला; मग थोडकेच दिवसांनीं तो मरण पावला. नंतर पुढें संताजी घोरपडे यांस तो अधिकार दिला.

राजाराम जिंजीस पोंचल्यावर थोडकेच दिवसांत तो अल्पवळ असूनही त्यानें आपलें महत्व वाढवावें ह्मणून शिवाजीप्रमाणें आपल्याजवळ मोठे मोठे अष्टप्रधानादि असावे असें जाणून त्यानें नवे अष्टप्रधान केले. ते असे, जनार्दनपंत हणमंते अमात्य, शंकराजी मल्हार सचिव, रामचंद्र त्रिंबक पुंडे मंत्री, महादाजी गदाधर सुमंत, निराजी रावजी

न्यायाधीश, श्रीकराचार्य पंडितराव; पेशवा व सेनापति हे पूर्वीच केलेले होते, ते वरे मिळून आठ झाले. त्यांत प्रल्हाद निराजी मोठा चतुर असे, आणि राजाच्या उपयोगीं बहुत पडला होता, यास्तव त्याला पेशवेपणाचें पद असावें, परंतु तें रिकामें नव्हतें म्हणून प्रतिनिधि असें नवेंच पद करून त्याला सर्व प्रधानांवरतीं स्थापिलें. संताजी घोरपडे सेनापति, यास नवें हिंदुराव ममलकत्मदार असें नांव ठेवून नगारा व जरीपटक्याचें निशाण दिलें. धनाजी जाधव यास जयसिंगराव असें नवें नांव देऊन, तो आणि संताजी घोरपडे या दोघांस माघारें महाराष्ट्र मुलखीं फौज ठेवून मोंगलांचा मुलूख लुटावयाकरितां पाठविलें.

असा बंदोबस्त झाल्यावर या प्रधानांनीं जिंजीमध्यें राजाराम तक्ताधिपति करून ते आपआपल्या कामांत मोठ्या सावधपणानें वागूं लागले; आणि गुप्तरूपेंकरून आपल्या जातीचे मराठे मानकरी लोक यांस सोन्याचीं कडीं व मोठे मोठे पोषाक वगैरे पाठवून त्यांस राजाराम तक्ताधिपति केला, हें आनंदाचें वर्तमान कळविते झाले. याखेरीज जो आपला मुलूख मोंगलांनीं घेतला होता, त्यांतील व जो मोंगलांचाच मुलूख होता त्यांतील कितीएक ठिकाणें जहागीर व इनामें करून त्यांच्या सनदाही कितीएक मानकरी यांस त्यांनीं पाठविल्या. तें देणें ते वेळेस लोकांचे उपयोगीं पडलें नाहीं, परंतु राजारामास उपयोग झाला. तो असा, ते लोक संतुष्ट होऊन आपणांस याप्रमाणेंच पुढें मिळेल या आशेनें त्यांचे वकील व लोक कितीएक जिंजीस गेले आले; असें होऊं लागलें तेणेंकरून तो महत्वास चढला.

४ हें वर्तमान औरंगजेबास कळून त्यानें जुलफिकार-खान सरदार करनाटकांत अशा अभिप्रायानें पाठविला कीं, एक जिंजीशहर घेतलें ह्मणजे सारे मराठे एके जागीं सां-पडतील; परंतु ती त्याची कल्पना व्यर्थ गेली. कां कीं, ते समयीं विजापूरकरांचे व गोंवळकोंडेकरांचे कितीएक म-राठे लोकांच्या नात्यानें नाशीक व वेदर व भीर यांसंबंधी संपूर्ण मुलखीं एकसमयावच्छेदेंकरून उपद्रव करीत होते. याशिवाय जे स्वार शिवाजीचे पहिले चाकर होते तेही ये-ऊन संताजी व धनाजी यांस मिळाले.

औरंगजेबाचा सरदार जुलफिकारखान जिंजीस गेला, तो तें मोठें शहर पाहून समजला कीं, याच्या वेढ्यास आपलें इतकें लश्कर पुरणार नाहीं, ह्मणून त्यानें औरंगजेबास लिहिलें कीं, सैन्य आणखी पाहिजे. तें येई तोंपर्यंत त्यानें जिंजीजवळ थोडकीशी फौज ठेवून दक्षिणेंत स्वाऱ्या घालून खंडणी घ्यावयास निघून तंजोर व त्रिचनापलीचे राजे यां-पासून खंडणी घेतली.

५ याप्रमाणें करनाटकाचें वर्तमान असतां महाराष्ट्र दे-शांत रामचंद्रपंत किल्ल्याचा व मुलखाचा व वसुलाचा व शिबंदीचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करीत होता; त्यानें मों-गलांच्या लश्कराच्या कितीएक जागीं टोळ्या होत्या त्या खराब केल्या. नंतर जिंजीहून संताजी घोरपडे व धना-जी जाधव येऊन मिळाले. तेव्हां त्यानें विचार केला कीं, मोंगलांचा फौजदार वांईस आहे तो धरून आणावा. या-वरून ते संतुष्ट होऊन तात्काळ तें काम त्या सरदारांनीं शेवटास नेलें. तें असें कीं, तो फौजदार व त्याचे सर्व लोकही छापा घालून धरून आणिले. नंतर रामचंद्रपंत

व संताजी व धनाजी या तिघांनीं आपले कितीएक लोक मोंगलांचे मुलखांत चौथ व सरदेशमुखी यांचा हिस्सा घ्यावयास पाठविले. ते त्याच्या आज्ञेप्रमाणें घेऊन आपणास घांस दाण्याच्या निमित्तेंकरून सरकार आज्ञेवेरीज स्वतंत्रपणें कांहीं घेऊं लागले. असे वागणारे जे त्यांत मुख्य तीन होते. पवार व थोरात व आठवले. त्यांस राजाराम उंच वस्त्रे वगैरे कांहीं बक्षिसें काळानुरूप पाठवीत असे. त्यानें पवाराचें विश्वासराव असें नवें नांव ठेवून थोरातास दिनकरराव असें नांव दिलें, व आठवले यांस समशेरबहादर असें नांव दिलें.

रामचंद्रपंतानें आपल्या लश्करांत धनगर लोकांवर बहुत प्रीति ठेविली होती. त्यांत कितीएक त्याच्या आश्रयेंकरूनच मोठ्या पदवीस चढले. त्याचा कारकून संक्राजी नारायण नामें मोठा शाहाणा होता. त्यानें या वर्षीं सन् सोळाशें ब्याण्णवांत मोंगलांपासून राजगड घेतला, म्हणून रामचंद्रपंतानें त्यास वांईपरगण्याची मामलत सांगितली. त्याच सुमारें परशुराम त्रिंबक यानें मोंगल असावध पाहून त्यांपासून पन्हाळा किल्ला घेतला. ते समयीं संताजीही निरुद्योगी बसला नाहीं, त्यानें जाऊन मिरज घेतली. तेव्हां रामचंद्रपंत समजला कीं, याला तेथची देशमुखी द्यावयाजोगा धन्यानें आपणास अधिकार दिला आहे, आणि यांत स्वामीचें हित होईल; म्हणून तो अधिकार त्यास दिला. मग संताजी व धनाजी यांनीं आपली पूर्तता होई असें सैन्य जमा करून आपला धनी राजाराम यास हितावह व्हावयाकरितां गोदातिरीं मोंगलांचा मुलूख होता तेथें उपद्रव करावयास गेले. तो मुलूख स्वस्थ होता, आणि तेथें दाणा स-

स्त असे, त्याप्रमाणें इतर मुलखीं कांहीं कारणामुळें मिळत नसे. ते तेथें जाऊन प्रगट होतांच औरंगजेबानें त्यांवर सैन्य पाठविलें, परंतु त्या लोकांनीं पहिल्याप्रमाणें न भितां युद्धास उभें राहून तीन वेळां मोंगलांचा पराभव करून प्रतियुद्धांत त्यांचे मोठे मोठे सरदार धरिले, आणि त्यांपासून बहुत द्रव्य घेऊन सोडिले. त्यावरून औरंगजेब समजला कीं, हे पूर्वीचे अल्पबळ असून, होतां होतां मोठे प्रबळ झाले. त्या मराठे लोकांमध्यें संताजी मोठा योग्य सरदार असे, तो तारतम्य व व्यवस्था यांचा ज्ञाता होता, आणि कांहींसा रागीट होता. तसाच धनाजी जाधवही मोठा योग्य असून कांहींसा सोसक असे, यास्तव तो संताजीपेक्षां लहान योग्यतेचा असतांही त्यावर लोक मोठी प्रीति करीत होते.

असे मराठ्यांचे सरदार उत्तरेकडे उपद्रव करीत असतां औरंगजेब आतां काय करावें असा चिंताक्रांत होऊन लष्करसहित भीमातिरींच दुसरे जागीं जाऊन उतरला. मग त्यानें असा निश्चय केला कीं, अगोदर जिंजी घ्यावी. तेव्हां कामबक्ष नामें आपला पुत्र याजबरोबर फौज देऊन त्यास आसदखान वजीर याचे आज्ञेप्रमाणें वागावयास सांगून त्या दोघांस जिंजीवर पाठविलें; त्यांनीं तेथें जाऊन शहरास वेढा घातला. असें सन् सोळाशें ब्याण्णवांत घडलें.

जुलफिकारखान, बादशाहानें जिंजीवर पहिल्यानें नेमला असतां त्यावर आपला पुत्र मुख्य करून पाठविला, तो त्यास अपमान वाटून त्याचें चित्त उदास झालें. आणि वजीर जो पाठविला तो त्याचा पक्षपाती होता; तो समजला कीं,

ही एवढी अनीति बादशाहाची प्रिय जी बायको तिजकडून झाली.

जुलफिकारखान उदासचित्त झाला असें वर्तमान ऐकून राजाराम राजाच्या प्रधानांनीं मोठ्या हर्षानें यांतच आपला अर्थ साधून घ्यावा ह्मणून उद्योग केला. शेवटीं जुलफिकारखान व राजाराम यांचा आंतून गुप्तपणें तह ठरला कीं, कामबक्ष जी मसलत करूं लागेल ती युक्तीनें मोडावी; तें न साधलें तर त्यानें राजारामास ती बातमी कळवावी. असें संन् सोळाशें चौऱ्याण्णवांत घडलें. त्याच वर्षीं औरंगजेब भीमेचा कांठ सोडून गलगल्यास गेला. त्या जाण्यांत मसलत अशी असेल कीं, आपण दक्षिणेंत शिरलों ह्मणजे मराठे लोक तिकडे येतील, परंतु तसें न झालें. घोरपडा सैन्यसहित उत्तरेसच होता. रामचंद्रपंत सेनेसुद्धां पूर्वेकडे सोलापुरपर्यंत मुलूख लुटींत राहिला. मग औरंगजेब ती कल्पना सिद्धीस गेली नाहीं ह्मणून पुनः भीमातिरीं ब्रह्मपुरीस जाऊन उतरला. तो तेथें लश्कराचे उपयोगीं पडतील अशीं कितीएक मोठीं मोठीं घरें बांधून कांहीं वर्षें राहिला. तेव्हां त्या औरंगजेबानें तेथूनच आपला सर्व राज्यकारभार चालविला होता.

६ त्यापुढें दोन वर्षेंपर्यंत महाराष्ट्र मुलखीं कांहीं विशेष वर्तमान झालें नाहीं. पोर्टुगीस लोकांवर औरंगजेबाचा राग होऊन त्यानें कोंकणांत मात्र त्यांचे कितीएक गांव लुटले. ते समयीं त्यांचे कितीएक लोक समुद्रतिरीं दमन व वसई या दोहों किल्ल्यांत राहून वांचले. त्याच वेळेस औरंगजेब समुद्रतिराचा उपद्रवामुळें इंग्रेज लोकांसही क्रोधेंकरून मुंबईंतून हांकून द्यावयास इच्छीत होता,

परंतु मुंबईचें स्थान घ्यावयास अतिशय अवघड याकरितां औरंगजेबानें तो उद्योग केला नाहीं.

७ नंतर महाराष्ट्र मुलखांत संताजी घोरपडा यानें फार उपद्रव केला, आणि जे मोंगल त्याचे पाठीस लागले होते त्यांस समयविशेषीं जिंकून पुढें उपाय चालेना अशा समयीं पळून त्यानें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें त्यांचा नाश केला. शेवटीं वीस हजार स्वार बरोबर घेऊन औरंगजेबाचें थोरलें लश्कर पूर्वेकडे टाकून साताऱ्यावरून करनाटकांत शिरला. मग जिंजीजवळ गेला तेव्हां त्या लश्कराचा तिसरा वांटा धनाजी जाधवाबरोबर देऊन जिंजीसभोंवता ज्यानें घेरा घातला होता त्या लश्करावर छापा घालावयाकरितां जलद पुढें पाठविला. तो जातांच प्रथम जिंजीजवळचें एक मोंगलांचें ठाणें त्यानें मारिलें. तेणेंकरूनच मोंगल समजले कीं, मराठे जवळ आले. या वेळेस या शहरांत जे राजारामाचे लोक होते तेही बाहेर निघून मोंगलांस मारूं लागले. तेव्हां आसमंतात त्यांचीं ठाणीं होतीं तीं एकत्र करून बंदोबस्त करावयास त्यांना अवकाश सांपडला नाहीं, त्या योगेंकरून त्यांचा फार नाश झाला. इतक्यांत संताजी घोरपडा जिंजीकडे हळूहळू येत होता तो खोवरपाकपर्यंत पोंचला. तेथें अलीमर्द नामें मोंगलांचा फौजदार होता तो मोठें सैन्य जमा करून त्याशीं लढला, परंतु त्याचा अगदीं मोड होऊन तो संताजीनें धरून नेऊन त्यापासून द्रव्य घेऊन सोडिला. मग जिंजीच्या सभोंवतीं दूरदूर जितकीं मोंगलांचीं ठाणीं होतीं तितकीं, संताजी व धनाजी या दोघांनीं मिळून मारून मागें हटविलीं, तीं जिंजीजवळ गेलीं. तेव्हां कामबक्ष याचे

जवळचे जे स्वार होते ते कांहीं वैमनस्यामुळें लढेनात, आणि त्यास बाहेरचें वर्तमान मराठे लोक कळूं देईनात. आणखी वदंता अशी उठविली कीं, औरंगजेब मेला, त्यावरून त्या लोकांच्या मनांत भय आणि संशय एकदाच उत्पन्न झाला. या समयीं जिंजींतले मराठे लोकही त्यांवर स्वाऱ्या घालून मारूं लागले. तेव्हां जसे जिंजीसभोंवता वेढा घालून मराठे लोक मोंगलांनीं पूर्वी कोंडले होते, तसेच तेही मराठ्यांच्या वेढ्यांत सांपडले. यास्तव उदासचित्त होऊन त्यांनीं शहरासभोंवते मोरचे होते ते मोडून त्या तोफा लढाईच्या उपयोगीं नाहींत तशा करून तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, मोंगलांस न अडवितां वांदिवाश गांवापावेतों जाऊं द्यावें, आणि तेथें औरंगजेबाचें लिहिणें येई तोंपर्यंत त्यांस त्याच जागीं राहूं द्यावें.

तो तह औरंगजेबाच्या मनास आला नाहीं; त्यानें कामबक्ष नामें आपला पुत्र व आसदखान वजीर यांस माघारें बोलावून पुनः जुलफिकारखानास जिंजी घ्यावयाचें काम सांगितलें, आणि आपण भीमातीर सोडून लश्करसुद्धां विजापुरास गेला.

ते समयीं संताजी घोरपडा करनाटकांत स्वाऱ्या घालून विजापुरसंबंधी मुलूख उद्वस्त करीत होता, त्याच्या शासनार्थ बादशाहानें विजापुरांतून मोठें सैन्य पाठविलें. त्याशिवाय या मुलखीं कासीमखान नामें मोंगलांचा फौजदार होता, याला आज्ञा दिली कीं, तूं त्या सैन्यास कुमक कर. त्यावरून तें लश्कर व तो फौजदार हे सर्व मिळून संताजीस शोधूं लागले असतां, तो त्या लश्करावर अकस्मात् येऊन पडला, आणि त्यानें बहुत लोक मारिले. त्यापुढें मोंगल लो-

कांचे लश्करांत मोठे मोठे सरदार फार होते, यामुळें त्याच्यानें एकचित्त वागणें होईना. हें मराठ्यांस समजतांच तें आपणास मोठें हितावह असें जाणून मराठे लोक त्या लश्करावर दिवसा छापा घालीत, आणि रात्रीं बाणांनीं भाजीत. असा त्यांचा उपद्रव त्या लोकांनीं तीन दिवस सोसला, नंतर, दादोरी नामें एक लहानसा किला आहे, तेथें जाऊन त्याचा आश्रयानें त्याचे आसमंतात् ते राहिले. मग थोडकेच दिवसांनीं त्यांस अन्नादिकांचा तोटा पडला, तेव्हां त्या किल्ल्यांत कांहीं धान्यादि होतें, तें एकदांच लुटलें जाईल, ह्मणून त्या किल्लेकऱ्यांनीं दरवाजा बंद केला असतां, तेथच्या वाण्यांनीं भिंतीवरून चोरून फार महाग विकलें, तरीं तें सरलें. त्या लश्कराचे कुमकेस औरंगजेबानें दुसरें लश्कर पाठविलें, तें त्यास जाऊन मिळालें नाहीं तोंच संताजीनें वाटेंतच त्याशीं लढाई करून जिंकिलें; तें वर्तमानही मोंगलांस कळूं दिलें नाहीं. नंतर ते लोक अगदीं निराश होऊन मराठ्यांस शरण गेले. त्यांत काशीमखान प्रामाणिकपणें मोठ्या योग्यतेनें स्वामिसेवा केलेला होता, त्याला तें शरण जाणें फार वाईट वाटलें, ह्मणून तो विष खाऊन मेला. इतर जे मोठे मोठे सरदार होते त्यांपासून खंडणी घेऊन त्यांचें सारें लुटून घेऊन सोडिले. ते औरंगजेबाकडे गेले असतां, त्यांवर त्याची इतराजी होऊन त्यानें ते पदच्युत करून तेथून दूरदेशीं लहानशा अधिकारावर योजिले.

८ इतक्यांत जुलफिकारखान जिंजीस जाऊन त्या शहरास वेढा घालावयाचें काम आळसत करीत होता, यावरून औरंगजेब समजला कीं, याचा राजारामाशीं कांहीं स्नेह असेल. हें वर्तमान जुलफिकारखानास कळलें, तेव्हां

त्यानें राजारामाला सांगितलें कीं, आतां मला या शहरास घेरा अवश्य घातला पाहिजे, त्यास तुह्मी पळा, मी तुह्मांला अनुकूळ आहें. तेव्हां राजाराम आपले सोयरे शिरके बरोबर घेऊन विशाळगडीं गेला. ते समयीं जुलफिकारखान व राजाराम यांचा असा करार ठरला होता कीं, शहर घेतल्यावर राजारामाचीं मुलें व स्त्रिया कांहीं निमितेंकरून त्यानें शिरक्यांचे स्वाधीन करावीं. असें सन् सोळाशें सत्याण्णवांत झालें. मग सन् सोळाशें अठ्याण्णवांचे पहिल्या महिन्यांत जुलफिकारखानानें जिंजीशहर भितींला शिड्या लावून घेतलें. त्यांत राजारामाचीं बायकामुलें व मोठे मोठे सरदार सांपडले, त्यांतील तीं मुलें आणि बायका तेथें कोणी शिरके कुळाचे गृहस्थ होते त्यांचे स्वाधीन केलीं, तीं त्यांनीं राजारामाजवळ पोंचविलीं. आणखी जे उरलेले थोर सरदार मनुष्य त्यांतून कितीएक जन्मभर कैदेंत ठेविले, व कितीएक जिवें मारिले. कां कीं, आपणाविषयीं बादशाहाचे मनांत फितुराचा संशय आलेला गेला पाहिजे ह्मणून. जे मारिले त्यांत प्रल्हाद निराजीचा पुत्र नारो प्रल्हाद निराजी प्रतिनिधि होता, तो तर अगोदरच मरण पावला.

९ राजाराम जिंजीहून गेल्याचे अगोदर संताजी व धनाजी यांचें परस्पर वांकडें पडलें होतें, परंतु तें प्रकट झालें नाहीं. कां कीं, प्रल्हाद निराजी होता तावत्कालपर्यंत त्याच्या मसलतीनें राजाराम कोणाचाही पक्षपात करीत नसे. मग तो प्रतिनिधि मेल्यावर, जे संताजीचे शत्रु होते त्यांच्या बुद्धीस लागून राजारामानें धनाजीचा पक्ष धरिला. त्या वेळेस औरंगजेबानेंही मराठे लोकांत वैमनस्य पडलेलें ऐकून आपल्या वकिलांकडून त्या वैमनस्याची वृद्धि कर-

विली. अशा निमित्तेंकरून संताजीच्या लश्करचे लोकही त्या संताजीवर प्रीति करीनात असे झाले. ते कोणेएके समयीं धनाजीच्या लोकांस मिळून संताजीला धरून कैद करावें अशी मसलत करूं लागले. तें संताजीस कळलें तेव्हां तो आपले विश्वासू लोक थोडकेसे बरोबर घेऊन पळाला. ते वेळेस मराठ्यांच्या लश्कराचे दोन भाग झाले, त्यांतील एक भाग करनाटकांत जुलफिकारखानावर गेला, आणि दुसरा साताऱ्यास गेला. तेथें राजाराम विशाळगडाहून आला होता, त्याला रामचंद्रपंतानें मसलत सांगितली कीं, सातारा राजधानी करावी. संताजी पळाला हें राजारामास समजलें, तेव्हां राजारामानें कांहीं लोक त्याचे पाठीस लाविले.

१० अष्टप्रधानांतला अमात्य जनार्दनपंत हणमंत्या मेला, तेव्हां त्याची पदवी रामचंद्रपंतास देऊन त्याचा मुख्य कारभारी संक्राजी नारायण होता त्याला सचिव पद दिलें. पहिला सचिव, जेव्हां मोंगलांनीं पहिल्यानें जिंजीस वेढा घातला, तेव्हांच आपला अधिकार सोडून काशीस गेला.

जानार्दनपंत हणमंत्या पहिला अमात्य, त्याचा पुत्र तिमोजी हणमंत्या, तो जिंजीमध्यें मोंगलांचे कैदेंत सांपडला होता, तथापि कांहीं चातुर्य करून युक्तीनें पळाला, तो राजारामास येऊन भेटला. त्याच्या बापाच्या अगत्यास्तव आणि हा मोठा चतुर होईल असें कल्पनेस आलें ह्मणून तो प्रतिनिधि केला.

११ मराठ्यांच्या लढाऊ गलबतांचा सरदार शिधोजी गुजर तो त्याच संधीस मरण पावला; तो जंजिऱ्याच्या शिद्दिशीं निरंतर लढत असे. त्याचा सोबती कानोजी आंग-

ज्या यानें शिद्दी व मोंगल व हरकोणी लोक यांचीं किती-एक मोठीं जहाजें घेतलीं होतीं; आणखी मुंबईपासून मलबारलगत त्रावणकोरपर्यंत गावें लुटून बहुत द्रव्य मिळविलें. तो बहुधा सुवर्णदुर्ग आणि विजयदुर्ग या दोहों ठिकाणीं राही; परंतु त्याचें शिवाजीचे वेळेचें राहावयाचें ठिकाण कुलाबा. वाडीचे देशमूख सांवत ते समयविशेषीं मोंगलांचा पक्ष स्वीकारीत, परंतु आंतून राजारामाकडचे असत. कारवारचा देसाई, तो कोणाचा पक्ष न धरितां स्वतंत्रपणें आपण राजा असें समजीत होता.

१२ संताजी घोरपड्याचे पाठीस लोक लागले असतां तो फार दिवस कोणाच्या हातीं सांपडला नाहीं. तेव्हां बहुतेक लोक कंटाळून त्या यत्नाचा आळस करूं लागले; परंतु एक नागोजी मान्या नामें म्हसवडचा देशमूख होता, तो आपल्याच द्वेषामुळें त्याची पाठ सोडीना. तेव्हां तो संताजी, कोणेएके दिवशीं पळतां पळतां फार श्रम पावून शत्रु दूर असेल अशी अटकळ करून एका ओढ्यामध्यें स्नानास उतरला, ते समयीं नागोजीनें तो असावध असतां, गांठून त्याचें डोकें कापून औरंगजेबाच्या लश्करांत नेऊन बादशाहाचे हुजूर ठेविलें. तेव्हां औरंगजेबानें त्याची प्रशंसा करून त्याचा सन्मान केला, आणि तो आपल्या चाकरीस ठेविला. संताजी अशा दुर्मरणानें मेल्यावर किती-एक जे त्याचे जुने चाकर पहिले त्याला सोडून राहिलेले होते ते पराक्रमाच्या योगानें क्रोधाविष्ट होऊन सर्व एकत्र मिळून त्याचे दोघे पुत्र राणोजी व पिराजी, यांस घेऊन संताजीच्या कुळाचा झेंडा लाविला, आणि स्वतंत्रपणेंच मोंगलांच्या मुलखीं उपद्रव करूं लागले.

३१ संन् सोळाशें नव्याण्णवांत राजाराम साताऱ्यांतून लश्करसुद्धां उत्तरेकडे जावयाकरितां निघाला. त्याला वाटेनेंच खानदेश व गंगथडी व वराड या मुलखांतून उपद्रव करीत राहिलेले जे मराठे सरदारलोक होते; ते सर्व येऊन मिळाले. त्यांचीं नांवें, परसाजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर, नेमाजी शिंदा, आठवले समशेरबाहादर, वगैरे ते सारे जमून शिवाजीच्या वेळेपेक्षां राजारामाचें लश्कर मोठें झालें. मग ते गंगथडींत शिरून चौथ व सरदेशमुखी यांच्या अधिकारसंबंधें वसूल घेऊं लागले. तेव्हां ज्या रयतेनें तें मान्य केलें त्यांशीं त्यांनीं द्वेष केला नाहीं; वरकड जे कोणी मानीनात ते मारून टाकिले. त्या वेळेस त्या वसुलाचा बंदोबस्त शिवाजीप्रमाणें ठेविला होता. तो असा, जेथें वसूल उगवला तेथें उगवून घेतला, जेथें हातास लागेना तेथचा करारनामा करून घेतला. याप्रमाणें नांदेर व वराड व खानदेश इतक्या जागीं केलें. तें काम थोडकेसें राहिलें असतां राजाराम तेथून माघारा परतला. तो वाटेनें येतांना त्यानें वागलाण मुलखींची बाकी राहिलेली घ्यावयास खंडोजी दाभाडा ठेविला. खानदेशांतली बाकी घ्यावयास नेमाजी शिंदा, आणि वराडचे बाकीकरितां परसाजी भोंसला, आणि गंगथडीचे बाकीसाठीं हैबतराव निंबाळकर, असे ठेविले. त्यांत परसाजी भोंसल्याचें सेनासाहेब सुभा असें नांव ठेविलें; आणि हैबतराव निंबाळकर याचें सरलश्कर असें नांव ठेवून त्या दोघांस जरीपटक्याचीं निशाणें दिलीं. मग तेथून माघारा येत असतां वाटेनें जालना शहर लुटूं लागला होता, इतक्यांत जुलफिकारखान

करनाटकांतून अकस्मात् येऊन त्यावर पडला, त्यानें शौर्यें-करून मराठे पिटून लाविले.

राजारामाच्या लश्करावर जुलफिकारखान अकस्मात् येऊन पडण्याचें मूळ असें, धनाजी जाधव करनाटकांत शिरून उपद्रव करूं लागला असतां त्यावर औरंगजेबानें मो-ठा सरदार ज्यास मराठे लोक फार भीत होते असा जुल-फिकारखान पाठविला. त्यानें कितीएक वेळां धनाजीच पराभव केला. इतक्यांत खानदेशामध्यें राजारामानें बहुत उपद्रव केला, असें वर्तमान औरंगजेबास कळलें. तेव्हां त्यानें आपणाजवळ ब्रह्मपुरीं जुलफिकारखानाला बोलाविलें, आणि आपला नातू आजीमशाहाचा पुत्र व तो जुलफिका-रखान यांजबरोबर सैन्य देऊन मुलखांत मराठ्यांच्या स्वा-ऱ्या ज्या फिरत होत्या त्यांच्या बंदोबस्तास पाठविले; आणि आपण किल्ले घ्यावयाचें काम स्वीकारलें. अशीं दोन लश्करें दोहींकडे निघालीं. तेव्हां जुलफिकारखान जाल-न्यास जाऊन राजारामाशीं लढला, आणि औरंगजेबानें जा-ऊन वसंतगडास घेरा घातला. तेथें मोठे मोठे मोरचे लावून तीन दिवसांत किल्ला हस्तगत करून मोठ्या हर्षानें तेथून साताऱ्यास आला. त्या किल्ल्यावर जे मराठे होते त्यांची अटकळ अशी होती कीं, बादशाह आधीं पन्हाळा किला घ्यावयास जाईल, ह्मणून तेथें अन्नाची मात्र दोन महिन्यांची बेगमी केली होती.

१५ ते समयीं औरंगजेबानें साताऱ्यास घेरा घातला, तो असा, उत्तरेचे अंगीं आपण उतरला, त्या जागीं आतां कर्जे गांव आहे; आजिमशाह पश्चिमेस उतरला, तेथें एक लहा-नसा गांव आहे त्याचें नांव तेव्हांपासून शहापूर असें पडलें;

दक्षिणेस शिरजीखान उतरला होता; आणि पूर्वेस तरबीयत्खान सरदार उतरला; अशीं चहूं दिशांस चार ठाणीं वसवून त्यांच्यामधून कोणाचेंही जागें येणें न व्हावें, म्हणून दुसऱ्या लहान लहान टोळ्या मध्यें मध्यें जागोजाग बसविल्या. ते समयीं त्या किल्ल्यावर प्रयागजी नामें शिवाजीचे वेळेचा एक परभू असे. त्या किल्ल्याचा डोंगराची उंची नेमस्तच आहे, परंतु वरून सभोंवता तीस तीस हात कडा तुटलेला एकसारिखा काळा दगड आहे. त्यावर तट आहे तो फारसा उंच नाहीं. त्या किल्ल्याचा एक ईशान्य दिशेचा कोंपरा लांबीस आणि उंचीस अंमळसा अधिक आहे, त्याचा आकार बुरजासारिखा दिसतो, आणि सभोंवता तुटलेल्या कड्यापेक्षां त्या जागचा कडाही अधिक तुटलेला दिसतो, त्या टोंकावर बुरूज बांधला आहे. तें ठिकाण किल्ल्याच्या साऱ्या जाग्यांपेक्षां मोठें अवघड, असें असून तरबीयत्खानानें नेम केला कीं, हा कोंपरा सुरुंग लावून पाडून वाट करीन. अशी त्याची प्रतिज्ञा झाल्यावर, युद्धास आरंभ होऊन साडेचार महिने लोटले. तो प्रयागजी परभू असा पराक्रमी होता कीं, मोंगलांस एक पाऊलभर जागा आटपायाला महाप्रयास पडे, ज्यापुढें उपाय चालेना. कदाचित् मोंगल हल्ला करूं लागले तर तो आपले सारे लोक जमा करून मोठमोठाले दगड किल्ल्याचे भिंतीवरून खालीं टाकी, त्या दगडांनीं तोफांपेक्षां त्याचें काम अधिक होई. तो असा पराक्रमानें लढत असतांही आंतली बेगमी सरली, म्हणून किल्ला द्यावयास सिद्ध झाला, परंतु तेथून जवळच पंरळी किल्ल्यावर परशुराम त्रिंबक होता, त्यानें आजिमशाहास कांहीं युक्तीनें वश करून या

किल्ल्यावर अन्नादिक साहित्य पोंहचतें केलें. हें वर्तमान सन् सत्राशेंच्या अखेरीस घडलें. ते समयीं राजाराम सिंहगडीं दुखण्यांत पडला होता.

तरबोयत्खान यानें नेम केल्याप्रमाणें साडेचार महिन्यांत त्या ईशान्येच्या कोंपऱ्याखालीं दोन सुरंग तयार केले, तेणेंकरून मोंगलांस असें वाटलें कीं, आतां निःसंशय कार्य सिद्धीस जाईल. तो चमत्कार पाहावयास औरंगजेबही बसला होता, आणि त्या बेताप्रमाणें तो कोंपरा उडाला म्हणजे त्वरित हल्ला करावयाकरितां लोक तयार करून डोंगराच्या एका बाजूस लपून बसविले होते. याशिवाय अशी कांहीं युक्ति केली होती कीं, त्या किल्ल्यावरचे बहुतकरून लोक औरंगजेबाची स्वारी पाहावयाकरितां त्या बुरजावर जमावे, त्याप्रमाणें तेही तसेच त्या ठिकाणीं जमले, त्यांत प्रयागजीही आला होता. ते समयीं मोंगलांनीं त्यांतल्या एका धाकट्या सुरुंगाला आग लाविली, तेव्हां त्या दारूच्या जोरानें त्या जागीं डोंगरास तडा गेला, आणि त्या धक्यानें त्या आंगची वरली भित वरच आंतल्या आंगीं पडून तिजखालीं सांपडून वरचीं माणसें बहुत मेलीं. इतक्यांत ते हल्ला करून वर जावयास सिद्ध केलेले लोक कांहीसे जवळ गेले, तों दुसऱ्या मोठ्या सुरुंगास आग घातली, तो सुरुंग तयार करतांना कांहीं वेत चुकला होता, यास्तव त्याचा नेट दरचे आंगीं बुरजाकडे पोंचला नाहीं, आणि मोठा भयंकर शब्द होऊन बाहेरच्या आंगीं तो सुरुंग मोंगलांकडे उडाला, तेणेंकरून मोंगल दोन हजारांहून अधिक मेले गेले.

पहिल्यानें सुरुंगानें वरची भित पडली. त्या वेळीं तो

प्रयागजी तेथेंच देवीच्या देवळाजवळ या भिंतीखालीं सांपडला, तेव्हां याला तेथून खणून बाहेर काढिलें, त्याच्या अंगास कांहीं लागलें नव्हतें, आणि देवी जवळ होती, ह्मणून त्या सर्व मराठ्यांनीं तो उत्तम शकून मानून निश्चय केला कीं, आपणांस देवी अनुकूळ आहे, यास्तव मोंगलांस किल्ला द्यावयाचा नाहीं. इतकें झाल्यावर आजिमशाह पुनः त्यांस धान्यादि पोंचतें होऊं देईनासा झाला. तेव्हां त्या आजीमशाहाचेच द्वारें किल्ला द्यावा असा मराठे लोकांचा विचार होऊन त्याच वर्षाच्या चवथ्या महिन्यांत त्यांनीं मोंगलांस किल्ला दिला. तेव्हां औरंगजेब समजला कीं, आजिमशाहाच्याच योगें किल्ला हस्तगत झाला, ह्मणून बहुत संतुष्ट होऊन त्याचा कांहीं मान केला, आणि किल्ल्याचें नांव आजिमतारा असें ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाल्यावर औरंगजेबानें परळी किल्ल्यास घेरा घातला. तेथचे किल्लेकरी मोठ्या शौर्यानें दीड महिना लढून शेवटीं किल्ला रिकामा टाकून पळाले. ते समयीं पर्जन्यानें बहुत उपद्रव केला, तेव्हां मोंगलांनीं तात्काळ तो डोंगरांचा मुलूख सोडिला, आणि ते मान नदीच्या कांठीं कवासपुरामध्यें जाऊन राहिले.

१६ पूर्वी लिहिलें कीं, राजाराम सिंहगडीं दुखण्यास पडला, त्या दुखण्याचें कारण असें कीं, जालन्याहून जुलफिकारखान त्याचे पाठीस लागला होता, त्यामुळें त्याला रात्र दिवस पळावें लागलें, तेणेंकरून त्यास बहुत श्रम होऊन तो उरीं भरला होता, त्या विकारानें तेथेंच तो एका महिन्यानें मरण पावला. त्यानंतर एका महिन्यानें सातारा मोंगलांचे स्वाधीन झाला

किल्ल्यावर अन्नादिक साहित्य पोंहचतें केलें. हें वर्तमान संन् सत्राशेंच्या अखेरीस घडलें. ते समयीं राजाराम सिंहगडीं दुखण्यांत पडला होता.

तरवोयत्खान यानें नेम केल्याप्रमाणें साडेचार महिन्यांत त्या ईशान्येच्या कोंपऱ्याखालीं दोन सुरंग तयार केले, तेणेंकरून मोंगलांस असें वाटलें कीं, आतां निःसंशय कार्य सिद्धीस जाईल. तो चमत्कार पाहावयास औरंगजेबही वसला होता, आणि त्या बेताप्रमाणें तो कोंपरा उडाला ह्मणजे त्वरित हल्ला करावयाकरितां लोक तयार करून डोंगराच्या एका बाजूस लपून वसविले होते. याशिवाय अशी कांहीं युक्ति केली होती कीं, त्या किल्ल्यावरचे बहुतकरून लोक औरंगजेबाची स्वारी पाहावयाकरितां त्या बुरजावर जमावे, त्याप्रमाणें तेही तसेच त्या ठिकाणीं जमले, त्यांत प्रयागजीही आला होता. ते समयीं मोंगलांनीं त्यांतल्या एका धाकट्या सुरुंगाला आग लाविली, तेव्हां त्या दारूच्या जोरानें त्या जागीं डोंगरास तडा गेला, आणि त्या धक्क्यान त्या आंगची वरली भित वरच आंतल्या आंगीं पडून तिजखालीं सांपडून वरचीं माणसें बहुत मेलीं. इतक्यांत ते हाल्ला करून वर जावयास सिद्ध केलेले लोक कांहीसे जवळ गेले, तों दुसऱ्या मोठ्या सुरुंगास आग घातली, तो सुरुंग तयार करतांना कांहीं बेत चुकला होता, यास्तव त्याचा नेट दरचे आंगीं बुरजाकडे पोंचला नाहीं, आणि मोठा भयंकर शब्द होऊन बाहेरच्या आंगीं तो सुरुंग मोंगलांकडे उडाला, तेणेंकरून मोंगल दोन हजारांहून अधिक मेले गेले.

पहिल्यानें सुरुंगानें वरची भित पडली. त्या वेळीं तो

प्रयागजी तेथेंच देवीच्या देवळाजवळ या भिंतीखालीं सांपडला, तेव्हां याला तेथून खणून बाहेर काढिलें, याच्या अंगास कांहीं लागलें नव्हतें, आणि देवी जवळ होती, ह्मणून त्या सर्व मराठ्यांनीं तो उत्तम शकून मानून निश्चय केला कीं, आपणांस देवी अनुकूळ आहे, यास्तव मोंगलांस किल्ला द्यावयाचा नाहीं. इतकें झाल्यावर आजिमशाह पुनः त्यांस धान्यादि पोंचतें होऊं देईनासा झाला. तेव्हां त्या आजीमशाहाचेच द्वारें किल्ला द्यावा असा मराठे लोकांचा विचार होऊन त्याच वर्षाच्या चवथ्या महिन्यांत त्यांनीं मोंगलांस किल्ला दिला. तेव्हां औरंगजेब समजला कीं, आजिमशाहाच्याच योगें किल्ला हस्तगत झाला, ह्मणून बहुत संतुष्ट होऊन त्याचा कांहीं मान केला, आणि किल्ल्याचें नांव आजिमतारा असें ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाल्यावर औरंगजेबानें परळी किल्ल्यास घेरा घातला. तेथचे किल्लेकरी मोठ्या शौर्यानें दीड महिना लढून शेवटीं किल्ला रिकामा टाकून पळाले. ते समयीं पर्जन्यानें बहुत उपद्रव केला, तेव्हां मोंगलांनीं तात्काळ तो डोंगरांचा मुलूख सोडिला, आणि ते मान नदीच्या कांठीं कवासपुरामध्यें जाऊन राहिले.

१६ पूर्वी लिहिलें कीं, राजाराम सिंहगडीं दुखण्यास पडला, त्या दुखण्याचें कारण असें कीं, जालन्याहून जुलफिकारखान त्याचे पाठीस लागला होता, त्यामुळें त्याला रात्र दिवस पळावें लागलें, तेणेंकरून त्यास बहुत श्रम होऊन तो उरीं भरला होता, त्या विकारानें तेथेंच तो एका महिन्यानें मरण पावला. त्यानंतर एका महिन्यानें सातारा मोंगलांचे स्वाधीन झाला

१७ राजाराम कांहींसा शूर होता, त्यास मुलखी कारभाराचें चातुर्य नव्हतें. त्यानें प्रव्हाद निराजीच्या शहाणपणानें राज्य केलें, आणि संताजीचा नाश केला हा मात्र त्या पासून अधर्म घडला. एरवीं तो दयाळू आणि उदार होता. याच्या मरणाचें वर्तमान औरंगजेबाच्या लश्करांत कळलें तेव्हां त्या लोकांस असें वाटलें कीं, आतां मराठे सहज जिंकले जातील. ह्मणून ते मोठा आनंद पावले, परंतु त्या आनंदाप्रमाणें तें त्याच्या उपयोगीं पडलें नाहीं. राजारामाचे दोन पुत्र होते, त्यांत वडील शिवाजी, तो राजाराम मेला ते समयीं दाहा वर्षांचा होता. त्याची माता ताराबाई, ती मोहित्यांची कन्या. धाकटा संभाजी, तो त्या वेळेस तीन वर्षांचा, त्याची माता राजसबाई, ती घाटगे यांची कन्या. रामचंद्रपंत अमात्य, व शंकराजी नारायण व धनाजीजाधव यांच्या विचारानें ताराबाईनें आपला पुत्र गादीवर बसवून राजसबाई बंदींत ठेविली.

तितोजी हणमंता मोठा चतुर निघेल, ह्मणून राजारामानें तो प्रतिनिधि केला होता, परंतु तो तसा झाला नाहीं. ह्मणून ताराबाईनें तें पद परशुराम त्रिंबकास दिलें. त्यापुढें ताराबाई एकाच किल्ल्यांत निरंतर राहात नसे; असाच धनाजी जाधवही कधीं एके जागीं राहिला नाहीं; आणि चोहींकडे स्वार पाठवून मुलखांत स्वाऱ्या घालीत असे. या खेरीज निंबाळकर, व भोंसले, वगैरे मोठे सरदार सर्वत्र चौथ व सरदेशमुखी व फौजेस घांस दाणा अशीं निमित्तें करून खंडणी घेत होते.

असा निरंतर उपद्रव होऊन दक्षिणेचा वसूल फार थोडा होऊं लागला, तो औरंगजेबाच्या लश्करास पुरेना, तेव्हां

त्यानें कधीं कधीं फौजा पाठवून हिंदुस्थानांतून आपलें खासगीचें द्रव्य आणविलें, तेंही कितीएक वेळां मराठ्यांनीं छापा घालून नेलें. ते वेळेस मोंगल लोक आपल्या पहिल्या चालीप्रमाणें लढत नव्हते.

१८ यापुढें औरंगजेब वार्धक्यामुळें राज्याचे उपयोगीं नाहींसा झाला. त्याचा पुत्र तोही राज्यकारभारास योग्य नव्हता, यामुळें बादशाह निवर्तल्यावर राज्य कोणे रीतीचें होईल तें कळेना, ह्मणून जे कोणी कारभारी होते ते पहिल्याप्रमाणें राज्य प्रकरणीं तत्पर असेनातसे झाले. अशानें त्यांची आंतून शक्ति कमी झाली, व मराठे लोक पराभव पावतां पावतां युद्धांत निपुण झाले. या निमित्तांनींही तें राज्य बुडूं लागलें होतें. त्या वेळेस जर, मराठे लोक एकचित्त होऊन उत्तम प्रकारें प्रजा संरक्षणाचा विचार करते; तर, सर्वत्र त्यांचीच सत्ता झाली असती, परंतु तें झालें नाहीं. ते लोक बहुधा लुटीच्या कामास मात्र एकत्र मिळून मसलत करीत; आणखी ज्यास वाटे कीं, मोंगलांस मिळावें यांत आपलें हित आहें, तो तिकडचा पक्ष स्वीकारी, या योगेंकरून मात्र या लोकांचें कांहींसें महत्व राहिलें होतें.

या काळीं मराठ्यांत कोणीं स्वहितावांचून प्रजेचें किंवा स्वामीचें हित पाहिलेंच नाहीं. तो प्रकार असा, मोंगलांचे पक्षाचे मराठे व ताराबाईच्या पक्षाचे मराठे जात असतां, जर कधीं गांठ पडली, तर परस्पर मोठा सत्कार होऊन एकत्र त्यांचीं भोजनें होत. आणखी उठून जातां जातां थट्टेनें मुसलमान लोकांप्रमाणें (अलहम्दिल्लाहे) असें ह्मणत, आणि देवासही प्रार्थीत कीं, असा उपयोगीं जो औरंगजेब बादशाह तो बहुत दिवस वांचो.

१९ औरंगजेबानें बहुतेक मोठे मोठे किल्ले घेतल्यावर, तो कितीएक महिने जुंनरास राहिला होता. मग पूर्वेस मराठ्यांनीं असा दंगा केला कीं, करनाटपर्यंत उपद्रव होऊं लागला; ह्मणून त्याच्या निवारणार्थ तो लश्करसुद्धां तेथून निघून विजापुरीं गेला. ते समयीं त्याजवरोबर त्याचा आवडता कामबक्ष नामें पुत्र होता त्याची इच्छा अशी होती कीं, आपण स्वतंत्रपणें विजापुरचें राज्य करावें. या हेतूस्तव त्यानें औरंगजेबास मसलत दिली कीं, मराठे लोकांशीं सल्ला असावा. मग धनाजी जाधवाच्या द्वारें तें सल्ल्याचें बोलणें लाविलें. त्या वेळेस दक्षिणेच्या सहा सुभ्यांतील वसुलापैकीं दाहावा भाग चौथ व सरदेशमुखी यासंबंधें मराठ्यांस औरंगजेब देणार होता, परंतु ते समयीं धनाजीजवळ मराठे लोक फार जमले असत, ते आपण प्रबळ असें जाणून बादशाहापाशीं त्याखेरीज आणखी कांहीं मागूं लागले, तेव्हां त्यानें जाणलें कीं, मराठ्यांची मसलत दगा करावयाची आहे, ह्मणून पहिलें सल्ल्याचें बोलणें करावयास पाठविलेले जे वकील ते माघारें बोलावून नेले, मग तें सर्व काम तसेंच राहिलें.

इकडे करनाटकांत लुटारू फार झाले. त्यांत वांकिण केराचा नाईक मोठा प्रबळ, आणि त्याचा मराठे लोकांशीं अत्यंत स्नेह असे, यास्तव औरंगजेबानें विजापूर सोडून लश्करसुद्धां तिकडे स्वारी केली. ती जागा विशेष मजबूद नव्हती, तीस भुईकोट मात्र होता, तथापि त्या नाईकानें औरंगजेबाचा कांहीं उपाय चालूं दिला नाहीं. वाहेरून धनाजी जाधव मोंगलांस* चैन पडूं देईनासा झा-

* त्या वेळेस मोंगललोक आपल्यामध्यें कधीं घोडा पाणी प्यावयास नेला

ला, तेव्हां औरंगजेब बादशाह यानें जुलफिकारखान वगैरे आपले मोठे मोठे सरदार बोलावून महाप्रयास मांडिला, ते समयीं तो नाईक किल्ला रिकामा टाकून पळाला.

२० इतक्यांत माराठ्यांनीं देशामध्यें बहुत उपद्रव केला. तो असा, रामचंद्रपंतानें पन्हाळा किल्ला व पवनगड घेतला, आणि परशुराम त्रिंबक यानें वसंतगड व सातारा घेतला. तेव्हां ताराबाई पन्हाळ्यावर आपणास राहावयाची जागा करून तेथें राहिली. तेव्हांपासून तिचें मन रामचंद्रपंताविषयीं सुप्रसन्न झालें. इतके किल्ले मराठ्यांनीं घेतले त्यांत सातारा किल्ला घेण्याचा पर्याय असा, पहिला मावळे लोकांचा कारकुनी केलेला आनाजीपंत नामें एक ब्राह्मण होता, तो मोंगलांनीं जिंजी घेतली तेव्हां तेथें बंदींत सांपडला असतां कांहीं युक्तीनें तेथून पळाला; त्याला वाटेनें मोंगलांचे लोक साताऱ्याचे बदलीस जात होते ते भेटले, त्यांस त्यानें कांहीं गोष्टी सांगून व कांहीं गाणें गाऊन त्यांचीं मनें वश केलीं. तेणेंकरून त्यांनीं त्याला आपल्या बरोबर नेऊन त्यास राहायाला जागा साताऱ्यावर दिली, आणि तो तेथें राहिला. त्यानें मोठ्या युक्तीनें मावळे लोक वर घेऊन मग तेथचे सर्व मोंगल मारून टाकिले.

यापुढें सिंहगड व राजगड वगैरे कितीएक किल्ले मराठ्यांनीं मोंगलांपासून घेतले, तो विस्तार विशेष लिहावा असा नाहीं. त्या समयीं औरंगजेब मरण पावला हें मात्र मोठें प्रकरण झालें.

असतां तो पाणी न पीई तर थट्टेनें त्यास ह्मणत कीं, तूं पाणी कां पीत नाहींस, तुला धनाजी पाण्यांत दिसला कीं काय? ते लोक इतकें धनाजीचें भय बाळगीत होते.

२१ तो औरंगजेब फार वृद्ध झाला, आणि त्यापासून मराठ्यांच्या हातीं किल्ले लागले तेणेंकरून मराठे प्रबळ झाले.* यास्तव बादशाह मनांत बहुत खिन्न होऊन संन् सत्राशें सातांत माघारां अहंमदनगरीं आला, आणि पूर्वी वीस वर्षांचे पाठीमागें मोठ्या थाटानें ज्या जागीं उतरला होता त्याच जागीं डेरा दिला, परंतु ते समयीं तें माहात्म्य नव्हतें. तो तेथें त्या डेऱ्यामध्यें येतांच आपल्या जवळच्या लोकांशीं बोलिला कीं, या भूतळावर माझें जें हिंडणें होतें तें आज संपलें, याच जागीं माझा मृत्यु जगदीशानें नेमिला आहे. मग पुढें थोडकेच दिवसांनीं संन् सत्राशें सातांच्या दुसऱ्या महिन्याचे एकविसावे तारिखेस तो तेथेंच मृत्यु पावला. जर कोणी ह्मणेल कीं, औरंगजेबाचे गुण व स्वभाव कसे होते, तर त्यानें समजावें कीं, तो मोठा चतुर असून पापास भीत नसे. ज्याचें अर्थींच लक्ष्य होतें, ज्यानें परमार्थीं चित्त ठेविलेंच नाहीं. ज्यानें आपला लोभीपणा साधूच्या सोंगानें छपविला. असा जो तो प्रथम राज्य करूं लागला तेव्हां त्याची राज्यकारभाराविषयीं दक्षता व त्याची विद्या व ज्ञान व परिपूर्ण संपत्ति असून ज्याचें स्वयें निरिच्छासारिखें वागणें इत्यादि गुण पाहून त्या वेळचे लोक त्याला बहुत मानीत होते. पुढें त्यानें ती वर्तणूक टाकिली तरी त्याच्या पहिल्या आचरणाचें स्मरण लोकांस होतें त्यावरून त्याचा शेवटपर्यंत लोकांत मान राहिला. त्यानें शाहाणपणें-

---

* औरंगजेब लश्करसुद्धां अहंमदनगरीं आला ते वेळीं मराठ्यांनीं त्याला वाटेस गांठलें, तेव्हां त्यांचें व यांचें युद्ध झालें. ते समयीं मोंगलांस युद्ध करितां करितां दमधरवेनासा झाला, तेव्हां ते लढतां लढतांच तेथून पाय काढून अहंमदनगरीं गेले. तेव्हां मराठे असे प्रबळ झाले होते.

करून विजापूरकर व गोंवळकोंडेकर या दोघांचे बळानें पृथ्वींतलीं बंडें मोडावीं तें न करितां तींच राज्यें बुडविलीं, तेणेंकरून बंडें प्रबळ झालीं. हा यापासून राजनीतीविषयीं मोठा प्रमाद घडला.

औरंगजेब निवर्तला ते समयीं त्याचे पुत्र तिघे होते. एक सुलतान माजूम, एक आजिमशाह, एक कामबक्ष. यांतला सुलतान माजूम उत्तरेकडे काबुल मुलखीं अधिकार करीत होता; अजिमशाह बाप मेल्याचे पूर्वी त्याजवळ येऊन राहिला होता; आणि ते समयीं कामबक्ष, बादशाहानें विजापुरीं पाठविला होता. मग बादशाह मरण पावला त्या समयीं आजिमशाह जवळ होता, यास्तव बादशाहाचें तें सारें सैन्य त्याचे स्वाधीन झालें. जुलफिकारखान तर मुलखांत उपद्रव करणारे जे धनाजी वगैरे मराठे यांच्या पाठीस लागला असे. तो औरंगजेब मेल्याचें वर्तमान ऐकतांच तत्काळ त्यांस सोडून आजिमशाहास जाऊन मिळाला.

भाग बारावा.

सन् सत्राशें सातांपासून सन् सत्राशें वीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ पूर्वी मोंगलांनीं रायगड घेतला ते समयीं तेथें संभाजीचा पुत्र व स्त्री सांपडलीं, तीं यांनीं बादशाहाकडे नेलीं, असें मागें लिहिलें; तीं उभयतां औरंगजेबानें आपल्या कुटुंबाच्या माणसांत ठेविलीं. यांवर बादशाहाची कन्या बेगमसाहेब अत्यंत प्रीति करूं लागली, आणि त्या पुत्राला सारावेळ आपणाजवळ बाळगीत

असे. तेथें औरंगजेब येई तेव्हां त्या मुलास पाहून बहुत संतुष्ट होत्साता त्याच्या बापाचा चोरटेपणा मनांत आणून त्याला सावाच्या नावें शाहू ह्मणून थट्टेनें हाका मारी. मग तो मोठा झाला तरी त्यानें आपलें तेंच नांव चालविलें. पुढें औरंगजेबानें त्या मुलाचीं दोन लग्नें केलीं. तो एक संबंध शिंदकेरच्या जाधवाचे कन्येशीं, दुसरा कण्हेरखेडचे पाटील शिंदे यांचीं कन्या तिशीं. मग बादशाहानें उभयतां जाधव व पाटील यांचा सन्मान करून त्यांस पदवीस चढविलें. शाहू यास अक्कलकोट व इंदापूर व नेवासें व सुपें हीं जहागीर करून दिलीं. याशिवाय आपल्या कमरेची एक तरवार व दुसऱ्या दोन तरवारा दिल्या; त्यांत एक शिवाजीजवळ भवानी नामें पहिली तरवार होती ती, व दुसरी आपसुलखानाची शिवाजीनें त्यास दग्यानें मारून घेतलेली, या दोन्ही रायगडीं सांपडलेल्या होत्या, अशा तीन झाल्या, त्या अद्यापि साताऱ्याच्या राजाजवळ आहेत. पुढें औरंगजेब बादशाह मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र आजिमशाह, सुलतान माजूमनामा आपला भाऊ याशीं युद्ध करावयास जात होता, तेव्हां त्या आजिमशाहानें त्या शाहूला आपल्या बरोबर नर्मदेच्या उत्तरेस नेलें.

मोंगलांचें लश्कर देशांतून उठून गेलें तें ताराबाई व तिचे अष्टप्रधान यांस मोठें हितावह झालें. तें असें, पुण्याचा फौजदार लोदीखान यास धनाजी जाधवानें जिंकून त्यापासून चाकण किल्ला घेतला, आणि जे इतर मराठे सरदार होते ते मोंगलांच्या मुलखीं उपद्रव करीतच होते. हें वर्तमान आजिमशाहास कळलें, तेव्हां त्यानें जुलफिकारखानाच्या मसलतीनें दंगा न व्हावा अशा बेतानें शाहूची

आई व वायका यांस जामिनकीस ठेवून घेऊन शाहूस सोडिलें. त्या वेळेस त्यानें बादशाहाजवळ कबूल केलें कीं, जर मी राज्यपदवी पावलों तर तुमच्या आज्ञेंत वागेन, त्यावरून आजिमशाहही बोलिला कीं, तूं जर तसा वागलास तर तुझ्या बापानें घेतलेला विजापुरचा मुलूख तो व भीमा आणि गोदावरी या दोहोंमध्यें जितका मुलूख आहे त्यांतील कांहीं तुला देईन. असा नेम ठरवून आजिमशाहानें शाहूला निरोप दिला.

२ तो शाहू तेथून मुक्त झाला, नंतर त्यानें दोन मराठे सरदार वराड व खानदेश यांत अधिकारी होते त्यांस निरोप पाठविला कीं, मी तुह्मांकडे येतों, तुह्मी मला अनुकूळ व्हावें. असें त्याचें सांगणें जातांच ते येऊन शाहूला भेटले, तेव्हां त्यानें ते वश करून घेतले. यानंतर हैबतराव निंबाळकर व नेमाजी शिंदा वगैरे कितीएक मराठे सरदार त्यास तसेच अनुकूळ झाले. मग शाहूनें ताराबाईला पत्र लिहिलें कीं, मी आपल्या जागीं येतों, माझें पद माझे स्वाधीन करावें. तेव्हां ताराबाईच्या मनांत त्यास तें पद द्यावें असें नव्हतें, ह्मणून ती ह्मणे कीं, हा शाहू नव्हे, हा कोणी तोतया असेल; आणि तिनें आपले अष्टप्रधान मिळवून त्यांपासून शपथ करविली कीं, आह्मी तुझ्या पुत्राचा पक्ष स्वीकारूं. इकडे शाहूच्या मनांत अगोदर असें होतें कीं, ताराबाईनें हा शाहू नव्हे असें जें ठरविलें आहे तें लोकांच्या मनांतील जावयाकरितां कांहीं दिवस गोदावरीच्या कांठीं राहून आपण शाहू खरा असें लोकांस कळवावें; परंतु त्याजवळ पंधरा हजार फौज जमली यास्तव तो युद्धासच निघाला. तिकडून ताराबाईकडचे प्रितिनिधि व धनाजी जाधव

हेही सैन्य घेऊन निघाले, तें वेळेस रयतेचें चित्त ताराबाईकडेसच होतें याकारितां शाहूचें लश्कर वाटेनें येत असतां कोणे एके गांवीं त्यावर तेथचे गांवकरी यांनीं तोफांचे वार केले, तेव्हां तो गांव त्यानें लढून घेतला. तें युद्ध होत असतां त्या गांवांतून कोणी एक बायको आपला मूल कडेवर घेऊन बाहेर निघाली ती शाहूचे समूर जाऊन त्यापुढें मूल ठेवून बोलिली कीं, मी हा आपला मूल तुमच्या सेवेस अर्पिला. तो शाहूनें घेऊन त्या जागीं आपणास प्रथम जय प्राप्त झाला म्हणून त्या मुलाचें* नांव फत्तेसिंग ठेविलें, आणि त्यास भोंसले असें आपलें उपनांव दिलें. नंतर तोच अक्कलकोटचा राजा केला. तो फत्तेसिंग अक्कलकोटकर भोंसले यांचा मूळ पुरुष होय.

२ शाहूचें व ताराबाईचें लश्कर यांची एकत्र गांठ पडतांच शाहूचें व धनाजीचें कांहीं बोलणें होऊन असा निश्चय ठरला कीं, समयविशेषीं धनाजी शाहूचा पक्ष स्वीकारील. मग त्या दोहों सैन्यांची पुण्याचे उत्तरेकडे पंधरा कोसांवर लढाई झाली. त्यांत प्रतिनिधि होता त्यानें पाहिलें कीं, धनाजी तत्पक्षी झाला, तेव्हां तो आपले लोक एकीकडे निराळे जमवून साताऱ्याकडे पळाला. मग शाहू व धनाजी भिळून त्यांनीं चंदन व वंदन हे दोन्हीं किल्ले घेतले. तेथें ताराबाईकडच्या कितीएका सरदारांचीं मुलें माणसें सांपडलीं तीं त्यानें बंदींत ठेविलीं. नंतर पुढें जाऊन सातारा किल्ला घेतला. तो असा, तेथें एक मुसलमान सरदार होता त्यानें युद्ध न करितां तेथचा अधिकारी ब्राह्मण असे त्यास कैद करून किला त्यास दिला.

* त्या मुलाचें पहिलें उपनांव लोखंडे होतें.

हें वर्तमान सन् सत्राशें आठांत घडलें. तो शाहू साता-
ऱ्यास पोंचतांच त्यानें आपली गादी स्वीकारिली, आणि
आपणास मराठ्यांचा राजा ह्मणवूं लागला. आपखी त्यानें
गदाधर प्रल्हादास प्रतिनिधि करून वहिरोपंत पिंगळा पेश-
वा केला. सेनापति धनाजी जाधव होताच, त्याला प्रां-
तांतील वसूल जमा करावयाचें काम सांगितलें. त्या वेळेस
दंग्यामुळें मुलखाची लावणी नीट झाली नव्हती. ह्मणून
जेथें सांपडे तेथें कांहीं घेत, भरवसूल उत्पन्न होईना. त्या
कामावर धनाजीनें दोन कारकून ठेविले; एक आवाजी
पुरंदऱ्या, सासवडचा कुळकरणी, आणि दुसरा श्रीवरधनाचा
कुळकरणी, त्याचें नांव वाळाजी विश्वानाथ भट, तोच पुढें
पेशवा झाला. तें श्रीवर्धन चौलप्रांतीं आहे.

४ इकडे मोंगलांकडे काय काय वर्तमान झालें तें प्रक-
रण असे, सुलतान माजूम व आजिमशाह हे दोघे आग्ऱ्या-
जवळ लढले, त्या युद्धांत सुलतान माजूम जय पावला, आ-
णि आजिमशाह व त्याचे दोन पुत्र व कितीएक मोठे मोठे
सरदार मरण पावले. कामबक्ष तर बादशाह मेल्यावर
आपणास आपणच बादशाह ह्मणवूं लागला. तेव्हां मोंगल
व कितीएक मराठे लोकही त्यास अनुकूळ होते, परंतु त्या-
ची वृत्ति ठीक नाहीं असें पाहून त्या लोकांनीं पुढें त्याचा
पक्ष सोडिला. सुलतान माजूम तर जय पावला असतांही
उत्संखळ न होतां मोठ्या धिमेपणानें दक्षिण जिंकावयास
निघाला. तो आपला भाऊ कामबक्ष यास विजापूर व हैद-
राबाद या दोहों संस्थानांचीं बादशाही देणार होता, परंतु तो
तें कांहीं ऐकेना, आणि युद्धास सिद्ध झाला. तेव्हां सुल-
तानानें त्यावर जुलफिकारखान पाठविला. तो व कामबक्ष

उभयतां हैदराबादेजवळ लढले, त्या युद्धांत कामबक्ष मेला.

तो जुलफिकारखान आग्र्याजवळचे लढाईंत आजीमशाह याच्या लश्करांत होता, यानें त्या वेळेस मोठें शौर्य केलें. शेवटीं आजीमशाहाचा अगदीं नाश झाला तेव्हां तो युद्ध टाकून निघून गेला, त्यावरून मग सुलतान माजुमानें त्याला बोलावून आणून सर्व दक्षिणेचा अधिकार त्यास दिला, आणि मीरउल्अमराम असें त्याचें नवें नांव ठेविलें. असा त्यास सुलतान प्रसन्न झाला ह्मणून तो सुलतान माजुमाकडचा झाला. तो जुलफिकारखान हैदराबादचे लढाईस गेला ते समयीं शाहूराजानें त्याचे कुमकेस फौज पाठविली. तोही शाहूचें इष्ट चिंतीत असे. त्यानें बादशाहास असें समजाविलें कीं, जर तुह्मी शाहूला अनुकूळ व्हाल तर तो आपल्या प्रजेमध्यें मान्य होईल, तेणेंकरून आपलें हितच घडेल. त्यावरून बादशाह शाहूला दक्षिणेच्या सरदेशमुखीची सनद द्यावयास सिद्ध झाला. मराठे पहिले सरदेशमुखी बळेंच करीत होते, परंतु जुलफिकारखानाच्या बोलण्यावरून बादशाह शाहूला त्या अधिकाराची सनद देत होता, तेव्हां ताराबाईच्या वकिलांनीं बादशाहाच्या वजिरास समजाविलें कीं, ताराबाईचा पुत्र मुख्य धनी, यास्तव सुलतानानें ताराबाईचा पुत्र शिवाजी याचे नांवें सनद तयार मात्र केली, आणि असा नेम केला कीं, तूर्त सनद द्यावयाची नाहीं, उभयतां लढून जो मुख्य ठरेल त्यास देऊं.

याच वर्षीं पर्जन्यकाळीं शाहूनें ताराबाईशीं युद्ध करावयास चंदन व वंदन एथें लश्कर तयार करून ठेविलें. मग दसरा झाल्यावर लढाईची सिद्धता केली तोंच प्रथम पन्हाळा व विशाळगड हे दोन्ही किल्ले शाहूच्या स्वाधीन

झाले. मग तो रांगणा किल्ला घ्यावयास गेला, तेथें ताराबाई होती ती, शाहूजवळ आलाअसें समजून तेथून पळून मालवणास गेली. तिच्या पाठीमागें तेथचा किल्लेकरी रांगणा किल्ला देईना, ह्मणून युद्धाचा उद्योग मांडिला. तोही सिद्धीस जाईना. कांकीं, तो किल्लेकरी मोठा शूर होता, आणि पर्जन्यकाळही पुढें समीप आला होता, याकरितां शाहू तेथून निघून कोल्हापुरीं गेला. यावर पाऊसकाळ गेल्यानंतर पुनः तो उपक्रम निघाला होता, परंतु मोंगलांच्या कांहीं सांगण्यावरून त्याला ताराबाईस जिंकणें अवश्यक पडलें नाहीं. त्या बोलण्याचा प्रकार असा, ज्या समयीं सुलतान माजूम माघारां हिंदुस्थानांत गेला व त्याजवरोवर जुलफिकारखान-ही जावयास निघाला, त्या समयीं त्यानें आपल्या अधिकारावर दाऊदखानपनी नामें दुसरा एक मुसलमान ठेवून त्याला दक्षिणेचा सर्व अधिकार देऊन त्याखेरीज वऱ्हाणपूरचाही अधिकार दिला. आणि शाहूच्या पक्षाचे जे मराठे त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मांस दाऊदखान प्रतिवर्षीं वसुलापैकीं चतुर्थांश देत जाईल. त्यावरून अर्थात् ताराबाईचें स्वामित्व नाहीं असें सिद्ध झालें ह्मणून शाहू समजला.

५ संन् सत्राशें नवांच्या समाप्तीस शाहू कोल्हापूर सोडून माघारां साताऱ्यास आला. मग त्यानें आपणास दोन बायका केल्या, एक शिरके यांच्या कुळाची व दुसरी मोहियांची. त्याच्या पहिल्या दोघी स्त्रिया दिल्लींतच होत्या. मग पुढें थोडक्या दिवसांत त्यांतली एक शिंद्यांची कन्या ती मेली. धनाजी जाधव यास फार दिवस बरें वाटेनासें होऊन तो कोल्हापुराहून माघारां साताऱ्यास येत होता तों वाटेनें वारणेचे कांठीं त्याच वेळेसच मृत्यु पावला. त्याज-

बरोबर बाळाजी विश्वनाथ श्रीवरधनकर होता, तो त्याच्या शरीरास बरें नाहींसें होतांच त्याचा सर्व अधिकार आपण संभाळूं लागला. तेव्हां धनाजीचा पुत्र चंद्रसेन जाधव व कितीएक त्याचे पदरचे ब्राह्मण ते त्याविषयीं द्वेष करूं लागले.

६ तो शाहू कोल्हापूर सोडून साताऱ्यास येतांच पन्हाळ्याच्या हवलदाराशीं व ताराबाईकडील मनुष्याशीं कांहीं बोलणें झालें त्यावरून आणि पुढें सांवत यांच्या साहाय्येंकरून ताराबाई मालवणाहून निघून पन्हाळ्यास आली. ती तेथें येऊन पोंचतांच त्या हवलदारानें किल्ला तिच्या स्वाधीन केला. मग ती माघारी मालवणास न जातां कोल्हापूरच आपलें संस्थान करून तेथें राहिली. ते समयीं रामचंद्रपंत व शंकराजी नारायण हे दोघे तिच्या पक्षाचे होते. त्यांत शंकराजी नारायण हा सचिव, त्याच्या मुलखांत शिवाजी प्रथम राज्य करूं लागला म्हणन मराठे लोक यांस असें वाटे कीं, हें आपल्या राज्याच्या आरंभाचें मूळ ठिकाण होय. यास्तव शाहूलाही तो मुलूख घ्यावयाचें काम आधीं करावें लागलें. याकरितां त्यानें पुण्याहून लश्कर पाठवून पहिल्यानें राजगड घेतला. याशिवाय जे त्यांचे दुसरे किल्ले राहिले होते त्यांतून सामान फार भरलेलें होतें, आणि शिबंदीसही मावळे लोक बहुत असत, म्हणून ते आसाध्यसे समजून तें काम टाकिलें. असें असतां शाहूला कोणीं वर्तमान कळविलें कीं, साचवपंतानें ताराबाईचा पक्ष स्वीकारीन म्हणून शपथ वाहिली, तेणेंकरून सचिवपंतास मोठा पश्चात्ताप होऊन त्यानें सन्यास घेऊन जळसमाधि घेतली. हें वर्तमान सन् सत्राशें बारांच्या पहिल्या महि-

न्यांत घडलें. त्याच महिन्यांत ताराबाईचा पुत्र शिवाजी यास देवी येऊन तो मेला. तेव्हां रामचंद्रपंत यानें ताराबाईला राज्यकार्यांतून काढून राजसबाईचा पुत्र संभाजी यास शिवाजीचे जागीं स्थापून मोठ्या दक्षतेनें आपण कारभार करूं लागला.

सचिवपंत मेला, हें शाहूस हर्षास्पद होऊन करवीरांतील ताराबाई वगैरे यांस विघ्न झालें. शाहूनें चतुरपणानें, आपला भलेपणा व धर्मीपणा लोकांत प्रकट व्हावा याकरितां ते वेळेस नारोशंकर नामें त्या सचिवाचा पुत्र दोन वर्षांचा असतां त्याच्या नांवें सचिवपणाचीं वस्त्रें पाठवून त्याच्या कारभाऱ्याचे हातून तें काम घेऊं लागला.

त्याच्या अशा आचरणानें सचिव आज्ञेंत वागूं लागला, परंतु प्रतिनिधि वागेना. तो वश झाला पाहिजे म्हणून शाहूनें उद्योग केला. तो असा, त्यानें अगोदर परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि याला कैदेंतून सोडिलें, नंतर आपला प्रतिनिधि गदाधर प्रल्हाद यास दूर करून त्याचे जागीं त्या परशुराम त्रिंबकास नेमीत असतां त्यानें त्या अधिकारीं आपला पुत्र योजिला. त्यानें विशाळगडीं जाऊन त्याचा सारा मुलूख त्याचे हातीं लागतांच ताराबाईचा पक्ष स्वीकारला. तेव्हां तिनें तो कोल्हापुरचा प्रतिनिधि केला. असें होतांच शाहू समजला कीं, हें कृत्रिम परशुराम त्रिंबकाचेंच असेल, याकरितां त्यास पुनः कैदेंत ठेवून जिवानिशीं मारावें असें शाहूच्या मनांत होतें, परंतु त्याजवळचे कारभारी यांनीं त्यास असें समजाविलें कीं, जर तुम्ही यास माराल तर लोकांचें मन तुम्हावरचें उतरेल, त्यास, जरी त्याचा अन्याय असला तरी न मारावें हेंच योग्य, तें शाहूच्या विचारास येऊन त्यास कैदेंत ठेविलें.

७ दिल्लीच्या दरबारांत कांहीं प्रकरणीं व्ययय आला ह्मणून दाऊदखानाला दक्षिणेचा अधिकार टाकून गुजराथेंत जावें लागलें. यास्तव मोंगल व मराठे यांचा तह होऊन मोंगल मराठ्यांस चौथ व सरदेशमुखी यासंबंधें जें देत होते त्यांतही कांहीं अंतर पडलें, ह्मणून शाहूनें चंद्रसेन जाधव सेनापति यास मोंगलांच्या मुलखांतून तो चौथ व सरदेशमुखी व घासदाणासंबंधें ऐवज जमा करून आणावयाकरितां फौज देऊन पाठविलें. त्याबरोबर त्याच्या बापाचा कारकून बाळाजी विश्वनाथ देखरेख करावयास दिला. त्या दोघांचें वैमनस्य पूर्वी धनाजीला समाधान नाहींसें झालें तेव्हांपासूनच पडलें होतें, मग या चौकशींच्या निमित्तेंकरून फारच द्वेष वाढला. नंतर कोणएके दिवशीं बाळाजी विश्वनाथाचे स्वार हरणाचे पाठीस लागले असतां त्यांशीं जाधवाच्या स्वारांचा कांहीं कलह उत्पन्न होऊन जो त्यांचा द्वेष गुप्त होता तो प्रगट झाला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ आपला जीव रक्षावयाकरितां पळाला, तो सासवडांत सचिवाचा कारभारी होता त्याजवळ जाऊन त्याचें बहुत आर्जव करून पुरंदर किल्ल्यावर आपणास आश्रय मागूं लागला. त्यानें जाधवाच्या भयेंकरून त्यास किल्ल्यावर चढूं दिलें नाहीं. त्या वेळेस त्याचे पाठीस लागलेले जाधवाचे स्वारही त्याचे दृष्टीस पडले. तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र बाजीराव आणि चिमणाजी व थोडकेसे लोक त्याबरोबर होते ते समूरच्या खोऱ्यांत पांडवगड आहे त्या ठिकाणीं जावयाचा विचार करून कांहींसे तिकडे गेले, तेथेंही जाधवाचे लोक त्याचा शोध करीत होते तें त्यास उमगले. मग थोडके दिवस कोठें

तरी दडून राहिले. त्यांत एक पिलाजी जाधव, एक दु-
मालानामा असे दोघे मराठे होते, त्यांनीं कबूल केलें कीं,
आह्मी आपल्या भावाबंदांकडचे कांहीं शिपाई जमा करून
आणून तुह्मांला पांडवगडास पोंहचवून देऊं, आणि प्रसंग
पडल्यास या कार्याकरितां मरून जाऊं. अशी शपथही दिली.
नंतर त्यांनीं त्याप्रमाणें लोक मिळविले, आणि बाळाजी वि-
श्वनाथास घोड्यावर नीट बसतां येत नव्हतें, असें असतांही
त्यास घोड्यावर बसवून दोहीं बाजूंनीं माणसांकडून धरवून
जाधवाच्या लोकांशीं वाटेनें लढत लढत त्याला पांडवगडीं
पोंचविलें. तेथें किल्लेकरी होता त्यानें शाहूचे आज्ञेस्तव त्याचें
संरक्षण केलें. तेव्हां चंद्रसेन जाधव यानें त्या किल्लेकऱ्यास
फार निकड लाविली कीं, याला लवकर माझे स्वाधीन कर,
नाहीं तर मी शाहूचा पक्ष टाकीन. तेव्हां शाहूनें हैबत-
राव निंबाळकर सरलश्कर अहंमदनगरीं होता त्याला साता,
त्यास बोलाविलें, आणि पांडवगडास लिहून पाठविलें कीं-
बाळाजी विश्वनाथाला जाधवाचे हातीं देऊं नये. नंतर जा-
धवास कळलें कीं, हैबतराव फलटणास येऊन पोंचला,
तेव्हां तो पांडवगड सोडून देउरास गेला. तेथें हैबतराव
निंबाळकर आणि चंद्रसेन जाधव या उभयतांच्या लश्क-
रांची गांठ पडून मोठें युद्ध झालें, त्यांत जाधव पराभव
पावून कोल्हापुरास गेला. त्याजबरोबर सरजेराव
घाटगा होता, त्याचे वडिलांचे वेळेचें कांहीं वतन कागल-
प्रांतीं होतें त्याची सनद त्यास राजसबाईचा पुत्र संभाजी यानें
त्या वेळेस दिली. त्यापुढें घाटगे व जाधव उभयतां मि-
ळून चेनकुलिचखान नामें दक्षिणेचा नवा अधिकारी झा-
ला होता, त्याचे भेटीस निघून गेले. त्यानें जाधवाचा

सन्मान केला, आणि आपल्या चाकरीस राहावयास सांगितलें. तें त्यानें मान्य केलें म्हणून त्याचे जवळच्या लोकांच्या पोषणार्थ वाळकी शहरसंबंधें मोठा मुलूख जहागीर करून दिला. याप्रमाणें संन् सत्राशें तेरांत घडलें.

८ ते वेळेस मोंगलांत जें वर्तमान झालें, तें असें. सुलतान माजूम संन् सत्राशें बारांत मेला तेव्हां त्या तक्ताच्या आधिपत्याविषयीं त्याचे पुत्र भांडूं लागले. त्यांत कोणासही तें प्राप्त न होतां तेथें दोघे सैयद होते ते मोठे शूर असत, एकाचें नांव अबदुलखान, दुसऱ्याचें हुसेन अलीखान, त्यांनीं सुलतानमाजुमाचा नातू (पुत्राचा पुत्र) फेरुकशेर होता तो तक्ताधिपति केला. त्याच कलहांत जुलफिकारखानाचें डोकें मारिलें. नंतर दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान याची बदली होऊन त्या जागीं चेनकुलिचखान याची योजना झाली. त्यांत विशेष हाच कीं, तो चेनकुलिचखान दक्षिणेच्या अधिकारीं मोठा विख्यात झाला. तोच हैदराबादेचे तक्ताधिपतींचा मूळपुरुष. तो मोठ्या पदवीस चढला तो असा, त्याचा बाप गाजीवदीन नामा, त्याचें पूर्वीचें नांव मीरकमरुअदीन, तो तरुण होता तेव्हांच औरंगजेबानें चेनकुलिचखान असें त्याचें नवें नांव ठेवून त्याला पांच हजार स्वारांची मनसब, आणि विजापुरची सुभेदारी दिली. पुढें औरंगजेब मेल्यावर फेरुक्शेराच्या स्थापनाविषयीं त्या सैयदांस कुलिचखानानें मदत केली. त्याचा आणि जुलफिकारखानाचा द्वेष होता, म्हणून फेरुक्शेर यानें हा आपला हितकर्ता असें जाणून त्याला जुलफिकारखानाचा अधिकार दिला, आणि त्याच्या नांवास निजामउल्मुलुख असें पद जोडिलें. यावरून असें

दिसतें कीं, एकाचा द्वेष करणारे असे जे दोघे ते परस्परें एकमेकांचे मित्र होतात. याप्रमाणें गरीब व संपन्न यांची रीति सारिखीच आहे.

९ जाधव सेनापति व घाटगे हे उभयतां चेनकुलिचखानाकडे गेले, त्यांचे बरोबर रंभाजी निंबाळकर नामें तिसरा एक मराठा गेला होता, तो थोडक्या दिवसांत मोठा विख्यात होऊन रावरंभा असें नांव पावला.

दक्षिणेचा अधिकारी निजामउल्मुल्ख औरंगाबादेस जाऊन पोंचला, त्यानें त्या समयीं शाहूचा हैबतराव निंबाळकर सरलश्कर याच्या उपद्रवाचे नाशासाठीं फौज पाठविली. तें वर्तमान ऐकून हैबतराव सरलश्कर गोदावरीचा कांठ सोडून भीमातिरीं गेला. त्याच्या मदतीस शाहूनें बाळाजी विश्वनाथ याजबरोबर सैन्य देऊन त्याच्या नांवास सेनाकृत असें नवें पद जोडून पाठविला. तो हैबतराव सरलश्करास भेटतांच उभयतांचा विचार ठरला कीं, पुरंदर किल्ल्याजवळ जाऊन मोंगलांच्या लश्कराची वाट पाहत राहावें. नंतर त्याप्रमाणें केलें असतां पुरंदराजवळ युद्धप्रसंग होऊन मराठे आपला जय झाला असें म्हणूं लागले, परंतु त्यांचें लश्कर तेथून मागें हटून सासप्याच्या घाटाजवळ गेलें. ते समयीं मोंगलांच्या लश्करांत रंभाजी निंबाळकर मराठा व त्याचे लोक होते त्यांनीं लढाई झाल्यावर पुणेपरगणा घेतला. त्यावरून निजामउल्मुलुखानें त्यास पुण्याजवळच जहागीर दिली. यानंतर शाहूचा आणि मोंगलांचा कांहीं तह होऊन मोंगल माघारें औरंगाबादेस गेले.

१० या वेळेस दक्षिणेच्या राज्याची फार अव्यवस्था झाली. ती अशी, कोणी सरदार शाहूकडचे, आणि को-

णी संभाजीकडचे, असे दोन पक्ष होऊन आगखी जो कोणी वळाढ्य मराठा असे तोही स्वतंत्रपणेंच वागे. असा स्वसत्तेनें वागणारा एक दमाजी थोरात नामें सरदार रामचंद्रपंताचे पदरचा होता तो पाटसेजवळच्या हिंगणगांवची गढी नीट करून त्याच्या आसमंतात वीस कोशांपर्यंत सत्ता करीत असे. त्याचा स्वभाव द्वाड होता. अद्यापि मराठे लोकांत त्याची कथा अशी आहे कीं, त्यानें कोगेएके समयीं बाळाजी विश्वनाथाशीं बेलभंडार करून अभयवचन दिलें असतां पुढें प्रसंगीं असें उत्तर केलें कीं, भंडार ह्मणजे हळद, ती आह्मी नित्य खात नाहीं! तसाच बेल ह्मणजे झाडाचीं पानें, तीं माझें काय करतील?

दुसरा एक स्वतंत्रपणा करणारा उदाजी चव्हाण नामें बत्तीस शिराळ्याच्या गढींत असे. त्यानें असा उपद्रव केला कीं, शाहूला त्याच्या नाशासाठीं शिराळें व वराड यांची चवथाई द्यावी लागली. त्या दोघांखेरीज दुसरेही कितीएक लहान मोठे मराठे होते ते आपणांस संभाजीचे पक्षाचे ह्मणवीत. त्यांत कान्होजी आंग्राही होता. त्याचे हातीं सांवताचे वाडीपासून मुंबईपर्यंत मुलूख असतांही तो कल्याण परगणा घ्यावयाचा उद्योग करीत होता. त्या संकट समयीं बाळाजी विश्वनाथानें शाहूशीं मसलत केली कीं, या वेळेस मोठा पराक्रम केला पाहिजे, नाहीं तर राज्य बुडेल. त्यास आधीं दमाजी थोरात जिंकावा, असा बेत होऊन तो सैन्य घेऊन निघाला. त्यास थोरातानें कांहीं तहाचें बोलणें करावयाचें ह्मणून बोलाविलें, मग दग्यानें तो बाळाजी विश्वानाथ व त्याचे दोघे पुत्र एक बाजीराव व एक चिमणाजी व त्याचा मित्र आबाजी पुरंदऱ्या इतके

धरून बंदींत ठेविले. नंतर यांस सोडावयाकरितां बहुत द्रव्य मागूं लागला, आणि फार छळ केला, तो यांनीं सोशिला; तेव्हां शाहूनें यांच्या मुक्ततेसाठीं भुर्दंड भरल्याप्रमाणें द्रव्य देऊन यांची सुटका केली. उपरांत सचिवपंतास आज्ञा दिली कीं, तुह्मीं थोरातास जिंकावें. तेथें जाऊन युद्ध केलें तेव्हां थोरातानें सचिव व त्याचा मुलालीक हे उभयतां धरून हिंगणगांवच्या किल्ल्यांत कैद केले.

इकडे साताऱ्यास शाहूनें फौजेच्या दोन टोळ्या तयार केल्या, त्यांत एकीकडे बहिरोपंत पिंगळा पेशवा नेमिला, यांनें कोंकणांत जाऊन कल्याण परगणा रक्षावा; दुसरा बाळाजी विश्वनाथ यानें शंभुमहादेवाच्या डोंगराकडे उपद्रव करणारा जो कृष्णराव खटांवकर यावर जावें, असा हुकूम केला. तो ब्राह्मण असा धीट झाला होता कीं, जो शाहूच्या लश्करावर औंदापावेतों चालून आला. त्याचा बाळाजी विश्वनाथानें अगदीं पराभव केला असतां शाहूनें तो शरण आलासा पाहून त्याच्या अन्यायाची क्षमा केली, आणि खटाव गांव त्यास इनाम करून दिला; तो अद्यापि त्याचे वंशींचे पुरुष अनुभवितात. त्या लढाईंत बाळाजी विश्वनाथ जय पावला, त्याचें मुख्य कारण परशुराम त्रिंबकाचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव यानें मोठें शौर्य केलें तो ज्या वेळेस निघाला त्या वेळेस त्याच्या बापानें त्याला साताऱ्यांतच सांगितलें कीं, तुझ्या बडील भावानें दगाकरून ताराबाईचा पक्ष स्वीकारला, तेणेंकरून हा एवढा अनर्थ झाला, त्यास जर तूं या वेळेस मोठें शौर्य करिशील, तरच माझी एथून सुटका होईल. असें त्यास पित्याचें सांगणें होतें ह्मणून तो मनापासून लढला. त्यावरून शाहू

प्रसन्न होऊन त्याच्या बापाला सोडून त्याची प्रतिनिधीपणाची पदवी पुनः त्यास दिली.

११ बहिरोपंत पिंगळा आंग्र्यावर गेला होता, त्याची व आंग्र्याची लढाई कोंकणांत झाली. त्या लढाईंत आंग्र्यानें तो बहिरोपंत धरून कैदेंत ठेविला, आणि शाहूचे किले लोहगड व राजमाची हे दोन्ही घेतले. आणखी लोकांत वर्तमान उठविलें कीं, आतां सातारा घ्यावयास जाणार. तेव्हां शाहूनें आपले सर्व लोक साताऱ्याजवळ जमा केले, यांचा मुख्य बाळाजी विश्वनाथ केला. तो आंग्र्याचा पराक्रम जागत होता, ह्मणून युद्धापेक्षां तह करावा हेंच चांगलें असें समजून त्यानें आंग्र्याशीं तह केला. तो प्रकार असा, शाहूनें मोठे अवघड असे* दाहा किले आणि अंमळसे सवघड असे सोळा किले व त्यांसंबंधें गांवें दिलीं. याखेरीज त्यास लढाऊ गलबतांचें मुख्यत्वही दिलें. आणि त्यांचें पूर्वीचें नांव सरखेल असें होतें तें तसेंच स्थापिलें. आंग्र्यानें बहिरोपंत पेशवा सोडावा, आणि राजमाची खेरीज जे शाहूचे किले घेतले ते परत द्यावे, आणि शाहूचा पक्ष धरावा, संभाजीचा धरूं नये, असें ठरलें.

१२ याप्रमाणें शाहूचा व आंग्र्याचा तह होऊन शाहूचा मुलूख आंग्र्यानें माघारा दिला. त्यांत आंग्र्याबरोबर कांहीं मुलूख शिंद्यानें घेतला होता तोही शाहूकडे गेला. त्यावरून शिंदी आंग्र्याशीं लढूं लागला, तेव्हां आंग्र्याचे कुमकेस बाळाजी विश्वनाथ गेला. मग ते शिंद्याच्या मुलखांत शिरले तेव्हां तो लवकरच शरण आला.

* खांदेरी, कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, जयगड, देवदुर्ग, कनकदुर्ग, फत्तेगड, उंचितगड, आणि यशवंतगड.

असें उत्कृष्ट कार्य करून बाळाजी विश्वनाथ माघारा शाहूकडे साताऱ्यास सन् सत्राशें चवदांत गेला. तेव्हां शाहूनें त्याचा मोठा मान करून त्याला पेशवाई दिली; आणि त्या बाळाजीचा मित्र आवाजी पुरंदऱ्या तो त्याचा मुतालीक केला, आणखी रामचंद्रपंतभानू* यास पेशवा याची फडणिशी दिली; पहिला पेशवा बहिरोपंत पिंगळा तो दूर केला.

१३ चंद्रसेन जाधव सेनापति यानें शाहूचा पक्ष टाकिल्यापासून तें पद मानाजी मोऱ्यास दिलें; परंतु तो तादृश नव्हता ह्मणून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व हैबतराव निंबाळकर हे उभयतां पुनः थोरातास जिंकावयाकरितां गेमिले. ते समयीं बाळाजी विश्वनाथास विचार पडला कीं, जर आह्मी एथें युद्ध प्रसंग केला तर तो थोरात सचिवपंताला मारून टाकील, हें एक भय व सचिवाची मातुश्री येसूबाई इनें बाळाजीची फार प्रार्थना केली होती, यास्तव त्यानें थोरातासीं कांहीं युक्तीचें बोलणें करून आधीं सचिव सोडविला, नंतर युद्ध केलें. तेव्हां थोरातास तें लश्कर मोठें ह्मणून मैदानांत लढवेना याकरितां तो किल्ल्यांत जाऊन लढूं लागला. मग ते तोफा लावून किल्ल्याचा तट पाडून आंत शिरले; आणि थोरातास कैद करून किला पाडून अगदीं नाहींसा करिते झाले. येसूबाईनें आपला पुत्र सुखी झाला असें पाहून बहुत उपकारी होऊन पुणे परगण्यांत जितके सचिवपंताचे हक होते तितके सारे बाळाजी विश्वनाथास दिले. ते वेळेस बाळाजीच्या कुटुंबाचीं माणसें सासवडांत होतीं. या देण्याघेरांज जो संकटसमयीं फार

* रामचंद्रपंतभानु नानाफडनिसाचा मूळ पुरुष होय.

उपयोगीं पडणारा, अयंत सुदृढ, असा जो पुरंदर किल्ला तो समयविशेषीं मुलांमाणसांच्या संरक्षणासाठीं दिला. तो शाहूचे आज्ञेवांचून देववेना ह्मणून बाळाजीनेंही शाहूला हेंच निमित्त समजाविलें कीं, समयीं हा किल्ला आमच्या माणसांच्या रक्षणास उपयोगीं पडावा, त्यावरून शाहूनें किल्ला पेशव्यास द्यावा ह्मणून आज्ञा दिली. तो शाहू इतका वश झाला, आणि पेशव्यास पुरंदर दिला, हीं आपल्या वंशाच्या वंधाचे सांखळीचीं पहिली कडी त्यानें आपल्या हातें घडली.

१४ संन् सत्राशें पंधरांत सरलश्कर, राजानें आपणास सेनापतित्व दिलें नाहीं ह्मणून, राजाशीं कलह करून निघाला; तो गोदावरी तिरीं जाऊन राहिला, त्यावर पुनः त्याचें सख्य झालें नाहीं. त्या वेळेस पुणेंपरगण्यांत मोंगलांकडचा बाजीकदम नामें मुख्य अधिकारी होता, तो पेशव्यांनीं आह्मी रंभाजी निंवाळकरास उपद्रव करणार नाहीं असें कबूल करून वश केला. नंतर त्या अधिकाऱ्यानें पेशव्यांचा पक्षपात धरिला, तेव्हां तो परगणा पेशव्यांच्या हातीं लागला. त्यापासून पेशवे उत्तम प्रकारें प्रजापालन करूं लागले, त्यांत चोरांचें पारिपत्य प्रथमतः केलें.

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा याचें वळ त्या दिवसापासून वाढलें, आणि कोणतेंही मोठें कार्य त्याचे मसलतीवांचून होईना असें झालें; व शाहू राज्यकारभारांत मनांतून कोणाशीं वक्र नसे, यावरून बाळाजी विश्वनाथही तसाच वागे. त्यानें शिवाजीचे कायदे मनांत उत्तम मानिले होते, परंतु संभाजीपासून अशी चाल पडली होती कीं, कोणी मोठ्या

सरदारानें पराक्रमेंकरून एखादा मुलूख घेतला असतां तो त्यास द्यावा. त्याप्रमाणें निरूपाय होऊन हाही कोणास सनदा देई, पण अशानें राज्य बळहीन असतें.

त्या वेळेचा प्रतिनिधि व अष्ट प्रधान यांचीं नावें.

प्रतिनिधि, परशुराम त्रिंबक.
पेशवा, बाळाजी विश्वनाथ.
अमात्य, अंबाराम बापूराव हणमंते.
सचिव, नारोशंकर.
मंत्री, नारोराम शेणवी.
सेनापति, मानाशिंग मोरे.
सुमंत, आनंदराव.
न्यायाधीश, होनाजी अनंत.
पंडितराव, मुद्गलभट्ट उपाध्याय.

याच वर्षीं परसाजी भोंसले व हैबतराव निंबाळकर मेले, तेव्हां शाहूनें परसाजीच्या पुत्रास त्याचा मुलूख देऊन त्याचें सेनासाहेबसुभा असें पद होतें तेंही दिलें. त्याप्रमाणें हैबतराव निंबाळकराच्या पुत्रास दिलें नाहीं. त्याचें पद व मुलूख दावल्शी सोमवंशी यास दिला, यास्तव मनांत खिन्न होऊन त्यानें शाहूचा पक्ष टाकिला, आणि मोंगलांचा सरदार चंद्रसेन जाधव याचा पक्ष धरिला. त्यापुढें तो हैदराबादेच्या निजामउल्मुलुखापासून वारशी आदिकरून मुलूख जहागीर पावला.

१५ त्या वेळेस शाहू राज्यकारभार आपल्या कारभाऱ्यांकडे सोंपवून आपण स्वस्थपणें महालांत असे, किंवा शिकारीस हिंडे. तो बाळपणीं औरंगजेबाचे घरीं मोठ्या मिजासींत होता, त्यावरून जी संवय त्याला लागली

तो त्याचे मोठेपणींही जाईना, ह्मणून तो स्वसंतोषें वागण्यांत प्रीति ठेवी. त्याला शिवाजीप्रमाणें घाटमाथ्यावर किंवा कोंकणांत आंगेंच संचार करणें आवडत नसे, आणि त्याचे वकील व मानकरी लोक व कारभारी आपआपल्या कामासाठीं फार नम्रतेनें आर्जवी गोष्टी बोलत त्या तो सत्य मानून सर्व कामें त्यांचे हातून करवी. तो असें समजला नाहीं कीं, सर्व कामें दुसऱ्याचे हातीं दिलीं असतां तोच प्रबळ होऊन आपल्या महत्त्वाची हानि करील. याप्रमाणें वर्तमान असतांही मराठे लोक त्या वेळेस प्रबळ होऊं लागले. शाहू चातुर्याविषयीं तर मध्यम होता, परंतु मोठा धार्मिक असे, आणि ब्राह्मणांचें फार पालन करी; आणखी मोंगल लोक त्या शाहूचा बहुत मान राखीत तेणेंकरून मराठ्यांचें विशेष प्राबल्य झालें, आणि त्याचीं प्रजा त्यास बहुत मानूं लागली. शाहूच्या पूर्वी शिवाजीपासून जितके तक्ताधिपति झाले तितके स्वतंत्रपणानें वागत, परंतु शाहू आपण हिंदूंचा तक्ताधिपति असून आपणास दिल्लीच्या बादशाहाचा आश्रित ह्मणवी.

१६ त्या समयीं, मोंगलांचा फेरुकशेर बादशाह यास ज्या दोघां सैयदांच्या आश्रयानें पूर्वी तक्त प्राप्त झालें, ते आपणास डोयजड होतील अशा शंकेनें त्याच्या मनांत आलें कीं, दोघे वेगळे करून बळहीन करावे. यास्तव त्यांत धाकटा जो सैयदहुसेन अल्लीखान नामें होता, तो दक्षिणेचा अधिकारी करून रवाना केला, आणि पहिला दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान होता तो मोठा शहाणा, त्यानें मराठे लोकांशीं स्नेह ठेविला असे. तो आपण गुजराथेचा अधिकारी केला होता ह्मणून त्यास गुप्तपणें लिहिलें

कीं, मी एथून सैयद पाठविला आहे तर तुह्मी दक्षिणेचें अधिष्ठान त्याचे हातीं लागूं देऊं नये, ह्मणजे सहा सुभे दक्षिणा तुह्मास मिळेल. त्यावरून दाउदखानानें कुमकेस मराठे सरदारांस बोलावून युद्धाची तयारी केली. तेव्हां मराठे सरदारांपैकीं नेमाजी शिंदा मात्र दाउदखानास मिळाला, त्याला बरोबर घेऊन तो सैयदाशीं लढला. ते वेळेस शिंदा एकीकडे उभा राहिला, लढला नाहीं. कां कीं, त्याच्या मनांत जो सबळ पक्ष दिसेल तिकडे मिळावें असें होतें. नंतर युद्ध होऊन दाउदखान पडला, तेव्हां तो शिंदा सैयदास भेटून त्याजवळ राहिला. हें वर्तमान संन् सत्राशें सोळांत घडलें.

सैयदहुसेन अली यानें दक्षिण सुभा घेतल्यावर प्रथम खंडेराव दाभाडे याच्या पारिपत्यास फौज नेमिली. कारण कीं, त्यानें सुरतेपासून वऱ्हाणपुरपर्यंत वाटसरू लोकांस बहुत दिवस उपद्रव केला होता. तो असा कीं, यानें जागोजाग आपल्या लोकांच्या टोळ्या करून ठेविल्या असत, ते लोक कोणी वाटेनें जाई त्यापासून खंडणी घेऊन त्यास पुढें जाण्याचें दस्तक देत, तें न झाल्यास लुटीत. त्यांच्या पारिपत्यास फौज पाठविलेली आठ हजार होती, ती जवळ आली हें वर्तमान कळतांच दाभाड्याचे लोक त्यांचे तोंडावर जाऊन भ्याल्यासारिखा आकार दाखवून पळाले, आणि त्यांस अंगावर घेऊन त्यांचा बंदोबस्त विस्कळीत झाला असा पाहून मागें उलटले, आणि एकाएकीं हल्ला करून त्याचा असा पराभव केला कीं, त्या शिपायांचीं वस्त्रें देखील सोडून घेतलीं. त्यापुढेंही दाभाड्याची मोंगलांशीं लढाई अहंमदनगराजवळ झाली, तेथेंही तो जय पावून मग साता-

ग्यास जाऊन शाहूला भेटला. तेव्हां शाहूनें त्याचा मोठा मान करून त्यास सेनापतित्व दिलें, व पहिला सेनापति मानशिंग मोऱ्या होता तो योग्य नव्हे ह्मणून दूर केला.

फेरूकशेर, सैयदाच्या अनिष्टाविषयीं दाउदखान मेल्यावर मराठ्यांसही गुप्तपणें लिहीत असे. याप्रमाणें बादशाहाचें कृत्रिम आणि दाभाड्याचा जय या दोहों कारणांनीं मराठे प्रबळ होऊन सरदेशमुखी बळेंच करूं लागले. पूर्वी दाउदखानानें त्यांस चौथाई मात्र दिली होती.

१७ याप्रमाणें बादशाह कृत्रिमी आणि मराठे लोकांचा मोठा उपद्रव या दोहों अडचणींमुळें सैयद हुसेनाच्या मनांत आलें कीं, शाहूशीं स्नेह करावा. त्या वेळेस त्याजवळ शंकराजी मल्हार नामें कारकून होता तो पहिला शिवाजीजवळ असे, त्याला राजारामाचे वेळेस सचिव पद प्राप्त झालें होतें, परंतु तो संकटसमयीं राजारामास जिंजींत सोडून आपण वाराणशीस गेला. त्यानंतर त्यास तेथें उगेंच राहावेना, ह्मणून सैयद हुसेन दक्षिणेस येऊं लागला तेव्हां त्यास मिळून मातब्यान दक्षिणेस आला. त्याचे स्नेही साताऱ्यांत बहुत होते, यास्तव हुसेनअलीनें त्याला शाहूशीं तहाचें बोलणें करावयाकरितां पाठविलें. तेव्हां सहा सुभे दक्षिणेची चौथ व सरदेशमुखी व हैदराबाद व विजापूर यासंबंधें आणि करनाटक व म्हैसूर व तृचनापल्ली व तंजोर यासंबंधें मुलूख व खानदेश खेरीज करून दक्षिणेंत शिवाजीनें जो मुलूख घेतला होता तो, इतक्यांची सनद शाहू मागूं लागला, याशिवाय गोंडवण व वराड यांतील मुलूख सेनासाहेबसुभा व कान्होजी भोंसला यांनीं घेतलेला, तोही मागितला आणि आपलीं मुलें माणसें दिल्लींत होतीं तीं

लवकर आह्माजवळ पोंहचतीं करावीं असें सांगितलें; आणखी आपण कबूल केलें कीं, याप्रमाणें सारीं कामें झालीं असतां मोंगलांस मुलूखसंबंधें वर्षास दहा लक्ष रुपये खंडणी देऊं, आणि सरदेशमुखी बाबद मुलखांत चोरीच्या उपद्रवाचा बंदोबस्त ठेवूं. कदाचित् चोरी झाली तर तें नुकसान भरून देऊं. याशिवाय सरदेशमुखीच्या उत्पन्नापैकीं शेंकडा* सहाशें एकावन्नाच्या मानेंकरून नजर देऊं. चौथे बाबद पंधरा हजार फौजनिशीं बादशाहाची चाकरी करूं. याशिवाय कोल्हापूरकर संभाजी राजारामाचा पुत्र याचे लोक विजापूरसुभा व हैदराबाद या दोहों जागीं उपद्रव करिताहेत ते हांकून देऊं, हें न घडे तर तत्संबंधें जें नुकसान असेल तें भरून देऊं, ह्मणून करार केला. हें सर्व शाहूचें बोलणें सैयदहुसेन अल्लीखानानें प्रायः मान्य केलें. असें संन् सत्राशें सत्रांत वर्तलें.

१८ असा तह झाल्यावर सैयदअल्ली हुसेनाकडे शाहूनें मराठे स्वार दहा हजार पाठविले. त्यांजबरोबर सरदार संताजी व परसाजी भोंसले व उदाजी पंवार व विश्वासराव वगैरे होते. हा तह दिल्लीचा बादशाह फेरूकशेर यास कळल्यावर सैयदाच्या द्वेषास्तव त्याला ठीक वाटलें नाहीं. त्यावरून सैयदास समजलें कीं, बादशाह आपला पुर्तेपणें द्वेष करितो; यास्तव त्यानें नेम केला कीं, हा बादशाह पदच्युत करीन; मग शाहूला कुमक मागितली. शाहूनेंही तें आपणास मोठें हितावह असें समजून खंडेराव दाभाडे व बाळाजी विश्वनाथ हे दोघे सरदार बरोबर मोठी सेना देऊन

---

* मोंगल लोकांची रीति अशी होती कीं, कोणास अधिकार दिला झणजे त्यापासून याप्रमाणें नजर घ्यावी.

याचे कुमकेस योजिले. ते निघते समयीं शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सांगितलें कीं, दौलताबाद व चांदाकिल्ला हे कसेंही करून हस्तगत होतील असें करावें, व बहुत दिवस मराठे गुजराथ व माळवा या दोहों जागचीं खंडणी वर्षास कांहींएक प्रकारें घेत गेले, त्याचीही सनद मिळवावी.

सैयदहुसेन मराठी फौज बरोबर घेऊन दिल्लीस चालिला. दिल्लींत फेरूकशेर बादशाह होता त्यास कृत्रिमाचें शाहाणपण होतें, परंतु संकटसमयीं त्याची बुद्धि स्थिर नसे. यास्तव जेणेंकरून आपणास उपयोग होईल तें त्याला समजेना, आणि कोणाचा विश्वासही वाटेना, यास्तव त्यानें सारे हितकर्ते लोक दूर केले.. मग दोघे सैयद मिळून त्यांनीं बादशाहास धरून मारून टाकिलें. त्यानंतर सातां महिन्यांत दिल्लीमध्यें दोन बादशाह होऊन मृत्यु पावले.

त्यानंतर सन् सत्राशें एकोणिसांत रोषनइखत्यार नामें मुलतानमाजुमाचा नातू (पुत्राचा पुत्र) त्याचें महंमदशाह असें नवें नांव ठेवून दोघां सैयदांनीं तो बादशाह केला; परंतु त्या दोघांवांचून कांहींएक कार्य होत नसे. ते उभयतां प्रायः दुसऱ्याचे बुद्धीनें चालत नसत. इतकें मात्र असे कीं, मोठे मोठे सरदार यांस आपलें आगत्य असावें हे त्यांचे मनांत होतें, याकरितां निजामउल्मुलुख मोठा नामांकित म्हणून त्यास वश करावयाचा उद्योग केला, परंतु तो त्यांस मनापासून वश झाला नाहीं. याचें कारण असें कीं, तो दक्षिणेंत अधिकारी असतां बादशाहानें त्याच्या अधिकारावर सैयद नेमिला आणि त्याला मुरादाबादेस पाठविलें.

तो निजामउल्मुलुख मुरादाबादेस राहून त्या प्रांताचे कितीएक बंडावा करणारे जमेदार यांचीं पारिपत्यें करून

मोठ्या योग्यतेस चढला. मग फेरुक्शेर यानें त्यास दिल्लींत आपल्याजवळ बोलावून नेलें, तो तेथें कितीएक दिवस वेरोजगार होता. नंतर त्याला बादशाहानें माळवेप्रांतीची सुभेदारी देऊन तिकडे पाठविलें. तो मोठा शहाणा आणि धैर्यवान् असे, त्याला अधिक योग्यतेस चढावयाची आशा होती, परंतु त्याचे अटकळींत आलें कीं, थोडक्याच दिवसांनीं नवी मुद्रा होईल, ह्मणून तो तेथें कांहीं गडबड न करितां तो समय येण्याची वाट पाहात उगाच राहिला होता.

१९ बाळाजी विश्वनाथ फौजेसहित, महंमदशाह बादशाह होई तोंपर्यंत, दिल्लींत राहिला. नंतर तेथून निघावयाची आज्ञा घेतली, आणि फौजेचा खर्च सैयदापासून घेऊन निघाला. ते समयीं पूर्वी तह केल्याप्रमाणें चौथ व सरदेशमुखी व स्वराज्य यांच्या सनदा घेतल्या; आणि वराडसंबंधी मुलूख व गुजराथ व माळवा यांच्या खंडणीच्या सनदांविषयीं आपला वकील तेथें ठेविला, परंतु त्यास त्या प्राप्त झाल्या असतील असें दिसत नाहीं.

बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेला ते समयीं त्यानें आपला दिवाण आबाजी पुरंदऱ्या मुतालिक* केला, तथापि त्या मुतालिकानें सर्व कारभार बाळाजी विश्वनाथाच्या नावेंच चालविला. नंतर पेशवा दिल्लीहून सनदा घेऊन साताऱ्यास आल्यावर वसुलाच्या बंदोबस्ताविषयीं कांहीं कांहीं नवे कायदे करूं लागला. तो प्रकार ध्यानांत आणिला असतां असा अर्थ दिसतो कीं, जे लेखनविद्येंत निपुण ब्राह्मण असतील ते श्रेष्ठ व्हावे, आणि ती विद्या ज्यांस नाहीं असे

* मुतालिक ह्मणजे जो मोठा अधिकारी यानें आपल्या कामावर सरकारास बदल दिला तो.

शिपाईपणाचें काम करणारे शूद्रादिक त्यांनीं त्यांचे स्वाधीन होऊन वर्तावें, व समयविशेषीं हिंदूंनीं मोंगलांसही उलट गोष्ट सांगावी.

२० त्या वसुलाच्या कायद्यांचा विस्तार असा, प्रथम दक्षिण सहा सुभ्यांची जी सरदेशमुखी* तें राजाचें वेतन केलें. तेणेंकरून राजा बहुत संतुष्ट व्हावा, आणि दुसरेही मराठे राजे याचे वंशांत होतील ते प्रसन्न व्हावे म्हणून असें केलें. कां कीं, मराठे लोक वेतनाविषयीं अत्यंत लुब्ध, असें बाळाजी विश्वनाथास ठाऊक होतें.

या समयीं उत्पन्न पूर्वीच्या ठरलेल्या नेमाची चौथाईही जमा व्हावयास अवघड पडे, परंतु मराठे लोक दरोबस्त जमेच्या ठरावाप्रमाणें आह्मांला आमची चौथाई द्यावी असें बोलत, आणि जितका ऐवज देत तितका घेऊन बाकी ऐवज आमचा सरकाराकडे येणें राहिला म्हणून सांगत, तेणेंकरून मराठ्यांनीं मोंगलांस समयविशेषीं आर्जवेंकरून किंवा बलात्कारेंकरून मागावें असा मार्ग नीट झाला. याप्रमाणें चतुर्थांश जाऊन बाकी तीन भाग राहिले त्यांपैकीं एक फौजदाराच्या हकास जाई. मग दोन भाग उरत ते कोणेएके ठिकाणच्या बादशाहाचे खजिन्याकडे जात. कांहींएक जागींच्या जहागीरदारांचे देण्यासच तो खर्चे. कां कीं, बादशाहानें त्यांस तो खर्चास लावून दिला असे. त्याच निमित्तेंकरून पेशवे व निजामउल्मुल्ख यांचे राज्यांत जहागीरसंबंधें मुल्ख जप्त करणें किंवा माघारां देणें याची रीति अशी पडली होती कीं, कोणीएक मुल्खची जहागीरदारच ते सर्व घेई, कोणेएके जागीं बाद-

* सरदेशमुखी म्हणजे जो ऐन वसूल त्यांपैकीं दहा रूपये शेंकड्यास देणें.

शाहच घेई. पुढें काळेंकरून पेशव्यांचा मुलूख सरकार इंग्रेज बहादर यांनीं घेतला, तेव्हां कोणेएके गांवीं कुळकरणी यांस बोलावून मागले लेख काढविले, त्यांत दोन भाग जहागीर असें लिहिलें होतें, परंतु ते द्यावे कोणास व त्यांचें निमित्त काय तें त्या लेखांत नव्हतें, ह्मणून कुळकरणी यांस विचारिलें कीं, हे दोन भाग द्यावे कोणास व देण्याचें निमित्त काय? यावरून त्यांनीं उत्तर केलें कीं, आह्मांस हें कांहीं ठाऊक नाहीं, आमचे वडिलांनीं लिहिलें आहे इतकें मात्र जाणतों. यावरून असें वाटतें कीं, जे दोन भाग राहिले ते सर्व कोणीएक ठिकाणीं पूर्वीं जहागीरदारच घेत असेल. मग कांहीं निमित्तेंकरून बादशाह यानें तो मुलूख घेतला तरी तो लेख तसाच राहिला.

जितका स्वराज्यांतील मुलूख, त्याच्या वसुलाची जी चौथ तिला राजाची बाप्ती असें नवें नांव ठेवून, तो राजाचा हक्क ठरविला, आणि तीन हिसे राहिले त्यांस मोकासा नांव ठेविलें; याशिवाय साहोत्रा* व नारगौंड† या नामें दोन हक्क राजाचे होते ते स्वराज्याचे दरोबस्त जमेवर असत. त्यांपैकीं साहोत्रा शाहूनें पंत सचिवास दिला, आणि नारगौंड दुसऱ्या कोणास दिला.

या वेळेचे प्रधान व प्रतिनिधि यांचीं वेतनें राजा आपल्या खजिन्यांतून देई. याखेरीज त्यांस कांहीं गांव इनाम होते.

---

* साहोत्रा ह्मणजे शेंकडा साहा रुपये.

† नारगौंड ह्मणजे शेंकडा तीन रुपये.

भाग तेरावा.

सन् सत्राशें विसांपासून सन् सत्राशें सव्वीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

सन् सत्राशें विसांत दिल्लीमध्यें जे दोघे, सैयद फेरूक-शेराचे जागीं दुसरा बादशाह करून, आपण मुख्यत्वेंकरून राज्यकारभार करीत होते, त्यांवर मानकरी लोक व बादशाह यांची मनापासून प्रीति नव्हती. कां कीं, त्यांचा स्वतंत्रपणें वागण्याचा उद्योग होता. ते दुसऱ्याचें मन वश करण्याविषयीं तत्पर नव्हते, यास्तव मानकरी लोक व बादशाह हे त्यांचा बाह्यात्कारें मान करीत, परंतु रयत त्यांस मनापासून मानीत असे. तेव्हां माळव्याचा मुख्य अधिकारी निजामउल्मुलुख यानें तें सर्व वर्तमान जाणून असा नेम केला कीं, आपण सैयदाचे अधीन न राहतां स्वतंत्रपणें वागावें. असा निश्चय करून त्यानें आपल्या नांवास आसीफजा असें पद जोडून बरोबर बारा हजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून आशीरगडचे किल्लेदारास कांहीं द्रव्य देऊन तो किल्ला घेतला. त्यानंतर बऱ्हाणपूर व खानदेशसुभा हीं त्याचे हातीं लागलीं; आणि शाहूचे कितीएक सरदार* विथरलेले होते ते, व कोल्हापूरकर संभाजी याजकडचेही कितीएक सरदार, त्या निजामउल्मुलुखास मिळाले.

२ त्या समयीं दोघां सैयदांचीं दोन लश्करें वेगळीं वेगळीं होतीं तीं थोडक्या अंतरानें असत. त्यांत एक लश्कर

---

* शाहूचे जे सरदार निजामास मिळाले त्यांत चंद्रसेन जाधव निंबाळकर, दैवतराव सरलश्कराचा पुत्र, व रावरंभा निंबाळकर हे दोघे मुख्य.

मालव्यालगत होतें, त्याचा मुख्य सरदार दिलावरखान असे. दुसरें औरंगाबादेस होतें, त्याचा मुख्य सरदार अलंअल्लीखान. तीं दोन्हीं लश्करें एकत्र मिळालीं असतीं तर निजामउल्मुलुखास भारी झालीं असतीं, परंतु तो दिलावरखान अभिमानेंकरून औरंगाबादेच्या अलंअल्लीखानास न मिळतां एकटाच निजामउल्मुलुखावर ब्रह्मणपुरीं चालून गेला, त्याचा युद्धांत जय न होतां तो मृत्यु पावला.

हें वर्तमान औरंगाबादेस कळलें ते समयीं अलंअल्लीखान आपलें लश्कर तयार करून ब्रह्मणपुरावर चालिला. त्याजबरोबर शाहूचें मराठी लश्कर,* शंकराजी मल्हार जो शाहूकडचा औरंगबादेस वकील होता त्यानें जमा करून पाठविलें. या खेरीज सातान्याहून खंडोजी दाभाड्या बरोबर स्वार देऊन पाठविला.

निजामउल्मुलुख यास मोंगलांचें लश्कर येतेंसें कळतांच तो लश्करसुद्धां तेथून निघून याच्या लश्करावर चालून आला, तेव्हां त्या लश्कराचा युद्धप्रसंग वराडच्या पैनघाटसंबंधी बाळापुराजवळ झाला. त्यांत निजामउल्मुलुखानें कांहीं युक्ती करून त्याचें लश्कर अडचणीच्या जाग्यांत नेऊन मग उलटून मारून जिंकिलें. ते समयीं अलंअल्लीखानानें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचे बहुतेक लोक पळाले, व कितीएक शत्रूस मिळाले, व त्याचे कुमकेस आलेले परम विश्वासू मराठे लोक होते, ते त्या सभोवते असून लढून मरून गेले, तेव्हां तो मृत्यु पावला. त्या लढाईंत मराठे उत्तम प्रकारें लढले, त्यांत कोणी मोठा सर-

---

* त्या लश्करांत सेनासहिवसुभा कान्होजी भोंसला, हैबतराव निंबाळकर हे मोठे सरदार.

दार मेला नाहीं, एक शंकराजी मल्हार मात्र फार जखमी होऊन केवळ मरणोन्मुख होत्साता शत्रूंच्या हातीं लागला.

३ हें वर्तमान दिल्लीस गेल्यावर दोघां सैयदांस भय वाटलें, परंतु बादशाह अंतःकरणीं आनंद पावला. तेव्हां त्या सैयदांचा बहुत विचार होऊन असें ठरलें कीं, सैयद हुसेन अल्लीखान धाकटा भाऊ यानें बरोबर सेना घेऊन निजामउल्मुलुखाच्या पारिपत्यास बादशाहसहित निघावें. नंतर तो त्याप्रमाणें सिद्धता करून वडील भाऊ सैयद अब्दुलखान याच्या पायीं पडून धनी बादशाह यास घेऊन निघाला. तो कांहीं मजला चालून पुढें गेला, तेव्हां निजामउल्मुलुखाचे कोणी मित्र व त्याचे मुलखीं राहाणारे मोठे मोठे लोक एकत्र मिळून त्यांनीं मसलत करून सैयद हुसेनास मारेकरी घालून मारून टाकिलें. नंतर मसलत करणारांनीं तें सर्व लश्कर वश करून घेतलें, आणि त्यांतील लश्करी लोकांस असें समजाविलें कीं, बादशाह धनी यास प्रतिबंध करणारा जो चाकर तो मारावा हेंच उचित; कां कीं, स्वामीच्या स्वतंत्रपणास व्यत्यय नसावा. त्यास थोरला सैयद अबदुलखान यासही मारिलें असतां बादशाह सुख पावेल. अशी मसलत देऊन ते लोक त्या लश्करांत मिळून सैयद अबदुल्लास मारावयाकरितां बादशाहाबरोबर दिल्लीस जाऊं लागले.

४ तेव्हां त्या सैयदाजवळ बहुत दवलत होती, त्यास हें वर्तमान कळतांच त्यानें पुष्कळ खर्च करून थोडके दिवसांत मोठें सैन्य जमा केलें, आणि महंमदशाह बादशाह नव्हे असें करून तो सैयद, ज्यांनीं धाकट्या सैयदास मारिलें, त्यांच्या पारिपत्यासाठीं दिल्लीहून निघाला. त्याचीच या

लोकांची बऱ्हाणपुराजवळ गांठ पडली, तेथें मोठ्या निकराचें युद्ध झालें. तें असें कीं, ज्यांत जय कोणाचा होईल तो सुमार कळेना. शेवटीं अबदुलखानाच्या लश्कराचा पराभव झाला, आणि तो घायाळ होऊन शत्रूंच्या हातीं लागला. ते समयीं बादशाह निर्भय होत्साता परम हर्ष पावून त्या त्यानें मारेकरी मंडळांत एक महंमद आमीनखान नामें होता तो वजीर केला. आणखी दुसरेही त्या मंडळींतील कितीएक पदवीस चढविले. नंतर बादशाह मोठ्या उत्साहें-करून आपल्या राजधानीस गेला, तेव्हां तेथच्या रयत लोकांनीं बादशाहाचे संतोषार्थ कितीएक दिवस मोठा उत्साह केला. तो असा कीं, ज्यामध्यें आनंदावांचून दुसरा शब्द कांनीं पडेना. याशिवाय कितीएक मुलखींच्या मोठ्या मोठ्या लोकांनीं उत्साहपूर्वक आह्मी सेवेंत तत्पर आहों अशा अर्थाचीं पत्रें बादशाहास पाठविलीं. त्यांत निजामउल्मुलुखाचेंही पत्र होतें, आणि शाहूचा वकीलही स्वामीचें कल्याण चिंतीत होता. त्यानंतर त्या सर्व लोकांच्या पत्रांनुरूप उत्तरें बादशाहाचे दरबारी लोक यांनीं महंमदशाह याचे नांवें लिहून पाठविलीं.

ते समयीं तो नवा केलेला वजीर अकस्मात् मेला, त्याचा अधिकार बादशाहानें निजामउल्मुलुखास दिला. त्यानें पूर्वी बंड उत्पन्न केलें तें बादशाहाचे उपयोगीं पडलें. तो निजामउल्मुलुख वजिरी प्राप्त झाली तरी आपल्या जहागिरीच्या बंदोबस्ताकरितां सन् सत्राशें बेवीसपर्यंत दक्षिणेंत राहिला.

त्या मारेकरी मंडळींत एक हैदर कुलीखान होता, त्यास गुजराथेचा अधिकार दिला. दुसरा सादतखान

याला आधीं आग्रे शहर दिलें, मग बंगाल्यासंबंधी उदग्रांत दिला. त्या दोघांत सादतखान पुढें मोठा विख्यात झाला. तो उदच्या बादशाहाचा मूळ पुरुष, त्याची संतति अद्यापि आहे.

५ मोंगलांकडचें वर्तमान असें असतां मराठ्यांचे मुख्य प्रधान परशुराम त्रिंबक व खंडेराव दाभाडे व बाळाजी विश्वनाथ हे मृत्यु पावले, यामुळें त्या दरबारचे व्यवस्थेंत कांहीं अंतर पडलें. तो प्रकार असा, प्रतिनिधीचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव यास बापाचे जागीं स्थापिलें. बाळाजी विश्वनाचा वडील पुत्र बाजीराव यास ती पेशवेपणाची पदवी बाळाजीच्या पाठीमागें सातां महिन्यांनीं प्राप्त झाली. बाळाजी विश्वनाथ संन् सत्राशें बेविसांचे दाहावे महिन्यांत कारभाराचा शीग होऊन मरण पावला.

६ खंडेराव दाभाडा मेल्यावर त्याचा पुत्र त्रिंबकराव यास संन् सत्राशें एकविसांचे पांचव्या महिन्यांत बापाचा अधिकार मिळाला. खंडेराव दाभाडा मेल्याचे अगोदर याचा सरदार दमाजी गाइकवाड होता, त्यानें मोठें शौर्य केलें म्हणून खंडेराव यानें शाहूस सांगितलें, यास्तव शाहूनें त्यास खंडेरावाच्या हाताखालीं दुसरा अधिकार देऊन समशेर बहादर असें नांव दिलें. तो बडोद्याच्या गाइकवाडांचा मूळ पुरुष, अद्यापि त्याचे वंशज बडोद्याचे अधिकारी आहेत. तो दमाजी खंडेराव, दाभाडा मेला त्याच सुमारें, मृत्यु पावला, त्याचे जागीं त्याचा पुतण्या पिलाजी गाइकवाड बसविला.

संन् सत्राशें बेविसांत निजामउल्मुल्लुख आपल्या जहागिरी मुलखाचा बंदोबस्त करून दिल्लीमध्यें वजिरीच्या

अधिकारावर गेला. तो स्वभावेंकरून तिरसट होता, त्याला हास्यविनोदादिकांची प्रीति नसे; आणि बादशाह व त्याचे दरबारी लोक यांस विनोदादि प्रकार प्रिय होते, त्यामुळें तो त्यांस आवडेना. पुढें त्यानें ती बादशाहाची चाल मोडावयाचा उद्योग आरंभिला, तेव्हां ते दरबारी लोक व बादशाह यांचे मनांत आलें कीं, तो दूर करावा. यास्तव मसलत केली, तो प्रकार असा, या वेळेस कुलीखान गुजराथेमध्यें अमदाबादेस अधिकार करीत होता, त्यापासून कांहीं चूक झाली, यास्तव बादशाहाचे दरबारी लोकांनीं त्यास असें भय दाखविलें कीं, वजीर निजामउल्मुलुख तुझें पारिपत्य करील. इकडे निजामउल्मुलुखास त्याच्या कांहीं चाहाड्या सांगितल्या. या प्रकारें त्या उभयतांचें वांकडें पाडून ते लोक व बादशाह यांनीं निजामउल्मुलुखास आज्ञा दाखविली कीं, तुला गुजराथचा अधिकार देऊं, त्यावरून तो फौज घेऊन कुलीखानाच्या पारिपत्यास निघाला. या युद्धास बहुत दिवस लागतील, किंवा त्यांत निजामउल्मुलुख मेला जाईल, अशी बादशाहाची व या मुत्सद्दी लोकांची अटकळ होती. ते वेळेस हैदर कुलीखानाजवळ फौज व सरंजाम चांगला होता, परंतु त्याचे कितीएक विश्वासू लोक निजामउल्मुलुखानें वश करून घेतले; तेव्हां तो वेडाचें सोंग घेऊन दिल्लीस पळून गेला. हें वर्तमान निजामउल्मुलुखास समजून तो उज्जनीस राहिला; तेथें त्याचे भेटीस कितीएक गुजराथचे मोठे मोठे मानकरी लोक आले; ते समयीं त्यानें त्या मुलखाच्या बंदोबस्तास ज्यामध्यें धान्यादि उत्पन्न पुष्कळ असे त्यांतीलच पांच परगणे आपणाकडे खासगत जहागीर करून ठेविले; त्यांत

एक ढोकळा, दुसरा भडोज, तिसरा जंबूसर, चवथा मखबुलाबाद, पांचवा बळसाड. याप्रमाणें केलें आणि अमदाबादेस आपलें काम चालवायाकरितां आपला हस्तक पुण्या ठेवून आपण संन् सत्राशें तेविसांत माघारां दिल्लीस गेला. तेथें त्याच्या व बादशाह याच्या स्वभावास पडेना, ह्मणून तो तें वजिरीचें काम टाकून वकील मुतलख नामें दुसरा अधिकार स्वीकारून राहिला. तथापि त्याचे चित्तास तेथें राहाणें आवडेनासें झालें ह्मणून पुढें थोडकेच दिवसांनीं कोणे एके समयीं शिकारीचें निमित्त करून दिल्लीबाहेर निघाला, आणि दक्षिणेंत आपले मुलखीं जाऊन राहिला. त्यानंतर तो आपणास बादशाहाचा चाकर ह्मणवी, परंतु तेव्हांपासून स्वतंत्रपणें वागूं लागला, व त्यापुढें पुनः दिल्लीस गेला नाहीं. ते समयीं नर्मदेचे उत्तरेकडचा जितका मुलूख पूर्वी मोंगलांनीं यत्नेंकरून घेतला होता तो सर्व निजामउल्मुलुखाचे हातीं लागला.

८ असें हिंदुस्थानचें वर्तमान चालत असतां बाजीराव पेशवेपणा पावला. नंतर कांहीं अवकाशानें तो लश्कर घेऊन दक्षिणेंतून खानदेशीं जाऊन तेथचा मोकासेपणाचा वसूल घेऊं लागला. त्याचे मनांत होतें कीं, माळवा मुलूख आपले हस्तगत व्हावा, परंतु त्यास प्रतिवर्षीं साताऱ्यास एकवेळ जावें लागत होतें, या अडचणीमुळें तो त्याचा मनसोबा अकरा वर्षें शेवटास गेला नाहीं. त्यानें पूर्वी संन् सत्राशें चोविसांचे सुमारें कितीएक वेळां बऱ्हाणपुरचा सुभेदार व माळव्याहून आलेले मोंगलांचे मोठे सरदार यांचा पराभव केला. त्यांतल्या एका लढाईमध्यें बाजीरायाचे दोघे सरदार पुढें सरून मोठ्या शौर्यंकरून लढले. ते कांहीं दिवसांनीं पुढें विख्यात

झाले, यांत एक मल्हारजी होळकर, दुसरा राणोजी शिंदा. त्या वेळेस मल्हारजी होळकर शिलेदारी करीत होता, तो जातीचा धनगर असे, त्याचा बाप निरा नदीचे काठचा होळगांवचा चौगुला.* राणोजी शिंदा याचे पूर्वज रातान्या-जवळ कण्हेरखेडीं राहात होते, तो शिंदा पूर्वी मोंगलांची चाकरी विश्वासूपणें करून मोठ्या पदवीस चढला असतांही पुढें दरिद्रदशा प्राप्त झाली तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथा-जवळ राहून बारगिरी करीत होता. त्यानंतर बाजीरायाज-वळ त्याचा जोडा उचलावयाची चाकरी स्वीकारून राहि-ला. मग त्याची वर्तणूक चांगली पाहून त्यानें त्यास उत्त-रोत्तर पदवीस चढविलें. त्याच सुमारें धारेचे पंवार यो-ग्यतेस चढले. त्यांचा मूळ पुरुष उदाजी पंवार. विक्र-सराव त्याचा बाप, तो रामचंद्रपंत अमात्यानें योग्यतेस चढ-विला होता. ती धार ह्मणजे माळव्या लगत पुरातन मोठा किल्ला आहे तो.

९ बाजीराव फार दिवस असें इच्छीत होता कीं, हिं-दुस्थानांत जाऊन मोंगल जिंकावे, परंतु त्यास अवसर सां-पडला नाहीं. मग जेव्हां पिलाजी गाइकवाड गुजराथेंत स्वतंत्रपणें वागूं लागला, व उदाजी पंवार माळवा मुलूख आणि गुजराथप्रांत लुटूं लागला, व दिल्लीच्या दरबारांत बादशाहाशीं आणि निजामउल्मुलुखाशीं बिघाड झाला, तेव्हां तो असें समजला कीं, हा समय आपल्या कार्यसाध-नास योग्य आहे; परंतु त्यास कोणी बाहेरचा प्रतिपक्षी नसतां प्रतिनिधीच त्याविषयीं कांहींसा वक्रपणा करीत असे.

---

* शिंद्यांचीं कुळें दोनि आहेत, एकाचें नांव कण्हेरखेडकर, व दुसऱ्याचें नांव रविराव.

बाजीराव शूर होता, आणि त्याचे बाळपणापासून बापानें त्यास राज्यकारभारांत शाहाणा करून तो लहान असतां आपले बरोबर दिल्लीस नेला; ते समयीं कांहीं मसलतसंबंधें बाळाजी विश्वनाथ व जयपूरकर राजा जयसिंग या उभयतां-चीं गांठ पडली, त्या योगें बाजीरायाचा व जयसिंग याचा परिचय झाला होता. असा बाजीराव राज्यकारभार व मसलत व शौर्य या तीनही प्रकरणांत निपुण असे. तो जा-तीचा कोंकणस्थ ब्राह्मण यास्तव गोड बोलणें हा त्याचा स्वभावसिद्ध गुण होता; आणि शिपाईपणांत तर मराठ्या सरदारांप्रमाणें प्रवीण असे; आणि अल्पायासानें साध्य जें कार्य तें टाकून मोठ्या आयासानें साध्य आणि ज्यांत लाभ मोठा असें जें कार्य त्यास झटावें, अशी त्याची बुद्धि होती. त्यानें एखादी मसलत केली तर ती शेवटास नेण्याविषयीं तो मोठा अभिमान बाळगी. त्यासारखा मसलत शेवटास नेणारा ब्राह्मण जातींत कोणी दुसरा झाला नाहीं. तो नित्य शाहूस म्हणे कीं, मोंगल अत्यंत आळशी आणि अश-क्त झाले आहेत, यांस हिंदूंच्या मुलखांतून हाकून द्यावया-चा समय हाच आहे. हल्लीं मराठे लोक वेगळीं वेगळीं बंडें करिताहेत ते सारे एकत्र होतील तर मोंगलांस घालवू-न देतां येईल, आणि मराठे विख्यात होतील. अशी तो मसलत देत असे, परंतु प्रतिनिधि राजास म्हणे कीं, असें करणें तें केवळ वेडेपणाचें काम होय. शिवाजीनें करना-टकांतील घेतलेला जो मुलूख आपल्या हातचा गेला तो आधीं घेऊन मग या उद्योगास लागावें. याप्रमाणें त्याचें बोलणें पडत असतां शाहूजवळ कोणेएके दिवशीं ते दोघे आपल्या प्रकारें बोलतांना बाजीरायानें शाहूच्या वडिलांचें

शौर्य बहुत वर्णिलें, आणि बोलिला कीं, शिवाजीचा बुद्धि प्रतिनिधीसारखी असती तर त्यानें करनाटक घेतल्याचे पूर्वी त्याचे मनांत येतें कीं, आधीं विजापूर व गोंवळकोंडें घ्यावें मग हळूच युक्तीनें करनाटकांत प्रवेश करावा, परंतु तें न झालें. तो थोर बुद्धीचा, त्यानें एकदाच करनाटक सर केलें. त्यास, जसा पुरातन आणि मोठा विस्तारवंत वृक्ष असतो तो बुडाशीं तोडिला ह्मणजे त्याचा सर्व विस्तार पानाफुलांसहित हातीं लागतो तसें हें राज्य प्राप्त होईल; त्यास, जर मला आज्ञा द्याल तर कृष्णेपासून अटकनदीपर्यंत तुमचा झेंडा मी लावीन. हें बोलणें ऐकून शाहू फार संतुष्ट होऊन लाभाच्या आशेने युक्त होत्सता बोलिला कीं, तुमचे वडील मोठे कुलीन, आणि तुह्मीही त्यांचे योग्यच आहांत. त्या तुह्मांला अटकेच्या पलीकडेही कदलीखंडापर्यंत झेंडा लावावयास माझी आज्ञा आहे.

१० इकडे मुसलमानांत निजामउल्मुलुख बाहेर गेल्यानें दिल्लीचे दरबारी लोक व बादशाह यांच्या मनांत घाताची शंका उत्पन्न होऊन हैदराबादचा सुभेदार मबारीजखान होता त्यास लिहिलें कीं, तुह्मी फौज ठेवन निजामउल्मुलुखास त्याचे स्थानीं जाऊं देऊं नका. हें काम तुमचे हातून शेवटास गेलें तर तुह्मांस सहा सुभे दक्षिणेचा अधिकार मिळेल. असें पत्र व त्या अधिकाराची सनद बरोबरच पाठविली.

नंतर मबारीजखानानें फौज तयार केली, तेव्हां निजामउल्मुलुखानें त्याशीं तह करावयाविषयीं फार उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. शेवटीं सन् सत्राशें चोविसांचे आठव्या महिन्यांत शकर खेडाजवळ उभ-

यतांची लढाई झाली, ते समयीं मवारीजखानानें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचा जय झाला नाहीं. तो लढतां लढतां मेला, आणि त्याचे दोघे पुत्र मेले व दोघे फार जखमी झाले. तो पडला तेव्हां निजामउलमुलुखानें त्याचें शिर कापून दिल्लीस पाठविलें आणि पत्र लिहिलें कीं, स्वामीच्या दैवयोगेंकरून आम्ही हा वंडवाला मारिला.

११ यानंतर निजामउलमुलुख हैदराबादेस गेला, तेथें खवाजाअहद या नामें एक मवारीजखनाचा पुत्र होता त्याशीं सल्ला करून गोंवळकोंडा व सर्व इतर किल्ले हस्तगत केले. हें वर्तमान ऐकून दिल्लीच्या वादशाहानें निजामउलमुलुखाचे दोहों जागचे अधिकार माघारें घेतले. एक गुजराथेचा व एक माळव्याचा. त्या दोन जागीं दोघे नवे अधिकारी पाठविले. गुजराथेस सरबुलंदखान व माळव्यास राजा गिरधर. ते जाऊन त्या स्थानीं पोहोंचले; त्यांत राजा गिरधर यास माळवा घ्यावयाचें अवघड पडलें नाहीं; कां कीं, तेथें फौज नव्हती, परंतु गुजराथेंत निजामउलमुलुखाचा पुतण्या आमेदखान होता, त्याला तें स्थान युद्धावांचून देववेना; आणि आपलें वळ कमी यास्तव तो ती अमदाबाद राजधानी टाकून दोहदास गेला. तेथें कांताजी कदम वांडे नामें एक शाहूचा सरदार होता त्यास गुजराथचे चौथाईची आशा दाखवून तो आपल्या कुमकेस घेतला, आणि माघारां उलटून आमदावादेजवळ येऊन सरबुलंदखानाचे लश्करावरोवर लढून त्याचा पराभव केला; व सजायतखान नामें अमदावादेंत सरबुलंदखानानें आपला हस्तक ठेविला होता तो मारून टाकिला. त्यानंतर त्या सजायतखानाचा भाऊ सुरतेमध्यें फौजदारी करीत होता त्यानें,

पिलाजी गाइकवाड ते समयीं सुरतेजवळ होता, त्याशीं सख्य करून निश्चय केला कीं, आपण उभयतां मिळून आमेदखानास मारूं. त्या वेळेसच पिलाजी गाइकवाड यास निजामउल्मुलुखाचें सांगणें आलें कीं, माझा पुतण्या आमेदखान याचें साहाय्य करावें. गाइकवाडानें तें ऐकून घेऊन मनांत विचार ठरविला कीं, आपणास जो सबळ पक्ष दिसेल तिकडे मिळूं. मग सुरतवाल्याबरोबर निघून मायी नदीचे पलीकडे आरासगांवीं पोहोंचला. तेथें आमेदखानाच्या लश्कराची व त्याची गांठ पडली, ते समयीं सुरतवाल्याजवळ तोफा फार होत्या त्यामुळें आमेदखानाचा पराभव होऊं लागला, ते समयीं पिलाजीनें त्यास सांगितलें कीं, तुम्ही त्याचें पाठीस लागा, मी तोफा संभाळितों; मग ते त्याचे पाठीस लागले तेव्हां यानें तोफांचे गाडे उलटे फिरवून आमेदखानाचा पक्ष धरिला. तेव्हां त्या सुरतवाल्यावर दोन्ही लश्करें पडलीं, तरी त्यानें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचे लोक फार मेले आणि थोडकेसे राहिले त्यांस-हवर्तमान पळावयास अवसर नाहीं असें पाहून तो आपणास तोडून घेऊन मेला.

१२ त्यापुढें सन् सत्राशें पंचविसांत कांताजी व पिलाजी दोघे मिळून गुजराथची चौथाई घेऊं लागले, परंतु त्या दोघांत मुख्यत्वानें कोणीं वागावें याविषयीं निरंतर कलह असे. शेवटीं खंबायतचे जवळ दोघे लढले, त्या युद्धांत पिलाजी पराभव पावला. ते समयीं आमेदखानानें विचार केला कीं, एखादे वेळेस या दोघांतून कोणी तरी माझा पक्ष सोडील, ह्यास्तव त्यानें असा ठराव केला कीं, मायी नदीचे आग्नेयी दिशेच्या विभागाची चौथाई पिलाजीनें घ्यावी, व

वायव्य विभागची कांताजीनें घ्यावी. याप्रमाणें नेम झाल्यावर पिलाजी सुरतेकडे निघाला, आणि कांताजी खानदेशामध्यें जहागीरीचे जागीं गेला.

१३ असें आमेदखानाचें प्रावल्य पाहून दिल्लीच्या बादशाहानें तें बंड मोडावयास सरबुलंदखान यास बरोबर लश्कर देऊन पाठविलें. तो मोठा समर्थ होता; आणि आमेदखानानें आपल्या कुमकेस मराठे सरदार बोलाविले ते येऊन पोंहचले नव्हते म्हणून आमेदखान अमदाबादेंत थोडकीशी फौज ठेवून आपण तें ठिकाण सोडून मागें हटला. तो कांहींसा दूर गेल्यावर त्याला वर्तमान कळलें कीं, मराठे मायी नदी उतरून आलीकडे आले, मग ते व आपण मिळून पुनः माघारां उलटून अमदाबादेवर आले; तो शहराजवळ शाहाबागेंत जाऊन उतरला. त्याच दिवशीं सरबुलंदखानाच्या लश्कराची विनी आदालच गांवीं येऊन पोहोंचली. मग ते आमेदखान जवळ आहेसा समजून आपल्या भोंवता चर खणूं लागले; यावरून मराठे सरदार समजले कीं, ते आमच्या भयानें हें काम करितात. नंतर आमेदखानानें मराठे सरदारांसहित एकाएकीं हल्ला करून त्या विनीवाल्यांचा पराभव केला. या हल्ल्यांत याचे लोक व मराठे बहुत मेले, यावरून मराठे हल्ला करावयास त्याला पुनः अनुकूळ होईनातसे झाले. मग आमेदखान पेंढारी लोकांप्रमाणें वागूं लागला, त्या बरोबर कांताजी व पिलाजीही पर्जन्यकाळपर्यंत लुटीत होते, मग पांढऱ्या कावळ्यांकडे गेले.

१४ याप्रमाणें गुजराथचें वर्तमान असतां व मोंगल लोकांत कलह असतांना बाजीरायानें दोन वेळां माळव्यांत

स्वाऱ्या घातल्या. तेथें राजा गिरधर होता त्यानें कांहीं अडचण केली तो न मानितां दोन्ही वेळां बहुत द्रव्य लुटून नेलें.

भाग चौदावा.

सन् सत्राशें सत्ताविसांपासून सन् सत्राशें चौतीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ निजामउल्मुलुखास दिल्लीच्या बादशाहाचें भय तादृश नव्हतें, परंतु मराठे लोक प्रबळ होऊन मुलुखांतून मनस्वी वसूल घेऊं लागले त्यामुळें त्याच्या मनांत भीति उत्पन्न झाली, तिच्या निवारणार्थ अंतःकरणांत विचार करूं लागला कीं, कोणे प्रकारें मराठे लोकांत वैमनस्यें पडतील, आणि आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होईल. अशी योजना करीत असतां प्रथमतः त्याच्या कल्पनेस आलें कीं, हैदराबाद आपली राजधानी एथची चौथाई मराठे घेतात तिच्या बद्दल दुसरें कांहीं द्यावयास कबूल करून त्यांचें एथें चौथाईसंबंधें येणें जाणें आहे तें बंद करावें.

२ मग त्यानें प्रतिनिधीच्या द्वारें शाहूशीं बोलणें करून असें ठरविलें कीं, शाहूनें हैदराबादसंबंधें चौथ व सरदेशमुखी याबद्दल कांहीं द्रव्य व इंदापुराजवळ कांहीं मुलूख जहागीर करून द्यावा. याशिवाय त्यानें प्रतिनिधीलाही. वराड मुलखीं कांहीं जहागीर करून दिली.

३ तें वर्तमान ऐकून बाजीरायास मोठा राग आला. त्याचे मनांत होतें कीं निजामउल्मुलुखाच्या राज्यांत आपला प्रवेश आहे तो नाहींसा न व्हावा. तें प्रतिनिधीनें उलटें केलें, त्यामुळें त्याचें व प्रतिनिधीचें वैमनस्य पडलें.

४ तें वर्तमान निजामउल्मुलुखाला कळतांच त्यानें मनांत विचार केला कीं, आपणास या समयीं चंद्रसेन जाधव व रावरंभा निंबाळकर व दाभाडे व पिलाजी गाइकवाड हे सरदार अनुकूळ आहेत, व कोलापुरचा मुख्य संभाजी तोही वश आहे, त्यास शाहू व संभाजी यांमध्यें पुनः कलह उत्पन्न करावयास हा उत्तम समय प्राप्त झाला आहे. यास्तव त्यानें संभाजीला निमे वसूल मागावयास शिकवून. तो कज्जा मोडावयाच्या मिषेंकरून तिऱ्हाईतपणें आपण मध्यें शिरून उभयतांस सांगितलें कीं, मला तुम्ही दोघे सारिखे, त्यास वसूल तूर्त मजकडे जप्त असूं द्या, मग मी तुमचा न्याय करीन.. याप्रमाणें बोलून त्यानें शाहूकडचे मोकासेदार व सरदेशमुखी जमा करणारे दूर केले.

५. असें निजामउल्मुलुखाचें कृत्रिम बाजीरायापुढें चालेना. त्यानें शाहूला समजाविलें कीं, हा पक्का ठक आहे, न्याय करणारा नव्हे. तुमच्या कलहांत आपला लाभ समजून आपणच हें काम उत्पन्न करून युक्तीनें आंत शिरला, आणि तुमचा मुलूख हाताखालीं घातला. त्यावरून शाहूस बहुत राग येऊन त्याच्या मनांत आलें कीं, निजामाशीं युद्ध करावयास आपण अगें जावें. यास्तव बाजीरावास बोलिला कीं, मी करितों या कामास अंतःकरणपूर्वक तुमचें अनुमोदन असावें. त्यावर त्यानें उत्तर केलें कीं, आपण हिंदूंचे राजे, त्यास आपल्यासारख्यांनीं प्रसंग पडल्यास बादशाहाशीं लढावें हें योग्य आहे, या कामाविषयीं आज्ञा केल्यास मी सर्व बंदोबस्त करीन. तेव्हां शाहूनें या युद्धाविषयीं त्यास मुख्यत्व दिलें. या प्रकरणावरून असें दिसतें कीं, बाजीरायाची मसलत हीच कीं, निमित्तमात्र

राजा असून राज्यसुख आपणास असावें. हा तर ब्राह्मण जातीचा स्वभावच आहे कीं, आपण चाकर ह्मणवून मुख्यत्वें वर्तावें.

यानंतर तिकडे निजामउल्मुलुखाची तयारी होत असतां बाजीराव त्याच्या अगोदर तयार झाला. मग निजामाच्या लश्कराची गांठ पडल्यावर बाजीरायानें त्याशीं थोडकीशी लढाई करून पळ काढला, आणि असें दाखविलें कीं, बऱ्हाणपूर लुटावयास जातों. तो खानदेशांत शिरल्यानंतर आपले पाठीमागें निजामउल्मुलुख जवळच आहेसा समजून कांहींसे लोक बऱ्हाणपुरच्या वाटेकडे त्याला ठकवावयास पाठविले; आणि आपण अतित्वरेनें मोठ्या सैन्यासहित गुजराथेंत शिरून तो मुलूख अगदीं लुटला; आणि तेथचा अधिकारी सरबुलंदखान यास समजाविलें कीं, आह्मी निजामउल्मुलुखाचे मसलतीनेंच हें काम करितों.

६ इकडे बऱ्हाणपुरच्या वाटेवर निजामउल्मुलुख याचे दिवस, किमपि यत्नसिद्धि न होतां, व्यर्थ गेले. मग तो समजला कीं, आपणास मराठ्यांनीं ठकविलें. नंतर फिरून निश्चय केला कीं, आतां दक्षिणेंत जाऊन पुणें जाळून टाकावें. तो अहंमदनगरास येऊन पोंहचला नाहीं तों त्यास वर्तमान कळलें कीं, बाजीरावानें लश्करसहित कांसारवारीच्या घाटानें येऊन मुलूख उद्वस्त केला. तेव्हां निजामउल्मुलुख माघारां फिरून गोदावरी उतरून पलीकडे गेला, तेथें बाजीरायानें त्याशीं हलकें हलकें लढाई करून त्यास आपल्या अंगावर घेऊन अशा जागीं नेलें कीं, ज्या स्थळीं अगदीं पाणी नाहीं; त्या ठिकाणावर त्याच्या लश्करास घेरा घालून त्याचे लोक जे धान्य तृणादि सामग्री

आणावयास जाणारे यांस उपद्रव करूं लागला, मग निजामउल्मुलुखाला तह करणें प्राप्त झालें. तो प्रकार असा, बाजीराव यास म्हणूं लागला कीं, कोलापूरकर संभाजी आमचे हातीं द्यावा, व आमचे मराठे वसूल जमा करणारे यांस कोणतीही अडचण न पडावी, याकरितां त्या मुलखातील किल्ले आमचे स्वाधीन असावे. नंतर निजामानें संभाजी खेरीजकरून वरकड कबूल केलें. ते समयीं बाजीरायानें यास सांगितलें कीं, संभाजी आमच्या स्वाधीन असल्यास कांहीं चिंता नाहीं. कां कीं, तो आमच्या धण्याच्या मानानेंच असेल. तेव्हां निजामानें कबूल केलें कीं, आह्मी त्यास पन्हाळ्यावर पोंहचवून देऊं, नंतर शाहू व संभाजी हे उभयतां एकचित्त होऊन कलह मिटावा. हें वर्तमान सन् सत्राशें अठ्ठाविसांत घडलें. त्यापुढें बाजीराव व निजामउल्मुलुख एकमेकांस भेटले. तें त्या उभयतांचें प्रथम दर्शन.

७ गुजराथेचा सरबुलंदखान यानें दिल्लीच्या बादशाहास बहुत प्रकारें विनंती करून बोलणें लाविलें कीं माझे मुलखाचीं हैराणगत झाली यामुळें वसूल जमा होत नाहीं, त्यास स्वामीनीं द्रव्य देऊन या समयीं माझें रक्षण करावें. परंतु बादशाहानें त्या मागण्याचें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं; आणि बाजीरायाचा भाऊ चिमणाजी आपा यानें लश्करसहित पिटलादेस येऊन त्या शहराची खंडणी घेतली, व ढाळका परगणा लुटला; व आपल्या भावाचें सांगणें आणविलें कीं, आह्मास गुजराथेची चौथ व सरदेशमुखी द्याल तर माझा भाऊ तुमच्या मुलखाचें संरक्षण करील; त्यावरून सरबुलंदखानास तें कबूल करणें प्राप्त झालें.

मग त्यानें सुरत खेरीज करून सर्व मुलखीं काळीच्या वसूल व जखातीचा वसूल यांची चौथ व सरदेशमुखी दिली, आणि अमदाबाद शहरसंबंधें कांहीं दिलें व कांहीं न दिलें. असें संन् सत्राशें एकुणतिसांत झालें. ते समयीं चौथीचा नेम ऐनजमेच्या ठरावाप्रमाणें नव्हता. जे वर्षीं जें उत्पन्न होई त्याची चौथाई देत असत. याबद्दल बाजीरायानें अडीच हजार स्वार ठेवून मुलखाचा बंदोबस्त राखावा असें कबूल केलें.

८ मग बाजीराव चिमणाजीच्या मदतीसाठीं उत्तरेकडे गेला, ते समयीं कोलापूरकर संभाजी याला बाहेर निघावयास संधि सांपडली. तो बरोबर लश्कर घेऊन आपल्या परिवारासहित वारणा नदीच्या उत्तरतिरीं उतरला, आणि मुलूख लुटूं लागला. ते समयीं शाहूजवळ प्रतिनिधि पूर्वी निजामउल्मुलुखाशीं मसलत केल्यामुळें आपल्या किमतींतून उतरलेला होता त्यास असें वाटलें कीं, या समयीं आपण संभाजीचा पराभव केला तर आपली योग्यता कमी झालेली पुनः वाढेल. यास्तव तो जाऊन संभाजीच्या छावणीवर पडला, आणि संभाजी व उदाजी यांस पन्हाळ्याकडे पिटून लाविलें, व त्यांची कुटुंबाचीं माणसें धरून आणिलीं. त्यांत ताराबाई व तिची सून राजसबाई ह्या सांपडल्या, त्या साताऱ्यावर नेऊन ठेविल्या. नंतर शाहू व संभाजी यांचा तह झाला, त्यांत त्यानें कितीएक मुलूख शाहूला दिले, व शाहूनेंही त्यास दिले. तो प्रकार असा, तुंगभद्रेजवळचे कोपाळशहर शाहूनें संभाजीस दिलें, त्याबद्दल आपणास कोंकणाचा रत्नागिरी किल्ला घेतला; मग साळशीपासून आंकोलेंपर्यंत कोंकणपट्टी कोलापुराकडे लावून दिली,

आणावयास जाणारे यांस उपद्रव करूं लागला, मग निजामउल्मुलुखाला तह करणें प्राप्त झालें. तो प्रकार असा, बाजीराव यास म्हणूं लागला कीं, कोलापूरकर संभाजी आमचे हातीं द्यावा, व आमचे मराठे वसूल जमा करणारे यांस कोणतीही अडचण न पडावी, याकरितां त्या मुलखांतील किल्ले आमचे स्वाधीन असावे. नंतर निजामानें संभाजी खेरीजकरून वरकड कबूल केलें. ते समयीं बाजीरायानें यास सांगितलें कीं, संभाजी आमच्या स्वाधीन असल्यास कांहीं चिंता नाहीं. का कीं, तो आमच्या धण्याच्या मानानेंच असेल. तेव्हां निजामानें कबूल केलें कीं, आह्मी यास पन्हाळ्यावर पोंहचवून देऊं, नंतर शाहू व संभाजी हे उभयतां एकचित्त होऊन कलह मिटावा. हें वर्तमान सन् सत्राशें अठ्ठाविसांत घडलें. त्यापुढें बाजीराव व निजामउल्मुलुख एकमेकांस भेटले. तें त्या उभयतांचें प्रथम दर्शन.

७ गुजराथेचा सरबुलंदखान यानें दिल्लीच्या बादशाहास बहुत प्रकारें विनंती करून बोलणें लाविलें कीं माझे मुलखाचीं हैराणगत झाली यामुळें वसूल जमा होत नाहीं, त्यास स्वामीनीं द्रव्य देऊन या समयीं माझें रक्षण करावें. परंतु बादशाहानें त्या मागण्याचें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं; आणि बाजीरायाचा भाऊ चिमणाजी आपा यानें लश्करसहित पिटलादेस येऊन त्या शहराची खंडणी घेतली, व ढाळका परगणा लुटला; व आपल्या भावाचें सांगणें आणविलें कीं, आह्मास गुजराथेची चौथ व सरदेशमुखी द्याल तर माझा भाऊ तुमच्या मुलखाचें संरक्षण करील; त्यावरून सरबुलंदखानास तें कबूल करणें प्राप्त झालें.

मग त्यानें सुरत खेरीज करून सर्व मुलखीं काळीचा वसूल व जखातीचा वसूल यांची चौथ व सरदेशमुखी दिली, आणि अमदाबाद शहरसंबंधें कांहीं दिलें व कांहीं न दिलें. असें सन् सत्राशें एकुणतिसांत झालें. ते समयीं चौथीचा नेम ऐनजमेच्या ठरावाप्रमाणें नव्हता. जे वर्षीं जें उत्पन्न होई त्याची चौथाई देत असत. याबद्दल बाजीरायानें अर्डाच हजार स्वार ठेवून मुलखाचा बंदोबस्त राखावा असें कबूल केलें.

८ मग बाजीराव चिमणाजीच्या मदतीसाठीं उत्तरेकडे गेला, ते समयीं कोलापूरकर संभाजी याला बाहेर निघाव-यास संधि सांपडली. तो बरोबर लश्कर घेऊन आपल्या परिवारासहित वारणा नदीच्या उत्तरतिरीं उतरला, आणि मुलूख लुटूं लागला. ते समयीं शाहूजवळ प्रतिनिधि पूर्वी निजामउल्मुलुखाशीं मसलत केल्यामुळें आपल्या किमतींतून उतरलेला होता त्यास असें वाटलें कीं, या समयीं आपण संभाजीचा पराभव केला तर आपली योग्यता कमी झाले-ली पुनः वाढेल. यास्तव तो जाऊन संभाजीच्या छावणी-वर पडला, आणि संभाजी व उदाजी यांस पन्हाळ्याकडे पिटून लाविलें, व त्यांची कुटुंबाचीं माणसें धरून आणिलीं. त्यांत ताराबाई व तिची सून राजसबाई ह्या सांपडल्या, त्या साताऱ्यावर नेऊन ठेविल्या. नंतर शाहू व संभाजी यांचा तह झाला, त्यांत त्यानें कितीएक मुलूख शाहूला दिले, व शाहूनेंही त्यास दिले. तो प्रकार असा, तुंगभद्रेजवळचे कोपाळशहर शाहूनें संभाजीस दिलें, त्याबद्दल आपणास कोंकणाचा रत्नागिरी किल्ला घेतला; मग साळशीपासून आंकोलेंपर्यंत कोंकणपट्टी कोलापुराकडे लावून दिली,

आणि संभाजीनें मिरज व तासगांव व आथणी व इतरही कृष्णेचे उत्तरेकडचे गांव व विजापुरच्या खालच्या कितीएक गढ्या शाहूस दिल्या. हें वर्तमान सन् सत्राशें तिसांत घडलें.

९ नंतर सन् सत्राशें एकतिसांत असें झालें कीं, निजामउल्मुलुख पूर्वीं बाजीरायास भेटला असतांही त्याला यानें नाश केल्याचें स्मरण होतें यास्तव तो आपलें अंग न दाखवितां दुसऱ्याकडून तो सूड उगवावयाविषयीं विचार करावयास लागला असतां त्यास खंडेराव दाभाडा त्या कामाचे उपयोगींसा वाटला. त्याचें व बाजीरायाचें पहिलेंच वांकडें पडलें होतें. बाजीराव चौथाईची व सरदेशमुखीची सनद पावला त्या दिवसापासून दाभाडा फौज ठेवावयास लागला होता. त्यानें पस्तीस हजार फौज जमविली, आणि निजामउल्मुलुखाच्या अनुकूलतेंकरून पुढें कुमक मिळेल असें समजून तो दक्षिणेकडे निघावयास सिद्ध झाला. त्यानें लोकांत असें प्रसिद्ध केलें कीं, आमचा धनी मराठा याचें राज्य बाजीरायानें घेतलें तें स्वामीचें स्वामीस देववायास जातों; याविषयीं पिलाजी गायकवाड व कांताजी व रघूजी कदम बांडे व उदाजी व आनंदराव पंवार* व चिमणाजी† पंडित वगैरे कितीएक सरदार मला सहाय्य आहेत.

याप्रमाणें सेनापति दाभाडे यांकडील वर्तमान असतां

---

* त्यापूर्वी पिलाजी व पंवार यांचीं युद्धें होत होतीं, परंतु ते या कामाकरितां त्या समयीं एकचित्त झाले.

† चिमणाजी पंडित तो मोठा उत्पाती असे. त्यानें गुजराथेंत लुटालूट बहुत केली. त्यास चिमणाजी दामोदरही म्हणत.

वाजीरायानें लोकांस जाहीर केलें कीं, सेनापति निजाम-उल्मुलुखास मिळून मराठ्यांच्या राज्याचे दोन विभाग करूं इच्छितो, हें कर्म केवळ हिंदुधर्मास विरुद्ध आहे. त्यास, या समयीं माझे जवळ फौज आहे ती त्याच्या फौजेच्या निमेही होईलशी नाहीं, तथापि त्याचे पारिपत्यास मी विलंब न करितां जाईन. इतकें करून बाजीराव पुण्याहून निघाला तो नर्मदा उतरून पलीकडे गेला, तेव्हां त्याची बिनी पुढें चालत होती तिजवर पिलाजीचा पुत्र दमाजी गाइकवाड यानें हल्ला करून त्या बिनीवाल्यांचा पराभव केला. तो त्यास प्रथम अपशकून झाला, तथापि तो न मानून त्यानें नेम केला कीं, इतःपर समूर उभें राहूनच लढावयाचें. तेव्हां दाभाडे यांचे नवे नवे ठेविलेले लोक होते ते उभे राहीनात, ते पळाले, यांबरोबर कांताजीही पळाला; तेव्हां खंडेरावाचे पुरातन चाकर होते ते मात्र त्याच्या पुत्राचे संरक्षणार्थ युद्ध करीत राहिले. तो त्रिंबकराव दाभाडा हत्तीवर बसला होता, त्यानें आपले लोक पळतात असें पाहून आपल्या हत्तीचे पाय सांखळ्यांनीं बांधिले, आणि आपण धैर्यैंकरून त्याच जागीं युद्धास उभा राहिला. तेव्हां बाजीराव इकडे घोड्यावर बसला होता त्यानें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें बहुत यत्न केला, परंतु जय कोणाचा होईल हें फार वेळ समजेना. शेवटीं त्रिंबकराव दाभाडा तिरंदाजी करीत असतां त्याला दैवयोगैंकरून गोळी लागून तो मेला. तेव्हां त्याचे लोक पळाले, आणि बाजीराव याचा जय झाला. ती लढाई बडोदें व दुभाय या दोहोंमध्यें झाली. तींत दाभाडे यांच्या पक्षाचे जे पडले त्यांत एक जाउजी दाभाडा, दुसरा मालोजी पवार, तिसरा पि.

लाजी गायकवाडाचा पुत्र, हे पडले, व खंडेराव* दाभाडाही पडला; आणि उदाजी पंवार व चिमणाजी पंडित हे दोघे पाडाव होऊन कैदेंत सांपडले. आनंदराव पंवार व पिलाजी गाइकवाड वगैरे जखमी झाले, परंतु धरले गेले नाहींत. ते वेळेस बडोदें व दुभाय हीं दोन्हीं पिलाजीचे स्वाधीन होतीं तीं आपणास असावीं असें बाजीरायाचे चित्तांत आलें, परंतु ते समयीं कांहीं तह होऊन तो पर्जन्यकाळ गेल्यावर माघारा साताऱ्यास आला.

१० निजामउल्मुलुखानें बाजीरायाच्या नाशाविषयीं असें कृत्रिम केलें तें सिद्धीस न जाऊन उलटी यासच नाश शंका प्राप्त झाली. ती अशी, त्याच्या कपटावरून बाजीरायाचें मनांत आलें कीं, निजामाचें पारिपत्य करावें, परंतु सामोपायाविषयीं तोमोठा चतुर, त्यानें कांहीं युक्तींकरून बाजीरायाचें चित्त मोंगल जिंकावयास गुंतवून आपल्यावरचा तो राग दूर केला. मग त्या उभयतांचा तह झाला; त्यांत असें ठरलें कीं, निजामउल्मुलुखानें आपल्या मुलखीं निश्चितपणें राहावें, व बाजीराव यानें दक्षिणेंत मुख्य पेशवा होऊन वागावें.

११ दिल्लीमध्यें बादशाह यानें ऐकिलें कीं, सरबुलंदखानानें गुजराथची चौथाई व सरदेशमुखी मराठ्यांस दिली, तेणेंकरून तो बहुत क्रुद्ध होऊन त्यानें जोतपुरचा राजा अभिसिंग यास त्याजबरोबर लश्कर देऊन गुजराथेंत पाठविलें, आणि सरबुलंदखानाला माघारें बोलाविलें. तो दिल्लीस पोंचल्यावर त्याचा अपमान केला.

---

* खंडेराव दाभाडा सेनापति मेल्यावर त्याचा पुत्र यशवंतराव लहान म्हणून तो अधिकार त्याचे आईनें संभाळिला.

माळवे मुलखीं राजागिरधर होता, तो उदाजी पंवार व चिमणाजी पंडित यांशीं युद्ध करून मृयु पावला होता; परंतु त्याचा कोणी आप्त दयाबाहादूर नामें असे त्यानें मराठ्यांशीं लढून बहुत वेळां त्यास मागें हटविलें. शेवटीं सन् सत्राशें वत्तिसांत बाजीरायाचा भाऊ चिमणाजी आपा व पिलाजी गाइकवाड व मल्हारराव होळकर यांवरोवर लढाई करून तो मृत्यु पावला. यानंतर बाजीराव नर्मदा उतरला आणि त्यानें माळव्याचें लश्कर आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. मग आपला भाऊ व पिलाजी जाधव यांस आपल्या हितार्थ साताऱ्यास पाठविलें. यांसच कोंकणचा वंदोवस्त राखावयास सांगितलें.

१२ गुजराथेंत पेशवा गेल्यानंतर आभोशिंग राजाच्या फौजदारानें बडोदें किल्ला पूर्वी मोंगलांनीं गाइकवाडापासून घेतला होता तो घेतला, तथापि तेथचे प्रजेस त्यापेक्षां पिलाजीचें अगत्य असे. त्यानें कितीएक जागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं होतीं, याकरितां त्याशीं तह करावयाच्या निमित्तेंकरून त्यानें कितीएक माणसें पाठविलीं. त्यांनीं कितीएक वेळां त्यांशीं बोलणें केलें; मग एके दिवशीं त्यांचें बोलणें होऊन त्यांस निरोप झाल्यावर बाहेर निघाले आणि कांहीं वस्तु आंत राहिल्याचें मिष करून त्यांतील कोणी-एक जण पुनः वाड्यांत जाऊन तो कांहीं गोष्ट पिलाजीचे कानांत सांगावयाचा आकार दाखवून त्याजवळ गेला आणि त्यानें आकस्मात् खंजीर काढून त्याच्या काळजांत खुपसला, तेणेंकरून तो मृत्यु पावला. त्या वेळेस तो मारेकरीही, तेथें कोणी पिलाजीचा मनुष्य होता, त्यानें मारिला,

तेव्हां ते वरकड लोक पळाले. हें कृत्य तासरापरगण्यांतील डांकुरगांवीं झालें.

आभीसिंगानें पिलाजीच्या मरणेंकरून आपणास जो लाभ चिंतिला होता तो त्यास प्राप्त झाला नाहीं. कां कीं, पिलाजीचा मित्र पाद्रागांवचा देसाई दिला नामें होता, त्यानें त्या सर्व मुलखांत भिल्ल व कोळी उठविले. मग चांगला समय पाहून देसायानें पिलाजीचा भाऊ महादजी गाइकवाड यास निरोप पाठविला कीं, वडोदें घ्यावयास हा वेळ उत्तम आहे, यावरून तो आला आणि बडोदें घेतलें. त्यापासून त्याचे वंशीय अद्यापि बडोद्यांत आहेत. त्या वेळेस पिलाजीचा वडील पुत्र होता तो सोनगडाहून मोठें लश्कर घेऊन आला आणि त्यानें वडोद्याच्या पूर्वेस जोतपुरापर्यंत स्वांऱ्या घातल्या. तेव्हां आभीसिंगानें अमदाबादेंत आपला कोणी विश्वासू ठेवून आपण आपल्या जोतपूर मुलखीं जाऊं लागला.

१३ माळव्याचा सुभेदार दयाबहादूर मेल्यानंतर त्याचे जागीं दिल्लीच्या बादशाहानें महंमदखान बंगष नामें एक नवा सुभेदार पाठविला, तो बुंदलखंडीं जाऊन राजा चतुरसाल याच्या मुलखांत उपद्रव करूं लागला. तेव्हां त्या चतुरसालानें बाजीरावाकडे कुमक मागितली, ते समयीं पेशवा यानें त्याचे साहाय्यास जाऊन बंगषाला त्याच्या मुलखांतून पार केलें. त्यावरून तो राजा प्रसन्न होऊन त्यानें बाजीराव यास आपला पुत्र मानिलें, आणि त्यास एक किल्ला व झांशी-जवळ कांहीं प्रांत असा दिला कीं, ज्याचें उत्पन्न वर्षास सवादोन लक्ष रुपये होत. पुढें कांहीं अवकाशानें तो राजा मेला, ते समयीं त्याचे पुत्र दोघे होते त्यांच्या प्रमाणेंच बाजीरावाला त्यानें आपल्या राज्याचा तिसरा वांटा दिला.

१४ माळव्यामध्यें मदंमदखानें बंगष मेल्यावर माळवा व आग्रें या दोहों अधिकारांवर बादशाहदानें राजा जयसिंग सन् सत्राशें चवतिसांत पाठविला. त्याचा व बाजीरावाचा पूर्वीपासून स्नेह होता, ह्मणून ती जागा त्यास मिळाल्यानें मराठे हर्ष पावले; परंतु तो बादशाहाचा हस्तक ह्मणून मराठ्यांचें बोलणें सारें स्वीकारीना. नंतर त्याच्या पुढचे वर्षीं बाजीरायाचें व त्याचें कांहीं बोलणें होऊन त्यानें माळव्याचें राज्य बाजीरायास दिलें, आणि बादशाहास समजावून तोही वश केला.

भाग पंधरावा.

सन् सोळाशें चवतिसांपासून सन् सत्राशें चाळीसपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ एथपर्यंत मराठे लोक यांनीं गुजराथेंत कोणकोणत्या प्रकारें प्रवेश केला तें व माळव्यांत आपल्या आधिपत्याचा पाया घातला तें सांगितलें. आतां वराड व कोंकण यांमध्यें त्यांनीं कसकसा संचार केला तो प्रकार लिहून नंतर माळव्यांत उत्तरेकडे जीं मराठ्यांनीं मोठीं मोठीं कार्यें केलीं तीं लिहिलीं जातील.

२ पेशवा शाहूचे जवळ नसतां सेनासाहेबसुभा कान्होजी भोंसला यानें त्याची कांहींएक आज्ञा मानिली नाहीं, यास्तव शाहूनें त्यास साताऱ्यामध्यें कैद केलें, आणि त्याचा भाऊबंद रघूजी भोंसला यास ती पदवी दिली. त्या रघुजीनें पूर्वी गोंडवणांत कोणे एका मुसलमानाजवळ कांहीं दिवस थोडक्या लोकांनिशीं चाकरी केली होती. तो अधि-

कार लहान ह्मणून तो पुरुष प्रसिद्धीस आला नाहीं; परंतु त्यास कांहीं काम संपविलें असतां तो तें काम चांगलें करीत असे; आणि तो शिकारीच्या कामाविषयीं मोठा धीट असे, यास्तव शाहू त्याला आपल्या बरोबर शिकारीस नेई. मग त्यावर त्याची फार प्रीति बसली, नंतर त्यानें आपल्या बायकोची बहीण शिर्क्यांची कन्या त्यास देवविली, आणि वराडची सुभेदारी सांगितली. त्यावद्दल त्याकडून कबूल करविलें कीं, नेहेमीं पांच हजार स्वारांनिशीं चाकरी करावी, व वर्षास नऊ लक्ष रुपये सरकार पोत्यास पोहोंचवावे, याशिवाय कधीं पेशवा मोहिमेस निघेल ते समयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वारांसहित जावें, याप्रमाणें त्यानें कबूल केलें. या वेळेस त्याचा परममित्र श्रीपतराव प्रतिनिधि तो राजानें कोंकणांत पाठविला होता, तो जर त्या समयीं जवळ असता तर आपल्या स्नेहास्तव रघुजीला इतकें कबूल करूं न देता.

३ कान्होजी आंग्र्याचे दोघे पुत्र कोंकणांत असत, त्यांत वडील सखाजी तो कुलब्यांत होता. धाकटा संभाजी तो सुवर्णदुर्गीं राहात असे. कान्होजी आंग्र्या जीवंत असतां मुंबईच्या इंग्रेजांनीं त्यास जिंकावयाचा मोठा उद्योग केला, परंतु सिद्धीस गेला नाहीं. मग कान्होजी* मेल्यानंतर त्याचा थोरला पुत्र सखाजी तोही मेला. यामागें धाकटा संभाजी यानें त्याचे सावत्र भाऊ तिघे होते त्यांतला वडील आपल्यापाशीं ठेविला, आणि त्यापेक्षां धाकटे दोघे येसाजी व मानाजी ते कुलाब्यास पाठविले; त्यांत येसा-

* कान्होजी आंग्र्या सन् सत्राशें अठ्ठाविसांत सातार्‍यामध्यें मृत्यु पावला.

जीला मुलखाचा बंदोबस्त सांगितला, आणि मानाजी किल्ल्याच्या व फौजेच्या बंदोबस्तास नेमिला. मग त्या उभयतांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मानाजीनें कपटेंकरून पोर्टुगीस लोकांस किल्ल्यांत आणून येसाजीचे डोळे काढवून त्यास बंदींत ठेविलें. नंतर संभाजी मानाजीच्या पारिपत्यास गेला, तेव्हां त्यानें पेशव्याचा आश्रय केला, यास्तव संभाजीला माघारें जावें लागलें. पेशव्यानें मानाजीस कुमक केली, याबद्दल त्यानें यास कुतळा व राजमाची हे दोन किल्ले दिले.

या वेळेस जंजिऱ्यामध्यें शिद्दीचा अंमल वसला होता, त्या शिद्दीस मोंगलांनीं शिद्दी याकूट असें नवें नांव दिलें होतें. त्याशीं व मराठ्यांशीं निरंतर युद्धप्रसंग होई, परंतु त्या याकुटानें कधींही औरंगजेबानें दिलेला आपला मुलूख मराठ्यांच्या हातीं लागूं दिला नाहीं; आणि तो कधीं कधीं शाहूच्या मुलखांतून स्वाऱ्या घालून खंडणी घेत असे. त्याला जिंकावयाविषयीं शाहू व त्याचे दरबारी लोक फार इच्छीत होते, परंतु त्यापुढें कांहीं बळ चालेना. तेव्हां कांहीं कपटेंकरून जिंकावा अशी प्रतिनिधीनें मसलत केली. तो प्रकार असा, या शिद्दीजवळ त्याचा परम विश्वासू याकुबखान नामें मुसलमान असे, तो समुद्रांत चांचेपणा करून मोठा विख्यात झाला होता, त्याचे वडील व तो गुहागरचे पाटील, ते जातीचे कोळी. त्याचे लहानपणीं त्याला मुसलमानांनीं स्वारी घालून धरून नेलें, आणि आपला धर्म शिकविला. तो प्रतिनिधीनें वश केला, मग त्यास सांगितलें कीं, शिद्दीचें आधिपत्य नाहींसें झालें असतां यांतले कांहीं किल्ले आह्मांस देऊन बहुतेक राज्य तूंच संभाळावें.

ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां प्रतिनिधीस बरोबर लश्कर देऊन संन् सत्राशें तेहातिसांमध्यें कोंकणांत पाठविलें. तेव्हां शिद्दीच्या मुलखांत गरीबगुरीब रयत लोकांस मात्र उपद्रव झाला; परंतु किल्ला त्याचे हातीं लागला नाहीं. त्या शिद्दीपुढें प्रतिनिधीचें बळ कांहींच चालेनासें झालें. तेव्हां तो तेथून चिपोळणास जाऊन उतरला, आणि गोंवळकोट किल्ल्यामध्यें आपले लोक ठेविले; तेथेंही शिद्दीनें छापा घालून तो गोंवळकोट घेतला. अशी त्यानें प्रतिनिधीची दुर्दशा केली. हें वर्तमान समजून शाहूनें त्याचे कुमकेस जाण्याविषयीं चिमणाजी आपास आज्ञा केली, परंतु तो ऐकेना; शेवटीं प्रतिनिधि रुष्ट होऊन माघारां साताऱ्यास आला.

४ त्याच सुमारें जंजीऱ्याचा शिद्दी मेला. त्याचे पुत्र पुष्कळ होते, त्यांत वडील शिद्दी अबदुलखान नामें होता, त्याचे धाकटे भाऊ सारे, एक शिद्दी रहिमान* खेरीजकरून, मिळून त्यांनीं त्यास जिवें मारून टाकिलें. हें वर्तमान याकुबास कळल्यावर त्यानें शिद्दी रहिमानाचा पक्ष धरून शाहूला संन् सत्राशें पस्तिसांत कुमक मागितली, त्यास शाहू अनुकूळ झाला. त्या वेळेस बाजीराव माळव्याहून येत होता. यास आज्ञा केली कीं, दंडाराजपुरीं जावें; याशिवाय दुसरे जे रिकामे लश्करी लोक होते त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मीं जाऊन बाजीरावास मिळावें. तो बाजीराव कोंकणांत गेल्यावर शिद्दी रहिमान व याकुब हे त्यास मिळाले. मग तळें व घोंसाळें हे दोन किल्ले घेतले. इतक्यामध्यें प्रतिनिधिही मागून येऊन पोहोंचला, त्यानें येतांच

* शिद्दी रहिमान त्या वेळेस जंजीऱ्यांत नव्हता.

रायगड घेतला. कां कीं, तेथच्या किल्लेदारास याकुबानें अगोदरच किल्ला द्यावयास सांगितलें होतें.

त्यानंतर ज्यांनीं आबदुलखान मारिला त्यांतील एक भाऊ शिद्दी रह्यान नामें येऊन बाजीरावाशीं लढला, व तो मेला गेला. नंतर पेशव्यानें जाऊन जंजीऱ्यास खुसकी-वरून मोरचे लावून तोफांचा मार चालविला, ते समयीं मा-नाजी आंग्याही येऊन समुद्रांतून किल्ल्यास तोफा मारूं लागला. असें असतांही बाजीरावानें सुमार पाहिला कीं, हा किल्ला लवकर सर्वथा हातीं लागणार नाहीं, आणि आ-पण फार दिवस कोंकणांत राहिलों असतां मोठ्या मोठ्या मोहिमांचीं कामें राहातील. यास्तव त्यानें तेथचे शिद्दी सल्ला करावयास सिद्ध झालेसे पाहून सल्ला केला. तो प्रकार असा, तेथें शिद्दी रहिमानाचें मुख्यत्व असावें, व त्यानें अ-करा महालांचें उत्पन्न अर्धें द्यावें, व मराठ्यांस रायगड व तळें व घोंसाळें व उचितगड व बिरवाडी हे किल्ले असावे. बाजीराव तें युद्ध असें शेवटास नेऊन मोठा विख्यात हो-ऊन साताऱ्यास गेला. तेथें शाहूनें त्या बाजीरावानें घेत-लेल्या रायगड इत्यादि ठिकाणांचीं सुभेदारी त्यासच दिली.

५ माळव्याहून बाजीराव निघाल्यावर त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर लश्करसहित तेथें होता तो आंग्याचे पलीकडेही स्वांऱ्या घालून लुटीत गेला. ते समयीं दि-ल्लीचे बादशाहाचा वजीर खानडौरान नामें होता, त्याच्या मनांत आलें कीं, सल्ला करून मल्हारराव यास मागें फिर-वावें, परंतु तो हें समजला नाहीं कीं, बंडाचें पारिपत्य केल्या-वांचून आधीं तह करणें ठीक नव्हे. मग त्याच्या मनांत विचार येऊन त्यानें आपला भाऊ बरोबर फौज देऊन

मोठा भयंकर आकार दाखवून शत्रूस नर्मदेच्या पार करावयास पाठविला. तो निघाला ते समयीं दिल्लीच्या सर्व लोकांस हा जय पावेल असा भरंवसा होता, परंतु त्याचा तो खटाटोप व्यर्थ झाला. तें लश्कर सरोंजपर्यंत जाऊन मागें फिरलें, आणि दिल्लीच्या लोकांस दाखविलें कीं, आम्ही मोठा पराक्रम केला. इकडे मल्हारराव त्या बरोबर सहज हलकें हलकें लढावयास थोडकेसे लोक पाठवी, ते दिवसास त्याशीं कांहींसे लढत आणि पळत, मग रात्रीस जाऊन त्याच्या डेऱ्यावर बाण टाकीत. त्या मल्हाररावानें तर सैन्याच्या मोठ्या समुदायासुद्धां उद्योग करून त्या मुलखाच्या वसुलाची जमा आपला धनी बाजीराव याजकडे पाठवावयाचें काम चालविलेंच होतें. माळवे मुलखीं व चंबळा नदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे हातीं कितीएक किल्ले होते, तथापि मुलखाचा बंदोबस्त त्यांच्यानें करवेना. मराठ्यांखेरीज रोहिले लोकही या मुलखीं स्वाऱ्या घालीत होते. याशिवाय गुजराथेंतही मल्हारजी एकाएकीं स्वाऱ्या घालून अमदाबादेचे उत्तरेकडचे कितीएक गांव लुटून माघारां फिरला.

६ बाजीरावानें फौज फार ठेविली यास्तव तो बहुत लोकांचा कर्जभरू झाला. मग ज्या सावकारांनीं पहिल्यानें पुष्कळ कर्ज दिलें होतें ते आणीक देईनातसे झाले; व त्याच्या लश्करी लोकांचा रोजमुरा थकला, तेणेंकरून ते लोक त्याच्या आज्ञेत अंतर पाडूं लागले, असें सन् सत्राशें छतिसांत घडलें.* नंतर त्यानें माळव्याची चौथ व सर-

* त्या वेळेस त्यानें कोणाएका महापुरुषास पत्र लिहिलें कीं, हाल्लीं मी बहुतांचा देणेदार होऊन माझी कुतरओढ झाली, ही मला नरकयातना-

देशमुखी यांचा ऐवज जमा करून राजा जयसिंग याचे योगें बादशाहापासून माळवा मुलूख आपणास पृथक् मागितला. या खेरीज सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊं केली होती तिची आज्ञा व्हावी असें मागितलें. तेव्हां बादशाह व वजीर या उभयतांच्या मनांत आलें कीं, याप्रमाणें द्यावें, परंतु त्याचे सरदार तुराणी मोंगल यांच्या मनास येईना, ह्मणून खानडौरानानें आपला वकील कांहीं बोलणें करावयास बाजीरावाकडे पाठविला, त्याचे हातीं चौथ व सरदेशमुखी यांची सनद गुप्त देऊन सांगितलें कीं, तसा समय पाहून त्यासही सनद गुप्त द्यावी. असें असतां खानडौरानाजवळ बाजीराव याचा वकील होता त्यास तें वर्तमान कळलें, त्यानें पेशव्यास ती बातमी पोहोंचविली, तें समजतांच बाजीरावानें मनांत आणिलें कीं, ते आपणांस भितात, त्यास, आणखीही कांहीं मागावें. हा तर ब्राह्मण जातीचा स्वभाव आहे कीं, कोणी प्रथम कांहीं द्यावयास सिद्ध झाला ह्मणजे आणीक आणीक मागत असावें. त्यावर बाजीराव यांणीं फारच मागूं लागला. तो प्रकार असा, प्रथम संपूर्ण माळवा जहागीर द्यावा, व किल्ला माडूं व किल्ला धार व किल्ला रेभीन; व चंबळा नदीचे दक्षिणेचा मुलूख याची जहागीर व फौजदारी द्यावी; व पन्नास लक्ष रूपये बादशाहानें आपल्या खजिन्यांतून द्यावे. याशिवाय दक्षिण सहा सुभ्यांची सरदेशपांडेपणाची सनद द्यावी, असें मागितलें.

७ त्यानंतर बादशाहानें त्यांतून सहा सुभे दक्षिणेचें

शी वाटते, आणि सावकार व शिलेदार यांच्या पायां पडतां पडतां माझ्या कपाळाचें कातडें गेलें.

सरदेशपांडेपण* मात्र दिलें, आणि त्याबाबद सहा लक्ष रूपये नजर घेतली. केवळ सहा सुभ्यांचें देशपांडेपण च पेशव्यास मिळालें हें तरी निजामउल्मुलुखाच्या द्वेषास्तव खानडौरान यानें देवविलें. कां कीं, सहा सुभे दक्षिणेंत निजामउल्मुल्लुखाची सत्ता होती. मग निजामास फार वाईट वाटलें ते समयीं त्याला बादशाह व मोंगल यांनीं लिहिलें कीं, तूं दिल्लीस लवकर ये, न आलास तर मुसलमानांचें राज्य बुडेल. तेव्हां मिजामउल्मुलुखानें विचार केला कीं, आपणास बहुतां दिवसांचे सहाय्य जे मराठे लोक त्यांशीं लढानें असें झालें, असो काय होईल तें होऊं, इतकें होऊन तो दिल्लीस गेला. तेथें अनेक प्रकारें त्याचें मन वश करावयाविषयीं बादशाहानें उद्योग केला. तो असा, त्याचा वडील पुत्र गाजिवदिन यास गुजराथचा व माळव्याचा अधिकार दिला; त्याशिवाय सर्व मांडलिकांनीं त्याच्या हाताखालीं वागावें असें सांगितलें. याप्रमाणें होऊन निजामउल्मुलुखाजवळ फौज चवतीस हजार जमली, त्याखेरीज तोफखानाही फार चांगला होता.

८ इकडे बाजीरावही आपली फौज जमा करून निघाला तो नर्मदेस जाऊन पोंहचला. तोंपर्यंत त्याजवळ ऐशीं हजार फौज जमली. तरी त्यांत रघूजी भोंसला व दाभाडे व यशवंतराव व सेनापती चा कोणी सरदार हे नव्हते.

बाजीरायानें बादशाहापाशीं अमर्याद मागणें केलें, त्यावरून त्या दरबारीं असें ठरलें कीं, फार मोठें लश्कर तयार करून त्यास भय दाखवावें. नंतर त्यांनीं दिल्लीच्या सभो-

---

* सरदेशपांडेपणाचा हक्क सरदेशमुखी सारिखाच आहे, परंतु त्यांत प्राप्ति शेंकडा पांच रूपये.

वतें पुष्कळ लश्कर जमा केलें, तें ऐकून बाजीरावानें आपल्या लश्कराचें जड जड सामान आपला मित्र जगतराजा नामा बुंदेलखंडचा राजा त्याजवळ ठेवून वरोवर हलकें सामान घेऊन तो आग्र्यापासून विसां कोशांवर दक्षिणदिशेस यमुनेचे कांठीं जाऊन उतरला. ते समयीं त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर व दुसरेही मराठे सरदार यमुनेपलीकडे दुवाब एथें उपद्रव करूं लागले; तेथें अकस्मात् मोंगलांचें लश्कर येऊन त्यांस यमुनापार केलें; त्या वेळेस बाजीरावही ती जागा ठीक नाहींशी समजून तेथून निघून ईशानी दिशेस चालिला. तेव्हां ते मोंगलांचे सरदार यांनीं बादशाहास लिहिलें कीं, आह्मीं सर्व मराठे चंवळा नदीपार केले, व ते आपल्या मुलखीं गेले; तेव्हां दिल्लीमध्यें लोकांस मोठा आनंद झाला, आणि खानडौरानाजवळ बाजीरावाचा वकील होता त्यास निघून जा अशी आज्ञा झाली. त्यानें जाऊन तें वर्तमान बाजीरावास कळविलें, तेव्हां तो बोलिला कीं, पाहा आतां आमचे मराठे लोक दिल्लीच्या दरवाज्या जवळचीं घरें जाळितील, तें ऐकून बादशाहास कळलें कीं, अद्यापि मराठे हिंदुस्थानांत आहेत.

९ मग तसाच निश्चय करून रोज वीस वीस कोश मजला करीत आडवाटेनें एकाएकीं दिल्लीदरवाज्याजवळ लश्करसहित जाऊन डेरा दिला. तेव्हां कितीएक हत्ती व कितीएक उंट शहराबाहेर आले होते ते धरले, व कितीएक हिंदू लोकही दिल्लींतून बाहेर देवदर्शनास जात होते ते धरून लुटले; परंतु कोणाचीं घरें जाळिलीं नाहींत. कां कीं, असें केल्यास बादशाहाचा राग होऊन पुढें तह करावयास अवघड पडेल; आणि लूट जमा केल्यानें पळून

जातां येणार नाहीं; यास्तव बादशाहास पत्र पाठवून स-
ल्याचा प्रकार दर्शविला. अशी त्याची सुशीलता पाहून
दिल्लीचे कितीएक मानकरी लोक धैर्यंकरून आठ हजार
लश्कर बरोबर घेऊन युद्धास निघाले; त्या युद्धांत मोंगलां-
चा पराभव झाला, मराठ्यांचा इंद्राजी कदम नामें एक
सरदार व थोडकेसे लोक पडले. याप्रमाणें बाजीरावाचा
जय झाला तरी तो असें समजला कीं, मोंगलांचे लोक च-
हुंकडून लवकर जमा होतील, यास्तव तो रात्रीसच निघून
गेला. तो ग्वाल्हेरचे वाटेनें रेवारी व मंदावरा यांकडून
चालिला. त्याचे पाठीमागें मोंगलांचे कोणी सरदार लागले
नाहींत. मग त्यास कळलें कीं, या वेळेस आपण दक्षिणेंत
अवश्य जावें. या वेळेस खानडौरानानें बाजीरावास सांगून
पाठविलें कीं, माळव्याचा अधिकार व तेरा लक्ष रूपये कबूल
आहेत. तेव्हां पेशव्यानें खाजवळ आपला वकील फिरून
पाठविला. मग आपण साताऱ्यास जाऊन राजाची भेट
घेतली, आणि तत्काळ तेथून निघून कोकणांत गेला.

१० तेथें सन् सत्राशें सदतिसांत कुलाबा घ्यावयाकरि-
तां मानाजीला पोर्टुगीस लोक अनुकूळ होऊन कुलाबा या-
च्या हातीं लागला; परंतु त्यानें त्यांस द्यावयाकरितां जो
मुलूख कबूल केला होता तो तो देईना, यास्तव पोर्टुगीस
लोक संभाजी आंग्र्यास मिळून मानाजीपासून कुलाबा घ्या-
वयास सिद्ध झाले. त्यांच्या निवारणार्थ पेशवा गेला. त्यानें
तें कार्य सिद्धीस नेऊन त्यांपासून सात हजार रूपये रोख
व तीन हजार रूपयांचें सामान, तें कांहीं विलायती व कांहीं
चिनाई, असें प्रतिवर्षीं द्यावें असा करार ठरविला.

११ सन् सत्राशें अडतिसांत बाजीराव नर्मदा पार गेला,

या वेळेस निजामउल्मुलुख सरोंजेस होता, त्यानें तेच समयीं शत्रूवर चालून जावें हें योग्य होतें, परंतु तसें न करितां तो चांगला जागा पाहून भोपाळाजवळ बाजीरावाची वाट पाहात राहिला. तेथें त्याच्या लश्करांला पुढचे आंगीं ओढा होता व पाठीमागें तळें होतें. याप्रमाणें आश्रय पाहून राहिल्यामुळेंच तो पराभव पावला असें दिसतें. कां कीं, मराठे लोक तेथें जाऊन पोंचतांच त्यांस वाटलें कीं, यानें बळकट स्थळ धरिलें, तस्मात् याच्या मनांत भय आहे. त्यावरून यांनीं त्याच वेळेस हल्ला केला, तेव्हां निजामाकडचे रजपूतलोक पांचशें पडले, व घोडे सातशें मेले. मराठ्यांकडील शंभर पडले, व तीनशें जखमी झाले. ते समयीं बाजीराव तेथून जवळच दोन बाणांच्या टप्यावर उभा राहून संधि पाहात होता; ती अशी कीं, निजामउल्मुलुख आपली जागा सोडून निघाला ह्मणजे त्यावर लश्करासुद्धां एकाएकीं पडून त्याचा अगदीं पराभव करावा. अशी आशा धरून त्यानें ती जागा सोडिली नाहीं. मग त्याच्या हातून इतकें मात्र झालें कीं, त्यानें आपल्या लश्कराच्या टोळ्या सभोंवत्या बसवून निजामाच्या लश्करास धान्य तृण इत्यादि मिळेनासें केलें. असें निजामास संकट प्राप्त झालें तें वर्तमान दिल्लीस कळल्यावर त्याचे मुक्तेविषयीं तेथें तयारी होऊं लागली, परंतु बाजीरावास विदित होतें कीं, तेथचा मुख्य कारभारी खानडौरान तो निजामाचा द्वेषी, यास्तव तेथून लवकर येणार नाहीं; कदाचित् हैदराबाद व औरंगाबाद यांतून कोणी मदतीस येतील, तर त्यांचे निवारणार्थ मात्र त्यानें रघूजी भोंसल्यास बहुत आंर्जवेंकरून लिहिलें कीं, सोनगडीं सेना-

पति आहे त्याला माझे मदतीस लवकर पाठवावें. असेंच शाहूनेंही बाजीरावाच्या साहाय्यार्थ आज्ञापत्र आपल्या हातचें भोंसल्यास पाठविलें, परंतु त्यानें ऐकिलें नाहीं. बाजीरावाचा भाऊ चिमणाजी आपा मात्र लोक जमा करून तापीच्या कांठीं राहिला होता, त्यास बाजीरावानें लिहिलें कीं, ह्या समयीं तुला फौज मिळेल तितकी जमा कर व दक्षिणेंत बोलावणीं पाठवून फत्तेसिंग भोंसले व संभूसिंग जाधव व सरलश्कर यांस आण; बांडे व दाभाडे व गाइकवाड हे मजकडे येत नसल्यास तूं आपल्याजवळ ठेवून घे, आणि तापीवर ऐस; जर या वेळेस सर्व मराठे एकचित्त होऊन मला अनुकूळ झाले तर मुसलमान लोकांस दक्षिणेंतून हांकून द्यावयाची संधि हीच आहे.

निजामउल्मुल्ख अशा अडचणींत पडला तेव्हां ती जागा सोडून कांहींसा दूर गेला, परंतु त्याजवळ तोफखाना वगैरे बहुत सरंजाम होता त्यामुळें निघून जावयास ठीक पडेना, ह्मणून तो माघारां फिरून भोपाळ किल्ल्याचे कोटांत गेला; ती जागा पुरेशी नव्हती ह्मणून कांहीं लोक बाहेर राहिले. ते समयीं बाजीरावाजवळ तट पाडावयाजोग्या तोफा नव्हत्या, तथापि त्यानें बाण टाकून व बंदुकांचा भडिमार करून त्यास असें बेजार केलें कीं, आपण कोणत्या तरी प्रकारें निघून जावेंसें त्यास झालें. तेव्हां त्यानें आपलें जड सामान भोपाळ व इसलामगड एथें ठेवून आपणाबरोबर कांहीं तोफा व उंटावरच्या जेजाला घेऊन तो बाहेर निघाला. ते वेळेस मराठ्यांनीं त्याचा तोफखाना हल्ला करून घ्यावयाचा उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस न जातां त्या तोफा व जेजाला यांच्या आश्रयेंकरून ते मोंगललोक

रोज दोन कोस असे धिमे धिमे चालीनें जातां जातां दो-राईसराई गांवापावेतों पोंहचले. तेथें मोंगल व बाजीराव यांचा तह झाला. त्यांत असें ठरलें कीं, बाजीरावास चंबळा व नर्मदा या दोहों नद्यांमध्यें जो मुलूख आहे त्याचें आधिपत्य प्राप्त व्हावयास बादशाहास अनुकूळ करावें, याशिवाय पन्नास लक्ष रूपयेही बाजीरायास देववावे.

१२ यानंतर बाजीराव चंबळा नदीचे दक्षिणेस मुलखाची खंडणी घेत राहिला; इतक्यांत व्यंकटराव घोरपडा कोंकणामध्यें पोर्टुगीस लोक यांचें पारिपत्य करावयास कितीएक स्वार घेऊन गोंव्याकडे चालिला; दुसरा खंडोजी मानकर कोंकणचे उत्तरेस लश्करसुद्धां त्या लोकांचे किल्ले घ्यावयास निघाला; त्यांशीं त्या पोर्टुगीस लोकांनीं फार शौर्यंकरून युद्ध केलें; परंतु मराठ्यांचे कितीएक मुख्य सरदार चिमाजी आपा व होळकर व शिंदे वगैरे, सरंजाम घेऊन कोंकणांत गेले होते, त्यांशीं युद्ध करतां करतां पोर्टुगीस लोक बहुतेक मेले. ते समयीं प्रायः त्यांचे किल्ले मराठे लोक यांनीं घेतले.

त्या वेळेस मुंबई शहर हें लहानसें गांव होतें. त्यांत इंग्रेज लोक असत, त्यांशीं व पोर्टुगीस लोकांशीं कांहीं वैमनस्य पडलें, यास्तव त्यांस गुप्तपणें मराठ्यांचा पक्ष होता. त्या वैमनस्याचें कारण असें, सोळाशें एकसष्टांत इंग्रेजांचा बादशाह यानें पोर्टुगल मुलखाच्या बादशाहाचे कन्येशीं विवाह केला, तेव्हां त्यानें त्या जांवयास मुंबई व त्यासंबंधें मुलूख आंदणामध्यें दिला. त्यानंतर दुसरे वर्षीं पांचशें इंग्रेज लोक मुंबईस आले, आणि पोर्टुगीस लोकांपाशीं साष्टी मागूं लागले, तेव्हां ते ह्मणाले कीं, साष्टीशीं आणि मुंबईशीं

संबंध नाहीं, हें बेटच निराळें आहे, असें बोलून साष्टी दे-
ईनात. शेवटीं त्यांपासून मराठे साष्टी घेऊं लागले तेव्हां
इंग्रेज कांहींसा हर्ष पावले. कां कीं, ते असें समजले कीं,
मराठ्यांपासून पुढें कधीं तरी हें स्थान आपणांस प्राप्त होईल,
आणि हालीं यांचें पारिपत्यहो होईल.

१३ याप्रमाणें कोंकणांत पोर्टुगीस लोकांशीं आणि
मराठ्यांशीं युद्ध होत असतां सेनासाहेबसुभा याच्या पुतण्यानें
कोणाचीं आज्ञा न घेतां हिंदुस्थानांत आलाहाबादपर्यंत स्वा-
ऱ्या घालून मुलूख लुटला, तेणेंकरून बाजीरावास फार राग
येऊन त्यानें त्याच्या पारिपत्यास औजीक्यावरे नामें सरदार
पाठविला, त्याला रघूजी भोंसल्यानें जिंकिलें, मग बाजीराव
त्यांचा सूड घ्यावयास निघाला.

१४ ते समयीं त्याला वर्तमान कळलें कीं, व्हारशी लो-
कांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस येऊन मोंगलां-
चा पराभव करून दिली शहरची खंडणी बादशाहाकडे
मागूं लागला, व खानडौरान मृत्यु पावला. मग तेथून पुढें
गेला तों दुसरें वर्तमान समजलें कीं, त्या नादरशाहानें दि-
ल्लीच्या बादशाहास कैद करून तेथचे राहणारे लोक आठ
दहा हजार सुमारें मारिले, आणि शहर लुटलें. हें ऐकून
बाजीरावास मोठा विचार पडला, आणि त्यास असें वाटूं
लागलें कीं, हा जो कोण मोठा शत्रु उद्भवला आहे यापुढें,
सेनासाहेबसुभ्याचा पुतण्या व रघुजी भोंसला यांचें पारि-
पत्य करावयास जाणें, हें केवळ कनिष्ठ कार्य, व पोर्टुगीस
लोकांशीं युद्ध करणें तेंही अल्पकार्य, कदाचित् तो बाद-
शाहास मारून आपणच गादीचा अधिकारी होईल. यापुढें
तिसरें वर्तमान आलें कीं, एक लक्ष व्हारशी जमा होऊन

दक्षिणेस येत आहेत. तरी तो किमपि न भितां पुढें गेला, ते समयीं त्यानें आपला भाऊ चिमणाजी आपाही कोंकणांतून बोलावून बरोबर घेतला ; आणि सर्व लोकांस विदित केलें कीं, जे कोणी हिंदू व मुसलमान असतील त्या सर्वांनीं येऊन माझें साहाय्य केलें असतां शत्रूस घालवून देतां येईल. मी तर आपले मराठे लोक या कार्याकरितां नर्मदा नदीपासून चंबळानदीपर्यंत पसरणार. अशी बाजीरायानें तयारी केली, तों होळकर व शिंदा हे दोघेही त्यास येऊन मिळाले. तेव्हां असें वर्तमान आलें कीं, तो नादरशाह आपल्या संतोषानें दिल्लीचें तक्त बादशाहास माघारें देऊन लश्करसुद्धां निघून आपले मुलखीं गेला. ते समयीं त्यानें बाजीराव व शाहू व दुसरे जे कोणी हिंदूचे मांडलिक संस्थानी होते त्यांस पत्रें पाठविलीं कीं, मी हा बादशाह पुनः तक्ताधिपति केला, इतःपर हा मला बंधूसारिखा, यास्तव तुह्मी सर्वांनीं याचे आज्ञेंत वागावें. जर कोणी याची आज्ञा मान्य न करील तर पुनः मी माघारां येऊन त्याचें पारिपत्य करीन.

१५ पोर्टुगीस लोकांचीं व मराठ्यांचीं कोंकणांत युद्धें झालीं त्यांत मराठ्यांनीं वसई किला घेतला. या युद्धांत परस्परें लढण्याचे कसबाची पराकाष्ठा झाली, त्यानंतर तसा यत्न मराठ्यांनीं केलाच नाहीं. सन् सत्राशें एकुणचाळिसांच्या दुसऱ्या महिन्याचे सत्रावे तारिखेस चिमणाजी आपाचा बिनीवाला शंकाजी नारायण यानें वसई किल्ल्यास खुसकीवरून घेरा घातला, व त्या किल्ल्यास ज्या आंगीं पाणी आहे तेथें मानाजी आंग्ऱ्या येऊन त्यानें तो घेरा पुरा केला. तेव्हां तेथच्या किल्लेदारानें आर्जवेंकरून विनंती केली कीं, तुह्मीं जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं जसा करार केला

तसाच आह्मांशीं कराल तर किल्ला देतों, परंतु चिमणाजी-च्या मनास ती गोष्ट येईना; कां कीं, त्यास असें वाटलें कीं असलें बळकट स्थळ यांचे हातीं असलें तर आह्मीं घेतले-ला जो मुलूख आहे तो हे आमचे मागें माघारां घेतील, आणि पर्जन्यकाळाच्या पूर्वी हें काम शेवटास न गेलें तर हा सर्व उद्योग व्यर्थ जाईल; याकरितां अनेक प्रकारें यत्न चालविला. तो असा, मैदानामध्यें जागोजाग मोर्चे बांधून एका मोर्च्याहून दुसऱ्या मोर्च्यास किल्लेकऱ्यांच्या तोफांचा मार चुकवून जावयाकरितां जमीन खणून मोठे मोठे चर पाडून वाटा केल्या; तेव्हां किल्लेकऱ्यांनीं गरनाळांतून कुलपी गोळे व दगड वगैरे भरून त्या चरांच्या वाटेवर टाकून रोजरोज ते लोक बहुत मारिले; त्या किल्ल्यांत तोफा बहुत होत्या, परंतु मराठ्यांनीं फार तोफांचा भरणा आणून त्यांच्या तो-फांचा उपाय चालेनासा केला. मग किल्ल्याच्या तटाला भोंक पाडिलें, परंतु त्यांतून आंत शिरतां येईना; तेव्हां किल्ल्यांत जावयास पुरेशी वाट व्हावी ह्मणून त्या कोटाखा-लीं सुरुंग पाडूं लागले. तेव्हां किल्लेकऱ्यांनीं त्या सुरुं-गाच्या सुमारें आंतून सुरंग पाडून त्यांचा यत्न व्यर्थ केला. असें बहुत वेळां झालें; शेवटीं मराठ्यांनीं मसलत केली कीं, एकदाच पांच सुरंग उडवून तटास मोठें खेंडार पाडावें, ह्मणजें मार्ग मोठा होईल.

नंतर पांच सुरंग तयार केले, त्यांत तीन जवळ आणि दोन दूर. त्या दोहोंतल्या एकाला पहिल्यानें आग घात-ली, तो चांगला उडाला नाहीं, मग जे सरसे सरसे तीन होते त्यांस एकदाच आग घातली, तेव्हां त्यांतील दोन उडाले तेणेंकरून खेंडार मोठें पडलें, ते समयीं मराठे

किल्ल्यांत शिरावयाकरितां जवळ गेले, तों तिसरा सुरंग उडाला, यांत ते सांपडून फार मेले गेले; व राहिले ते किल्लेकऱ्यांनीं गरनाळांच्या गोळ्यांनीं व बंदुकांच्या मारानें फार हैराण केले, त्या वेळेस ते सर्व मराठे मागें हटले. तेव्हां किल्लेकऱ्यांनीं त्या खेंडारांतून चढून आंत जावयाचा उपाय चालूं नये असा बंदोबस्त केला. त्यानंतर पांचा सुरुंगांपैकीं एक राहिला होता त्याचें काम मल्हारराव होळकरानें पक्कें केलें होतें, त्यास आग घातली, तेव्हां तो चांगला उडाला, त्यानें अर्धा बुरूज कोसळला. ते समयीं मराठ्यांनीं मातक्यान हला केला, तेव्हां पोर्टुगीस लोकांनीं मातीच्या टोपल्या भिंतीसारख्या रचून तेथून तोफा लागू करून आपला जीव वांचविला, व मराठ्यांस जवळ येऊंच दिलें नाहीं. मग त्यांस खाण्यापिण्याचा तोटा पडून ते बहुत श्रमी झाले, व त्या युद्धास आरंभ होऊन तिसरा महिना भरला. अशा समयीं त्यांनीं मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें; त्यांत असें ठरलें कीं, आठा दिवसांत पोर्टुगीस लोक आपलीं मुलें माणसें काढून किल्ला रिकामा करून देतात. त्या किल्ल्याच्या युद्धामध्यें मराठ्यांचे लोक पांच हजारांवर मेले; पोर्टुगीस लोकांचे मेलेले व जखमी मिळून आठशें झाले. या युद्धाशिवाय कोंकणांत मराठे व पोर्टुगीस लोक यांचीं युद्धें झालीं त्यांत व ह्यांत मिळून मराठ्यांचें माणूस बारा चौदा हजार सुमारें मेलें.

१६ व्हारशी लोकांचा बादशाह यानें दिल्ली सोडल्यानंतर बाजीरावानें दिल्लीच्या बादशाहाचे प्रसन्नतेविषयीं मोठ्या गौरवाचें पत्र लिहिलें व शंभर मोहरा नजर पाठविल्या. नंतर बादशाहाकडून बाजीरावास बहुमानाचें

उत्तर व वस्त्रालंकारादि उत्तम प्रकारचें प्राप्त झालें; परंतु निजामाच्या बोलण्याप्रमाणें माळव्याची सनद मिळाली नाहीं, यावरून पेशवा यानें निजामास घातकी जाणून मनांत विचार केला कीं, सर्व दक्षिणेंत निजामाचीं सत्ताच नाहींशी करावी. त्या वेळेस निजाम आणि त्याचे बहुतेक लोक हिंदुस्थानांत होते, यास्तव त्या कार्यास ती संधि उत्तम होती; परंतु ते समयीं बाजीरावाचे मोठे मोठे सरदार लश्करांसहित कोंकणांतून आले नव्हते, म्हणून बाजीराव माळव्याचा बंदोबस्त करीत राहिला, व त्या मुलखाचे पश्चिमेस चंबळेचे कांठीं कोटापासून अलाहाबादपर्यंत मुलखाचा अधिकारी रजपूत त्याशीं स्नेह रक्षून होता. त्यांत विशेष इतका कीं, बुंदेलखंडाच्या राजानें समयीं बाजीरावाच्या मागें मोंगलांस बुंदेलखंड न देतां दोन महिनेपर्यंत बाजीरावाचे कुमकेची मार्गप्रतीक्षा करीत लढावें, तोंपावेतों कुमक न पोंहचल्यास तह करून मग कुमक मिळाल्यावर पुनः लढावें याप्रमाणें ठरलें. असा उत्तरेचा बंदोबस्त करून त्याच वर्षाचे समाप्तीस बाजीरावानें दक्षिणेंत औरंगाबाजेजवळ निजामउल्मुलखाचा पुत्र नाशिरजंग नामा दहा हजार सैन्यासहित होता, तेथें जाऊन त्यास भोंवता घेरा घातला; परंतु थोडक्याच दिवसांत त्या नाशिरजंगाचे कुमकेस दुसरें एक मोठें सैन्य येऊन पोंहचलें, त्या योगें तो मराठ्यांच्या हातचा सुटून गोदावरीचे पलीकडे अमदानगरचे वाटेनें मुलखांस उपद्रव देत चालिला. तो अमदानगरीं जाऊन पोंहचला नाहीं तोंच बाजीरावाचे मदतीस चिमणाजी आपाचें मोठें लश्कर येऊन पोंहचलें. मग बाजीरावानें त्याशीं युद्ध करून त्यास पुढें जाऊं न देतां माघारां गोदा-

वरीकडे पर्तविला. त्यावर कितीएक महिने त्या उभयतांचें युद्ध तसेंच होत असतां त्यांतील एकासही किंमपि अर्थ-लाभ न होतां दोघांचा तह होऊन ठरलें कीं, इतःपर रय-तेस कोणीं उपद्रव करूं नये, व मोंगलांनीं बाजीरावास नर्म-देचे कांठीं जहागीर द्यावी.

१७ मग बाजीराव, मनोदयानुरूप अर्थ सिद्धीस गेला नाहीं ह्मणून फार खिन्न होऊन पुण्यास व साताऱ्यास न जातां एकाएकीं त्या लश्करासहित हिंदुस्थानांत जावयास निघाला.

१८ ते समयीं त्याचा पुत्र बाळाजी बाजीराव (जास ना-नासाहेब ह्मणत,) तो कोंकणांत आंग्र्याशीं लढत होता, त्याचे कुमकेस चिमणाजी आपा गेला. तेथें ते त्या नाना-साहेबाशीं रेवदंडा किल्ला घ्यावयाची मसलत करीत बसले होते, ते वेळेस वर्तमान आलें कीं, बाजीरावास नर्मदेचे कांठीं संन् सत्राशें चाळिसांचे चवथे माहिन्याचे अठ्ठाविसावे तारिखेस देव आज्ञा झाली. असें ऐकतांच शंकाजी ना-रायण बिनीवाला यास कोंकणाची सुभेदारी दिली, आणि खंडोजी मानकर लश्कराचा मुख्त्यार केला. मग चिमणाजी आपा व त्याचा पुतण्या नानासाहेब पेशवा हे उभयतां बा-जीरावाचें उत्तरकार्य करून साताऱ्यास आले.

१९ बाजीरायाचें मरण तें मोठें प्रकरण, यास्तव त्या समयीं मराठ्यांची हकीकत काय काय होती ती समजाया-विषयीं तेव्हांचे हिंदूंतील सर्व अधिकारी कसकसे वागत होते तें प्रथम लिहिलें पाहिजे.

दिल्लीमध्यें ते वेळीं महंमदशाह नामें बादशाह होता, त्यास नादरशाहानें बंदीस घालून त्या राजधानींतले किती-

एक लोक मारिले व शहर लुटून द्रव्य नेलें; त्या शहराचे उत्तरेकडील काबूल व तारा व मुलतान हे मुलूख घेऊन त्यानें आपल्या मुलखाकडे लाविले होते; त्यावरून बादशाहाचें तेज कमी होऊन दिल्लीच्या जवळ दुसरीं कितीएक नवीं नवीं राज्यें होऊं लागलीं होतीं तीं प्रबळता पावतीलसें दिसूं लागलें. त्यांत एक रोहिला असे, त्याचा मूळपुरुष हिंदुस्थानचे अहीर जातीचा होता; जसा मराठ्यांमध्यें धनगर तसा त्यांत तो; त्याचे लहानपणीं कोणीएका आफगानानें आपल्याजवळ, त्याचें अल्लीमहंमद रोहिला असें नांव ठेवून, तो वाळगला होता; मग तो मोठा झाल्यावर आफगानाच्या स्वारांची सरदारी करीत होता. त्यानंतर त्यानें कांहींएक मुलखाच्या उत्पन्नाचा चढ पत्करून मुलूख आपल्या हाताखालीं घातला, मग पैका द्यावयाच्या समर्थी युद्धास सिद्ध झाला; त्याच्या पारिपत्याविषयीं वजिरानें आपला कोणी मुख्त्यार पाठविला, त्याचा त्यानें पराभव केला. हें वर्तमान दिल्लीपासून पन्नास पंचावन्न कोसांवर दक्षिणेकडे झालें.

दुसरा शूद्रामध्यें जाट नामें जातीचा कोणी एक इंडस नदीच्या कांठचा राहाणारा त्यानें येऊन आग्रें व जयपूर यांचें आधिपत्य औरंगजेबाचे समार्तीस केलें. पुढें त्याचे मरणानंतर त्यानें त्याच गडबडींत आपलें आधिपत्य बळकट करून मग जेव्हां मराठे चंबळा नदी उतरून पलीकडे गेले तेव्हां त्यांचा व आपला एक लाभ पाहून त्यांशीं स्नेह केला.

दक्षिणेंत व करनाटकांत स्वराज्य व जहागीर सोडून त्याचें निजाम उलमुलुख आणि मराठे निमेनिम वांटून घेत

होते. बाजीराव मेल्यानंतर तो निजामउल्मुलुख कितीएक दिवस दिल्लींत होता, त्याचे नांवास बादशाहानें अमीर उल्उमरा असें पद जोडिलें होतें. त्याला वर्तमान कळलें कीं, आपला पुत्र नासीरजंग दक्षिणेंत आहे तो माझी सत्ता नाहींशी करून आपण कारभार करणार, तें बंड मोडावयाकरितां निजाम दक्षिणेस निघाला ते समयीं त्यानें बादशाहास विनंती केली कीं, मला जें पद दिलें तें माझा वडील पुत्र गाजीव दिन यास असावें.

करनाटकांत विजापूर व गोंवळकोंडें एथें जे पहिले मुख्य अधिकारी होते त्यांची संतति पुष्कळ झाली होती, त्यांत स्वतंत्रपणें वागण्याची चाल पडली होती.

इंग्रेज व फ्रेंचही या मुलखांत असत, परंतु ते आपला पराक्रम न जाणतां किंवा जाणत असूनही स्वार्थ साधनास युद्धादिकेंकरून झटत नसत, आर्जवानें अथवा लांच देऊन कार्य करून घेत. त्यांशीं कोणी वक्र झाला तर ताल्काळ युद्धास सिद्ध होत. त्या वेळेस असें असतां पुढें त्यांचा दैवयोग असा होता कीं, या मुलखीं सर्व मोठमोठ्या कामांत त्यांनीं प्रवीण व्हावें.

पूर्वी सन् सत्राशें एकुणचाळिसांत इंग्रेजांनीं आपल्या व्यापाराच्या साधनास चिमणाजी आपाच्या स्नेहानें पेशवा अनुकूळ करून घ्यावयास वसईमध्यें चिमणाजीशीं कांहीं तह केला होता.

पोर्टुगीस लोक मराठे लोकांशीं बहुत वेळां युद्धें करून केवळ बळहीन झाले होते.

२० बाजीराव रूपानें फार चांगला होता, त्याची बोलण्याची किंवा कोणतेही कार्य करण्याची ढब शिपाया-

प्रमाणें दिसे, आणि तो लश्करावरोवर असतां ऐश्वर्याच्या उपभोगासाठीं आपल्या सेवेंत वहुत माणसें वाळगीत नसे, जें त्याच्या शिपायास दुःख तें तो आंगें अनुभवीत असे. याविषयीं अशी कथा आहे कीं, पूर्वी त्याची आणि निजामउल्मुलुखाची भेट झाली नव्हती तेव्हां निजाम यानें कोणाएका मोठ्या चिताऱ्यास सांगितलें कीं, तूं जाऊन वाजीराव पेशवा यास पाहा आणि तो तुझ्या दृष्टीस जें काम करतांना जसा पडेल तसें त्यांचें चित्र काढून मला आणून दे. मग त्या चिताऱ्यानें तसें चित्र काढून आणिलें, तें असें होतें कीं, वाजीराव घोड्यावर वसून भाला आंगाशीं धरून जोंधळ्यांचीं कणसें हातावर चोळून खातखात चालिला आहे, व त्याच्या घोड्याचे पायवंध व मेखा तोवऱ्यांत भरून तोवरा घोड्यावर वांधून घेतलेला आहे. त्याच्या जातीचे ब्राह्मण ह्मणतात कीं, तो द्रव्य लोभी असे, आणि आपले कितीएक जातिधर्महीं मानीत नसे, व तो शिपाईपणांत विशेष प्रीति ठेवून दुसरी राज्य कारभाराचीं कामें तुच्छ मानी. हें या लोकांचें वोलणें सत्य जरीं असलें तरीं त्याकडे दोष नाहीं, कां कीं, त्यावर वहुत वेळां संकट पडलें होतें. तो राज्य मिळवण्याविषयीं लोभी खरा, परंतु मराठ्यांस एकचित्त वागविणें व निजामाचा मनसोवा समजून त्याचें निवारण करणें या कामांत तो दक्ष होता, यास्तव त्यानें आपल्या मराठे लोकांचें फार हित केलें. त्याचे मरणानंतर त्याचे जागीं वाळाजी वाजीराव नामें त्याचा वडील पुत्र स्थापिला; दुसरा रघुनाथराव तो इंग्रेजांचीं कार्यें करून नामांकित झाला; तिसरा जनार्दन वावा तो लहानपणींच मेला; चौथा यवनीचे ठायीं झाला तो समशेर वहादूर.

भाग सोळावा.

सन् सत्राशें चाळिसांपासून सन् सत्राशें एकुणपन्नास पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ रघुजी भोंसले व पेशवे यांमध्यें कलह उत्पन्न झाला तो व्हारशी लोकांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस आल्यामुळें कांहीं दिवस राहिला होता, पुढें त्या उभयतांची गांठ पडली तेव्हां तो कज्जा अगदीं मोडला. त्या समयीं त्या दोघांची काय मसलत झाली ती पुरतेपणें समजत नाहीं, परंतु असें वाटतें कीं, बाजीरावाच्या मनांत हिंदुस्थान घ्यावें व करनाटक आणि बंगाला आपल्या सत्तेंत आणावा, अशीं मोठमोठीं कार्यें करावयाचीं होतीं, त्या मसलतींत त्यास घेतलें असेल. त्यानंतर करनाटकांत लश्करसुद्धां रघुजी भोंसला शिरला, त्याचें कारण तेंच दिसतें.

त्या लश्करांत राजा व पेशवे व प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसला व इतर मराठे सरदार यांचे शिपाई होते, त्यांत संताजी घोरपड्याच्या वंशांतील मुरारराव घोरपडा असे; त्यानें राजाचा पक्ष ते समयीं नव्यानें स्वीकारला. पूर्वी राजानें त्याच्या वडिलांस विटविलें होतें. तो यांस मिळाला ते वेळेस आपलें सेनापतित्व मागूं लागला, तें न देतां तुंगभद्रेजवळ कांहीं परगणे देऊन तो वश केला. मग तें लश्कर पन्नास हजार जमून करनाटकांत गेलें, तें दामलचरीच्या घाटाजवळचे आडवे वाटेनें जाऊन एकाएकीं दोस्त अल्ली* दोस्त अल्ली सादतउल्लाखानाचा पुतण्या, पूर्वी सन् सत्राशें सहांत करनाटक पैनघाट मुलखीं दाउदखानानें आपल्या अधिकारावर सादतखान कारभारी यास ठेविलें, नंतर तो सादतखान मेल्यावर दोस्त अल्ली

नवाब जेथें लश्करसहित होता तेथें प्रकट झालें. नंतर त्यांशीं युद्ध होऊन दोस्त अल्ली मेला, आणि त्याचा दिवाण मीर आसद नामा होता तो धरला गेला. त्यानंतर मराठे त्या मुलखीं जिकडे तिकडे पसरले आणि खंडणी घेऊं लागले, शेवटीं दोस्त अल्लीचा वडील पुत्र सफ्दर अल्ली यानें द्रव्य देऊन मराठे तेथून निघावे असें केलें. ते समयीं सफ्दर अल्लीचें व भोंसल्याचें बोलणें झालें त्यांत करार ठरला कीं, तृचनापल्लीचा अधिकारी चंदासाहेब यास मराठ्यांनीं मातक्यान येऊन जिंकावें, त्या चंदासाहेबाविषयीं सफ्दर अल्लीच्या मनांत पूर्वीपासून कांहीं शंका होती. त्यानंतर मराठे करारप्रमाणें सफ्दर अल्लीचा मुलूख सोडून माघारें महाराष्ट्र मुलखीं सत्राशें कोस जाऊन शिवगंगेचे कांठीं उतरले, परंतु त्यांचा मनसोबा होता कीं, आपण एथें कांहीं दिवस राहून तो चंदासाहेब केव्हां तरी असावध आहे असा जाणून एकाएकीं जाऊन जिंकूं.

२ इतक्यांत रघुजी भोंसला तेथून निघून साताऱ्यास आला आणि बाळाजी बाजीराव यास पेशवे पदवी न देऊं देतां बाबूजी नाईक* बारामतीकर हा पेशवा करावा असा राजाजवळ उद्योग करूं लागला, आणि शाहूस समजाविलें कीं, बाबूजी नाईक पेशवाईकरितां द्रव्य पुष्कळ देईल, परंतु त्यास प्रतिनिधि अनुकूळ नव्हता व चिमणाजी आपा आ-

---

दिल्लीचा बादशाहा याचे व निजामउल्मुलुख याचे आज्ञेवांचून आपल्या चुलत्याची जागा पावला.

* बाबूजी नाइकाशीं आणि बाजीरावाशीं कांहीं वैमनस्य पडलें होतें त्याचें कारण असें, बाबूजी नाईक मोठा द्रव्यवान होता, त्यापासून बाजीरावानें कर्ज घेतलें तें माघारें द्यावयास मिळेना.

पल्या पुतण्याचें हित करणारा होता, ह्मणून इतका यत्न केला तो शेवटास न जाऊन सन् सत्राशें चाळिसांच्या आठव्या महिन्यांत शाहूनें बाजीरावाचे जागीं बाळाजी बाजीराव स्थापिला. बाबूजी नाईक बारामतीकर, आपल्या मनोदयानुरूप कार्य सिद्ध न झालें यास्तव, बाळाजीस बाजीरावाकडच्या कर्जाविषयीं फार तगादा करूं लागला, त्यामुळें त्यास बहुत संकट प्राप्त झालें, तेव्हां त्याचा दिवाण महादाजीपंत पुरंदऱ्या यानें त्या संकटापासून बाळाजीचो मुक्तता केली, यास्तव तो त्याचा मोठा उपकार मानून त्याचे ठायीं अत्यंत प्रीति करूं लागला.

रघूजी भोंसला यानें योजिलेलें कार्य सिद्धीस न गेलें ह्मणून तो बाबूजी नाईक बारामतीकर यास आपले बरोबर घेऊन तृचनापल्लीचे मोहिमेसंबंधें लाभ साधावयास पुनः करनाटकास चालिला. त्याबरोबर प्रतिनिधि श्रीपतराव व फत्तेसिंग भोंसला हेही गेले. तें लश्कर तंजोरास पोंहचलें तेव्हां त्या मुलखीं मराठे होते ते आपल्या मनांतील वैमनस्यें टाकून दक्षिण देशींचे मराठे आपले भाऊबंद यांस मिळाले.* त्यानंतर करनाटकीं काय काय युद्धें झालीं तें समजत नाहीं, परंतु इतकें ठाऊक आहे कीं, सन् सत्राशें एकेचाळिसांच्या तिसऱ्या महिन्यांत तृचनापल्ली मराठ्यांचे हातीं लागली. तेव्हां तेथचा धनी चंदासाहेब होता तो रघूजी भोंसल्यानें कैद करून साताऱ्यास पाठविला, आणि

---

* त्या वेळेस दिसण्यामध्यें त्या प्रांताचा धनी शिवाजीचा भाऊ व्यंकोजी त्याचा नातू (पुत्राचा पुत्र) होता, परंतु मुख्यत्वें मुसलमान असे. तो व्यंकोजी याचा धाकटा पुत्र तुकाजी याच्या वेळेपासून तंजोरांत शिलेदारी करील होता असें समजावें.

मुरारराव घोरपडा त्या किल्ल्याचा मुख्त्यार करून ठेविला. त्याजवळचे शिवेंदीस दरमहा खर्चास शाहूकडून पोंहचत असे, परंतु ते लोक पेशव्याचे होते. करनाटकचें खंडणीपैकीं प्रतिवर्षीं वीस हजार रूपये बाळाजी बाजीरावास देत जावे असें ठरलें; हा एक पेशव्यास त्या वर्षीं लाभ झाला.

३ त्याच वर्षाच्या पहिल्या महिन्यांत चिमणाजी आपा मृत्यु पावला. तो मराठे सरदारांत मोठा मान्य असे, कां कीं, त्यानें पोर्टुगीस लोकांचा पराभव करून आपल्या जातींत लौकिक मिळविला होता, परंतु एवढी त्याची योग्यता असेलच असें ह्मणतां येत नाहीं. त्यानें जाणिलें कीं, पायदळ व तोफा यांचा बंदोबस्त चांगला असल्यावांचून युद्धाचें साहित्य ठीक नाहीं. ती कल्पना बहुधा बरी दिसते, परंतु ती मराठ्यांस योग्य नव्हे; कां कीं, ते आंगधटाईनें मारामारीविषयीं समर्थ होते. चिमणाजीचा पुत्र सदाशिव चिमणाजी भाऊ* यानेंही तीं बापाची कल्पना उत्तम मानून पुढें विसां वर्षांनीं आपले मोठेपणीं त्याप्रमाणें सिद्धता करून पानपतचे लढाईंत त्याच चुकीनें तो लश्करसहित नाश पावला असें दिसतें. चिमणाजी आपा मेल्याचे अगोदर खंडोजी मानकर यानें त्याचे आज्ञेवरून पोर्टुगीस लोकांचा रेवदंडा किल्ला राहिला होता तो घेतला, तेणेंकरून दमान व गोवें यांमध्यें त्या लोकांची सत्ता किमपि राहिली नाहीं.

४ बाळजी बाजीराव आपल्या चुलत्याच्या मरणानंतर एक वर्ष सुमारें मुलखाचा बंदोबस्त करीत सातारा व पुणें एथें राहिला होता. त्यानें शाहूस आपली गरिबाई दाख-

* सदाशिव चिमणाजीस भाऊसाहेब ह्मणत.

ख़ून पोर्टुगीस लोकांस जिंकून घेतलेला मुलूख होता त्याची सनद मिळविली; व गुजराथ खेरीजकरून नर्मदेच्या उत्तरेकडच्या मुलखाची खंडणी जी घ्यावयाची ती व वसूल जमा करावयाचा तो त्याच्या हातून व्हावा असेंही शाहूनें केलें.

५ शाहूनें त्याच समयीं एवढें दिलें तेणेंकरून पेशव्याच्या प्रबळतेस फार उपयोग झाला, तो ध्यानांत यावयाकरितां आधीं बंगाल्यांतील वर्तमान कांहीं लिहिलें पाहिजे. तें असें, सन् सत्राशें चाळिसांत बंगाल्याचा नवाब सुजाउद्दीनखान नामें होता, त्यानें बहार सुभ्यामध्यें कोणीएक आपला हस्तक अल्ली बेरदीखान नामें ठेविला. तो सुजाउदीन मेल्यावर त्याचा पुत्र तक्ताधिपति झाला, परंतु अल्लीबेरदीखान त्यास मानीना. पुढें त्या उभयतांचें युद्ध होऊन तक्ताधिपति मरण पावला, आणि अल्लीबेरदीखान यास तें आधिपत्य प्राप्त झालें. त्या वेळेस उरसा सुभ्यामध्यें कोणीएक पहिल्या नबाबाचा हस्तक मुरशेद कुली नामें असे, त्याचा दिवाण मीरहबीब नामें होता, त्याशीं अल्लीबेरदीखानानें युद्ध करून तो सुभ्याचे पार घालविला, तो ते वेळेस पळून जाऊन मग थोडकेच दिवसांनीं पुनः येऊन अल्लीबेरदीखानाजवळच चाकरीस राहिला. त्यापुढें बंगाल्यांत मराठे लोकांची सत्ता बहावयास तो उपयोगीं पडला. त्याचा प्रकार असा, मुरशेदकुली अल्ली बेरदीखानानें मुलखांतून पार केल्यावर मीरहबीबानें वराडांत रघुजी भोंसल्याचा हस्तक भास्करपंत होता त्यास मसलत दिली कीं, कटक सुभा लुटावा; तेव्हां भास्करपंतानें आपला धनी करनाटकांत गेला त्याचे आज्ञेची वाट पाहिली, इतक्यांत अल्लीबेरदीखानानें लश्करसहित येऊन तो सुभा घेतला. तो

मीरहबीब जाऊन त्यास मिळाला यावरून त्या वेळेस बंगाल्याच्या हद्दींत शिरणें राहिलें, परंतु भास्करपंताच्या मनांत ती इच्छा होऊन थोडक्या वेळानें तो लश्कर घेऊन कांहीं एक निमित्तैंकरून पूर्वेकडे चालिला; तो निघून गेला तेव्हां पेशवा हिंदुस्थान आपल्या सत्तेंत आणावयाची वाट पाहात होता, तो त्याच समयास उत्तम मानून निघाला, आणि गरा व मंदेला किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां पाऊसकाळ जवळ आला म्हणून नर्मदेच्या कांठीं छावणी केली.

६ मग दसरा झाल्यावर आलाहाबादेस स्वारी घालावी अशी मसलत होती, इतक्यांत दमाजी गाइकवाड व बाबूराव सदाशिव माळव्यामध्यें पेशव्याचे मुलखीं लुटूं लागले, यास्तव पेशवा आलाहाबादेची मोहीम टाकून माळव्याकडे गेला. या समयीं पेशवा पूर्वेस न जातां माळव्यांत गेला, तें रघूजीभोंसल्याचें चातुर्य; कां कीं, पेशवा पूर्वेस न जावा आणि तो सर्व लाभ आपणच घ्यावा अशी त्याची मसलत होती.

इकडे भास्करपंत बंगाल्याकडे जात असतां बाहार परगणा यामध्यें स्वारी प्रथम घातली, त्या वेळेस अल्लीबेरदीखानाच्या पुतण्याचा पुत्र कटा प्रांतामध्यें कांहीं बंड करीत होता, तें बंड मोडावयास अल्लीबेरदीखान बाहार एथून कांहीं सैन्य घेऊन कटा प्रांताकडे गेला. मग तें बंड मोडून तो मुरशिदाबादेस जाणार होता, परंतु मराठे बाहार एथें शिरल्याचें वर्तमान ऐकून त्यांच्या पारिपत्याकरितां त्वरेनें आला. ते समयीं मराठी लश्कर सुमारें दाहा बारा हजार होतें,

परंतु लोकांमध्यें पन्नास हजार लश्कर आलें अशी आवाई असे.

अल्लीबेरदीखान यापाशीं तीन साडेतीन हजार सुमारें स्वार व चार हजार सुमारें पायदळ असे, तरी त्यानें मराठ्यांवर चालून जावयाविषयीं विलंब केला नाहीं, परंतु त्याचा जय झाला नाहीं. त्याच्या लश्करासभोंवता मराठ्यांचा वेढा पडून त्याचें सर्व सामान लुटलें गेलें, तेणेंकरून ते लोक बहुत कष्ट पावले, आणि कितीएक मेले गेले, व कितीएक पळाले. शेवटीं स्वार व पायदळ मिळून त्यापाशीं तीन हजार उरले, तेव्हां त्यानें विचार केला कीं, मराठ्यांचे हातीं लागावें त्यापेक्षां युद्ध करून मरावें अथवा त्यांस मारून वाट धरावी यांत उत्तम आहे; असा निश्चय करून मोठ्या निकरानें युद्ध करतां करतां खटव्यापर्यंत पोंहचला. त्या युद्धांत अल्लीबेरदीखानाच्या लश्करांत मीरहबीब होता तो पहिले दिवशींच युद्धाचे प्रारंभीं धरिला गेला. त्यानंतर त्यानें मराठ्यांचा पक्ष स्वीकारून अशीं उत्तम कामें केलीं कीं, भास्करपंत नामें या लोकांत मोठा सरदार होता त्याचा तो परम विश्वासू झाला. अल्लीबेरदीखान खटव्यास पोंहचला या समयींच मीरहबीब त्या पंतापासून कांहीं शिपाई मागून घेऊन मुरशिदाबादेस चालिला. तेथें जाऊन त्याचा भाऊ कैदेंत होता त्यास सोडवून या शहरचा राहाणारा जगत्शेट अलंचंद नामें मोठा सावकार होता त्याचें घर लुटून पंचवीस लक्ष रूपये काढून घेऊन भास्करपंतास जाऊन मिळाला, व त्यास द्रव्याचा लोभ दाखवून बंगाल्यांत राहून घेतलें.

७ तेव्हां त्याच्या मसलतीप्रमाणें भास्करपंतानें माघारें

फिरून कांहीं युक्तीनें हुगळी शहर हस्तगत केलें. त्यापुढें खटव्यापासून भिटनापूरपर्यंत बहुतेक मुलूख त्यांचे हातीं लागला. त्या वेळेस हुगळीचे नदीस पाणी आलें, यास्तव नदी उतरून पार जाववेना, तेणेंकरून मुरशिदाबाद परगण्यामध्यें प्रवेश झाला नाहीं. असें असतां दिल्लीहून बादशाहाचा कोणी कारभारी बंगाल्याची खंडणी मागावयास अलीवेरदीखानाकडे आला, तेव्हां त्यानें उत्तर केलें कीं, जोंपर्यंत मला मराठ्यांचा उपद्रव असेल तो काळपर्यंत खंडणी देणें अनुकूळ नाहीं; या वेळेस हेंच योग्य कीं, स्वामीनीं माझ्या मदतीस लश्कर पाठवून रक्षण व्हावें. असें यास बोलून वराड प्रांतांतील रघुजी भोंसल्याचा मुलूख लुटावयाकरितां पेशव्यास सूचना केली, आणि त्या कामाकरितां कांहीं द्रव्य पाठविलें तें यांस न पोंहचतां उदप्रांताच्या नबाबानें मध्येंच तें लुटून नेलें.

अलीबेरदीखान यानें पेशव्यास आणि बादशाहास कुमक मागितली, तथापि तो आपल्या कामांत अत्यंत सावधपणें राहिला. तो असा, आपले मुलखींचे शिपाई आज्ञेंत वागणारे असे सारे जमा करून पाऊसकाळ जातांच खटव्यामध्यें भास्करपंताच्या लश्करावर एकाएकीं जाऊन पडावयाची तयारी सर्व प्रकारें केली; आणि नदीचें पाणी उतरलें नसतांही हुगळीची नदी व आजीनदी यांमध्यें होड्यांचे पूल बांधून दोन्ही नद्या उतरून पलीकडे गेला. जातांना आजीनदीचा पूल कांहींसा तुटला, तेणेंकरून पंधराशें माणसें वाहून गेलीं; एवढें विघ्न झालें तरी त्यानें रात्रीसच भास्करपंताच्या लश्करावर अकस्मात् छापा घालून मराठ्यांस असें भयप्रदर्शन केलें कीं, ते लोक लढाई न

करितां पूर्वेकडे रानांत पळून गेले. त्यांचा कांहीं वेळ अल्लीवेरदीखानास ठिकाणा लागला नाहीं, मग तो तेथून माघारां गेल्यावर ते मराठे मिदनापूर परगण्यांत शिरले. मग अल्लीवेरदीखान आपल्या पाठीस लागला असें पाहून ते त्याशीं विशेष युद्ध न करितां आपल्या स्थानीं वराडांत माघारें गेले. ते ठिकाणीं पोंहचल्याचे पूर्वीच रघूजी भोंसला आपल्या लश्करासुद्धां करनाटकांतून येऊन वराडास पोंहचला होता. त्याचा दिवाण भास्करपंत, यानें बंगाल्यांत सत्ता केली ती दृढ करावी असा निश्चय करून तो ज्या वाटेनें पूर्वी बंगाल्यांत गेला होता त्याच वाटेनें भोंसलाही जाऊं लागला.

८ हें वर्तमान दिल्लीच्या बादशाहास कळलें, त्यानें नबाब सफ्दरजंग यास आज्ञा केली कीं, मराठ्यांस आपली मर्यादा सोडून बाहेर जाऊं देऊं नये. याशिवाय त्या कामास पेशव्यानें अनुकूळ व्हावें याविषयीं बोलणें लाविलें, व तो वश व्हावा म्हणून अल्लीवेरदीखानाकडील आजिमाबादेचा खंड वसूल व्हावयाचा होता त्यापैकीं चौथाई ऐवज घ्यावयाविषयीं बाळाजी बाजीराव यास पत्र पाठविलें. त्या खेरीज माळव्याची सनद देऊं असें वचन दिलें, या आशेनें पेशवा माळवा मुलूख सोडून सन् सत्राशें त्रेचाळिसांत आलाहाबादेवरून मुरशिदाबादेस पोंहचला. तो तेथें असतां त्यानें अल्लीवेरदीखानास, बादशाहानें आपणास देवविलेल्या पैक्याची निकड लाविली; कां कीं, त्यास ठाऊक होतें कीं, राजास जें कांहीं मागणें तें संकटसमयीं मागितलें असतां तो उदारपणें देतो; दुसरें रघुजी भोंसला मोठ्या सैन्यासहित मुरशिदाबादेवर युद्धास येणार हेंही

यास कळलें होतें, तेव्हां अलीवेरदीखानानें हिशेब चुकवून देतों असें कबूल केलें. ती बातमी रघूजीस कळली, तेव्हां रघूजी भोंसला मुरशिदाबादेकडे येत होता तो डोंगराकडे पळून माघारां गेला. ते समयीं अलीवेरदीखान मोठ्या त्वरेनें त्याचे पाठीस लागला, त्यावरून बाळाजी बाजीरावानें कल्पना केली कीं, मराठे यांचें लश्कर बंगाली लोकांचे हातीं लागणार नाहीं, म्हणून आपण लश्करसुद्धां निराळ्या वाटेनें बंगाल्यांचा लश्करापुढें जाऊन रघूजीच्या पाठीस लागला, नंतर त्यास गांठून त्याशीं युद्ध केलें, त्यांत रघूजी पराभव पावला.

९ त्यानंतर बाळाजी, आपणास बादशाहानें माळव्याचा अधिकार देऊं केला होता, ती सत्ता सुदृढ करावयास सन् सत्राशें चाळिसांत गेला. तो माळव्यास जाऊन पोंहचला तेव्हां महंमदशाह बादशाह यास बाळाजीला तो अधिकार द्यावयाचें मोठेंअगत्य पडलें. कांकीं, बाळाजीनें त्याचे सेवेंत अंतर किमपि केलें नव्हतें, तथापि त्यास एवढा मुलूख दिल्यानें आपला मान हलका होईल म्हणून आमद नामें आपला पुत्र तो त्या अधिकारीं नांवाचा मात्र मुख्यत्वें कल्पून माळव्याची सनद बाळाजीस दिली. त्यानंतर बाळाजी पेशवा साताऱ्यास येऊन त्यानें आपला, मर्यादेप्रमाणें राजास हिशेब दिला, ते वेळीं तर आपण राजाचा मुख्य सरदार अशा अर्थें समजाविलें, परंतु पुढेंही त्या राजाची तादृशसत्ता नाहींशी झाली तरी प्रतिवर्षीं स्वयें जाऊन त्याप्रमाणें हिशेब समजावीत असे.

१० पेशव्यानें रघूजी भोंसल्याचा पराभव केला तेव्हां रघुजीनें पेशव्याकडे वकील पाठवून स्नेह करण्याचें बोलणें

लाविलें कीं, तुह्मी राजनीतिप्रमाणें जी कांहीं वर्तणूक करितां ती माझ्या व सर्व मराठे लोक यांच्या हितास फार उपयोगी आहे असें मला आतां समजलें. याप्रमाणें बोल-ण्यांत अंतःकरणाची निर्मळता दाखविली असतांही तो भों-सला पुण्यावर लश्करसहित येत होता. अशा समयीं प्रति-निधि शरीर प्रकृतीनें असावध झाला असे, त्याचा मुता-लीक यमाजी शिवदेव तो रघुजीस अनुकूळ न होतां दाभा-ड्यास अनुसरून पेशव्याशीं वांकडा झाला असे, आणि तो दाभाडाही पुण्यावर येणार होता. तेव्हां पेशवा हा सर्व प्रकार ध्यानांत आणून विचार करूं लागला कीं, रघुजीला या समयीं बंगाला द्यावा, किंवा सर्व मोठमोठे मानकरी मराठे सरदार लोक यांशीं लढावें, असें मनन करून या दोहों-मध्यें रघुजीस बंगाला द्यावा हेंच बरें पडेल याप्रमाणें निश्चय ठरून रघुजी आणि पेशवा यांचा तह राजा मध्यस्थ होऊन झाला. त्यांत पेशव्यानें आपला पूर्वींचा संपादि-लेला जो मोकासा तो व आपण मिळविलेली जहागीर आ-णि वडिलांनीं संपादिलेल्या ज्या जहागिरी त्या व कोंकणचें आणि माळव्याचें आधिपत्य, याशिवाय आलाहाबाद व आग्रे व आजमीर यांची खंडणी आणि पाटणा प्रांतांतील तीन तालुके व अर्काट परगणा यांतील जमेपैकीं वीस हजार रुपये, याखेरीज रघुजीचे सत्तेतील कितीएक गांवें, हें सर्व पेशव्यानें अनुभवावें अशी राजानें सनद दिली. रघूजीस सनद दिली कीं, लखनाऊ व पाटणें व पैनबंगाला यांचा वसूल व खंडणी त्यानें घ्यावी, यांखेरीज वराडापासून कटा-कपर्यंत खंडणी जमा करावयाचें काम रघूजी भोंसल्यानें करावें. याप्रमाणें राजानें उभयतांस दोन सनदा दिल्या

त्या वेळेस असें ठरलें कीं, दमाजी गाइकवाडानें माळव्यां-तील खंडणी घेतल्याचा हिशेब पेशवा यास दाखवून तो ऐवज त्याचे हवालीं करावा. असेंच दाभाड्याकडेही राजाचें देणें पुष्कळ होतें, परंतु त्या वेळेस ती चौकशी झाली नाहीं.

११ मराठ्यांमध्यें असें वर्तमान असतां निजामउलमुलु-खाच्या पुत्रानें बंड केलें तें मोडावयाकरितां तो निजाम दिल्ली-हून निघून औरंगाबादेस गेला. तेथें युद्धप्रसंगेंकरून मोठ्या प्रयासानें पुत्र स्वाधीन करून घेतला. नंतर असें पाहिलें कीं, कृष्णेचे दक्षिणेस मोंगलांचे सत्तेंतील मुलखीं अव्य-वस्था झाली, व करनाटकप्रांतांत अर्काटचा नबाब सफ्दर अली होता तो त्याचा मेहुणा मोर्त्तिजाखान यानें घातेंक-रून मारिला. हें सर्व ध्यानीं आणून असें समजला कीं, या समयीं आपलें आधिपत्य स्थापावयास संधि ठीक हीच आहे, ह्मणून सन् सत्राशें त्रेचाळिसांत हैदराबादेहून मोठें लश्कर जमा करून करनाटकांत चालिला. तो तेथें कित्ती-एक मुलूख घेऊन एका वर्षानंतर त्यानें मराठे साताऱ्यास मोठी सेना जमा करिताहेत असें जाणिलें, तेव्हां त्याच्या मनांत कांहीं शंका उत्पन्न झाली. यास्तव तो तेथून मा-घारां फिरून हैदराबादेस जावयास निघाला, ते समयीं त्यानें आपला हस्तक अनवार उदीन करनाटक पैन घाटीं ठेविला, आणि आपला नातू दायत मोयदीनखान, त्यासच मुजाफरजंग ह्मणत, त्या नांवानें तो मोठा विख्यात होता, त्याला करनाटकचा उंच प्रदेश, ज्यास बालेघाट ह्मणतात, तेथें स्थापून त्यास आंदोणी परगणा जहागीर देऊन त्याचें राहावयाचें मुख्य स्थान विजापूर* केलें. मग तो हैदरा-

* अनवार उदीन याचें पहिलें राहावयाचें ठिकाण, दाउदखानाने

बादेच्या वाटेनें जात असतां त्यास असें वाटलें कीं, आपल्याविषयीं मराठे यांची मसलत नाहीं, ह्मणून आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहिला. तेव्हां निजामउल्मुलुख आपली मर्यादा सोडून दूर आहे असें समजून मराठ्यांनीं त्या मुलखीं जाऊन कांहीं स्वार्थ साधावा, परंतु तें न झालें; कां कीं, रघूजी भोंसला यानें आपल्या सत्तेत आणिलेला जो बंगाल्यासंबंधी मुलूख होता तो त्याचे हातून गेला असे, ह्मणून तो मातब्यान हस्तगत करावयाविषयीं उद्युक्त झाला. पेशव्यास शंका उत्पन्न झाली कीं, आपण कबूल केल्याप्रमाणें रघूजीचें निवारण न झालें, यास्तव आपणास बादशाहाचा शब्द लागेल, याकरितां दक्षिणेंत कामें बहुत आहेत असें मिष करून तो उत्तरेस गेला नाहीं.

१२ रघूजी भोंसला वराडांत पाऊसकाळीं पोंहचला, मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्यानें आपला प्रधान भास्करपंत व कितीएक नामांकित सरदार यांजबरोबर वीस हजार स्वार देऊन ते उरसा प्रांतांतून बंगाल देशांत पाठविले. तेथें अल्लीबेरदीखानानें त्यांशीं युद्धाविषयीं आपल्या लश्कराची तयारी केली, परंतु कपटानें आपलें कार्य साधावयाकरितां त्यांस तुमचा आमचा तह असें समजावून भास्करपंत व त्याचे बरोबरचे मोठमोठे सरदार वीस असामी मेजवानीस बोलावून त्यांवर मारेकरी घालून ते एकवीसही मारून टाकिले. तेणेंकरून मराठ्यांचें लश्कर युद्ध न करितां ज्या वाटेनें आलें त्या वाटेनें माघारें गेलें. तें जातांना त्यां-

---

वायते नामें यवन जातीचा नवाब याचे वेळेपासून झालेली अर्काटप्रांतीं पुरातन राजधानी होती, तीच त्याला राहावयास मुख्य जागा केली.

तील कितीएक लोक वाटेच्या निराळे सांपडले, ते गांवकरी लोकांनीं त्रासास्तव मारिले.

त्या समयीं मराठे यांचें कार्य सिद्धीस गेलें नाहीं, तथापि ते आपला समय पाहात बसले होते. मग पुढें थोडक्याच वेळानें त्यांस तसाच समय आढळला. तो असा, अल्लीबेरदीखानाच्या लश्करांत आफगाण लोक होते ते कांहींसा दंगा करूं लागले, त्यांच्या पारिपत्यास अल्लीबेरदीखान उरसाप्रांतीं बंदोबस्तास ठेविलेल्या शिपायांतील कांहीं लोक बरोबर घेऊन तेथें हिंदु अधिकारी ठेवून आपण त्यांवर गेला. हें वर्तमान रघूजीला जासुदांनीं कळवितांच त्यानें उरसाप्रांतीं स्वारी घालून कितीएक परगणे हस्तगत केले, आणि बाकीच्या मुलखाची खंडणी तीस कोट रूपये तो मागूं लागला: ते वेळेस अल्लीबेरदीखान यानें कांहीं युक्तीनें त्यास भुलवून पैका न देतां कितीएक दिवस घालविले. मग आफगाण लोक स्वाधीन झाल्यावर त्यास असें उलट उत्तर दिलें कीं, तेणेंकरून उभयतांत तह राहिला नाहीं. मग दोघांच्या युद्धास आरंभ होऊन कितीएक वेळानें मराठे लोकांचा कांहींसा मोड होऊन तें युद्ध राहिलें; कां कीं, त्या वेळेस रघूजीस आपल्या मुलखीं जावें लागलें. त्याचें कारण असें कीं, गोंडवणांतील देवगडच्या तक्ताविषयीं तेथच्या राजाचे पुत्र भांडूं लागले, त्या समयीं तो राजा मेला होता, त्याचें नांव बखतबुलंद, तो पूर्वी औरंगजेबानें बाटविला होता, त्याच्या पुत्रांत एक बलीशाह नामें होता यानें आपले दोघे भाऊ कैद केले; आणि दुसरा एक चांडाचा राजा नीळकंठशाह होता तोही औरंगजेबानें बाटविलेला होता. यांस आपल्या स्नेहांत घेऊन मराठे

यांस चौथ व सरदेशमुखी न द्यावी असें केलें. याप्रमाणें ते दोघे स्वतंत्रपणें वागूं इच्छीत असतां त्याचा शेवट असा झाला कीं, रघूजी भोंसला यानें उभयतांचा मुलूख घेतला. तेव्हां वलीशाहानें आपले दोघे भाऊ बंदींत ठेविले होते, त्यांतील एकास रतनपूर दिलें, आणि त्याच्या खर्चाप्रमाणें कांहीं पैका आपल्या खजिन्यांतून द्यावयाचा कबूल केला. असें संन् सत्राशें चवेचाळिसांत झालें. अद्यापि त्याचे वंशज नागपुरांत आहेत, त्यांस आजून त्या देण्यापैकीं कांहीं मिळतें; दुसरा भाऊ अकबरशाह तो निजामाच्या आश्रयानें कांहीं वर्षें सुख पावून मेला.

१३ यापुढें संन् सत्राशें सत्तेचाळिसांत आफगान लोकांचा बादशाह आमेदशाह अब्दाली* तो प्रथम हिंदुस्थानांत स्वांऱ्या घालूं लागला. त्याला पूर्वी नादरशाह नामा व्हारशी लोकांचा बादशाह याचा आश्रय असे, मग काळें करून तो आफगाण लोकांचा बादशाह झाला. त्यानंतर त्यानें संन् सत्राशें आठ्ठेचाळिसांत दिल्लीवर स्वारी केली, तेव्हां दिल्लीच्या बादशाहानें आपल्या पुत्राबरोबर फौज देऊन त्यास काबूलपर्यंत मागें हटविलें, आणि तो माघारां दिल्लीस येई तोंपर्यंत त्या बादशाहाचा काळ झाला. नंतर तो आमेदशाह पुन्हां येऊन त्याच वर्षाच्या एप्रेल महिन्याचे समाप्तीस तक्ताधिपति झाला. त्यानें निजामउल्मुलुखास वजिरीच्या अधिकाराविषयीं बहुत आग्रह केला, परंतु तो स्वीकारीना; कां कीं, त्याचें वय फार होतें, यास्तव तो ह्मणे कीं, मी फार वृद्ध झालों आतां या कामास कसा योग्य

---

* ते आफगान लोक यांचीं नांवें हिंदु लोकांमध्यें तीन प्रकारचीं प्रसिद्ध आहेत, एक दुराणी, एक अब्दाली, एक गिलज्या.

होईन. तेव्हां आमेदशाहानें ती पदवी सफ्दरजंग नामा ऊदचा नवाब यास दिली. त्यानंतर दीड महिन्याने जून महिन्याचे एकुणतिसावे तारिखेस निजामउलमुलुख वऱ्हाणपुरीं मृत्यु पावला. ते वेळेस त्याच्या वयाला एकशें चार वर्षें होतीं. त्यामागें त्याचे पुत्र सहा होते, त्यांत एकाचें नांव गाजीवदीन, दुसरा नाशिरजंग, तिसरा सलाबतजंग, चवथा निजाम अल्ली, पांचवा महंमदसरीफ, सहावा मीर मोंगल. त्यांत पहिलें दोघे एका आईचे. दुसरे चार, त्यांच्या आया निरनिराळ्या होत्या. निजामउलमुलुख मरण पावला त्या वेळेस गाजीवदीन दिल्लीस होता म्हणून दुसरा नाशिरजंग तोच तक्ताधिपतीपणा करूं लागला.

१४ त्यानंतर दोन तीन महिन्यांनीं दिल्लीच्या बादशाहानें आपल्या हातचें मानपुरःसर पत्र नाशिरजंगाला पाठविलें कीं, तुह्मी भेटीस यावें. तेव्हां नाशिरजंग नर्मदेपावेतों पोंहचला, तों त्यास बादशाहाचें मनाईपत्र आलें, त्याचें कारण काय तें समजतं नाहीं. तें पत्र त्याला पावलें असतांही तो नाशिरजंग उदास झाला नाहीं. कां कीं, त्याचा पुतण्या मुजाफरजंग यानें चंदासाहेबाचे सहाय्यानें व फ्रांशीस लोकांच्या आश्रयेंकरून दंगा आरंभिला होता, तें वर्तमान त्यास कळलें. त्यानंतर त्यास दुसरें वर्तमान कळलें कीं, निजामउलमुलुखानें आपला हस्तक अनवार उदीन करनाटक पैनघाटीं ठेविला होता तो मृत्यु पावला. त्यानंतर नाशिरजंगानें रघूजी भोंसल्यास पत्र लिहिलें कीं, या समयीं तुह्मी लश्कर पाठवून जर माझी मदत कराल, तर मी तुह्माला कांहीं मुलूख देईन. या खेरीज जे कोणी

* ऊदप्रांतास अयोध्या ह्मणतात.

मोंगलांचे संबंधाचे लोक होते यांस लिहिलें कीं, मी तिकडे येतों, त्यास तुह्मी मला येऊन मिळावयास सिद्ध असा. मग तो दक्षिणेस करनाटकाकडे चालिला, तेव्हां ते जाऊन मिळाले. त्यांत मुरारराव घोरपडा असे, त्यास निजामउल्मुलुखानें घुटीची जहागीर दिली होती ह्मणून त्याला त्याकडे जाणें अवश्य पडलें. दुसरा ह्मैसूरचा राजा व आणखी कितीएक नबाब होते व अनवार उद्दिनाचा दुसरा पुत्र महंमद अल्ली तोही होता.

हे सर्व लोक स्वतां आंगें किंवा लश्कर पाठवून त्याचें सहाय्य करित असत. महंमद अल्लीच्या स्नेहास्तव मद्रासचे इंग्रेज लोकही त्या नाशिरजंगाचे उपयोगीं पडले.

१५ याप्रमाणें निजामाचें लश्कर करनाटकीं गेलें तेव्हां पेशव्यास आपलें कार्य साधन करावयाची संधि बरी होती, परंतु सातार्‍यांत कांहीं विशेष वर्तमान झाल्यामुळें त्याला अवकाश सांपडला नाहीं. तो प्रकार असा, शाहूराजा कितीएक वर्षें भ्रांतिष्ट झाला होता, मग त्याच्या शरिरीं समाधान नाहींसें होऊन ती भ्रांति गेली, ते समयीं त्याजवळ कोणी लोक होते त्यांनीं मसलत केली कीं, राजानें दत्तपुत्र घ्यावा. त्यानें तर भ्रांत व्हावयाचे पूर्वीच आपला पुत्र मेला ते वेळेस सांगून ठेविलें होतें कीं, कोलापूरकर संभाजी यास जर संतति होऊं लागली तर मी त्यास आपल्या गादीचा अधिकारी करीन. पुढें संभाजीला पुत्र झाला नाहीं, ह्मणून विचार ठरविला कीं, मालोजीचा बंधु शहाजीचा चुलता होता, त्याच्या वंशींचा कोणी घ्यावा. मग त्याचा शोध बहुत केला, परंतु तो कोणास सांपडेना. त्यावर शाहूनें महादाजीपंत पुरंदर्‍या व गोविंदराव चिटणीस

यांस सांगितलें कीं, हालीं ताराबाई साताऱ्यास आहे, तिनें आपला नातू, दुसऱ्या शिवाजीचा पुत्र, तो सत्राशें वारांत आपले बापाचे मागें जन्मला, तो कुठें तरीं लपवून ठेविला असेल, त्याचा शोध करून तो आणावा. तेव्हां ताराबाईस विचारिलें, तिनें सांगितलें कीं, शिवाजी मेला तेव्हां त्याची स्त्री भवानीबाई गरोदर होती, तिला पुत्र झाला, मग शिवाजीचे पाठीमागें राजाराम राज्य करीत होता त्याला कळलें तर तो त्या पुत्रास मारून टाकील या भयास्तव मी त्याला पन्हाळ्याहून काढून गुप्तपणें नेऊन तुळजापुरीं त्याचे मावशीचे स्वाधीन केला. तिनें तेथून वारशीस नेला, तेथें ही तो अप्रसिद्धपणेंच राहिला, तो अद्यापि तिकडे आहे.

१६ हें वर्तमान शाहूची थोरली बायको शिरक्यांची कन्या सक्वार बाई नामें होती तिला कळलें, तेव्हां ती फार रुष्ट झाली. कां कीं, तिची वासना अशी होती कीं, कोणी एखादा लहानसा मूल तक्काचा अधिकारी निमित्तमात्रकरून आपण सर्व कारभार चालवावा. तिनें ताराबाईची गोष्ट ऐकून तो वेत मोडण्यासाठीं मंडळीस पत्र लिहिलें कीं, हालीं ताराबाईचा नातू निघाला हा खोटा, त्यास तुह्मी त्याच्या निवारणास अनुकूळ व्हाल तर मी तुमचें साहित्य होईल तितकें करीन. आतांच मला यमाजी शिवदेव व श्रीपतरावाचा पुत्र जगजीवनराव प्रतिनिधि व दमाजी गाइकवाड हे अनुकूळ आहेत; याशिवाय घाटमाथा व कोंकणांत शिबंदी ठेवावयास कारभारी लोक पाठविले आहेत. याप्रमाणें सक्वार बाईनें बंदोबस्त केला, आणि आपला मनोरथ सिद्धीस जावयाकरितां त्याची प्रसिद्धि

लोकांत न व्हावी ह्मणून ती नित्य बोलत असे कीं, मी आपल्या धन्याचे बरोबर सती जाईन.

असें असतां बाळाजी बाजीराव पस्तीस हजार लश्कर बरोबर घेऊन साताऱ्यास आला, तो सक्वार बाईचा मनसोबा जाणत असे, आणि ती त्यास मारेकरी घालून मारणार हेंही त्यास कळलें होतें, तथापि त्यानें तो द्वेष प्रसिद्ध केला नाहीं. कां कीं, ब्राह्मणांचें माहात्म्य फार वाढलें तें अधिक न व्हावें असें मराठ्यांच्या मनांत आहे अशी त्याच्या चित्तांत शंका होती. यास्तव तो विचार करी कीं, आपण सर्व सत्ता करावी किंवा ताराबाईचा पक्ष स्वीकारावा, मग तसेंच केलें. सक्वारबाई तर सारा वेळ राजाजवळच असे, कदाचित् ती जवळ नसल्यास तिच्या पक्षाचे लोक कोणी तरी जवळ असत. तथापि बाळाजीनें राजाशीं एकांत करून त्यापासून सनद घेतली कीं, मराठ्यांच्या सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा आणि लौकिकांत राजाचा मान मात्र रक्षावा, व ताराबाईचा नातू अधिपति करून त्याचा व त्यास पुढें संतति होईल तिचा उत्तम रीतीनें सांभाळ करावा. याशिवाय त्या सनदेंत लेख होता कीं, कोलापूर संस्थान संभाजीचें तें पृथक् असावें.

१७ त्यानंतर लवकरच शाहूराजाचा काळ झाला, ते समयीं साताऱ्यांत बाळाजीच्या स्वारांची टोळी धांवत धांवत येऊन प्रतिनिधि व त्याचा मुतालिक या उभयतांच्या पायांत बेड्या घालून दोघांस दोहों किल्ल्यांवर दूर दूर ठेविलें. ते वेळेस पेशव्याची शिबंदी साताऱ्या किल्ल्यावर चढली आणि राजाराम ताराबाईचा नातू तो कोलापुराहून येत होता त्यास आणावयाकरितां कितीएक लोक

सामोरे गेले. असें झालें तेव्हां सक्वारबाई समजली कीं, मी जें मनांत योजिलें तें लोकांत प्रसिद्ध झालें, आतां तें कांहींएक सिद्धीस जावयाचें नाहीं. बाळाजीनें तर, तिनें पहिल्यानें झटलें होतें कीं, मी सती जाईन, तेव्हांपासूनच मोठ्या मेहनतीनें तें लोकांत प्रसिद्ध केलें होतें. कां कीं, तिचें सती जाणें त्यास अत्यंत हितावह होतें. यास्तव तें अवश्य घडावें याकरितां त्यानें तो उद्योग केला. मग शाहू मेल्यावर बाळाजीनें सक्वार बाईला कपटानें विनंतीपूर्वक आग्रहाचा निरोप पाठविला कीं, मी तुमचे आज्ञेंत वागणारा इमानी चाकर असतां तुम्ही कां सती जातां? आपण न जावें. असें तिला सांगून पाठवून तिचे भाऊ शिरके कुवांरजी यांस बोलावून सांगितलें कीं, तुमची बहीण सती न गेली तर तुम्ही व तुमचे जातीचे मराठे यांचा मान राहाणार नाहीं, यास तिनें तें अवश्य केलें पाहिजे; जर तुम्ही करवाल तर तुम्हांस कोंकणांत जहागीर देऊं. अशा कृत्रिमेंकरून बाळाजी बाजीराव पेशवा यानें आपली मसलत सिद्धीस नेली. त्या सक्वारबाईस अशा अडचणी उत्पन्न करून सती घालविलें, यापेक्षां जर तिजकडे कांहीं अन्याय आहे असें मिष करून तिचा शिरच्छेद करविता तर लोकांत त्याच्या पराक्रमास एवढें दूषण न लागतें. ज्या शास्त्रजाणत्यांस हें यावत् वर्तमान ठाऊक आहे ते हा केवळ अधर्मसा जाणून हें कर्म अश्लाघ्य मानितात.

भाग सत्रावा.

सन् सत्राशें पन्नासांपासून सन् सत्राशें छप्पनपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ शाहूच्या मृत्यूचे अगोदर पेशव्यानें राजाचे नावें करून यशवंतराव दाभाडे व रघूजी भोंसले व इतर जहागीरदार सरदार यांस बोलावणें केलें; ते समयीं रघूजी भोंसले आणि जहागीरदार आले, परंतु दाभाडे व त्यांचा मुख्य सरदार दमाजी गाइकवाड हे आले नाहींत. या सर्वांस बोलावण्याचें कारण हेंच कीं, यांत आपणाविषयीं कोण कोणाचीं मनें कसकशीं आहेत तें समजावें, व आपला जो कर्तव्यार्थ त्यास त्यांनीं अनुकूळ व्हावें. त्यांत रघुजी भोंसला तर आपली वृद्धदशा व बाळाजीच्या प्रारब्धाची चढतीं व आपणास प्रतिवर्षीं बंगाल्यांत स्वारी करावयाची आवड व नाशिरजंगाबरोबर आपला पुत्र दहा हजार फौज घेऊन करनाटकांत गेला त्या योगें आपल्या सामर्थ्याची न्यूनता, या सर्व प्रकारांनीं पेशव्यास प्रतिकूळ होणें ठीक नाहीं, असें समजून त्यास वश झाला. परंतु त्यानें एकदा राजारामराजा यास हा भोंसल्याचा वंशी नव्हे असें मानिलें होतें, मग ताराबाईचें व त्याचें एकताटीं भोजन झालेलें पाहून खरा असें मानूं लागला.

२ तेव्हां बाळाजी बाजीराव पेशवा यानें आपली मसलत सिद्धीस गेली तें व रघूजी भोंसला आपणास वश झाला तें प्रसिद्ध व्हावयाकरितां रघूजी साताऱ्यांत ठेविला, आणि आपण पुण्यास गेला. ते समयीं रघूजीस बोलिला कीं, तूं दुसरे सर्व जहागीरदार घेऊन पुण्यास ये, मग राजानें

सामोरे गेले. असें झालें तेव्हां सक्वारबाई समजली कीं, मी जें मनांत योजिलें तें लोकांत प्रसिद्ध झालें, आतां तें कांहींएक सिद्धीस जावयाचें नाहीं. बाळाजीनें तर, तिनें पहिल्यानें ह्मटलें होतें कीं, मी सती जाईन, तेव्हांपासूनच मोठ्या मेहनतीनें तें लोकांत प्रसिद्ध केलें होतें. कां कीं, तिचें सती जाणें त्यास अत्यंत हितावह होतें. यास्तव तें अवश्य घडावें याकरितां त्यानें तो उद्योग केला. मग शाहू मेल्यावर बाळाजीनें सक्वार बाईला कपटानें विनंती-पूर्वक आग्रहाचा निरोप पाठविला कीं, मी तुमचे आज्ञेंत वागणारा इमानी चाकर असतां तुह्मी कां सती जातां? आपण न जावें. असें तिला सांगून पाठवून तिचे भाऊ शिरके कुवांरजी यांस बोलावून सांगितलें कीं, तुमची बहीण सती न गेली तर तुह्मी व तुमचे जातीचे मराठे यांचा मान राहाणार नाहीं, त्यास तिनें तें अवश्य केलें पाहिजे; जर तुह्मी करवाल तर तुह्मांस कोंकणांत जहागीर देऊं. अशा कृत्रिमेंकरून बाळाजी बाजीराव पेशवा यानें आपली मसलत सिद्धीस नेली. त्या सक्वारबाईस अशा अडचणी उत्पन्न करून सती घालविलें, यापेक्षां जर तिजकडे कांहीं अन्याय आहे असें मिष करून तिचा शिरच्छेद करविता तर लोकांत याच्या पराक्रमास एवढें दूषण न लागतें. ज्या शास्त्रजाणत्यांस हें यावत् वर्तमान ठाऊक आहे ते हा केवळ अधर्मसा जाणून हें कर्म अश्लाघ्य मानितात.

भाग सत्रावा.

सन् सत्राशें पन्नासांपासून सन् सत्राशें छप्पनपर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ शाहूच्या मृत्यूचे अगोदर पेशव्यानें राजाचे नावें करून यशवंतराव दाभाडे व रघूजी भोंसले व इतर जहागीरदार सरदार यांस बोलावणें केलें; ते समयीं रघूजी भोंसले आणि जहागीरदार आले, परंतु दाभाडे व यांचा मुख्य सरदार दमाजी गाइकवाड हे आले नाहींत. या सर्वांस बोलावण्याचें कारण हेंच कीं, यांत आपणाविषयीं कोण कोणाचीं मनें कसकशीं आहेत तें समजावें, व आपला जो कर्तव्यार्थ त्यास त्यांनीं अनुकूळ व्हावें. त्यांत रघुजी भोंसला तर आपली वृद्धदशा व बाळाजीच्या प्रारब्धाची चढतीं व आपणास प्रतिवर्षीं बंगाल्यांत स्वारी करावयाची आवड व नाशिरजंगावरोबर आपला पुत्र दहा हजार फौज घेऊन करनाटकांत गेला त्या योगें आपल्या सामर्थ्याची न्यूनता, या सर्व प्रकारांनीं पेशव्यास प्रतिकूळ होणें ठीक नाहीं, असें समजून त्यास वश झाला. परंतु त्यानें एकदा राजारामराजा यास हा भोंसल्याचा वंशी नव्हे असें मानिलें होतें, मग ताराबाईचें व त्याचें एकताटीं भोजन झालेलें पाहून खरा असें मानूं लागला.

२ तेव्हां बाळाजी बाजीराव पेशवा यानें आपली मसलत सिद्धीस गेली तें व रघूजी भोंसला आपणास वश झाला तें प्रसिद्ध व्हावयाकरितां रघूजी सातान्यांत ठेविला, आणि आपण पुण्यास गेला. ते समयीं रघूजीस बोलिला कीं, तूं दुसरे सर्व जहागीरदार घेऊन पुण्यास ये, मग राजानें

सांगितलेल्या यादीपैकीं राहिलेलीं सर्व कामें करूं. नंतर तो याप्रमाणें सर्वांस जमा करून ते व आपण मिळून पुण्यास याजवळ गेले. त्या वेळेपासून पुणें मराठे लोक यांची मोठी राजधानी झाली. हें वर्तमान सन् सत्राशें पन्नासांत झालें.

याप्रकारें बाळाजी बाजीराव पेशवा आपल्या मनोदयानुरूप सर्व कार्यें झालीं त्याचे आनंदेंकरून पुढें ताराबाई कांहीं गडबड करील कीं न करील तें समजलाच नाहीं. ती सत्तर वर्षांची म्हातारी होती, तिनें सुज्ञ आणि जातीवंत अशा स्त्रीचा अपमान करणारा जो तो निःसंशय धोका पावेल असें समजावन त्यास सावध केलें. तो प्रकार असा, सिंहगडीं तिच्या नवऱ्याचें थडें होतें त्याचें दर्शन घ्यावयाचें मिष करून ती तेथें गेली, आणि पंतसचिव यास आपल्याकडे अनुकूलकरून घेऊन आपण स्वतः धर्नीपणा करावयाची मसलत योजिती झाली. तेव्हां बाळाजीनें त्यास फार आग्रह करून पुण्यास बोलावून नेऊन तुम्हाला राज्य कारभारांतील बहुत कामें मिळतील असें सांगून महाप्रयासें सचिव वश केला; आणि सांगितलें कीं, माझ्या मसलतीप्रमाणें राजारामाला वागवावें.

त्या समयीं वराड व गोंडवण व बंगाला यांची सनद बाळाजीनें रघूजी भोंसल्यास दिली, या खेरीज प्रतिनिधींची जाहागीर वराडप्रांतार्शी लागून होती तीही रघूजीस दिली. यशवंतराव दाभाडे यांस गुजराथेचा निमे भाग दिला, राणोजी शिंदा त्या वेळेस मृत्यु पावला होता सबब त्याचा वडील पुत्र यास बापाचा अधिकार दिला. माळवा मुलूख याची जमा दीड कोट रूपये वर्षास होत असे, यांतून चौऱ्याहत्तर लक्ष होळकरास दिले, आणि साडेपांसष्ट लक्ष

शिंद्यास दिले, बाकी साडेदहा लक्ष उरले ते इतर जहागिरदार यांस वांटून दिले, यांत मुख्य आनंदराव पंवार. हे सर्व पेशव्यास अनुकूळ होते, त्यांपासून यास विपरीत भावाचें भय नसे. सरलश्कर पदवी सोमवंशीचे कुळांत होती ती घेऊन लिंबाजी निंबाळकर यास दिली. हा सर्व बंदोबस्त राजाचे नावें झाला, परंतु लोकांत प्रसिद्ध होतें कीं, हें कर्तुत्व पेशव्याचें.

जगजीवनराव प्रतिनिधि पेशव्यानें कैद केला होता तो सोडून त्यावरोबर यमाजी शिवदेवही सोडिला. तो सुटका पावल्यानंतर त्यानें पंढरपुराजवळ सांगोळा किल्ला आहे तेथें जाऊन बंड उत्तन्न केलें, मग सदाशिव चिमणाजीनें जाऊन त्यास जिंकिलें. राजाराम सदाशिव चिमणाजीवरोवर सांगोळ्यास होता तेथें त्यानें असें पत्र दिलें कीं, सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा आणि आपणास साताऱ्याभोंवतां थोडकासा मुलूख खासगीकडे असावा. तें पेशव्यानें कबूल केलें, परंतु राजाच्या खासगीकडे किमपि न दिलें, तो विस्तार पुढें लिहिण्यांत येईल. त्या समयीं राजाराम राजावरोवर बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ सैन्य देऊन साताऱ्यास पोंहचविला.

३ इकडे पुण्यांत पेशवा व त्याचा चुलतभाऊ सदाशिवराव या उभयतांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन त्या पेशव्यानें आपल्या हितार्थ सावधपणें जो जो नेम केला तो तो व्यर्थ होईलसा दिसूं लागला. त्या कलहाचें निमित्त असें, कोर्णाएक सांवतांचे वाडीप्रांतांत आरवली गांवचा कुळकरणी रामचंद्र बावा शेणवी, त्याचें पहिलें नांव रामचंद्र मल्हार होतें, तो आपल्या कुळकरणीपणाच्या हिशेबांत

कांहीं चूक पडली ह्मणून तेथून पळून साताऱ्यास आला, तोच कचेश्वर बाबा अतीतकर यानें आपल्या चाकरीस ठेविला, तेव्हांपासून यानें बाळाजीच्या बापाचा आश्रय संपादिला होता. पुढें तो कारकुनी व शिपाइगिरी या दोहीं कामांत निपुण असा पाहून तो बाजीरावानें शिंद्याचा दिवाण केला. मग राणोजी शिंदा मेल्यावर त्याचा पुत्र जयापा शिंदा यांचीही दिवाणगिरी आपण करावी ह्मणून त्यानें सदाशिवराव भाऊ यांस कांहीं लांच दिला, परंतु त्या जयापाचें व त्याचें वैमनस्य असे, आणि मल्हारराव होळकर त्या रामचंद्र बाबास प्रतिकूळ ह्मणून बाळाजीनें त्यास दूर केलें. तेव्हां सदाशिवराव रामचंद्रपंतास आपला दिवाण करून त्याचे मसलतीनें आपल्या बापाची पदवी मागूं लागला. तें मागणें बाळाजी मान्य करीना. कां कीं, त्यावर महादाजीपंत पुरंदऱ्यांचा मोठा उपकार होता, त्यास दूर करून ती जागा सदाशिव भाऊला द्यावी लागली, अशा हलक्या कारणानें पुढें द्वेष मोठा वाढला. मग सदाशिव भाऊ व होळकर आणि पेशवा व रामचंद्र बाबा यांचीं परस्परें वैमनस्यें पडण्याचें कारण तेंच. त्यामुळें तात्काळ युद्धप्रसंग झाला असता, परंतु महादाजीपंत याच्या उत्तम आचरणानें राहिला. तो प्रकार असा, सांगोळी किला घेतल्यानंतर सदाशिवरावानें त्या वैमनस्यासंबंधें कोलापूरकर संभाजी याचा पक्ष धरिला, त्यानें त्यास आपला पेशवा करून त्यास पारगड व कलानिधी व चंद्रगढी हे तीन किले आणि वर्षास पांच हजार रुपये उत्पन्न होत अशी जहागीर दिली. तेव्हां महादाजीपंत पुरंदऱ्यानें आपला अधिकार सोडून जागा रिकामा केला, मग तो पेशव्यानें

सदाशिव भाऊस दिला, नंतर तो कोलापूरकराची चाकरी सोडून पुण्यास येऊन बाळाजी बाजीरावाजवळ मुख्यत्वें कारभार करूं लागला.

४ शाहूचे मरणाचे पूर्वी नाशिरजंग निजामाचा दुसरा पुत्र यानें बापाचा अधिकार चालविला होता, तो नाशिरजंग करनाटकीं मोठें सैन्य घेऊन चालिला असें पूर्वी लिहिलें आहे, यामध्यें गाजीवदिन निजामाचा वडील पुत्र तो मल्हारराव होळकर याच्या द्वारें आपल्यास स्वतः निजाम पदवी प्राप्त व्हावी ह्मणून पेशव्यास सहाय मागूं लागला. तेव्हां पेशव्यानें तो गोष्ट मानून त्याविषयीं दिल्लीच्या बादशाहास पत्र लिहिलें, आणि आपण सैन्य बरोबर घेऊन औरंगाबादेकडे गेला; तेव्हां ताराबाईची मर्जी राखावयासाठीं सिंहगड घेऊन त्याबदल तुंग व तिकोना हे दोन किल्ले पंतसचिव यास दिले. त्याखेरीज सातान्यांतून आपले लोक काढून जे तेथचे पुरातन गडकरी होते त्यांचे स्वाधीन सातारा किल्ला करून त्यांनीं ताराबाईचे आज्ञेंत वागावेंसें केलें. त्या वेळेस राजाराम राजा याला किल्ल्याचा खर्च खेरीज करून खर्चास पांसष्ट लक्ष रुपये वर्षास देऊं करून तो मोठ्या सन्मानानें सातारे शहरांत मोकळेपणें ठेविला होता.

५ याच समयीं नाशिरजंग करनाटकांत गेला होता, त्याचा आश्रित रामदास नामें एक ब्राह्मण असे त्याचे द्वारें फ्रांशीस लोकांचा डुफळे नामें कोणीएक मुख्त्यार होता त्यानें त्या नाशिरजंगाच्या लश्करांत दंगा उत्पन्न केला. त्या दंगा करणाऱ्यांत कोणीएक महंमदखान नामें पठाण खर्पाचा नबाब होता, त्यानें गोळी घालून नाशिरजंगास

कांहीं चूक पडली म्हणून तेथून पळून साताऱ्यास आला, तोच रुचेश्वर बावा अतीतकर यानें आपल्या चाकरीस ठेविला, तेव्हांपासून त्यानें बाळाजीच्या बापाचा आश्रय संपादिला होता. पुढें तो कारकुनी व शिपाइगिरी या दोहीं कामांत निपुण असा पाहून तो बाजीरावानें शिंद्याचा दिवाण केला. मग राणोजी शिंदा मेल्यावर त्याचा पुत्र जयापा शिंदा यार्चीही दिवाणगिरी आपण करावी म्हणून त्यानें सदाशिवराव भाऊ यांस कांहीं लांच दिला, परंतु त्या जयापाचें व त्याचें वैमनस्य असे, आणि मल्हारराव होळकर त्या रामचंद्र बाबास प्रतिकूळ म्हणून बाळाजीनें त्यास दूर केलें. तेव्हां सदाशिवराव रामचंद्रपंतास आपला दिवाण करून त्याचे मसलतीनें आपल्या बापाची पदवी मागूं लागला. तें मागणें बाळाजी मान्य करीना. कां कीं, त्यावर महादाजीपंत पुरंदऱ्यांचा मोठा उपकार होता, त्यास दूर करून ती जागा सदाशिव भाऊला द्यावी लागली, अशा हलक्या कारणानें पुढें द्वेष मोठा वाढला. मग सदाशिव भाऊ व होळकर आणि पेशवा व रामचंद्र बाबा यांचीं परस्परें वैमनस्यें पडण्याचें कारण तेंच. त्यामुळें तात्काळ युद्धप्रसंग झाला असता, परंतु महादाजीपंत याच्या उत्तम आचरणानें राहिला. तो प्रकार असा, सांगोळी किल्ला घेतल्यानंतर सदाशिवरावानें त्या वैमनस्यासंबंधें कोलापूरकर संभाजी याचा पक्ष धरिला, त्यानें त्यास आपला पेशवा करून त्यास पारगड व कलानिधी व चंद्रगढी हे तीन किल्ले आणि वर्षास पांच हजार रुपये उत्पन्न होत अशी जहागीर दिली. तेव्हां महादाजीपंत पुरंदऱ्यानें आपला अधिकार सोडून जागा रिकामा केला, मग तो पेशव्यानें

सदाशिव भाऊस दिला, नंतर तो कोलापूरकराची चाकरी सोडून पुण्यास येऊन बाळाजी बाजीरावाजवळ मुख्यत्वें कारभार करूं लागला.

४ शाहूचे मरणाचे पूर्वी नाशिरजंग निजामाचा दुसरा पुत्र यानें बापाचा अधिकार चालविला होता, तो नाशिरजंग करनाटकीं मोठें सैन्य घेऊन चालिला असें पूर्वी लिहिलें आहे, यामध्यें गाजीवदिन निजामाचा वडील पुत्र तो मल्हारराव होळकर याच्या द्वारें आपल्यास स्वतः निजाम पदवी प्राप्त व्हावी म्हणून पेशव्यास सहाय मागूं लागला. तेव्हां पेशव्यानें ती गोष्ट मानून त्याविषयीं दिल्लीच्या बादशाहास पत्र लिहिलें, आणि आपण सैन्य बरोबर घेऊन औरंगाबादेकडे गेला; तेव्हां ताराबाईची मर्जी राखावयासाठीं सिंहगड घेऊन त्याबदल तुंग व तिकोना हे दोन किल्ले पंतसचिव यास दिले. त्याखेरीज सातान्यांतून आपले लोक काढून जे तेथचे पुरातन गडकरी होते त्यांचे स्वाधीन सातारा किल्ला करून त्यांनीं ताराबाईचे आज्ञेंत वागावेंसें केलें. त्या वेळेस राजाराम राजा याला किल्ल्याचा खर्च खेरीज करून खर्चास पांसष्ट लक्ष रुपये वर्षास देऊं करून तो मोठ्या सन्मानानें सातारे शहरांत मोकळेपणें ठेविला होता.

५ त्याच समयीं नाशिरजंग करनाटकांत गेला होता, त्याचा आश्रित रामदास नामें एक ब्राह्मण असे त्याचे द्वारें फ्रांशीस लोकांचा डुफळे नामें कोणीएक मुख्त्यार होता त्यानें त्या नाशिरजंगाच्या लश्करांत दंगा उत्पन्न केला. त्या दंगा करणाऱ्यांत कोणीएक महंमदखान नामें पठाण खर्पाचा नबाब होता, त्यानें गोळी घालून नाशिरजंगास

मारून टाकिलें. त्यानंतर फ्रांशीस लोकांनीं, त्याचा भाऊ मुजाफरजंग यानें त्या नाशिरजंगाचे जागीं असावें, असें केलें; आणि त्यास बरोबर घेऊन हैदराबादेकडे चालिले, परंतु त्यानें तें पद बहुत दिवस अनुभवावेंसें न झालें. कां कीं, नाशिरजंगास मारून जो अर्थ व्हावा तो झाला नाहीं, ह्मणून ते पठाण लोक पुनः कांहीं बंड करूं लागले, त्यांच्या पारिपत्या करितां मुजाफरजंग युद्ध करूं लागला, त्यांत तो जय पावला, परंतु त्या कामांतच मेला गेला. त्यानंतर त्याचा भाऊ सलाबतजंग यास त्याची जागा मिळाली. असें सन् सत्राशें एक्कावन्नांत झालें.

६ त्यानंतर तो सलाबतजंग फ्रांशीस लोकांसहित हैदराबादेकडे जाऊं लागला, तेव्हां तो पेशव्यानें कृष्णेचे कांठीं गांठला. ते समयीं युद्धप्रसंग व्हावाच, परंतु त्याच वेळेस साताऱ्याहून असें कांहीं वर्तमान आलें कीं, जेणेंकरून बाळाजी बाजीराव युद्ध न करितां सलाबतजंग यानें जो तह केला त्यासच मान्य होऊन मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास निघाला.

तें वर्तमान असें, पेशवा औरंगाबादेस चालिला तेव्हां ताराबाईनें असें केलें कीं, राजाराम याचें मन स्वतंत्रपणें वागावयाचें आहे किंवा नाहीं हा शोध केला, त्यांत असें दिसूं लागलें कीं, तो केवळ अयोग्य, मग तिनें त्यास समजाविलें कीं, मीं हें सहज विचारिलें; आणि त्याच समयीं दमाजी गाइकवाड यास पत्र लिहिलें कीं, सांप्रत तुह्मांस कोणी एथें प्रतिपक्षी नाहीं, त्यास तुह्मीं लवकर येऊन राजा व मराठे यांचें राज्य ब्राह्मणाच्या हातचें सोडवावें. ही गोष्ट दमाजीनें मान्य केली, आणि साताऱ्यास चालिला. तो

जवळ आलासा समजून ताराबाईनें राजास शहरांतून आपणाजवळ सातान्या किल्ल्यावर बोलावून नेलें, आणि त्याची भेट होतांच त्यास अत्यंत निर्भर्त्सना करून बोलिली कीं, अरे तूं शिवाजीचा वंशज नव्हेस, मी आपला मूल गोंधळ्याचे घरीं लपवून ठेविला होता, त्यानें तो ठेवून आपला पुत्र दिला असेल, त्या तुला चौकशी न करितां मी एवढ्या पदावर बसवून आतां मोठा पश्चात्ताप पावलें कीं, जो गोंधळ्याचा पोर तो शिवाजीचा वंशज मीं केला, त्या पापाचें प्रायश्चित्त मला कृष्णेचे कांठीं जाऊन केलें पाहिजे. असें भाषण करून मग त्याला बंदींत ठेवून किल्ल्याच्या हवालदारास आज्ञा केली कीं, जे लोक याजबरोबर आले आहेत त्यांवर बंदुकांचा मार करून घालवून द्या, आणि शहरांत कोंकणस्थ ब्राह्मणाचे जे पक्षपाती असतील त्यांच्या घरांवर तोफांचा मार चालेसा बेत करून ठेवा. हें वर्तमान त्रिंबकपंत, ज्यास नाना पुरंदरे ह्मणत, तो व गोविंदराव चिटणीस यांस, व इतर जे पेशव्याचे पक्षाचे सरदार सातान्यास होते त्यांस कळलें, परंतु ते समजले कीं, ही ह्मातारी वेडी झाली, ह्मणून तें प्रकरण त्यांनीं तुच्छ मानिलें. मग जेव्हां असें वर्तमान आलें कीं, दमाजी गाइकवाड फौजेसहित सातान्यास येतो, तेव्हां ते आपले सारे लोक जमा करून कृष्णेचे कांठीं आरळें गाव आहे तेथें जाऊन उतरले. ती सेना वीस हजार मिळाली; मग दमाजी गाइकवाड पंधरा हजार फौज घेऊन सालप्याच्या घाटानें आरळ्याजवळ आला, तेव्हां त्या उभयतां लश्करांची गांठ पडतांच पेशव्याचे लोक त्यांवर जाऊन पडले, परंतु तें पडणें हिमतीनें न झालें, आणि कांहींसें युद्ध करून ते लोक मागें हटून लिंबास गेले.

दुसरे दिवशीं गाइकवाडाचे लोकांनीं त्यांवर पडून त्यांचा अगदीं मोड केल्यानंतर दमाजी साताऱ्यास जाऊन ताराबाईस भेटला, तेव्हां ताराबाईनें साताऱ्याजवळचे कितीएक किले हस्तगत केले. तिला प्रतिनिधि अनुकूळ होता हें वर्तमान ऐकून पेशव्याला मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास यावें लागलें. तो येऊन पोंहचल्याचे पूर्वींच नाना पुरंदऱ्यानें गाइकवाडाचे फौजेशीं लढून त्यास साताऱ्याहून जोरखोऱ्यापर्यंत घालविलें होतें. मग या दमाजी गाइकवाडानें असें पाहिलें कीं, फौजेसहित पेशवा जवळ आला, आणि प्रतिनिधीनें बोलिल्याप्रमाणें साहाय्य न केलें; यास्तव त्यानें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें, तेव्हां तें पेशव्यानें मान्य केलेंसें दाखवून त्या बोलण्याच्या कामानिमित्त दमाजीनें आपल्या जवळ उतरायास यावें असें केलें. नंतर तो त्याप्रमाणें त्याच्याजवळ उतरल्यावर मग पेशवा तो आपले हातीं पुरता सांपडला असें समजून त्याजवळ गुजराथे बाबद जो पैका यावयाचा होता तो व गुजराथसंबंधी कितीएक मुलूख मागूं लागला; ते समयीं त्यानें उत्तर केलें कीं, या कामास मी आंगचा धनी नव्हें. त्यानंतर पेशव्यानें गाइकवाडाचीं व दाभाड्याचीं मुलें माणसें तळेगावीं होतीं तीं आज्ञा पाठवून कैद केलीं, आणि तेथून काढून लोहगड किल्ल्यास पाठविलीं. मग दमाजी गाइकवाड याच्या लष्करावर छापा घालून दमाजी कैद करून पुण्यास पाठविला. त्यानंतर पेशवा, आपणास ताराबाई वश होऊन सातारा किल्ला हस्तगत व्हावा ह्मणून, उद्योग करूं लागला, परंतु ती ऐकेना; आणि सर्व मराठे लोकही मानीत कीं, स्वतां कारभार संभाळावा हा अधिकार ताराबाईचाच; या

शंकेस्तव पेशव्यानें बलात्कारेंकरून तिला बाहेर काढिलें नाहीं. असें संकट पेशव्यास प्राप्त झालें तथापि राजास प्रथमच कैद केलें होतें त्याचा दोष त्याजकडे न आला, हा एक त्यास लाभच झाला. जसें मोठा अपराधी चोरादिक यास कैदेंत ठेवावें तसेंच राजाराम राजा यास ताराबाईनें प्रतिबंधांत ठेविलें. त्याच्या पायांत बिडी मात्र घातली नव्हती.

७ त्यानंतर बाळाजी गाजीबदिनाशीं कबुलात केल्याप्रमाणें औरंगाबादेस जावयास निघाला; तो पुढें ज्या ज्या जागीं सलाबतजंगाची सत्ता होती त्या त्या जागची खंडणी घेत चालिला. त्या समयीं फ्रांशिसांचा मोठा सावध सरदार बसी नामा होता, त्याजबळ फ्रेंच मुलखीं राहाणारे गोरे लोक शिपाई पांचशें होते, त्याशिवाय हिंदु शिपाई पलटणी लोकही पांच हजार असत; त्याचें सलाबतजंग यास बळ असे, यास्तव तो त्याचे मसलतीनें वागे. त्यावरून बाळाजी आपले मुलखीं उपद्रव करितो म्हणून तो आपला मुलूख न रक्षितां मराठ्यांचे मुलखांत जाऊन दंगा करूं लागला, आणि ताराबाई व कोलापूरकर संभाजी यांनीं आपला पक्ष स्वीकारावासें केलें. हें वर्तमान समजून बाळाजीस कांहीं आश्चर्य वाटलें, मग तो येऊन आपले चाळीस हजार स्वार जमा करून मोंगलांचे लश्करावर जाऊन आपल्या रीतीप्रमाणें समूर न लढतां त्यांसभोंवता घेरा घालून नानाप्रकारें उपद्रव देऊं लागला, परंतु त्या मोंगलांस फ्रांशिसांचें लश्कर व तोफा यांचें बळ चांगलें होतें, त्या योगें ते तो उपद्रव न गणितां वाटेनें गांव जाळीत पुण्याकडे चालिले. शेवटीं मराठे यांनीं मोठ्या निकरानें त्यांवर हल्ला

केला, त्या समयीं मोंगलांच्या लश्कराचा नाश बहुत झाला, परंतु फ्रांशिसांच्या तोफांचे आश्रयेंकरून ते वांचले. त्या लढाईंत कोन्हेर त्रिंबक एकबुटी नामें मराठ्यांचा एक सरदार होता त्यानें असा पराक्रम केला कीं, त्या दिवसापासून तो पांखरे असें नांव पावला. त्याच्या घोड्याचे पायांत रूप्याचें कडें असे. याप्रमाणें मराठे जय पावले तरी मोंगलांचें लश्कर भीमेचे कांठीं कोरेगांवापर्यंत पोंहचलें. तेथें सलाबतजंग याशीं पेशवा तहाचें बोलणें करूं लागला, परंतु सलाबतजंगाच्या मुलखांचें कांहीं वर्तमान आल्यामुळें पुरता तह न होतां तो मराठ्यांचा उपद्रव सोशीत माघारां जुनराकडे गेला. नंतर बसीच्या मसलतीनें तो, पेशव्यानें तहाचें बोलणें लाविलें होतें तें मान्य करून, लश्करासहित हैदराबादेस चालिला. हें वर्तमान सन् सत्राशें बावन्नांत घडलें.

८ याप्रमाणें हिंदूंच्या मुलखाचे पश्चिमेस वर्तमान असतां पूर्वेकडे रघूजीनें आपला पुत्र करनाटकीं गेला होता तो माघारां आल्यावर त्यास बंगाल्यांत स्वारी करावयास आणि मीरहबीब याचे साहाय्यास पाठविलें. त्या समयीं अल्लीवेरदीखान निरूपाय होऊन त्यानें कटाक प्रांतांतील मुलूख उत्तरेकडे बालासोर पर्यंत मीरहबीबाचे स्वाधीन केला, परंतु लौकिकांत आपल्या मानाच्या संरक्षणार्थ असें दाखविलें कीं, मीरहबीब आपला हस्तक आहे. असें सन् सत्राशें एकावन्नांत झालें. तो मीरहबीब एवढ्या योग्यतेस चढला, परंतु तीच योग्यता त्याच्या नाशास कारण झाली. तो प्रकार असा, रघूजीचा पुत्र जानोजी याशीं व त्याशीं परस्परें स्पर्धा उत्पन्न होऊन जानोजीनें त्यावर कांहीं पैका

खाल्याचें निमित्त ठेवून त्या मीरहबीबास कैदेंत ठेविलें. तेव्हां त्यास तो प्रतिबंध सोसेना म्हणून त्याजवळ जितके लोक होते तितक्यांसहित तो त्या चौकीदारांवर पडून मृत्यु पावला. अल्लीवेरदीखानानें रघूजीस कटाक प्रांतांतील मुलूख दिला ते वेळेस बंगाला व बहार यांच्या चवथाईबद्दल बारा लक्ष रूपये घेतले. या थोडक्या घेण्याचें कारण असें, पेशवा व सलाबतजंग युद्ध करूं लागले त्यांत आपला अर्थ साधावा असें मनांत आणून बंगाल्यांत शिरून त्यानें गावेलगड व नरनाला व माणिकदुर्ग हे तीन किल्ले घेतले. त्यानंतर मोंगलांचें लश्कर पुण्याकडे चालिलें, असें वर्तमान ऐकून पैन गांव व गोदावरी या दोहों नद्यांमधल्या मुलखाची खंडणी घेऊन मोंगलांचीं ठाणीं उठवून जागोजागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं.

९ आतां आधीं दिल्लीकडे काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार ध्यानांत आला पाहिजे. आमेदशाह तेथचा तक्ताधिपति झाल्यावर आफगान लोकांचा बादशाह पुनः दिल्लीस येऊं लागला, त्यास मध्येंच लाहोरच्या अधिकाऱ्यानें आपल्या मुलखाची खंडणी देऊन तो मागें फिरविला. त्या समयीं दिल्लीमध्यें सफ्दरजंग नामें वजीर होता त्याच्या मनांत आलें कीं, रोहिले लोक मोठ्या योग्यतेस चढून फार उन्मत्त झाले, आणि त्यांमध्यें तक्ताच्या आधिपत्याविषयीं तिघे भाऊ भांडतात, तस्मात् हा समय त्यांना जिंकावयास उत्तम आहे, असें समजून तो लश्करसहित तिकडे जाऊन त्यानें तो मुलूख घेतला आणि तेथें कोणीएक आपला हस्तक नेवलराई नामें कायत जातीचा ठेवून माघारां दिल्लीस गेला. मग रोहिल्यांनीं मिळून त्या कायताला मारून टाकिलें, ते-

व्हां तो वजीर दुसऱ्यानें त्यांवर गेला, परंतु जय न पावला. अशा अवस्थेंत त्यानें मल्हारराव होळकर व जयापा शिंदा व जाटांचा राजा सुरजमल्ल नामें होता तो या इतक्यांस सहाय्य करून घेऊन मातक्यान रोहिले जिंकून तो मुलूख घेतला, आणि या साहाय्यावद्दल होळकर व शिंदे यांस त्याच मुलखाचा बहुतेक भाग दिला. असें कार्य झालें ते समयीं आफगानांचा बादशाह दिल्लीकडे पुनः आला, आणि लाहोर व मुलतान हे मुलूख घेतले. ते वेळेस दिल्लीच्या बादशाहानें आपला वजीर सफ्दरजंग जवळ नव्हता यास्तव त्यास लवकर यावें ह्मणून बोलावलें, परंतु त्याचें येणें होईतोंपर्यंत दम न धरितां शत्रूस लाहोर व मुलतान मुलूख दिला. मग तो वजीर आल्यावर बादशाहास समजलें कीं, आफगानांचा बादशाह काढून द्यावयाकरितां वजिरानें मराठ्यांस बहुत देणगी देण्याची आशा दाखवून अनुकूळ केलें होतें. त्यांनीं या वजीराच्या कामासाठीं रोहिल्यांपासून पन्नास लक्ष रूपयांच्या कबुलातीचें पत्र घेतलें, आणि त्यांचा मुलूख सोडिला. नंतर जेव्हां समजलें कीं, आपण केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला, तेव्हां तो सफ्दरजंग अशा अडचणींत पडला कीं, मराठ्यांना बक्षीस काय द्यावें, व त्यांस काम कोणतें सांगावें; इतक्यांत पेशव्यांकडून सलाबतजंगाला जिंकावयाकरितां आपल्या साहाय्यासाठीं शिंदे व होळकर यांस बोलावणें आलें. तेव्हां सफदरजंगानें पेशवे व गाजिवदीन यांच्या तहामध्यें गाजीवदिनास निजाम पदवी द्यावयाची कबूल केली होती तें स्मरून त्या मराठ्यांबरोबरच गाजीवदिनास पाठविलें, आणि त्यांस असें सांगितलें कीं

तुम्ही गाजीवदिनाच्या कार्याविषयीं पेशव्याचें साहाय्य करावें.

१० इकडे औरंगाबादेंत सलाबतजंग होता त्यानें असें पाहिलें कीं, आपला भाऊ गाजीवदिन बलाढ्य झाला, आणि त्यास बऱ्हाणपुरचा मोंगलही अनुकूळ आहे, ह्मणून त्या सलाबतजंगानें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यापूर्वी पेशव्यानें गाजीवदिनाशीं बोली केली होती कीं, तुमची पदवी तुह्मास देवविली असतां वराडाचे पश्चिमेस तापीपासून गोदावरीपर्यंत मुलूख तुह्मीं आह्माला द्यावा. त्यावरून त्या सर्वांस आपआपलीं योजिलेलीं कार्यें सिद्धीस जातीलसा भरंवसा होता, परंतु काळ अनुकूळ नव्हता; यास्तव गाजीवदीन त्या शहरांत निजाम अल्लीच्या मातुश्रीकडे भोजनास गेला असतां तिनें त्याला विष घातलें, तेणेंकरून तो त्याच रात्रीस मरण पावला.

११ यानंतर सलाबतजंग, मराठ्यांस गाजीवदिनानें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तें न द्यावें, अशी इच्छा करूं लागला. परंतु त्यांच्या सामर्थ्यापुढें निरूपाय होऊन कबूल करिता झाला कीं, रघूजी भोंसल्यानें पैन गंगेच्या आलीकडचें आपलें ठाणें उठविलें ह्मणजे माझ्या भावानें करार केल्याप्रमाणें मी पेशव्यांस देईन. मग तें रघूजी यानें मान्य केलें, नंतर सलाबतजंग निर्भयपणें निजामपदवी अनुभवूं लागला, आणि होळकर व शिंदे लश्करसुद्धां हिंदुस्थानांत गेले, नंतर पेशवा पुण्यास आला. याप्रमाणें सन् सत्राशें त्रेपन्नांत घडलें.

१२ पेशवा गाजीवदिनाच्या कामाकरितां औरंगाबादेस गेला असतां ताराबाईनें मराठे व रामोशी मिळून पांच सा-

हा हजार लोक ठेवून वांई व सातारा हे दोनही परगणे आपल्या सत्तेंत आणिले. मग पेशवा पुण्यास आला तेव्हां त्यानें असा निश्चय केला कीं, करनाटकीं स्वारी घालावी, परंतु त्यास ताराबाईचा बंदोबस्त आधीं करावा हें उत्तम वाटलें. नंतर त्यानें साताऱ्यास मोठी फौज पाठविली, आणि तेथच्या शिबंदीस बाहेरून अन्न न पोंहचेसें करून किल्ला घ्यावा असें केलें. त्या समयीं त्या किल्ल्याचा हवालदार आनंदराव जाधव नामें होता, त्यानें असें पाहिलें कीं, आतां युद्ध करून परिणाम ठीक नाहीं, ह्मणून विचार करिता झाला कीं, राजा काढून ताराबाईच्या हद्दीबाहेर न्यावा. हें वर्तमान तिला कळलें तेव्हां तिनें तेथच्या शिपायांस आज्ञा देऊन या हवालदाराचा शिरच्छेद केला.

यानंतर पेशवा ताराबाईकडील बंदोबस्ताचें काम तसेंच ठेवून करनाटकांत गेला. तो तेथें पहिल्यापेक्षां स्वस्थपणें खंडणी घेऊन श्रीरंगपट्टनाचाही खंड घेता झाला, आणि किल्ला हुळी औनोर तो त्यानें युद्धेंकरून हस्तगत केला.

१३ मग सन् सत्राशें त्रेपन्नांत पर्जन्यकाळच्या सुमारें पेशवा पुण्यास आला. पुढें पाऊसकाळ गेल्यावर तो गुजराथ घ्यावयास उद्युक्त झाला, तेव्हां त्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव बरोबर सेना देऊन गुजराथेंत पाठविला.

ते वेळेस दमाजी गाइकवाड पुण्यामध्यें बंदींत होता, तो सोडवून आपल्या कामांत घ्यावा असा निश्चय करून पेशव्यानें त्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत असा नेम ठरला कीं, गाइकवाडानें पहिल्या ठरविलेल्या खंडणी बाबद पंधरा लक्ष रुपये पेशव्यास द्यावे, आणि आपला गुज-

राथेंतील मुलूखही निमे द्यावा; त्याखेरीज दुसरा कांहीं मुलूख घेतला असतां त्यासंबंधें जो लाभ होईल तोही अर्धा द्यावा; याशिवायं जे समयीं स्वारीचें काम पडेल ते समयीं दहा हजार फौज चाकरीस पाठवावी; या वेगळे, दाभाडे सेनापति यांचे मुतालिकीबाबद, पांच लक्ष रूपये द्यावे, आणि जितका मुलूख गुजराथेंत आपल्या भागाचा आहे त्याबद्दल पंचवीस हजार रूपये द्यावे; याशिवाय गुजराथेंत पेशव्याचे भागीं पेशव्यास ठाणीं वसवावयाविषयीं सहाय व्हावें, आणि साताऱ्याच्या राजाला प्रतिवर्षी कांहीं खर्चास द्यावें, असें कबूल करून दमाजी मुक्ता पावला. मग त्यानें गुजराथेंत जाऊन नवें लश्कर ठेविलें. पुढें पेशव्याचा भाऊ रघुनाथराव तिकडे गेला तेव्हां तो त्यास मिळाला, मग ते दोघे स्वस्थचित्तें मुलखाची खंडणी घेत चालिले. ते अमदाबादेस पोंहचले तेव्हां तेथचे किल्लेकरी त्यांशीं युद्ध करूं लागले. तेथें मोठी लढाई होऊन शेवटीं त्या मोंगलांनीं किल्ला पेशव्यास दिला. तथापि त्या किल्ल्यांत जबानमर्द नामें त्या मोंगलांचा मुख्य होता त्याच्या शौर्यंकरून त्यास अमदाबादेचे उत्तरेकडे कितीएक मुलूख मिळाला, त्यांत पटन व बरनगर व रादनपूर व दुसरेही कांहीं परगणे होते; परंतु पुढें दहा वर्षांनीं दमाजीनें त्यांतील बहुतेक परगणे माघारें घेतले. त्या युद्धांत पेशव्याकडचा नारोशंकर* होता त्याचे स्वाधीन बहुत आरब असत, तो त्या वेळेस आपल्या शौर्यंकरून मोठी योग्यता पावला. याप्रमाणें सन् सत्राशें पंचावन्नांत गुजराथची राजधानी अमदा-

---

*नारो शंकरानें त्यापूर्वी खानदेशांत मालेगांव किल्ला बांधिला होता.

बाद मराठ्यांचे हातीं पुर्तेपणें लागली. तेथें पेशव्यानें श्रीपतराव नामें आपला हस्तक ठेविला, आणि असा नेम ठरला कीं, तो सर्व वसूल पेशवा व गाइकवाड यां उभयतांनीं समसमान वांटून घ्यावा, आणि त्या किल्ल्याच्या एका दरवाजावर मात्र गाइकवाडाचे शिपाई ठेवून वरकड सर्व जागीं पेशव्याचे लोक ठेवावे. असा बंदोबस्त झाल्यानंतर रघुनाथराव व दमाजी वडोद्यास जाऊन एकमेकांचा मोठा सत्कार करून मग ते दोघे परस्परें वियोग पावले. तो प्रकार असा, रघुनाथराव आपल्यावरोवर दत्ताजी शिंदा यास घेऊन हिंदुस्थानांत गेला, आणि दमाजी वडोद्यासच राहिला. पेशवा हिंदुस्थानांत गेल्यावर मल्हारराव होळकराचा पुत्र खंडेराव होळकर त्यास मिळाला, मग ते दोघे मिळून अजमीर प्रांतांत पसरले, आणि तेथें लुटालूट करून चौथ व सरदेशमुखी घेते झाले, आणि शत्रु व मित्र समान मानून जेथजेथें सांपडे तेथतेथचीं खंडणी घेत चालिले; तेव्हां जाट लोक यांसही खंडणी द्यावी लागली, परंतु ते युद्धावांचून देईनात. त्यांचा किल्ला कुंभेर नामें होता तेथचे लढाईंत खंडेराव होळकर मृत्यु पावला. नंतर संन् सत्राशें चौपन्नांत रघुनाथराव पुण्यास आला.

१४ असें पश्चिमेकडे वर्तमान होत असतां पूर्वेकडे संन् सत्राशें त्रेपन्नांत रघुजी भोंसला कैलासवासी झाला. त्याचे चोघे पुत्र होते, एकाचें नांव जानोजी, एक साबाजी, एक मुधोजी, आणि एक बिंबाजी. त्यांत दोघे वडील, जानोजी व साबाजी ते धाकल्या बायकोचे मूल, आणि दुसरे जे मुधोजी व बिंबाजी लहान होते ते थोरल्या बायकोचे. रघुनीनें आपल्या मरणाचे वेळेस त्या चौघां पुत्रांस आपले

जवळ जमा करून चौघांस दौलत व मुलूख वांटून देऊन त्यांत वडील जानोजी तो मुख्य करून त्यास सेनासाहेबसुभा पदवी पेशव्यानें द्यावी असें केलें, आणि उपदेश केला कीं, तुह्मां चौघांत कलह नसावा, आणि आपल्या मराठ्यांचे जातींत कोणी भांडूं लागले तर तो कज्जा तुटेसा उद्योग तुह्मीं करावा, व सर्वांनीं एकचित्त असून राज्य करावें हेंच श्रेयस्कर होईल, त्यांत विभाग न व्हावे. असें त्यानें सांगितलें होतें, परंतु सर्व जनास विदित आहे कीं, जसे अनुभवानें प्राणी सावध होतात तसे केवळ उपदेशानें सावध होत नाहींत. याचें उदाहरण हेंच कीं, रघूजीच्या मरणानंतर एकाच महिन्यानें जानोजीस कलहामुळें असें अगत्य पडलें कीं, मुधोजीला वलात्कारेंकरून आपल्या आज्ञेंत वागवावें लागलें.

१५ यानंतर जानोजी पुण्याकडे आपली सेनासाहेबसुभा पदवी संपादन करावयास निघाला. तो जवळ आला असें वर्तमान साताऱ्यामध्यें ताराबाईला कळतांच तिनें पेशव्याचें अभयपत्र घेऊन राजाराम राजा यास किल्ल्यांत बाबूराव जाधव याचे स्वाधीन ठेवून आपण निघून पुण्यास आली. तिजबरोबर जानोजीचा भाऊ बिंबाजी भोंसला होता, त्यानें तिचा पक्ष स्वीकारिला असे, आणि तिचें माहेर मोहितेकूळ त्यांच्या कोणा सोयऱ्या धायऱ्याच्या कन्येशीं विवाह केला. ती ताराबाई पुण्यास येऊन पोंहचली तेव्हां पेशव्यानें तिचा असा सन्मान केला कीं, त्यानें जें जें समजाविलें तें तें तिनें संतोषेंकरून मान्य केलें. परंतु प्रथम तिनें जेजोरीच्या खंडोबाजवळ पेशव्यास नेऊन कृत्रिम करणार नाहीं अशी शपथ करविली; ते समयीं पेशव्यानेंही

ताराबाईकडून कबूल करविलें कीं, बाबूराव जाधव यास दूर करावें. त्या पेशव्यानें ताराबाईला पक्कें जाणलें कीं, ही विपरीत करणारी आहे, त्या तिच्या स्वभावापासून त्यानें आपला अर्थ साधिला. तो असा, त्याचे मनांत होतें कीं, राजाराम राजा बंदींतून सुटूं नये, यास्तव तो पेशवा ताराबाईजवळ त्या राजारामाच्या मुक्तेविषयीं वारंवार विनंती करीत असे, ती तिनें कधींही अंगिकारिली नाहीं.

जानोजी भोंसला यानें सरकारांत राजाच्या खर्चाकडे नऊ लक्ष रूपये प्रतिवर्षीं द्यावे, व ज्या समयीं आज्ञा होईल त्या समयीं दहा हजार फौज चाकरीस पाठवावी, असें कबूल करून आपली सेनासाहेबसुभा पदवी मिळवून आपण माघारां वराडांत गेला; त्याचा भाऊ बिंबाजी तोही त्याचे बरोबरच होता. तो जानोजी माघारां जातांना मोंगल व मराठे यांच्या मुलखांतून गांवोगांव घांसदाणा घेत चालिला, तेणेंकरून सलाबतजंग त्यावर रुष्ट झाला, त्यावरून जानोजी त्याचा मुलूख लुटूं लागला. तेव्हां सलाबतजंगानें आपला एक सरदार बरोबर थोडकीशी फौज देऊन मराठ्यांवर पाठविला, त्याशीं व जानोजीशीं युद्ध होऊन जानोजी भोंसला पराभव पावला. तो मागें हटून नागपुरापर्यंत गेला आणि त्याचा दिवाण कैदेंत सांपडला. या जानोजीनें जी लूट पहिली जमा केली होती ती नागपुराकडे जातांना त्यास बहुतेक माघारी द्यावी लागली. नंतर तो जानोजी भोंसला नागपुरीं आश्रय पावला.

१६ इकडे दिल्लीमध्यें कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडल्यामुळें मराठ्यांस मध्यस्थपणें त्यांत शिरावयाची संधि सांपडली. गाजीबदिन मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुत्र मीरशा-

बूदिन यानें आपणाविषयीं वजिरास मोहो उत्पन्न व्हावया-साठीं आपल्या बापाच्या शोकेंवरून अत्यंत व्याकुळपणा दाखविला, तेणेंकरून त्या वजिरास त्याची दया आली, त्या योगें तो आपले बापाचें गाजीवदिननामें पद आणि त्याचा अधिकार अमीर उल्मरा हे पावला. नंतर तो आपला मोठा उपकार कर्ता असा जो वजीर त्याच्या नाशाविषयीं उद्युक्त झाला, आणि त्याची वजीरीही आपल्या आतेचा भर्ता यास देवविली. तेव्हां तो पहिला वजीर व बादशाह यांशीं युद्ध होऊं लागलें, तें सहा महिने पर्यंत दिल्लीच्या आसमंताद्वारीं होत होतें. शेवटीं त्या वजिरास कंटाळा येऊन तो वजीर तें युद्ध टाकून आपलें पहिलें ठिकाण लखनाऊ एथें जाऊन राहिला. मीर-शाबूदिन बळेंच त्या युद्धांत शिरला होता; त्यानें आपल्या कुमकेस मल्हारराव होळकर व जयापा शिंदे यांस बोलाविलें, परंतु ते आल्याचे पूर्वींच तो वजीर युद्ध सोडून गेला. मग ते होळकर शिंदे आल्यावर त्यांना बरोबर घेऊन तो वजिराचा पक्षपाती सुरजमल्ल याच्या पारिपत्यास गेला. तेव्हां सुरजमल्ल आपल्या किल्ल्यांत शिरून युद्ध करूं लागला, ते वेळेस शाबूदिनानें बादशाहाजवळ तोफांविषयीं विनंती केली, ते समयीं बादशाहास त्या नव्या वजिराचें सांगणें पडलें कीं, हा शाबूदिन सर्व सामर्थ्य आपणासच असावें असें इच्छितो, अशा पुरुषास अनुकूळ होणें ठीक नव्हे. त्यावरून बादशाह यानें तोफा न दिल्या, आणि तेच समयीं त्या सुरजमल्लानें बादशाहास शरण गेल्यासारिखें विनंतीपत्र पाठविलें, तेणेंकरून तो बादशाह, शाबूदिन व मराठे यांच्या निवारणार्थ, फौजेसहित निघाला. हें

वर्तमान मल्हारराव होळकरास कळतांच त्यानें शाबूदिन व जयापा शिंदे हे केवळ अल्पबळसें मानून यांस न विचारितां तो एकाएकीं बादशाहाच्या सैन्यावर जाऊन पडला. ते समयीं बादशाह सावध नव्हता, आणि तो तर बाण टाकूं लागला, तेव्हां ते लोक भयभीत होत्साते पळूं लागले. ते वेळेस होळकराला त्या लश्कराची लूट सांपडली. नंतर तो होळकर दिल्लीस गेला, ते समयीं शाबूदिनानें बादशाहापासून आपणास वजिरी मिळवून आपल्या आतेचा भर्ता जो होता तो पदच्युत केला. त्यानंतर त्यानें तो आमेदशाहही पदभ्रष्ट करून त्याचे जागीं पूर्वीचा जहानदार बादशाह याचा नातू, त्याचें दुसरें अलमगीर असें नांव ठेवून संन् सत्राशें चौपन्नांत मे महिन्याचे पांचवे तारिखेस तक्ताधिपति केला. तेच समयीं त्या पहिल्या आमेदशाह बादशाहाचे डोळे काढून त्यास बंदींत ठेविलें. त्याच संधींत पहिला वजीर सफ्दरजंग मरण पावला, त्याचा पुत्र सुजाउदवला तो आपल्या बापाचे जागीं ऊदप्रांताचा अधिकारी झाला.

१७ पेशवा स्वभावेंकरून धिमा असे, आणि दुसऱ्यास कामें संपवून आपण स्वस्थ असावें यांत त्याची आवड होती. त्यानें आपला भाऊ रघुनाथराव यास लश्कराचें काम सांगितलें, आणि सदाशिव चिमणाजी आपला चलत भाऊ तो मुलखाच्या बंदोबस्तास नेमिला. त्यानें, रामचंद्रबावा शेणवी यानें ठरविलेल्या प्रकारें, मुलखाचा बंदोबस्त राखिला. मग तो रामचंद्रबावा मेल्यावरही सदाशिव चिमणाजीनें, त्या शेणव्यानें स्थापिलले जे मार्ग होते ते राखून, दुसरेही कांहीं उत्तम प्रकारचे नवे नवे नेम केले,

तेणेंकरून प्रजा बहुत दिवसपर्यंत लुटालूट किंवा दुसरा कांहीं उपद्रव न होतां सुख पावली.

१८ तो पेशवा करनाटकांतून आल्यावर एक वर्षपर्यंत पुण्यांत होता, तेव्हां त्यानें आंग्र्याचा मुलूख घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांशीं कुमकेसाठीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें. मग सन् सत्राशें पंचावन्नांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर तो पेशवा आपलें जें कोंकणांत लश्कर होतें तें वाढवून आंग्र्यावर जावयास तयार झाला. इक्यांत करनाटकांत कांहीं बंड उत्पन्न झालें तें मोडावयास त्याला आधीं तिकडे जावें लागलें. त्या बंडाचें मळ असें, सलाबतजंगाजवळ हिंदी पलटणें होतीं त्यांस त्यानें हैदराबादेंत निरोप दिला, नंतर त्यांचा मुख्य सरदार मुजाफिरखान नामें होता त्यानें ते लोक आणून पेशव्याचे चाकरीस ठेविले. मग तो सरदार करनाटकांत गेल्यावर कांहीं रुसव्यामुळें त्यानें पेशव्याचा पक्ष सोडून सावनूरच्या नबाबाची चाकरी धरिली; ते समयीं पेशव्यानें त्या नबाबास तो आपला सरदार मागितला, त्याला घुटीचे व सोंडणुरचे घोरपडे मराठे लोक यांचें साहाय्य असे, तेणेंकरून तो धीटपणें सरदारास पेशव्याचें स्वाधीन करीना. त्यासाठीं पेशवा यानें आपलें मोठें लश्कर जमा करून जानोजी भोंसल्याचे दहा हजार स्वार बोलावून आणून कृष्णेपलीकडे जाऊन बागलकोट घेतला. तेथून पुढें सावनुरास जावयाकरितां हैदराबादेस वकील पाठवून त्यास, तुह्मांला व आह्मांला या सावनूर संबंधें धक्का समान बसेल, असें समजावून त्या तक्ताधिपतीचीही कुमक घेतली. मग ती व आपली सेना एकत्र करून पुढें जाऊन सावनुरास घेरा घातला.

१९ इकडे कोंकणचे आंग्रे प्रकरणीं पेशव्यांनीं इंग्रे-

जांशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें. तो प्रकार असा, तुळाजी आंग्र्या, आपला सावत्र भाऊ संभाजी आंग्र्या मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलूख बाणकोट व सांवतांची वाडी यांमध्यें होता तो, आपण वहिवाटीत असे, आणि समुद्रांत स्वतंत्रतेनें चांचेपणाही करीत असे. तो अनर्थ शमवावयाकरितां सन् सत्राशें पंचावन्नांत बाळजी बाजीराव पेशवा व इंग्रेज या दोघांमध्यें असें ठरलें कीं, पेशव्याचीं सारीं लढाऊ गलबतें इंग्रेजांनीं आपल्याकडे घेऊन तीं व आपलीं, एक चवेचाळिसां तोफांचें व एक सोळा तोफांचें व दोन गरनाळांचीं अशीं सर्व घेऊन जाऊन आंग्र्याचे समुद्रकांठचे किल्ले घ्यावे. असा बेत झाल्यावर मार्च महिन्याचे सविसावे तारिखेस त्या कामाविषयीं इंग्रेजांचीं जहाजें निघालीं, परंतु पेशव्यांच्या गलबतांस कांहीं निमित्तेंकरून यावयास उशीर लागला, त्या योगें आंग्र्याचीं लढाऊ गलबतें सुवर्णदुर्गाजवळ होतीं तीं इंग्रेजांच्या हातीं न लागलीं; त्यांना तीं पळवावयास अवसर सांपडला. मग इंग्रेजांचा मुख्य सरदार कामादोर जेम्स नामें होता तो जयगडपर्यंत त्यांचे पाठीस लागला, परंतु त्यास त्यांतून कांहीं न सांपडतां तो माघारां आला. नंतर एप्रेलचे चवथ्या तारिखेस त्यानें सुवर्णदुर्ग घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला. तो प्रकार असा, किल्ल्याच्या तटाजवळ त्यानें आपलीं जहाजें नेऊन नांगरलीं, नंतर चवथे दिवशीं जंजीरा सुवर्णदुर्ग व त्याजवळचे खुसकीवरील किल्ले ते याच्या स्वाधीन झाले. पेशव्यांचीं गलबतें मागून आलीं तीं त्या किल्ल्यांतील तोफांचे माऱ्याखालीं पोंहचलींच नाहींत. त्या जहाजांवरील शिबंदीचा मुख्य नारोपंत नामें होता त्यानें कितीएक

वेळां मोठ्या शौर्यैंकरून खुसकीवर युद्धें केलीं होतीं, परंतु तो समुद्रांत युद्ध करावयाविषयीं केवळ भित्रा असे. ते समयीं पर्जन्यकाळामुळें विजयदुर्ग घ्यावयास अवसर होईना, तेव्हां इंग्रेजांनीं सुवर्णदुर्ग किल्ला पेशव्यांकडील कोंकणचा सरसुभदार याच्या स्वाधीन करून आपण आपलीं जहाजें घेऊन माघारें मुंबईस आले. या कामाच्या बोलण्यामध्यें असें ठरलें होतें कीं, वाणकोट किल्ला व त्या वाणकोटच्या खाडीचे कांठचीं पांच गावें पेशव्यांनीं इंग्रेजांस द्यावीं, तीं पर्जन्यकाळ गेल्यानंतर यांनीं यांचे स्वाधीन केलीं.

२० मग दुसरे वर्षीं विलायतेहून बादशाहाचीं किती-एक मोठीं मोठीं जहाजें मुंबईस आलीं, तीं व दुसरीं मुंबईसंबंधी लढाऊ जहाजें मिळून चौदा जहाजें विजयदुर्ग घ्यावयास रवाना झालीं, त्यांवर आठशें विलायती गोरे लोक, व एक हजार हिंदू पलटणी लोक चढले होते. तीं जहाजें विजयदुर्गासमूर जात तोंपर्यंत मराठ्यांनीं आंग्र्याचे दुसरे कोंकणचे किल्ले होते ते घेतले आणि विजयदुर्गासही घेरा घालून इंग्रेजांकडील कुमकेची वाट पाहात राहिले. इतक्यांत तीं गलबतें जवळ येतांच त्या किल्ल्यांत तुळाजी आंग्र्या होता तो मराठ्यांच्या लश्करांत जाऊन इंग्रेजांखेरीज मराठ्यांशीं मात्र तहाचें बोलणें करूं लागला. त्या तहास पेशव्याचे लोक अनुकूळ होऊन त्या किल्ल्यांत बहुत द्रव्य होतें तो सर्व लाभ आपणच घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांचें अनुमत न घेतां त्यांस युक्तीनें माघारें लावावयास उद्युक्त झालें. हें सर्व वर्तमान इंग्रेजांचा सरदार यास कळलें, त्यानें तात्काळ समुद्रांतून किल्लेकऱ्यांशीं युद्ध आरंभिलें, आणि आपले शिपाईलोक कांठीं उतरून पेशव्यांचें लश्कर

व किला या दोहोंमध्यें आपलें ठाणें बसवून किला खुसकी-
वरून व समुद्रांतून आपणच वेढिला. मग त्या किल्ल्या-
वर जें बहुत द्रव्य होतें त्यांत आपली कांहीं वांटणी असावी
या बेतानें मराठ्यांकडील रामाजीपंत नामें तेथें कोणी मुख्य
होता त्यानें आपले थोडके तरी लोक किल्ल्यांत जावे म्हणून
फार उद्योग केला. त्यांत इंग्रेजांचा कोणी चौकीपाह-
ऱ्याचा बंदोबस्त राखणारा सरदार होता त्यास युक्तीनें आ-
म्चे कांहीं लोक आंत जाऊं दिले असतां तुह्मांस मुंबईहून
ऐशीं हजार रुपयांची हुंडी देववूं असें गुप्त सांगितलें, असा
लांच देत असतां तो ऐकेना. इतकें होऊन शेवटीं तो
किला इंग्रेजांचे स्वाधीन झाला, त्यांत मराठ्यांचें माणूस
कोणीही गेलें नाहीं. यावरून इंग्रेजांच्या सरदारांनीं, तेथें
द्रव्य दहा लक्ष रुपये होतें त्यापैकीं मराठ्यांस किमपि न
देतां आपणांत वांटून घेतलें. असें झाल्यावर मुंबईचा
मुख्य इंग्रेज होता त्यानें विजयदुर्ग किला फार सुदृ-
ढसा जाणून तो आपणाकडे द्यावा, आणि मराठे यांस वा-
णकोट द्यावा असें केलें. या कृत्रिमाविषयीं पेशव्यानें
इंग्रेजांचा मुख्य बादशाह याजवळ आणि मद्रासचा मुख्य
इंग्रेजांचा कारभारी साहेब होता त्याजपाशीं फिर्याद केली,
यावरून दोहीं कडचें लिहिणें मुंबईच्या मुख्यास आलें, तेव्हां
त्यानें मराठेही तहामध्यें जो नेम ठरला त्याप्रमाणें वागले
नाहींत असें समजून त्या वेळेस तें प्रकरण तसेंच राहविलें.

२१ करनाटकांत सलाबतजंगाचें लश्कर व मराठे लोक
मिळून त्यांनीं सावनूर किला कौशल्यें करून घेतला, आणि दुस-
राही त्याचा मुलूख घेऊन त्या नवाबाशीं त्यांनीं स्नेह केला.
तेव्हां ज्या निमित्तें इतका कलह झाला तो मुजाफरखान पुनः

सलाबतजंगाचे चाकरीस राहिला. असा सलाबतजंगाशीं आणि पेशव्याशीं स्नेह पडला त्याचें कारण हेंच दिसतें कीं, फ्रांशीस लोक मोठ्या योग्यतेस आले, तेव्हां ते सर्व कांहीं आपल्या सत्तेंत घेतील अशा शंकेनें त्यांस काढून द्यावेंसें त्यांच्या मनांत होतें. त्यावरून तें सावनुरचें संस्थान त्यांचे हातीं येतांच फ्रांशिसांचा मुख्य बसी नामें साहेब होता त्याला सलाबतजंगानें सांगितलें कीं, आतां आह्मांस तुमचें प्रयोजन नाहीं, तुह्मीं, आमचे हद्दीबाहेर जेथें आह्मी तुह्मांस मुलूख* दिला आहे तिकडे जावें. असा निरोप झाला त्या वेळेस बसी जवळ त्याच्या जातीचे फ्रांशीस घोडेस्वार दोनशें व पायदळ सहाशें, याशिवाय पांच हजार पलटणी हिंदू लोक होते, व पोक्त सरंजामाच्या त्याच्या सेनेप्रमाणें त्यास पुरेतशा तोफा होत्या. असें त्याचें सामर्थ्य असतां तो बसी समजला कीं, हे मला काढून द्यावयास मिळाले आहेत, आणि जर मीं या वेळेस यांची आज्ञा न मानावी, तर मुजाफरखान यांजकडे आहे, त्याचे व आपले हिंदी पलटनाचे लोक यांचें इष्टत्व आहे, यास्तव निःशंक युद्ध होणार नाहीं. त्यास हेंच उत्तम कीं, आपल्या मर्यादेंत जावें, आणि हैदराबादेस जाऊन तेथें आपला बंदोबस्त चांगला करावा, आणि आपल्या मुख्य ठिकाणची कुमक आणावी, नंतर मागें उलटावें. असें मनांत आणून तो तें सांगणें अवश्य मानून मोठ्या त्वरेनें जाऊन हैदराबादेस पोंहचला. तेथें चांगली बंदोबस्ताची जागा पाहून आपण त्या आपल्या लोकांसहित त्यांत राहून युद्धाची तयारी करूं लागला, आणि

* सन् सत्राशें पन्नासांत बसीला लश्करखर्चास दक्षिणेचे पूर्वेकडे समुद्राचे काठीं राजमंडि शहर व शिकेकोळ व एल्लोर इतका मुलूख सलाबतजंग यानें दिला होता.

तेथें सलाबतजंगाकडचे मुख्य सरदार रामचंद्र जाधव व जानोजी निंबाळकर होते ते त्यानें वश केले; इतक्यांत मासुली पट्टनाहून त्याची कुमकही येऊन पोंहचली. त्यानंतर त्याचा असा बंदोबस्त झालेला जाणून सलाबतजंग यास दूर करावयाची मसलत टाकून त्याशीं स्नेह रक्षिता झाला. मग तो वसी सलाबतजंगाजवळच्या कारभाऱ्यांत पहिल्यापेक्षां मान्यता पावून त्यानें मुजाफरखानाला सलाबतजंगाचे चाकरींतून काढिलें. मग त्या मुजाफरखानानें पुण्यास जाऊन पेशव्यास बहुत आर्जवून कबूल केलें कीं, इतःपर कृत्रिम न करितां इमानीपणें मी चाकरी करीन. त्यावरून तो पेशव्यानें आपणापाशीं रक्षिला, परंतु सदाशिव चिमणाजी याच्या मनास ती गोष्ट आली नाहीं.

२२ पेशवा करनाटकांतून जुलाईचे विसावे तारिखेस पुण्यांत आला, नंतर त्यानें मुंबईचा अधिकारी बौचेर साहेब होता त्याला बहुत स्नेहयुक्त पत्र लिहून त्यांत असें समजाविलें कीं, आह्मी पुण्यास आलों, आतां पूर्वीचे कामापैकीं कांहीं बंदोबस्त राहिला आहे तो आपला कोणी साहेब एथें आला ह्मणजे त्याचे विद्यमानें केला जाईल. त्यावरून वैफील नामें व स्पेनसर नामें दोघे साहेब मुंबईहून गेले, ते पुण्यांत पेशवा व रघुनाथराव व सदाशिव चिमणाजी यांस भेटले. मग अकटोबरचे वारावे तारिखेस असा निश्चय ठरला कीं, इंग्रेजांनीं विजयदुर्ग पेशव्यांस द्यावा. आणि पेशव्यांनीं इंग्रेजांस बाणकोट व त्याजवळचे खाडीच्या कांठचे दहा गांव द्यावे; याखेरीज आमचें कांहीं मागणें सरकार कंपनी बहादुरांकडे राहिलें नाहीं असें लिहून द्यावें. याप्रमाणें तीं सर्व कामें उलगडून ते दोघे साहेब माघारें मुंबईस आले.

पूर्वार्ध समाप्त.

धैर्य करून निघाला, तो संभाजीच्या लोकांस बातमी कळूं न देतां संग
मेश्वराजवळ पोंचला,तेव्हां संभाजीच्या जासुदांनीं त्यास वर्तमान क
ळविलें कीं, मोंगलजवळ आला, तेसमयीं तो मद्यपानें करून उन्म
त्त जाहला होता,यास्तव तो त्यांस ओरडून बोलिला कीं, मूर्खहो,अ
शी वेडेपणानें कांबड बड करितां,मुसलमान काय येणार आहेत,
असें फिरून बोलिलांतर मी तुमचीं नाकें कापीन.इतकें झाल्यावर
थोडक्याच वेळांत तकरीबखानाचा पुत्र कांहीं स्वारां सहित मोठ्या
त्वरेनें बापाच्या पुढें घोडे पिटाळीत संभाजीच्या वाड्यांत जाऊन पोंच
ला, तेवढेस जे लोक तेथें सांपडले ते मारून टाकिले.इत
क्यांत मागून तकरीबखान ही आला, तेव्हां उरलेले लोक
बहुतेक पळाले, परंतु कलूषाजवळ कांहीं होते, ते संभाजी
च्या रक्षणार्थ लढूं लागले, मग कलुषास निराची जखम ला
गांच तेही पळाले.ते समयीं संभाजी सावध होऊन आपलावे
ष बदलून तेथून निघावयास सिद्ध झाला, परंतु त्याच्या अं
गावर मोठेउंचउंच अलंकार होते ते त्याला टाकवेनात, या
मुळें हाच संभाजी असें समजून त्यास धरिलें.त्याबरोबर
कलुषा आणि दुसरे चोवीस असामी धरले.

मग तकरीबखानानें त्यास कोलापुरीं नेऊन औरंगजे
बास कळविलें,नंतर तेथून आज्ञा झाली कीं, त्यांस बहुत स
होबस्तानें जपून आणावें.तेव्हां बादशाह अकलुजेहून नि
घून इंद्रायणी व भीमा यांच्या संगमाजवळ तुळा पुरीं जाऊन

+ 'तुळापुराचें पहिलें नागर गांव असें नाव होतें, मग शाहा
जीच्या मनांत आलें कीं,हत्तीचें वजन किती असतें तें पाहावें,म्हणू

उतरला होता, तिकडे तकरीबखानानें त्यांस नेलें. ते लश्कर जवळ पोंचल्यावर तेसारे बंदिवान मुख्या बांधून उंटावर बसवून बरोबर वाद्यें वाजवीत लश्करांतून बादशाहाचे हुजूर नेले. ते पाहून औरंगजेबानें आज्ञा केली कीं, एकां कैदेंतच असूं द्यावे, मग विचार करून यांच्या अन्यायानुरूप परिपत्य केलें जाईल. नंतर ते तसेच कैदेंत ठेविले.

१७ त्या पुढें मोंगलांत जे श्रेष्ठ मनुष्य होते त्यांणी बादशाहास असें समजाविलें कीं, संभाजीचाजीवरक्षावा, तेणेंकरून त्याच्या राज्यांतले अवघड किल्लेसर्व आपल्याहातीं येतील. ही मसलत औरंगजेबाच्या ही मनास येऊन त्याणें संभाजीला निरोप पाठविला कीं, तूं मुसलमान हो त्मणजे तुझा जीव वांचेल. त्यावर त्याणें उत्तर दिलें कीं, बादशाहाला सांगा, जर तूं आपली कन्या देशील तर बाटेन. असे दुष्ट जे तुम्ही मुसलमान लोक त्यातुमच्या पैगंबरास धिक्कार असो. मग तो आपलीअन्याय कर्मे करून पश्चात्ताप पावून जेजवळ बंदोबस्तास मोंगल होते त्यांस नाना प्रकारें शिव्या देऊं लागला, त्या अशाकीं, ज्या योगें त्यांतला एखादा क्रोधें करून मारील च.

तें उत्तर औरंगजेबाला समजतांच त्याला बऊतराग येऊन त्याणें अशी आज्ञा केली कीं, त्याला लश्कराच्या बाजारांतने ऊन प्रथम त्याचे डोळे लोखंडाचे डागणीनें भाजावे, नंतर

ने तेथें नदी मध्यें नावेंत हत्ती घालून त्याच्या भारानें जितकें नावेच्या अंगा ला पाणी लागलें तितकी खूण करून हत्ती काढून त्या खुणे बरोबर पाणी येई तो पर्यंत दगड घालून त्याद्दगडांचें तजन केलें, ती हत्तीची तुळा झाली. त्याद्दिवसापासून त्या गांवाचें नाव तुळापूर ठेविले.

जीभका पावी, मगडोकें मारावें. अशी आज्ञा होण्यावें कारण केवळ बादशाहाचा रागच नव्हे, असें केलें असतां हिंदुलो-कांत दहशत पडेल असेंही त्याचे मनांत होतें. त्या वरून त्याला तुळापुरींच लश्करच्या बाजारांत नेऊन आधी प्रमाणें च मारून टाकिलें. त्याचा वजीर कलुषा तोही त्याबरोबरच मारिला. हें वर्तमान संनसोळाशें एकुणनव्वदांत घडलें.

संभाजीची गोष्ट लिहिली आहे त्यावरून असें दिसतें कीं, त्या मध्यें कांहीं सें शौर्य होतें, आणि चातुर्य नेमस्तच असेल.प रंतु हे त्याचे गुण क्रूरपणानें आणि व्यसनें करून व्यर्थ गेले. असें वाटतें कीं, तो जर आणीक कांहीं काळ वांचता, तर आणखी ही पापच करता. तो मेल्याचे पूर्वीचि तीन वर्षें त्याच्या जातीचे मराठे लोक त्याला कंटाळले होते, परंतु ज्या समयीं त्याच्या मरणाचा प्रकार समजला, ते समयीं तो शिवाजीचा पुत्र या सच सर्वांसि वाईट वाटून क्रोध आला. औरंगजेब तर चिंता न होता कीं, हिंदूत दहशत पडावी, परंतु नें सिद्ध न होतां केवळ द्वेष मात्र वाढला.

भाग अकरावा

संनसोळाशें एकुणनव्वदांपासून सत्त्याशें सात पर्यंत झालेली वर्तमानें.

१ शिवाजीची स्त्री सोयराबाई मेल्यापासून तिचा पुत्र

राजाराम या पासून आपणास कांहीं विघ्न न व्हावें म्हणून संभाजीनें त्याला रायगडीं बंदींत मात्र ठेविलें होतें. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याची स्त्री मृत्यु पावली, नंतर आणखी दोन करून दिल्या. पहिली ताराबाई मोहित्यांची कन्या, दुसरी राजसबाई कागलकर घाटगे यांची मुलगी. राजाराम बंदींत होता त्याच किल्ल्यावर संभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवाजी असत. त्या उभयतांशीं तो राजाराम पूर्वीपासून च स्नेहकरीत होता. पुढें संभाजी मेल्यावर मराठ्यांचे मुख्य मानकरी होते त्यासर्वांनीं मिळून येसूबाईच्या विद्यमानें रायगडीं मसलत ठरविली कीं, शिवाजी मोठा होई तों पर्यंत राजाराम धणी करावा. तेसमयीं मुलाचें वय सात वर्षांचें होतें. त्याचेंच पुढें शाहू असें नाव पडलें. त्या मसलतींत मानकरी होते त्यांचीं नावें. जनार्दनपंत हणमंते, प्रल्हादनीराजी तो न्यायाधीशाचा पुत्र, रामचंद्रपंत बहुत कर, खंडो बल्लाळ चिटनीस, महादाजी नाईक पानसंबळ, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, आणि खंडेराव दाभाडे.

असें आहे कीं, संकटसमयीं थोर लोक एकत्र मिळून विचार करीतात, त्यांत जो उत्तम बुद्धिमान् असतो तो सर्वांचीं चित्तें स्वाधीन करून घेतो, मग ते सर्व त्याचे आज्ञेप्रमाणें वागूं लागतात. तसेंच या आठांमध्यें प्रल्हादनीराजीची बुद्धि विशाळ होती. ती अशी कीं, तेथें नानाप्रकारचीं संकटें असतां, त्याणें स्वस्थचित्तेंकरून संपूर्ण बंदोबस्त केला. ती संकटें अशीं कीं, जामदारखान्यांत द्रव्य नव्हतें, आणि कोठींतलें धान्यही सरलें होतें, व लश्कराचा बंदोबस्त नाहींसा झाला होता

ता,आणखी शत्रूचें प्राबल्य,या प्रमाणें अडचणी असून त्या णें प्रथम किल्ल्यांत शिबंदी ठेवून शिवाजीच्या रीती प्रमाणें बंदोबस्त केला, आणि कोठींत दाणा भरला.

त्यानंतर असा नेमठरविला कीं,शत्रूंच्या बातमी दारांस ठिकाणा नलागावा म्हणून राजारामानें सर्वदा एके ठिकाणीं राहूंनये.रायगडापासून विशाळगड पर्यंत जे शिवाजी चे बांधलेले किल्ले आहेत, तेथें चालून पालून रहावें. अशी मसलत झाल्यावर येसूबाई पुत्रासुद्धां रायगडींच राहिली,आणि राजाराम कुटुंबसुद्धां विशाळ गडास गेला. ते समयीं लष्करच्या सरदारांस आज्ञा जाहली कीं, काळजी रूप सावध पणानें वर्तावें, आणखी स्वार लोक यांणीं बहुत करून राजाराम या पासून दूर राहूं नये.

२ ते समयीं मोंगलांचें लष्कर औरंगजेबानें कोंकण घ्यावयास पाठविलें होतें,त्याणें पर्जन्यकाळ गेल्यावर रायगडास येसूबाई व तिचा पुत्र शिवाजी आहेत अशी बातमी घेऊन किल्ल्यास घेरा घातला. तेव्हां त्यांचे कुमकेस जंजिऱ्याचा शिद्दी ही आला होता. त्यांणीं तेथें किती एक महिने श्रम केले, परंतु कांहीं उपाय चालेना.शेवटीं कोणी एक मराठा शिवाजीचे वेळेचा जुनाचाकर होता, त्याला वाईच्या देशमुखी संबंधें कांहीं खटल्या निमित्त राग येऊन त्याणें कितीएक निवडक मावळे लोक हाता खालीं घेऊन मोंगलांशीं सख्य करून वाईच्या देशमुखी विषयीं करार करून घेऊन ,त्यास भेट दिला.नंतर त्याचे मदतीनें तो किल्ला थोडकेच दिवसांनीं मोंगलांचे हातीं लागला. असें सन सोळाशें नव्वदांत

पडलें.

तेव्हां तेथें संभाजीची स्त्री येसूबाई व पुत्र शिवाजी हींहि भयतां मोंगललोकांचे हातीं सांपडलीं, तीं त्याणीं औरंगजेबाचे बाचा लश्करांत नेलीं. त्यावरून औरंगजेबानें त्या सरदारांचा संमान केला; आणि त्या संभाजीच्या पुत्राचे ठिकाणीं शिवाजी ति ठेवून त्याचें शाहु असें नाव चालविलें. येसूबाई व औरंगजेबाची कन्या बेगमसाहेब यांचा स्नेह झाला.

३. यानंतर मोंगलांनीं मिरज व पन्हाळा घेतला, तेव्हां मराठे लोकांत असें ठरलें कीं, राजारामानें जिंजीस जावें. यावरून राजाराम याणें प्रल्हादनिराजीव संताजी घोरपडे व खंडेराव दाभाडे व धनाजी जाधव व खंडो बल्लाळ व दुसरीं केवळ विश्वासू अशीं एकवीस माणसें बरोबर घेतलीं, आणि वाण्याचे वेषानें निघाला. तो निर्विघ्नपणानें तेथें जाऊन पोंहचावा असा त्यांणीं शहाणपणानें बंदोबस्त केला होता, तथापि औरंगजेबास तें कांहीं वर्तमान कळलें तेव्हां, त्याचा फौजदार करनाटकांत होता त्यास व दुसऱ्या सरदारांस निकडे होते त्यांना त्याणें आज्ञा पाठविली कीं, राजाराम तुमचे मुलखांत गेला आहे त्यास धरून आणा, त्याचरूनते शोधांत होते. इकडे बंगलोर शहरा जवळ राजाराम उतरला, आणि तो आपले पायमाणसांकडून धुववीत होता, तेव्हां लोकांनीं वळखिला कीं, हा कोणी मोठा माणूस आहे; मग त्यांणीं तेथच्या सरदारास बातमी कळविली. इतक्यांत खंडो बल्लाळ समजला कीं, आतां आत्माम मोंगल येऊन धरितील, यास्तव तो समयींच राजारामाबरोबर संताजी घोरपडे व धनाजीजा-

व देऊन तेथून तो पळविला; व आपण मंडळी सुद्धां ते थेंच स्वैंपाक करीत बसून विचार केला कीं, जर कोणी आपल्यास धरून नेऊन विचारूं लागेल तर सर्वांचें उत्तर झालें कीं, आम्हांस कांहीं ठाऊक नाहीं. असा निश्चय ठरतो तों मोंगल आले, आणि त्यांस धरून मार झोड करून पुसूं लागले, परंतु ते सर्व एकचित्त यास्तव त्यांस कांहीं ठिकाणा लागूं दिला नाहीं, तेव्हां त्यांणीं त्यांस सोडिलें. नंतर ते सर्व संकेताप्रमाणें जिंजींत एके जागीं जमले.

राजाराम मुल्हूरख सोडून गेल्याचे पूर्वी प्रह्लादनिराजी चे मसलतीनें असा बंदोबस्त केला होता कीं, मोरोत्रिंबकाचा पुत्र निळोपंत यास पेशवा करून रामचंद्रपंत बडुरकर यास कुकमतपणाचें पद देऊन त्याजकडे विशाळगड व रांगणा व इतर जे मराठ्यांचे किल्ले व मुल्हूरख यांच्या बंदोबस्ताचें काम सांगितलें. शिधोजी गुजर व काक्रोजी आंगऱ्या या दोघांस लढाऊ गलबतांचें काम सांगितलें; आणि एक सातारा महादाजी नाईक पानसंबळ नामें विलेदार मराठी लोकांत मोठा विख्यात होता तो सेनापति केला; मग थोडके च दिवसांनीं तो मरण पावला. नंतर पुढें संताजी घोरपडे यास तो अधिकार दिला.

राजाराम जिंजीस पोंचल्यावर थोडकेच दिवसांत तो अल्पबळ असूनही त्याणें आपलें महत्व वाढावें म्हणून शिवाजी प्रमाणें आपल्या जवळ मोठे मोठे अष्टप्रधानादि असावे असें जाणून त्याणें नवे अष्टप्रधान केले. ते असे, जनार्दनपंत हणमंते अमात्य, शंकराजीमल्हार सचिव, रामचंद्रत्रिंब

कपुंडे मंत्री, महादाजी गदाधर सुमंत, निराजीरावजी न्याया धीश, श्रीकराचार्य पंडितराव; पेशवा व सेनापति हे पूर्वी च केलेले होते, ते व हे मिळून आठ झाले. त्यांत प्रल्हादनि राजी मोठा चतुर असे, आणि राजाच्या उपयोगीं पडुन प- डला होता, यास्तव त्याला पेशवे पणाचें पद असावें, परंतुनें रिकामें नकुतें, म्हणून प्रतिनिधि असें नवेंच पद करून त्या ला सर्वप्रधानावरता स्थापिला. संताजी घोरपडे सेनापति यास नवें हिंदुराव ममलकत्मदार असें नाव ठेवून नगारा व जरीपटक्याचें निशाण दिलें. धनाजी जाधव यास जयशिंगरा व असें नवें नाव ठेवून, तो आणि संताजी घोरपडे या दोघांस माघारें महाराष्ट्र मुलखीं फौज ठेवून मोंगलांचा मुलूख लुटाव या करितां पाठविलें.

असा बंदोबस्त झाल्यावर त्या प्रधानांनीं जिंजीमध्यें राजा राम तक्काधिपति करून ते आप आपल्या कामांत मोठ्या साव धपणें करून वागूं लागले; आणि गुप्त रूपें करून आपल्याजा तीचे मराठे मानकरी लोक यांस सोन्याचीं कडीं व मोठे मोठे पो षाक वगैरे पाठवून त्यांस राजाराम तक्काधिपति केला हा आ नंदाचें वर्तमान कळविते झाले. याखेरीज जो आपला मुलूख मोंगलांनीं घेतला होता. त्यांतील व जो मोंगलांचाच मुलूखहो ता त्यांतील कितीएक ठिकाणें जहागीर व इनामें करून त्यां च्या सनदा ही कितीएक मानकऱ्यांस त्यांणीं पाठविल्या. तें हेणेंते वेळेस लोकांचे उपयोगी पडलें नाहीं, परंतु राजाराम स उपयोग झाला. तो असा, ते लोक संतुष्ट होऊन आपणास या प्रमाणेंच घुटं मिळल या अर्थानें त्यांचे वकील व लोक किती

एक जिंजीस गेले आंले असें होऊं लागलें, तेणें करून तो महत्वास चढला.

४ हैदर्नमान औरंगजेबास करून त्याणें जुलफिकार-खान सरदार करनाटकांत अशा अभिप्रायानें पाठविला कीं, एक जिंजीशहर घेतलें म्हणजे सारे मराठे एके जागीं सांपडतील, परंतु नी त्याची कल्पना व्यर्थ गेली. कां कीं, तेसमयीं विजापूरकरांचे व गोंवळ कोंडेकरांचे कितीएक लोक मराठलोकांच्या नावानें नाशीक व बेदर व भीर यांसंबंधीं संपूर्ण मुलखीं एकसमयावच्छेदें करून उपद्रव करीत होते. या शिवाय जे स्वार शिवाजीचे पहिले चाकर होते तेही येऊन संताजी व धनाजी यांस मिळाले.

औरंगजेबाचा सरदार जुल्फिकारखान जिंजीस गेला, तो तें मोठें शहर पाहून समजला कीं, याच्या वेढ्यास आपले इतकें लश्कर पुरणार नाहीं, म्हणून त्याणें औरंगजेबा मिलिहिलें कीं. सैन्य अणीक पाहिजे. तें येईतों पर्यंत आपण जिंजीजवळ थोडकीशी फौज ठेवून दक्षिणेंत स्वांच्या घालून न खंडणी घ्यावयास निघून नंजोर व त्रिचनापालीचे राजे यांपासून खंडणी घेतली

५ या प्रमाणें करनाटकाचें वर्तमान अमलांत महाराष्ट्र देशांत रामचंद्रपंत किल्ल्याचा व मुलखाचा व वसुलाचा बंदोबस्त उत्तम प्रकारें करीत होता, त्याणें मोंगलांच्या लश्कराच्या कितीएक जागीं टोळ्या होत्या त्या खराब केल्या. नंतर जिंजीहून संताजी घोरपडे व धनाजीजाधव येऊन मिळाले. तेव्हां त्याणें विचार केला कीं, मोंगलांचा फौजदार वां-

ईस आहे तो धरून आणावा. त्या वरून ते संतुष्ट होऊन ते
काळ नेंकाम त्या सरदारांनीं शेवटास नेलें. नें अमेंकीं, तोफा
जदाग व त्याचे सर्व लोक ही छापा घालून धरून आणिले. नं
तर रामचंद्रपंत व संताजी व धनाजी यानिघांनीं आपले
किनीएक लोक मोंगलांचे मुलखांत चौथ व सरदेशमुखी यां
चा हिस्सा घ्यावयास पाठविले. ते त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें घेऊ
न आपणास घांसदाण्याच्या निमित्तेंकरून सरकार आज्ञेवे
रीज स्वतंत्रपणें कांहीं घेऊं लागले. असे वागणारे जे त्यांत मुख्य
तीन होते. पंवार व थोरात व आठवले. त्यांस राजाराम उंच
वस्त्रें वगैरे कांहीं बक्षिसें कामानुरूप पाठवीत असे. त्याणें पं
वाराचें विश्वासराव असें नवें नाव ठेवून थोरातास दिनकरराव
व असें नाव ठेवलें, व आठवले यांस समशेर बहादर असें नां
व दिलें.

रामचंद्रपंतानें आपल्या लष्करांत धनगर लोकांवर बहु
त प्रीति ठेविली होती. त्यांत किनीएक त्याच्या आश्रयें करू
नच मोठ्या पदवीस चढले. त्याचा कारकून संकाजी नारायण
नामें मोठा शाहाणा होता. त्याणें त्याच वर्षी संनसोळाशें ब्या-
णवांत मोंगलांपासून राजगड घेतला, त्यणून रामचंद्रपंता
नें त्यास बांई परगण्याची मामलत मागितली. त्याच सुमारें
परशुराम त्रिबक याणें मोंगल अमावध पाडून त्यांपासून प
न्हाळा किल्ला घेतला. ते समयीं संताजी हा निरुद्योग बसला ना
हीं, त्याणें जाऊन मिरज घेतली. तेव्हां रामचंद्रपंत समजला
कीं, याला तंथची दखामुखी द्यावया जोगा धण्यानें आपणास अधि
कार दिला आहे. आणि यात त्यांचें हित होईल, म्हणून तो अ-

धिकार त्यास दिला. मग संताजी व धनाजी यांणीं आपली पूर्त ता होई असें सैन्यजमा करून आपला धणी राजाराम यास हितावह झाला करितां गोदा तीरीं मोंगलांचा मुलूख हो ता तेथें उपद्रव करावयास गेले. तो मुलूख स्वस्थ होता, आणि तेथें दाणे सस्ते असत, त्या प्रमाणें इतर मुलखी का हीं कारणा मुळें मिळत नव्हते. ते तेथें जाऊन प्रकट होतां च औरंगजेबानें त्यांवर सैन्य पाठविलें, परंतु त्या लोकांनी पहिल्या प्रमाणें नमितां युद्धास उभें राहून तीन वेळां मोंगलां चा पराभव करून प्रतियुद्धांत त्यांचे मोठे मोठे सरदार धं रिले, आणि त्यां पासून बहुत द्रव्य घेऊन सोडिले. त्याव रून औरंगजेब समजला कीं, हे पूर्वीचे अल्पबळ असून होतां होतां मोठे प्रबळ झाले. त्या मराठी लोकांमध्यें संताजी मोठा योग्य सरदार असे, तो तारतम्य व्यवस्था यांचा ज्ञाता हो ता, आणि कांहींसा रागीट होता. तसाच धनाजी जाधव ही मोठा योग्य असून कांहींसा सोसक असे, यास्तव तो संताजी पेक्षा लहान योग्यतेचा असतांही त्यावर लोक मोठी प्रीति करीत हो तें.

असें मराठ्यांचे सरदार उत्तरेकडे उपद्रव करीत असतां औरंगजेब आतां काय करावें असा चिंताक्रांत होऊन लश्कर सहित भीमानदीच्या दुसऱ्या जागीं जाऊन उतरला. मग त्याणें अ सा निश्चय केला कीं, अगोदर जिंजी घ्यावी. तेथें का मबक्ष नामे आपला पुत्र याजबरोबर फौज देऊन त्यास आसदखान वजीर याचे आज्ञे प्रमाणें वागावयास सांगून त्या दोघांस जिंजीवर पा ठविलें. त्यांणीं तेथें जाऊन शहरास वेढा घातला. असें मनसोळा

शें च्याण्णवांत घडलें.

जुलफिकारखान बादशाहानें जिंजीवर पहिला नेमला असतां त्यावर आपला पुत्र मुख्य करून पाठविला, तो त्या- स अपमान वाटून त्याचें चित्त उदास झालें. आणि वजीरजो पाठविला तो त्याचा पक्षपाती होता, तो समजला कीं, ही एव- दी अनीति बादशाहाची प्रियजी बायको तिजकडून झाली.

जुलफिकार खान उदास चित्त झाला असें वर्तमान ऐकू न राजाराम राज्याच्या प्रधानांनीं मोठ्या हर्षानें यांतच आपला अर्थ साधून घ्यावा म्हणून उद्योग केला. शेवटीं जुलफिकार खान व राजाराम यांचा आंतून गुप्तपणें तह ठरला कीं, काम बक्ष जी मसलत करूं लागेल ती युक्तीनें मोडावी; तेंनसाधलें तर त्याणें राजारामास ती बातमी कळवावी. असें संनसोळाशें चौऱ्याण्णवांत घडलें. त्याच वर्षीं औरंगजेब भीमेचा कांठसो डून गलगल्यास गेला. त्याजाण्यांत मसलत अशी असेल कीं, आपण दक्षिणेंत शिरलों म्हणजे मराठे लोक तिकडे येतील, परं तु तसें न झालें. घोरपडा सैन्यसहित उत्तरेस च होता. रामचंद्रपंत सेने सुद्धां पूर्वेकडे सोलापूर पर्यंत मुलूख लुटीत गाहिला. मग औरंगजेब ती कल्पना सिद्धीस गेली नाहीं म्हणून पुनः भीमानदीं बेल्लपुरीस जाऊन उतरला. तो तेथें लष्कराचे उपयोगीं पडतील अशीं कितीएक मोठीं मोठीं घरें बाधून कांहीं वर्षें गाहिला. तेव्हां त्या औरंगजेबानें तेथूनच आपला सर्व राज्यकारभार चालविला होता.

६ त्यापुढें दोनवर्षे पर्यंत महाराष्ट्रमुलखीं कांहीं विशेष व र्तमान झालें नाहीं. पोर्तुगीस लोकांवर औरंगजेबाचा राग होऊ

न त्याणें कोंकणांत माच त्यांचे कितीएक गांव लुटले. तेसमयीं त्यांचे कितीएक लोक समुद्रतीरीं दमन व वसई यादोहों कि ल्ल्यांत राहून वांचले. त्याच वेळेस औरंगजेब समुद्रतीरच्या उपद्रवा मुळें इंग्रेज लोकांसही क्रोधंकरून मुंबईहून हांकून द्यावयास इच्छीत होता, परंतु मुंबईचें स्थान घ्यावयास अति शय अवघड याकरितां औरंगजेबानें तो उद्योग केला नाही.

७ नंतर महाराष्ट्र मुलखांत संभाजी घोरपडा यानें फार उपद्रव केला, आणि जे मोंगल त्याचे पाठीस लागले होते त्यां स समय विशेषीं जिंकून त्यांपुढें उपाय न चाले अशा समयींप कून त्याणें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें त्यांचा नाश केला. शंभर्टांवी सहजार स्वार बरोबर घेऊन औरंगजेबाचें थारलं लढकर पू र्वकडे टाकून साताऱ्यावरून करनाटकांत शिरला. मग जि जीजवळ गेला तेव्हां त्याच्या एकाच वेळेस दोन्ही बाजूंवर हल्ला करावयास त्यांना अवकाश सांपडे वा बरोबर देऊन जिंजीस भोंवता ज्याणें घेरा घातला होता त्यालक्ष रावर छापा घालावयाकरितां जलद पुढें पाठविला. तो जातांच प्रथम जिंजीजवळचें एक मोंगलांचें ठाणें त्याणें मारिलें. तेणें करूनच मोंगल समजले कीं, मराठे जवळ आले. त्यावेळेसला शहरांत जे गजागजांच लोक होते तेही बाहेर निघून मोंग लांस मारूं लागले. तेव्हां आसमंतांत त्यांचीं ठाणीं होतीं तीं एकत्र करून बंदोबस्त करावयास त्यांना अवकाश सांपडे ला नाहीं, त्या योगें करून त्यांचा फार नाश झाला. इतक्यांत सं ताजी घोरपडा जिंजीकडे हळू हळू येत होता तो खोवर पाकपर्यं त पोंचला. तेथें अलीमर्दनामें मोंगलांचा फौजदार होता तोही ठेंमेन्य जमाकरून त्यालीं लढला, परंतु त्याचा अगदीं मोड होऊ

न तो संनाजीनें धरून नेऊन त्यापासून द्रव्य घेऊन सोडिला. मग जिंजीच्या सभोंवतीं दूर दूर जितकीं मोंगलांचीं ठाणीं होतीं तिकडे संताजी व धनाजी या दोघांनीं मिळून मारून मागें हटविलीं, तीं जिंजीजवळ गेलीं. तेव्हां कामबक्षयाचे जवळचे जे स्वार होते ते कांहीं वैमनस्यामुळें लढेनात, आणि त्यास बाहेरचें वर्तमान मराठे लोक कळूं देईनात. आणखी वदंता अशी उठविली कीं, औरंगजेब मेला, त्यावरून त्यालोकांच्या मनांत भय आणि संशय एकदांच उत्पन्न झालीं. त्या समयीं जिंजीतले मराठे लोकही त्यांवर स्वांऱ्या घालून मारूं लागले. तेव्हां जसे जिंजीस भोंवता वेढा घालून मराठे लोक मोंगलांनीं पूर्वी कोंडले होते, तसेच तेही मराठ्यांच्या वेढ्यांत सांपडले. यास्तव उदास चित्त होऊन त्यांणीं शहरास भोंवते मोरचे होते ते मोडून त्या तोफा लढाईच्या उपयोगीं नाहींत असा करून तहाचें बोलणें लाविलें. तेव्हां असें ठरलें कीं, मोंगलांस न अडवतां वांदिवाशा गांवा पावेतों जाऊं द्यावें, आणि तेथें औरंगजेबाचें लिहिलें येई तों पर्यंत त्यांस त्याच जागीं राहूं द्यावें.

तो तह औरंगजेबाच्या मनास आला नाहीं. त्याणें कामबक्ष नामें आपला पुत्र व आसदखान वजीर यांस मायारें बोलाऊन पुनः जुल्फिकारखानास जिंजी घ्यावयाचें काम सांगितलें, आणि आपण भीमातीर सोडून लश्कर सुद्धां विजापुरास गेला.

तेसमयीं संताजी घोरपडा करनाटकांत स्वांऱ्या घालून विजापूरसंबंधी मुलूख उद्ध्वस्त करीत होता, त्याच्या शासनार्थ बादशाहानें विजापुरांतून मोठें सैन्य पाठविलें. या शिवाय त्या मुलखीं

काशीमखान नामें मोंगलांचा फौजदार होता, त्याला आज्ञा दिली कीं, तूं त्या सैन्यास कुमक कर. त्यावरून तेंलइकर व तो फौजदार हे सर्व मिळून संताजीला शोधूं लागले असतां तो त्या लइकरावर अकस्मात् येऊन पडला, आणि बहुत लोक मारिले. त्या पुढें मोंगल लोकांचे लइकरांत मोठे मोठे सरदार फार होते, त्यामुळें त्यांचें एकचित्तें वागणें होईना. हें मराठ्यांस समजतांच तें आपणास मोठें हितावह असें जाणून मराठे लोक त्या लइकरावर दिवसा छापा घालीत, आणि रात्रीं बाणांनीं भाजीत. असा त्यांचा उपद्रव त्या लोकांनीं तीन दिवस सोसला, नंतर दादोरी नामें एक लहान सा किल्ला आहे तेथें जाऊन त्या आश्रयानें त्याचे आसमंतात् राहिले. मग थोडकेच दिवसांनीं त्यांस अन्नादिकाचा तोटा पडला, तेव्हां त्या किल्ल्यांत कांहीं धान्य दिसतें तें एकदांच लुटलें जाईल म्हणून त्या किल्ल्या कऱ्यांनीं दरवाजा बंद केला असतां, तेथल्या वाण्यांनीं भिंतीवरून चोरून फार महाग विकलें, तरी तें सरलें. त्या लइकराचे कुमकेस औरंगजेबानें दुसरें लइकर पाठविलें, तें त्यास जाऊन मिळालें नाहीं तोंच संताजीनें वाटेंतच त्याशीं लढाई करून जिंकिलें; तें वर्तमान ही मोंगलांस कळूं दिलें नाहीं. नंतर ते लोक अगदी निराश होऊन मराठ्यांस शरण गेले. त्यांत काशीमखान प्रामाणिकपणें मोठ्या योग्यतेनें स्वामिसेवा केलेला होता, त्याला तें शरण जाणें फार वाईट वाटलें, म्हणून तो विषखाऊन मेला. इतर जे मोठे मोठे सरदार होते त्यांपासून खंडणी घेऊन त्यांचें सारें लुटून घेऊन सोडिले. ते औरंगजेबाकडे गेले असतां त्यांवर त्याची इतराजी होऊन त्याणें ते पदच्युत करून तेथून दूर

देशीं लढाईचा अधिकार वर येजिले.

८ इतक्यांत जुलफिकारखान जिंजीस जाऊन त्याशह रास वेढा घालावयाचें काम आळसत करीत होता, यावरून औरंगजेब समजला कीं, त्याचा राजारामाशीं कांहीं स्नेह असेल. हें वर्तमान जुलफिकारखानास कळलें, तेव्हां त्यानें राजारामाला सांगितलें कीं, आतां मला या शहरास घेराअवश्य घातला पाहिजे, त्यास तुम्हीं पळा, मी तुम्हाला अनुकूळ आहें. तेव्हां राजाराम आपले सोयरे शिरके बरोबर घेऊन विशाळगडीं गेला. ते समयीं जुलफिकारखान व राजाराम यांचा असा करार ठरला होता कीं, शहर घेतल्यावर राजारामांचीं मुलें व स्त्रिया कांहीं निमित्तें करून शिरक्यांचे स्वाधीन करावीं. असें सन सोळाशें सत्याण्णवांत झालें. मग सन सोळाशें अ-
ण्याण्णवांचे पहिल्या महिन्यांत जुलफिकारखानानें जिंजीशहर भिंतीला शिड्या लावून घेतलें. त्यांत राजारामाचीं बायका मुलें व मोठे मोठे सरदार सांपडले, त्यांतील तीं मुलें आणिबाणयका नेथें कोणी शिरके कुळाचे गृहस्थ होते त्यांचे स्वाधीन केलीं, तीं त्यांणीं राजारामाजवळ पोंचविलीं. आणखी जे उरले थोर सरदार माणूस त्यांत कितीएक जन्मभरचे कैदेंत ठेविले, व कितीएक जिवें मारिले. कांकीं, आपणाविषयीं बादशाहाचे मनांत फितुराचा संशय आलेला गेला पाहिजे म्हणून. जे मारिले त्यांत प्रह्लाद निराजीचा पुत्र नारोप्रह्लाद होता. प्रह्लाद निराजी प्रतिनिधि तोतर आगोदरच मरण पावला होता.

९ राजाराम जिंजीहून गेल्याचे अगोदर पासूनच संताजी व धनाजी यांचें परस्परें वांकडें पडलें होतें, परंतु तें प्रकट झालें

नाहीं. कांकीं, प्रह्लादनिराजी होता तावत्काल पर्यंत त्याच्याम सलतीनें राजाराम कोणाचाही पक्षपात करीत नसे. मग तो प्रतिनिधि मेल्यावर जे संताजीचे शत्रु होते त्यांच्या बुद्धीस लागून राजारामानें धनाजीचा पक्ष धरिला. त्यावेळेस औरंगजेबानें ही मराठे लोकांत वैमनस्य पडलेलें ऐकून आपल्या वकीलां करवून त्या वैमनस्याची वृद्धि करविली. अशा निमित्तें करून संताजीच्या लश्करचे लोकही त्या संताजीवर प्रीति करीनात असे झाले. ते कोणे एके समयीं धनाजीच्या लोकांस मिळून संताजीला धरून कैद करावें अशी मसलत करूं लागले, तेंसंताजीस कळलें, तेव्हां तो आपले विश्वासू लोक थोडके से बरोबर घेऊन पळाला. तेवेळेस मराठ्यांच्या लश्कराचे दोन भाग झाले, त्यांतील एकभाग करनाटकांत जुलफिकारखानावर गेला, आणि दुसरा साताऱ्यास गेला. तेथें राजाराम विशाळगडाहून आला होता, त्याला रामचंद्रपंतानें मसलत दिली होती कीं, साताऱ्याची राजधानी करावी. संताजी पळाला हें राजारामास समजलें, तेव्हां राजारामानें कांहीं लोक त्याचे पाठीस लाविले.

१० अष्टप्रधानांतला अमात्य जनार्दनपंत हणमंत्या मेला, तेव्हां त्याची पदवी रामचंद्रपंतास देऊन त्याचा मुख्य कारभारी संकाजी नारायण होता त्याला सचिवपद दिलें. पहिला सचिव तो जेव्हां मोंगलांनीं पहिल्यानें जिंजीस वेढा घातला तेव्हांच आपला अधिकार टाकून काशीस गेला.

जनार्दनपंत हणमंत्या पहिला अमात्य, त्याचा पुत्र तिमोजी हणमंत्या, तो जिंजीमधें मोंगलांचे कैदेंत सांपडला हो

ता, तथापि कांहीं चातुर्य करून युक्तीनें पळाला, तो राजाराम।स येऊन भेटला. त्याच्या बापाच्या अगत्यास्तव आणि हा मोठा चतुर होईल असें कल्पनेस आलें म्हणून तो प्रतिनिधि केला.

११ मराठ्यांच्या लढाऊ गलबतांचा सरदार शिधोजी गुजर तो त्याच संधीस मरण पावला; तो जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं निरंतर लढत असे. त्याचा सोबती कानोजी आंग्ऱ्या त्याणें शिद्दी व मोंगल व हरकोणी लोक यांचीं कितीएक मोठीं मोठीं जहाजें घेतलीं होतीं; आणखी मुंबई पासून मलबार लगत त्रावनकोर पर्यंत गांवें लुटून बऱ्हुत द्रव्य मिळविलें. तो बऱ्हुधा सुवर्णदुर्ग आणि विजयदुर्ग या दोहों ठिकाणीं राही; परंतु त्याचें शिवाजीचे वेळेचें रहावयाचें मुख्य ठिकाण कुलाबा. वाडीचे देशमुख सांवत ते समयविशेषें मोंगलांचा पक्ष स्वीकारीत.परंतु आंतून राजारामाकडचे असत. कारवारचा देसाई, तो कोणाचा पक्ष न धरितां स्वतंत्रपणें आपण राजा असें समजत होता.

१२ संताजी घोरपड्याचे पाठीस लोक लागले असतां तो फार दिवस कोणाच्या हातीं सांपडला नाहीं. तेव्हां बऱ्हुतेक लोक कंटाळून त्या यत्नाचा आळस करूं लागले, परंतु एक नागोजीमाळ्या नामें म्हसवडचा देशमूख होता, तो आपल्याच देशामुळें त्याचे पाठ सोडीना. तेव्हां तो संताजी कोणे एके दिवशीं पळतां पळतां फार श्रम पावून शत्रु दूर असेल अशी अटकळ करून एका ओढ्यांमध्यें स्नानास उतरला, ते समयीं नागोजीनें तो असावध असतां गांठून त्याचे डोकें कापून औरंगजेबाच्या लश्करांत नेऊन बादशाहाचे हुजूर ठेविलें. तेव्हां औरंगजेबानें त्याची प्रशंसा करून त्याचा संमान केला, आणि तो आ-

पल्या चाकरीस ठेविला. संताजी अशा दुर्मरणानें मेल्यावर कि
तीएक जे त्याचे जुने चाकर पहिले त्याला सोडून राहिलेले होते
ते पराक्रमाच्या योगानें क्रोधाविष्ट होऊन सर्व एकत्र मिळून त्याचे
दोघे पुत्र राणोजी व पिराजी यांस घेऊन संताजीच्या कुळाचा
झेंडा लाविला, आणि स्वतंत्रपणेंच मोंगलांच्या मुलखीं उपद्व
व करूं लागले.

१३ सन सोळाशें नव्याण्णवांत राजाराम साताऱ्यांतून ल
श्कर मुद्दां उत्तरेकडे जावया करितां निघाला. त्याला वाटेनेंच
खानदेश व गंगथडी व वराड या मुलखांतून उपद्रव करीत
राहिलेले जे मराठे सरदार लोक होते ते सर्व येऊन मिळाले.
त्यांचीं नांवें, परसाजी भोंसले, हैबतराव निंबाळकर, नेमाजीशिं
दा, आठवले समशेरबहादर, वगैरे तेसारे जमून शिवाजी
च्या वेळेपेक्षां राजारामाचें लश्कर मोठें झालें. मग ते गंग
थडींत शिरून चौथ व सरदेशमुखी यांच्या अधिकार संबंधे व
सूल घेऊं लागले. तेव्हां ज्या रयतेनें तें मान्य केलें त्या रयतेशीं त
जे मोंगलांचे गणंकरी शिबंदीवाले होते त्यांत ज्यांणीं तें मान्य
केलें त्यांचीं त्यांणीं द्वेष केला नाही, वरकड जे कोणी मानीनात
ते मारून टाकिले. त्यावेळेस त्यावसुलाचा बंदोबस्त शिवाजी
प्रमाणें ठेविला होता. तो असा. जेथें वसूल उगवला तेथें उगवून
घेतला, जेथें हातास लागेना तेथचा करारनामा करून घेतला.
या प्रमाणें नांदेर व वराड व खानदेश इतक्या जागी केल.
तें काम थोडकेंसें राहिलें असतां रामराम तेथून माघारा प-
रतला. तो वाटेनें येतांना त्याणें बागलाण मुलखींची बाकीरा
हिलेली घ्यावयास खंडोजी दाभाडा ठेविला. खानदेशांतली

बाकी घ्यावयास नेमाजी शिंदा, आणि वराडचे बाकी करितां परसाजी भोंसला, आणि गंगथंडीचे बाकी साठीं हैबतराव निंबाळकर, असे ठेविले. त्यांत परसाजी भोंसल्याचें सेनासाहेब सुभा असें नांव ठेविलें; आणि हैबतराव निंबाळकर याचें सरलश्कर असें नाव ठेवून त्या दोघांस जरीपटक्याचीं निशाणें दिलीं. मग तेथून माघारें येत असतां वाटेनें जालनाशहरलु टूं लागला होता, इतक्यांत जुलफिकारखान करनाटकांतून अकस्मात् येऊन त्यावर पडला, त्याणें मोठ्या शौर्यें करून मराठे पिटून लाविले.

राजारामाच्या लश्करावर जुलफिकारखान अकस्मात् येऊन पडण्याचें मूळ असें, धनाजी जाधव करनाटकांत शिरून उपद्रव करूं लागला असतां त्यावर औरंगजेबानें मोठा सरदार ज्यास मराठे लोक फार भीत होते असा जुलफिकारखान पाठविला, त्याणें कितीएकवेळां धनाजीचा पराभव केला. इतक्यांत खानदेशामध्यें राजारामानें बहुत उपद्रव केला असें वर्तमान औरंगजेबास कळलें. तेव्हां त्याणें आपणाजवळ असपुरीं जुलफिकारखानाला बोलाविलें. आणि आपला नातू आजिमशाहाचा पुत्र व तो जुलफिकारखान यांजबरोबर सैन्य देऊन मुलखांत मराठ्यांच्या स्वांऱ्याज्या फिरत होत्या त्यांच्या बंदोबस्तास पाठविले; आणि आपण किल्ले घ्यावयाचें काम स्वीकारलें. अशीं दोन लश्करें दोहींकडे निघालीं तेव्हांजुलफिकारखान जालन्यास जाऊन राजारामाशीं लढला, आणि औरंगजेबानें जाऊन वसंतगडास घेरा घातला. तेथें मोठे मोठे मोरचे लावून तिहीं दिवसांत किल्ला हस्तगत करू

न मोठ्या हर्षानें तेथून साताऱ्यास आला. त्या किल्लावर जे मराठे होते त्यांची अटकळ अशी होती की, बादशाह आधीं पन्हाळा किल्ला घ्यावयास जाईल, म्हणून तेथें अन्नाची मात्रही नमहिन्याची बेगमी केली होती.

१५ ते समयीं औरंगजेबानें साताऱ्यास घेरा घातला. तो असा, उत्तरेचे आंगीं आपण उतरला, त्या जागीं आतांक जें गांव आहे; आजिमशाह पश्चिमेस उतरला, तेथें एक लहानसा गांव आहे त्याचें नांव तेथून शाहापूर असें पडलें; दक्षिणेस शिरजीखान उतरला होता; आणि पूर्वेस तरबीयतखान सरदार उतरला; अशीं चहूं दिशांस चार ठाणीं बसवून त्यांच्या मधून कोणाचेंही जाणें येणें नव्हावें म्हणून दुसऱ्या लहान लहान टोळ्या मध्यें मध्यें जागोजाग बसविल्या. ते समयीं त्या किल्ल्यावर प्रयागजी नामें शिवाजीच्या चेलेचा एक परभू असे. त्या किल्ल्याच्या डोंगराची उंची नमस्तच आहे, परंतु चहूंकडून संभोंवता तीस तीस हात कडा तुटलेला एकसारिखा काळा दगड आहे. त्यावर तट आहे तो फारसा उंच नाहीं. त्या किल्ल्याचा एक ईशानी दिशेचा कोंपरा लांबीस आणि उंचीस अंमळसा अधिक आहे, त्याचा आकार बुरुजासारिखा दिसतो, आणि संभोंवता तुटलेल्या कड्याच्या पेक्षां त्या जागचा कडा ही अधिक तुटलेला दिसतो, त्या टोंकावर बुरूज बांधला आहे. तेंठिकाण किल्ल्याच्या साऱ्या जाग्यांपेक्षां मोठें अवघड, असें असून तरबीयतखानानें ने मकेला कीं, हा कोंपरा सुरुंगलावून पाडून वाट करीन. अशी त्याची प्रतिज्ञा झाल्यावर युद्धास आरंभ होऊन पाडेचार म

हिने लोटले. तो प्रयागजी परभू असा पराक्रमी होता कीं, मोंगलांस एक पाऊल भर जागा आट पायाला महा प्रयास पडे, ज्या पुढें उपाय चालेना. कदाचित् मोंगल हल्ला करूं लाग लेतर तो आपले सारे लोक जमा करून मोठ मोठाले दगड किल्ल्याचे भिंतींवरून खालीं टाकी, त्या दगडांनीं तोफां पेक्षां त्याचें काम अधिक होई. तो असा पराक्रमें करून लढत असतां ही आंतली बेगमी सरली, त्यणून किल्ला घावयास सिद्ध झाला, परंतु तेथून जवळच परली किल्ल्यावर परशुराम चिंबक होता, त्याणें आजिमशाहास कांहीं युक्तीनें वश करून त्या किल्ल्यावर अन्नादिक साहित्य पोंहचतें केलें. हें वर्तमान संभाजीच्या अखेरीस घडलें. तेसमयीं राजाराम सिंहगडीं दुरवण्यांत पडला होता.

तरबीयतूखान याणें नेमकेल्या प्रमाणें साडेचार महिन्यांत त्याईशानीच्या कोंपऱ्या खालीं दोन सुरुंग तयार केले, तेणें करून मोंगलांस असें वाटलें कीं, आतां निःसंशय किल्ला सिद्धीस जाईल. तो प्रकार पहावयास औरंगजेब ही वसला होता, आणि त्या बतां प्रमाणें तो कोंपरा उडाला त्रण जे त्वरित हल्ला करावया करितां लोक तयार करून डोंगराच्या एका बाजूस लपून बसविले होते. याशिवाय अशीकांहीं युक्ति केली होती कीं, त्या किल्ल्यावरचे बऊत करून लोक औरंगजेबाची स्वारी पहावया करितां त्या बुरजावर जमावे, त्या प्रमाणें तेही तसेच त्याठिकाणीं जमले, त्यांत प्रयागजी ही आला होता. तेसमयीं मोंगलांनीं त्यांतल्या एका धाकट्या सुरुंगाला आग लाविली, तेव्हां त्या दारूच्या जोरानें त्याजागीं डोंगरास तडा गेला,

आणि त्या धक्क्यानें त्या आंगची वरली भिंत वरच आंतल्या आं गीं पडून तिजखालीं सांपडून वरची माणसें बहुत मेलीं. इत क्यांत ते हल्ला करून वर जावयास सिद्ध केले ले लोक कांहींसे जवळ गेले, तों दुसऱ्या मोठ्या सुरुंगास आग घातली, तो सुरुं ग तयार करतांना कांहीं बेत चुकला होता, यास्तव त्याचा न ट वरचे आंगीं बुरजाकडे पोंहचला नाहीं, आणि मोठा भयंक र शब्द होऊन बाहेरच्या आंगीं तो सुरुंग मोंगलांकडे उडाला, तेणेंकरून मोंगल दोन हजारां वर हीअधिक मेले गेले.

पहिल्यानेंसुरुंगानें वरची भिंत पडली त्यावेळीं तो प्रयागजी तेथेंच देवीच्या देवळाजवळ त्याभिंतीखालीं सांपडला, तेव्हा त्याला तेथून खणून बाहेर काढिलें, त्याच्या आंगास कांहींला गलें नव्हतें, आणि देवी जवळ होती, म्हणून त्या सर्व मराठ्यां नीं तो उत्तम शकुन मानून निश्चय केला कीं, आपणास देवी अनुकूळ आहे, यास्तव मोंगलांस किल्ला द्यावयाचा नाहीं. इतकें झाल्यावर आजिमशाह पुनः यांस धान्यादि पोंचतें होऊं देईना साजहाला. तेव्हां त्या आजिमशाहाचेच द्वारें किल्ला द्यावा असा मराठे लोकांचा विचार होऊन त्याच वर्षाच्या चवथ्या महि न्यांत त्यांणीं मोंगलांस किल्ला दिला. तेव्हां औरंगजेब समजला कीं, आजिमशाहाचे योगें किल्ला हस्तगत झाला, म्हणून बहुत संतुष्ट होऊन त्याचा कांहीं मानकेला, आणि किल्ल्याचें नाव आ जिमतारा असें ठेविलें.

सातारा हस्तगत झाल्यावर औरंगजेबानें परळी किल्ल्या स वेढा घातला. तेथचे किल्लेकरी मोठ्या शौर्यानें दीड महिना ल दून शेवटीं किल्लारिकामा टाकून पळाले. तेसमयीं पर्जन्यानें

बऊत उपद्व केला तेव्हां मोंगलांनीं ताल्काळ तोडोंगरांचा मुलू ख सोडिला, आणि ते माननदीच्या कांठीं कवासपुरामध्यें जाऊ न राहिले.

१६ पूर्वी लिहिलें कीं, राजाराम सिंहगडीं दुखण्यास पडला, त्या दुखण्याचें कारण असें कीं, जालन्याहून जुलफिकारखा न त्याचे पाठीस लागला होता त्यामुळें त्याला रात्रंदिवस पळावें लागलें, तेणेंकरून त्यास बऊत श्रम होऊन तो उरीं भरला होता, त्या विकारानें तेथेंच तो एका महिन्यानें मरण पावला. त्या नंतर एका महिन्यानें सातारा मोंगलांचे स्वाधीन झाला.

१७ राजाराम कांहींसा शूर होता, त्यास मुलखी कारभारा चें चातुर्य नऊतें. त्याणें प्रल्हाद निराजीच्या शाहाणपणानें राज्य केलें. आणि संताजीचा नाश केला हामात्र त्यापासून अधर्म घडला. एरवीं तो दयाळू आणि उदार होता. त्याच्या मरणाचें वर्तमान औरंगजेबाच्या लश्करांत कळलें तेव्हां त्या लोकांस असें वाटलें कीं, आतां मराठे सहज जिंकले जातील. त्यणून ते मोठा आनंद पावले, परंतु त्या आनंदाप्रमाणें तें त्यांच्या उपयोगीं आलें नाहीं. राजारामाचे दोन पुत्र होते, त्यांत वडील शिवाजी, तो राजाराम मेला तेसमयीं दहा वर्षांचा होता. त्याची मातृश्री ताराबाई ती मोहित्यांची कन्या धाकटा संभाजी, तो या वेळेस तीन वर्षांचा, त्याची माता राजसबाई, ती घाटगे यांचीकन्या. रामचंद्रपंत अमात्य व शंकराजी नारायण व धनाजीजाधव यांच्या विचारानें ताराबाईनें आपला पुत्र गादीवर बसवून राजसबाई बंदींत ठेविली.

तिमोजी हणमंत्या मोगाचलुर निघेल ह्मणून राजारामानें

तो प्रतिनिधि केला होता, परंतु तो तसा झाला नाहीं, म्हणून ताराबाईनें तेंपद परशुरामत्रिंबकास दिलें. त्यापुढें ताराबाई एकाच किल्ल्यांत निरंतर रहात नसे; असाच धनाजी जाधवही कधीं एकेजागीं राहिला नाहीं, आणि चोहींकडे स्वार पाठवून मुलखांत स्वांऱ्या घालीत असे. याखेरीज निंबाळकर भोंसले वगैरे मोठे मोठे सरदार सर्वत्र चौथ व सरदेशमुखी व फौजेस घांस दाणा अशीं निमित्तें करून खंडणी घेत होते.

असा निरंतर उपद्रव होऊन दक्षिणेचा वसूल फार थोडा होऊं लागला, तो औरंगजेबाच्या लश्करास पुरेना, तेव्हां त्यानें कधींकधीं फौजा पाठवून हिंदुस्थानांतून आपलें खासगी चें द्रव्य आणविलें, तेंही कितीएक वेळां मराठ्यांनीं छापा घालून नेलें. तेवेळेस मोंगल लोक आपल्या पहिल्या चाली प्रमाणें लढत नव्हते

१८ यापुढें औरंगजेब वार्धक्यामुळें राज्याचे उपयोगीं नाहीं साझाला त्याचा पुत्र तोही राज्यकारभारास योग्य नव्हता, त्यामुळें बादशाह निवर्तल्यावर राज्य कोणेरीतीचें होईल तें कळेना म्हणून जे कोणी कारभारी होते ते पहिल्या प्रमाणें राज्यकारणीं तत्पर असेनासे झाले. अशानें त्यांची आंतून शक्ति कमी झाली, व मराठे लोक पराभव पावतां पावतां युद्धांत निपुण झाले. यानिमित्तांनीही तें राज्य बुडूं लागलें होतें. त्यावेळेस जर मराठे लोक एकचित्त होऊन उत्तम प्रकारें मजासंरक्षणाचा विचार करते तर सर्वत्र त्यांचीच सत्ता झाली असती, परंतु तें झालें नाहीं. ते लोक बऊधा लुटीच्या कामास मात्र

एकत्र मिळून मसलत करीत; आणखी ज्यास वाटे कीं, मोंगलांस मिळावें यांत आपलें हित आहे, तो तिकडचा पक्ष स्वीकारी, त्यायोगें करून मात्र त्या लोकांचें कांहीं सें महत्व राहिलें होतें.

त्या काळीं मराठ्यांत कोणी स्वहितावांचून प्रजेचें किंवा स्वामीचें हित पाहिलेंच नाहीं. तो प्रकार असा, मोंगलाचे पक्षाचे मराठे व ताराबाईच्या पक्षाचे मराठे या उभयतांची मार्गानें जात असतां जर कधीं गांठ पडली तर परस्परें मोठा सत्कार होऊन एकत्र भोजनें होत. आणखी उठून जातांजातां यद्दृनें मुसलमान लोकांप्रमाणें (अलहमदिलिल्लाहे) असें म्हणत, आणि देवासही प्रार्थीत कीं, असाउपयोगीजो औरंगजेब बादशाह तो बऊत दिवस वांचो.

१९ औरंगजेबानें बऊतेक मोठे मोठे किल्ले घेतल्यावर तो कितीएक महिने जुंनरास राहिला होता. मग पूर्वेस मराठ्यांनीं असा दंगा केला कीं, ज्यांचा करनाटका पर्यंत उपद्रव लागे ल म्हणून त्यांच्या निवारणार्थ तो लश्कर सुद्धां तेथून निघून विजापुरीं गेला. तेसमयीं त्याजबरोबर त्याचा आवडता का मबक्षनामा पुत्र होता त्याची इच्छा अशी होती कीं, आपण स्वतंत्रपणें विजापुरचें राज्य करावें. या हेतूस्तव त्याणें औरंगजेबास मसलत दिली कीं, मराठे लोकांशीं सल्ला असावा. मगधनाजी जाधवाच्या द्वारें तें सल्ल्याचें बोलणें लाविलें, त्यावेळेस दक्षिणेच्या सहासुभ्यांतील वसुलापैकीं दहावा भाग चौथ व सरदेशमुखी यासंबंधें मराठ्यांस औरंगजेब देणार होता, परंतु तेसमयीं धनाजीजवळ मराठे लोक फार जमले अ

सत, ते आपण प्रबळ असें जाणून बादशा हा पाशीं त्याचे रीज आणखी कांहीं मागूं लागले, तेव्हां त्याणें जाणलें कीं, मराठ्यांची मसलत दगा करावयाची असेल, म्हणून पहिलें सल्ल्याचें बोलणें करावयास पाठविलेले जे वकील ते माघारे बोलावून नेले, मग तें सर्व कामतसेंच राहिलें.

इकडे करनाटकांत लुटारू फार झाले, त्यांत वांकिणकेरा चा नाईक मोठा प्रबळ, आणि त्याचा मराठे लोकांशीं अलंत स्नेह असे, यास्तव औरंगजेबानें विजापूर सोडून लश्कर सुद्धां तिकडे स्वारी केली. तो जागा विशेष मजबूद नव्हता, त्यास भुईकोट मात्र होता, तथापि त्या नाइकानें औरंगजेबाचा कांहीं उपाय चालूं दिला नाहीं. बाहेरून धनाजी जाधव मोंगलांस चैन पडूं देईना सा झाला, तेव्हां औरंगजेब बादशाह याणें जुलफिकारखान वगैरे आपले मोठे मोठे सरदार बोलावून महाप्रयास मांडिला, ते समयीं तो नाईक किल्ला रिकामा टाकून पळाला.

२० इतक्यांत मराठ्यांनीं देशामध्यें बहुत उपद्रव केला, तो अमा, रामचंद्रपंतानें पळाळा किल्ला व पवनगड घेतला, आणि परशुराम त्रिंबक याणें वसंतगड व सातारा घेतला ते व्हां ताराबाई पन्हाळ्यावर आपणास रहावयाची जागा करून तेथें राहिली. त्या पासून तिचें मन त्या रामचंद्रपंता विषयीं दु

+ त्या वेळेस मोंगल लोक आपल्या मध्यें कधीं घोडा पाणी प्याव यास नेला असतां तो पाणी न पिईनर थेट्टनें त्यास लणत कीं, तूं पाणी कांपी त नाहींस, तुला धनाजी पाण्यांत दिसला किंकाय? ते लोक इतके धना जीचें भय बाळगीत होते.

प्रसन्न झालें. इतके किल्ले मराठ्यांनीं घेतले त्यांत सातारा किल्ला घेण्याचा पर्याय असा, पहिला मावळे लोकांची कारकुनीके लेला आनाजी पंत नामें एक ब्राह्मण होता, तो मोंगलांनीं जिंजी पतली तेथें बंदींत सांपडला असतां कांहीं युक्तीनें तेथून पळाला. त्याला वाटेनें मोंगलांचे लोक साताऱ्याचे बदलीस जात होते ते भेटले, त्यांस त्याणें कांहीं गोष्टी सांगून व कांहीं गाणें गाऊन त्यांचीं मनें वश केलीं. तेणें करून त्यांणीं त्याला आपल्या बरोबर नेऊन त्यास राहायाला जागा साताऱ्यावर दिली, तो तेथें राहिला. त्याणें मोठ्या युक्तीनें मावळे लोक वर घेऊन मोगल तेथले सर्व मोंगल मारून टाकिले.

या पुढें सिंहगड व राजगड वगैरे कितीएक किल्ले मराठ्यांनीं मोंगलां पासून घेतले, तो विस्तार विशेष लिहावा असा नाहीं. त्या समयीं औरंगजेब मरण पावला हें मात्र मोठें प्रकरण झालें.

२१ तो औरंगजेब फार वृद्ध झाला आणि त्यापासून मराठ्यांच्या हातीं किल्ले लागले तेणें करून मराठे प्रबळ झाले. यास्तव बादशाह मनांत बहुत खिन्न होऊन सन सत्राशें सातांत तो माघारा अहंमदनगरीं आला, आणि पूर्वीं वीस वर्षांचे पाठीमागें मोठ्या थाटानें ज्या जागीं उतरला होता त्याच जागीं डेरा दिला, परंतु ते समयीं तें माहात्म्य नव्हतें. तो तेथें त्या डेऱ्या मध्यें येतां

१२—१२ ए

+ औरंगजेब लढकर सुद्धां अहंमदनगरीं आला तेव्हां मराठ्यांनीं त्याला वाटेस गांठलें, तेव्हां त्यांचें व यावें युद्ध झालें. ते समयीं मोंगलांस युद्ध करतां करतां दम धरवेनासा झाला, तेव्हां ते लढतां लढतांच तेथून पळ काढून अहंमदनगरीं गेले. तेव्हां मराठे अमेमबळ झाले होते.

च आपल्या जवळच्या लोकांशीं बोलिला कीं, या भूतळावर माझेंजें हिंडणें होतें तें आज संपलें, याच जागीं माझा मृत्यु जगदीशानें नेमिला आहे. मग पुढें थोडकेच दिवसांनीं सन नसत्राशें सातांच्या दुसऱ्या महिन्याचे एक विसावे तारिखस तो तेथेंच मृत्यु पावला. जर कोणी म्हणेल कीं, औरंगजेबाचे गुण व स्वभाव कसे होते तर त्याणें समजावें कीं, तो मोठा चतुर असून पापास भीत नसे. ज्याचें अर्थाचि लक्ष्य होतें, ज्याणें परमार्थी चित्त ठेविलेंच नाहीं. ज्याणें आपला लोभीपणा साधूच्या सोंगानें छपविला. असाजो तो प्रथम राज्यकरूं लागला तेव्हां त्याची राज्यकारभारा विषयीं दक्षता व त्याची विद्या व ज्ञान व परिपूर्ण संपत्ति असून ज्याचें स्वयें निरिच्छा सारिखें वागणें इत्यादि त्याचे गुण पाहून त्या वेळचे लोक त्याला बऊत मानीत होते. पुढें त्याणें ती वर्तणूक टाकिली तरी त्याच्या पहिल्या आचरणाचें स्मरण लोकांस होतें त्यावरून त्याचा शेवट पर्यंत लोकांत मान राहिला. त्याणें शाहाजहान पासून विजापूर करवगोवळकोंडे कर या देशांचे बळानें पृथ्वींतलीं बंडें मोडावीं तेनंतरितां नीच राज्यें बुडविलीं, तेणें करून बंडें प्रबळ झालीं. हा त्या पासून राजनीती विषयीं मोठा प्रमाद घडला.

औरंगजेब निवर्तला तेसमयीं त्याचे पुत्र तिघे होते. एक सुलतान माजूम, एक आजिमुशाहा, एक काम बक्ष, त्यांतला सुलतान माजूम उत्तरेकडे काबुल मुलखीं अधिकार करीत होता; आजिमुशाह बापमेल्याचे पूर्वी त्याजवळ येऊन राहिला होता; आणि तेसमयीं काम बक्ष बादशाहानें विजापुरीं पाठविला होता. मग बादशाह मरण पावला त्यासमयीं आजिमशा

हजर झाला. यास्तव बादशाहाचें तें सारें सैन्य त्याचे स्वाधीन जहालें. जुलफिकारखानतर मुलखांत उपद्रव करणारे जे धनाजी वगैरे मराठे त्यांच्या पाठीस लागला असे. तो औरंगजेब मेल्या वर्तमान ऐकतांच तत्काळ त्यांस सोडून आजिमशाहास जाऊन मिळाला.

भाग बारावा

संनसत्राशें सातांपासून संनसत्राशें वीस पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ पूर्वी मोंगलांनीं रायगड घेतला तेसमयीं तेथें संभाजीचा पुत्र व स्त्री सांपडलीं तीं त्यांणीं बादशाहाकडे नेलीं, असें मागें लिहिलें. तीं उभयतां औरंगजेबानें आपल्या कुटुंबाच्या माणसांत ठेविलीं. त्यांवर बादशाहाची कन्या बेगमसाहेब अत्यंत प्रीतिकरूं लागली, आणि त्या पुत्राला सारा वेळ आपल्याजवळ बाळगीत असे. तेथें औरंगजेब येई तेव्हां त्या मुलास पाहून बहुत संतुष्ट होत्साता त्याच्या बापाचा चोरटेपणा मनांत आणून त्याला साबाच्या नावें शाहू ह्मणून थट्टेनें हाकमारी. मग तो मोठा झाला तरी त्याणें आपलें तेंच नाव चालविलें. पुढें औरंगजेबानें त्या मुलाची दोन लग्नें केलीं. तो एक संबंध शिंदेकेरच्या जाधवाचे कन्येशीं, दुसरा कण्हेरखेडचे पाटील शिंदे यांची कन्या निशीं. मग बादशाहानें उभयतां जाधव व पाटील यांचा संमान करून ने पदवीस चढविलें. शाहूयास

अक्कलकोठ व इंदापूर व नेवासें व सुपें हीं जहागीर करून दिलीं. या शिवाय आपल्याकमरेची एक तरवार व दुसऱ्या दोन तरवारा दिल्या; यांत एक शिवाजी जवळ भवानी नामें पहिली तरवार होती ती,व दुसरी आपसुलखानाची शिवाजी नें त्यास द्ग्यानें मारून घेतलेली, या दोन्ही रायगडीं सांपडलेल्या होत्या, अशा तीन झाल्या, त्या अद्यापि साताऱ्याच्या राजाजवळ आहेत. पुढें औरंगजेब बादशाह मरण पावल्यावर त्याचा पुत्र आजिमशाह, सुलतानमाजूम नामा आपला भाऊ याशीं युद्ध करावयास जात होता तेव्हां त्या आजिमशाहानें त्या शाहूला आपल्याबरोबर नर्मदेच्या उत्तरेस नेलें.

मोंगलांचें लश्कर देशांतून उठून गेलें तें ताराबाई व तिचे अष्टप्रधान यांस मोठें हितावह झालें. तें असें, पुण्याचा फौजदार लोदीखान यास धनाजी जाधवानें जिंकून त्यापासून चाकण किल्ला घेतला, आणि जे इतर मराठे सरदार होते ते मोंगलांच्या मुलखीं उपद्रव करीतच होते. हें वर्तमान आजिमशाहास कळलें, तेव्हां त्याणें जुलफिकारखानाच्या मसलतीनें हुंगानव्हावा अशा बेतानें शाहूची आई व भाऊ व बायका यांस जामिनकीस ठेऊन घेऊन शाहूस सोडिलें. त्या वेळेस त्याणें बादशाहा जवळ कबूल केलें कीं, जर मी राज्यपदवी पावलों नर्नुमच्या आंतें न वागेन, यावरून आजिमशाह ही बोलिला कीं, नूं जर तमा वागलास नर्नुम्या बापानें घेतलेला विजापुर वा गुलबर्गा व भीमा आणि गोदावरी या दोहोंमध्यें जितका मुलूख आहे त्यांतील कांहीं मुलूख देईन, असा नेम ठरवून आजिमशाहानें शाहूला निरोप दिला.

२ तो शाहू तेथून मुक्त झाला, नंतर त्याणें दोन मराठे सरदार वराड व खानदेश यांत अधिकारी होते त्यांस निरोप पाठविला कीं, मी तुम्हाकडे येतों,तुम्ही मला अनुकूळ व्हावें. असें त्याचें सांगणें जातांच ते येऊन शाहूला भेटले, तेव्हां त्या गोंतें वश करून घेतले. यानंतर हैबतराव निंबाळकर व नेमाजी शिंदा वगैरे कितीएक मराठे सरदार त्यास तसेच अनुकूळ झाले. मग शाहूनें ताराबाईला पत्र लिहिलें कीं, मी आपल्याजागीं येतों, माझें पद माझे स्वाधीन करावें.तेव्हां ताराबाईच्या मनांत त्यास तें पद द्यावेंसें नव्हतें, म्हणून नी त्याणे कीं, हा शाहू नव्हे, हा कोणी तोतया असेल; आणि तिणें आपले अष्टप्रधान मिळवून त्यां पासून शपथ करविली कीं, आम्ही तुझ्या पुत्राचा पक्ष स्वीकारूं. इकडे शाहूच्या मनांत अगोदरअसें होतें कीं,ताराबाईनें हा शाहू नव्हे असेंजें ठरविलें आहे तेंलोकांच्या मनांतील जावयाकरितां कांहीं दिवस गोदावरीच्या कांठीं राहून आपण शाहू खरा असें लोकांस कळवावें,परंतु त्याजवळ पंधरा हजार फौजजमली यास्तव तो युद्धासच निघाला. तिकडून ताराबाईकडचे प्रतिनिधि व धनाजी जाधव दोघेजण सैन्य घेऊन निघाले, तेवेळस रयतेचें चित्त ताराबाईकडेसच होतें. याकरितां शाहूचें लश्कर वाटेनें येत असतां कोणे एके गांवींत्या वर तेथचे गांवकरी यांणीं तोफांचे बार केले, तेव्हां तो गांव त्यांणें लढून घेतला. तें युद्ध होत असतां त्या गांवांतून कोणीएक बायको आपला मूलकडेवर घेऊन बाहेर निघाली ती शाहूचे समोरजाऊन त्यापुढें मूल ठेवून बोलिलीकीं, मी हा आपला मूल तुमच्या सेवेस अर्पिला. तो शाहूनें घेऊन त्याजागीं आपणास प्रथम जय प्राप्त

झाला म्हणून त्यांमुलाचें नाव फत्तेसिंग ठेविलें, आणि त्या स भोंसले असें आपलें उपनाव दिलें. नंतर तोच अक्कलकोटचा राजा केला. तो फत्तेसिंग अक्कलकोटकर भोंसले यांचा मूळ पुरुष होय.

२ शाहूचें व ताराबाईचें लष्कर यांची एकत्र गांठ पडतांच शाहूचें व धनाजीचें कांहीं बोलणें होऊन असा निश्चय ठरला कीं, समय विशेषीं धनाजी शाहूचा पक्ष स्वीकारील. मग त्या दोहोंसैन्याची पुण्याचे उत्तरेकडे पंधरा कोसांवर ल ढाई झाली. त्यांत प्रतिनिधि होता त्याणें पाहिलें की, धनाजी तत्पक्षी झाला, तेव्हां तो आपले लोक एकीकडे निराळे जम वून साताऱ्याकडे पळाला. मग शाहू व धनाजी मिळून त्यांनी चंदन व वंदन हे दोन्ही किल्ले घेतले. तेथें ताराबाईकडच्या कि तीएकां सरदारांचीं मुलें माणसें सांपडलीं तीं त्याणें बंदींत ठे विलीं. नंतर पुढें जाऊन सातारा किल्ला घेतला. तो असा, तेथें एक मुसलमान सरदार होता त्याणें युद्ध न करितां तेथ चा अधिकारी ब्राह्मण असे त्यास केद करून किल्ला त्यास दि ला. हें वर्तमान संनसत्राशें आठांन घडलें. तो शाहू साता ऱ्यास पोंहचतांच त्याणें आपली गादी स्वीकारिली, आणि आ पणास मराठ्यांचा राजा म्हणवूं लागला. आणखी त्याणें गंगाधर प्रल्हाद प्रतिनिधि करून बहिरोपंत पिंगळा पेशवा केला. स नापति धनाजी जाधव होता त्याला प्रांतांतील वसूल जमा करा वयाचें काम सांगितलें. त्यावेळेस दंग्या मुळें मुलखाची लावणी

+ त्या मुलाचें पहिलें उपनाव लोखंडे असें होतें.

नीट झाली नव्हती म्हणून जेथें सांपडे तेथें कांहीं घेत, भ
रवसूल उत्पन्न होईना. त्या कामावर धनाजीनें दोन कार्
भ्रे नेमिले, एक आबाजी पुरंद्या सांसंवडचा कुळकरणी,
दुसरा श्रीवर्धनचा कुळकरणी त्याचें नाव बाळाजी विश्वना
थ भट, तोच पुढें पेशवा झाला. तें श्रीवर्धन चौल प्रांतीं आ
हे.

४ इकडे मोंगलांकडे. काय काय वर्तमान झालें ते प्रक
रण असें, सुलतान माजूम व आजिमशाह हे दोघे आग्र्याज-
वळ लढले, त्या युद्धांत सुलतान माजूम जय पावला, आणि
आजीमशाह व त्याचे दोन पुत्र व कितीएक मोठे मोठे सरदा
र मरण पावले. कामबक्षतर बादशाह मेल्यावर आपणा
स आपणच बादशाह म्हणवूं लागला. तेव्हां मोंगल व कि
तीएक मराठे लोकही त्यास अनुकूळ होते, परंतु त्याची वृ
त्ति ठीक नाहीं असें पाहून त्या लोकांनी पुढें त्याचा पक्ष सोडि
ला. सुलतान माजूम तर जय पावला असतांही उत्संखळ
न होतां मोठ्या धिमेपणानें दक्षिण जिंकावयास निघाला. तो
आपला भाऊ कामबक्ष यास विजापूर व हैदराबाद या दोहों
संस्थानाची बादशाही देणार होता, परंतु तो तें कांहीं ऐकेना,
आणि युद्धास सिद्ध झाला. तेव्हां सुलतानानें त्यावर जुलफिका
रखान पाठविला. तो व कामबक्ष उभयतां हैदराबादेजवळ
लढले, त्या युद्धांत कामबक्ष मेला.

तो जुलफिकारखान आग्र्याजवळचे लढाईंत आजीम
शाह याच्या लश्करांत होता, त्याणें त्या वेळेस मोठें शौर्य केलें.
शेवटीं आजीमशाहाचा अगदीं नाश झाला तेव्हां तो युद्ध ठाक्

न निघून गेला, त्यावरून मग सुलतान माजुमा नें त्याला बोला वून आणून सर्वदक्षिणेचा अधिकार त्यास दिला, आणि मीरउल् अमराव असें त्याचें नवें नाव केलें. असा त्यास सु लतान प्रसन्न झाला त्रणून तो सुलतान माजुमा कडचा झा ला, तो जुलफिकारखान हैदरा बादचे लढाईस गेला तेसम यीं शाहु राजानें त्याचे कुमकेस फौज पाठविली. तोही शाहू चें इष्ट चिंतीत असे. त्याणें बादशाहास असें समजाविलें कीं, जर लुत्फी शाहूला अनुकूळ झालतर तो आपल्या प्रजे मध्यें मान्य होईल, तेणें करून आपलें हितच घडेल. त्यावरून बादशाह शाहूला दक्षिणेच्या सरदेशमुखीची सनद द्यावयास सिद्ध झाला. मराठे पहिले सरदेशमुखी बद्दलच करीत होते, परंतु जुलफिकारखानाच्या बोलण्यावरून बादशाह शाहू ला त्या अधिकाराची सनद देत होता, तेव्हां ताराबाईच्या वकि लांनीं बादशाहाच्या वजिरास समजाविलें कीं, ताराबाईचा पुत्र मुख्य धणी, यास्तव सुलतानानें ताराबाईचा पुत्र शिवा जी याचे नावें सनद तयार माघ केली, आणि असा नेम केला की, दूर्त सनद द्यावयाची नाहीं, उभयतां लढून जो मुख्य ठरेल त्यास देऊं.

त्याच वर्षी पर्जन्यकाळीं शाहूनें ताराबाईशीं युद्ध कराव यास चंदन व वंदन येथें लश्कर तयार करून ठेविलें. मग हे सरा झाल्यावर लढाईची सिद्धता केली, तोंच प्रथम पन्हाळा व विशाळगड हे दोन्ही किल्ले शाहूच्या स्वाधीन झाले. मग तो रां गणा किल्ला घ्यावयास गेला, तेथें ताराबाई होती ती शाहू जवळ आला असें समजून तेथून पळून मालवणास गेली. तिच्या

पाठी मागें तेथचा किल्लेकरी रांगणा किल्ला देईना, म्हणून युद्धाचा उद्योग मांडिला तोही सिद्धीस जाईना. कांकीं, तो किल्लेकरी मोठा शूर होता आणि पर्जन्यकाळ ही पुढें समीप आला होता या करितां शाहू तेथून निघून कोल्हापुरीं गेला. त्यावर पाऊस काळ गेल्यानंतर पुनः तो उपक्रम निघाला होता, परंतु मोंगलांच्या कांहीं सांगण्यावरून त्याला ताराबाईस जिंकणें आवश्यक नपडलें. त्या बोलण्याचा प्रकार असा, ज्या समयीं सुलतानमाजूम माघारा हिंदुस्थानांत गेला व त्याजबरोबर जुल्फिकारखान ही जावयास निघाला, त्या समयीं त्याणें आपल्या अधिकारावर दाउदखान पनी नामें दुसरा एक मुसलमान ठेवून त्याला दक्षिणेचा सर्व अधिकार देऊन त्या खेरीज बऱ्हाणपुरचा ही अधिकार दिला. आणि शाहूच्या पक्षीचे जे मराठे त्यांस सांगितलें कीं, तुम्हास दाउदखान प्रतिवर्षी वसुला पैकीं चतुर्थांश देत जाईल. त्यावरून अर्थात् ताराबाईचें स्वामित्व नाहीं असें सिद्ध झालें म्हणून शाहू समजला.

५ नंतर संनसत्राशें नवांच्या समाप्तीस शाहू कोल्हापूर सोडून माघारा साताऱ्यास आला. मग त्याणें आपणास दोन बायका केल्या, एक शिरके यांच्या कुळाची व दुसरी मोहित्यांची. त्याच्या पहिल्या दोघी स्त्रिया दिल्लींतच होत्या. मग पुढें थोड्या दिवसांत त्यांतली एक शिंद्यांची कन्या होती ती मेली. धनाजीजाधव यास फार दिवस बरें वाटेनासें होऊन कोल्हापुराहून माघारा साताऱ्यास येत होता तो वाटेनें वारणेचे कांठीं त्याचवेळेसच मृत्यु पावला. त्याजबरोबर बाळाजी विश्वनाथ श्री वर्धनकर होता, तो त्याच्या शरीरास बरें नाहीं सें होतांच त्या

चा सर्व अधिकार आपण संभाळू लागला. तेव्हां धनाजीचा सु व चंद्रसेन जाधव व कितीएक त्याचे पदरचे ब्राह्मण ते त्या विषयी द्वेष करूं लागले.

६ तो शाहू कोल्हापूर सोडून साताऱ्यास येतांच पन्हाव्याच्या हवालदाराशीं व ताराबाईकडील मनुष्याशीं कांहीं बोलणें झालें त्यावरून आणि पुंडे सावंत याच्या साह्यानें करून न ताराबाई मालवणाहून निघून पन्हाळ्यास आली. ती तेथेंये ऊन पोंहचतांच त्या हवालदारानें किल्ला तिच्या स्वाधीन केला मग ती माघारी मालवणास न जातां कोल्हापूरच आपले संस्थान करून तेथें राहिली. ते समयीं रामचंद्रपंत व शंकराजी नारायण हे दोघे तिच्या पक्षाचे होते. त्यांत शंकराजी नारायण हा सचिव, त्याच्या मुलखांत शिवाजी प्रथम राज्य करूं लागला त्यणून मराठेलोक यास असें वाटे कीं, हें आपल्याला ज्याच्या आरंभाचें मूळ ठिकाण होय. यास्तव शाहूला ही तो मुलूख घ्यावयाचें काम आधीं करावें लागलें. याकरितां त्यानें पुण्याहून लश्कर पाठवून पहिल्यानें राजगड घेतला. त्याशिवाय जे त्यांचे दुसरे किल्ले राहिले होते त्यांतून सामान फार भरलेलें होतें, आणि शिबंदी ही मावळे लोक बऊत असत, त्यणून ते असाध्यसे समजून तें काम राकिलें. अमें असतांशाहूला कोणी वर्तमान कळविलें कीं, सचिवपंतानें ताराबाईचा पक्ष स्वीकारीन त्यणून शपत वाहिली, तेणें करून सचिवपंतास मोठा पश्चात्ताप होऊन त्याणें संन्यास करून जळसमाधि घेतली. हें वर्तमान संनसत्राशें बारांच्या पहिल्या महिन्यांत घडले. त्याच महिन्यांत ताराबाईचा पुत्र शिवाजी यास देवी येऊन

तो मेला. तेव्हां रामचंद्रपंत ताराबाईला राज्यकार्यांतून काढून राजसबाईचा पुत्र संभाजी यास शिवाजीचे जागीं स्थापून मोठ्या दक्षतेनें आपण कारभार करूं लागला.

सचिवपंत मेला तें शाहूस हर्षास्पद होऊन करवीरकर तील ताराबाई वगैरे यांस विघ्नसालें. शाहूनें चतुरपणा नें आपला भलेपणा व धनीपणा लोकांत प्रकट व्हावा याकरितां तेवेळेस नारोशंकर नामें त्यासचिवाचा पुत्र दोन वर्षांचा असतां त्याच्या नावें सचिवपणाचीं वस्त्रें पाठवून त्याच्या कारभाऱ्याचे हातून तें काम घेऊं लागला.

त्याच्या अशा आचरणानें सचिव आज्ञेंत वागूं लागला, परंतु प्रतिनिधि वागेना. तो वठणीला पाहिजे म्हणून शाहूनें उद्योग केला तो असा, त्याणें अगोदर परशुराम त्रिंबक प्रतिनिधि याला कैदेंतून सोडिलें, नंतर आपला प्रतिनिधि गदाधरप्रल्हाद यास दूर करून त्याचे जागीं त्या परशुरामत्रिंबकास नेमीत असतां त्याणें त्या अधिकारीं आपला पुत्र योजिला. त्याणें विशाळगडीं जाऊन त्याचा सारा मुलूख त्याचे हातीं लागतांच ताराबाईचा पक्ष स्वीकारिला, तेव्हां तिणें तो कोल्हापुरचा प्रतिनिधि केला. असें होतांच शाहू समजला कीं, हें कृत्रिम परशुराम त्रिंबकाचेंच असेल, याकरितां त्यासपुनः कैदेंत ठेवून जिवानिशीं मारावे असें शाहूच्या मनांत होतें, परंतु त्याजवळचे कारभारी यांणीं त्यास असें समजाविलें कीं, जर तुलीं यास मारालतर लोकांचें मन तुलावरचें उतरेल, त्यासजरी त्याचा अन्याय असला तरी नमारावें हेंच योग्य, तेंशाहूच्या विचारास येऊन त्यास कैदेंत ठेविलें.

७ दिल्लीच्या दरबारांत कांहीं प्रकरणीं अप्रिय आला म्हणून दाउदखानाला दक्षिणेचा अधिकार टाकून गुजराथेंत जावें लागलें. यास्तव मोंगल व मराठे यांचा तह होऊन मोंगल मराठ्यांस चौथ व सरदेशमुखी या संबंधें जें देत होते त्यांतही कांहीं अंतर पडलें, म्हणून शाहूनें चंद्रसेन जाधवास नापतियास मोंगलांच्या मुलखांतून तो चौथ व सरदेशमुखी व घासदाणा संबंधें ऐवज जमा करून आणावया करितां पाठविलें. त्याबरोबर त्याच्या बापाचा कारकून बाळाजी विश्वनाथ तो देखरेख करावयास दिला. त्या दोघांचेंयै मनस्य पूर्वी धनाजीला समाधान नाहींसें झालें तेव्हांपासून वैर पडलें होतें, मग या चौकशीच्या निमित्तें करून फार च द्वेष वाढला. नंतर कोणे एके दिवशीं बाळाजी विश्वनाथाचे स्वार हरणाचे पाठीस लागले असतां त्यांशीं जाधवाच्या स्वारांचा कांहीं कलह उत्पन्न होऊन जो त्यांचा द्वेष गुप्त होता तो प्रकट झाला. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ आपलाजीवर रक्षावया करितां पठाला, तो सामवडांत सचिवाचा कारभारी होता त्याजवळ जाऊन त्याचें बहुत आर्जव करून पुरंदर किल्ल्यावर आश्रय मागूं लागला, त्यानें जाधवाच्या भयेंकरून त्यास किल्ल्यावर चढूं दिलें नाहीं. या वेळेस त्याचे पाठीस लागलेले जाधवाचे स्वार ही त्याचे दृष्टीस पडले. तेव्हां तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र बाजीराव आणि चिमणाजी व थोडकेसे लोक त्याबरोबर होते ते सासवडच्या खोऱ्यांत पांडवगड आहे त्या दिशेकडे जावयाचा विचार करून कांहींसे तिकडे गेले, तेथें ही जाधवाचे लोक त्याचा शोध करीत होते ते त्यांस उमग

ले. मग थोडके दिवस कुठेंतरी दडून राहिले. त्यांत एक पिल्लाजी जाधव, एक दुमाल नामा असे दोघे मराठे होते, त्यांणीं कबूल केलें कीं, आम्ही आपल्या भावा बंदांकडचे कांहीं शिपाई जमा करून आणून तुम्हाला पांडव गडास पोंहचवून देऊं, आणि प्रसंग पडल्यास या कार्या करितां मरून जाऊं, अशी शपथ दिली. नंतर त्यांणीं त्या प्रमाणें लोक मिळविले, आणि बाळाजी विश्वनाथास घोड्यावर नीट बसतां येतनव्हतें अमें असतांही त्यास घोड्यावर बसवून दोहीं बाजूनें माणसां कडून धरवून जाधवांच्या लोकांशीं वाटेनें लढत लढत त्याला पांडव गडीं पोंहचविलें. तेथें किल्लेकरी होता त्याणें शाहूचे आज्ञेस्तव तो संरक्षिला. तेव्हां चंद्रसेन जाधव याणें त्या किल्लेकऱ्यास फार निकड लाविली कीं, याला लवकर माझे स्वाधीन कर, नाहींतर मी शाहूचा पक्ष दाकीन. तेव्हां शाहूनें हैबतरावनिं बाळकर सरलश्कर अहंमदनगरीं होता त्याला साताऱ्यास बोलाविलें, आणि पांडवगडास लिहून पाठविलें कीं, बाळाजी विश्वनाथाला जाधवाचे हातीं देऊं नये. नंतर जाधवास कळलें कीं, हैबतरावफलटनास येऊन पोंहचला, तेव्हां तो पांडवगड सोडून देउरास गेला. तेथें हैबतराव निंबाळकर आणि चंद्रसेन जाधव या उभयतांच्या लश्करांची गांठ पडून मोठें युद्ध झालें, यांत जाधव पराभव पावला, तो कोल्हापुरास गेला. त्याज बरोबर सरजेराव घाटगा होता. त्याचे वडिलांचे वेळेचें कांहीं वतन कागल मांतीं होते त्या विषयीं सनद राजसबाईचा पुत्र संभाजी याणें त्या वेळेस दिली. त्या मुळें घाटगे व जाधव उभयतां मिळून चेनकुलिचरवान नामें दक्षिणेचा

नवा अधिकारी झाला होता त्याचे भेटीस निघून गेले. त्या णें जाधवाचा मान केला, आणि आपल्या चाकरीस राहाव यास सांगितलें. तें त्याणें मान्य केलें म्हणून त्याचे जवळ च्या लोकांच्या पोषणार्थ वाळकी शहर संबंधें मोठा मु लूख जहागीर करून दिला. या प्रमाणें संन सत्राशें तेरा त घडलें.

८ ते वेळेस मोंगलांतजें वर्तमान झालें त्याचा प्रकार असा. सुलतान माजूम संन सत्राशें बारांत मेला तेव्हां त्या त क्ताच्या आधिपत्या विषयीं त्याचे पुत्र भांडूं लागले. त्यांत को णास ही तें प्राप्त न होतां तेथें दोघे सैयद होते ते मोठे शूर अ सत, एकाचें नाव आबदुल्रखान, एकाचें हुसेन अल्लीखान, त्यां णीं सुलतान माजुमाचा नातू (पुत्राचापुत्र) फेरुकशेर होता तो तक्ताधिपति केला. त्याच कलहांत जुल्फिकाररखान त्याचें डोकें मारलें गेलें. नंतर दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखा न त्याची बदली होऊन त्या जागीं चेनकुलिचखान त्याची यो जना झाली. त्यांत विशेष हाच की, तो चेनकुलिचखान दक्षि णेच्या अधिकारीं मोठाविख्यात झाला. तोच हैदराबादचा त क्ताधिपतींचा मूळपुरुष. तो मोठ्या पदवीस चढला तो असा, त्याचा बाप गाजीवदीन नामा, त्याचें पूर्वीचें नाव मीरकम र अर्दान, तो तरुण होता तेव्हांच औरंगजेबानें चेनकुलिचखान असें त्याचें नवें नाव ठेवून त्याला पांचां हजारां स्वारांची मनसब, आणि विजापूरची सुभेदारी दिली पुढें औरंगजेब मेल्यावर फे रुकशेराच्या स्थापनाविषयीं त्या सैयदांची कुलिचखानानें मद त केली. त्याचा आणि जुल्फिकाररखानाचा द्वेष होता, म्हणून

फेरुकशेर याणें हा आपला हितकर्ता असें जाणून त्याला जुल्फिकारखानाचा अधिकार दिला, आणि त्याच्या नावा स निजामउल मुलुख असें पद जोडिलें. यावरून असें दि सतें कीं, एकाचा द्वेष करणारे असे जे होते ते परस्परें एकमे काचे मित्र होतात. या प्रमाणें गरीब व संपन्न यांची रीति सा रिखीच आहे.

९ जाधव सेनापति व घाटगे उभयतां चेनकुलिचखा नाकडे गेले, त्यांचे बरोबर रंभाजी निंबाळकर नामें तिस- रा एक मराठा गेला होता, तो थोडक्या दिवसांत मोठा विख्या त होऊन रावरंभा असें नाव पावला.

दक्षिणेचा अधिकारी निजामउल्मुलुख औरंगाबादे स जाऊन पोंहचला, त्यानें त्यासमयीं शाहूचा हैबतरावनिं बाळकरसरलश्कर याच्याउपद्रवाचे नाशासाठीं फौज पा ठविली. तें वर्तमान ऐकून हैबतराव सरलश्कर गोदावरी चा कांठ सोडून भीमातीरीं गेला. त्याच्या मदतीस शाहूनें बाबाजी विश्वनाथ याजबरोबर सैन्य देऊन त्याच्या नावास सेनाकृत असें नवें पद जोडून पाठविला. तो हैबतराव सर लश्करास भेटतांच उभयतांचा विचार ठरला कीं, पुरंदर कि ल्या जवळ जाऊन मोंगलांच्या लश्कराची वाट पहात रहावें. नंतर त्या प्रमाणें केलें असतां पुरंदराजवळ युद्ध प्रसंग होऊन मराठे आपला जय झाला असें म्हणूं लागले, परंतु त्यांचें लश्क र तेथून मागें हटून सालप्याच्या घाटा जवळ गेलें. ते समयीं मोंगलांच्या लश्करांत रंभाजी निंबाळकर मराठा व त्याचे लोक होते त्यांणीं लढाई झाल्यावर पुणे परगणा घेतला. यावरून नि

जामउल् मुल्कवानें त्यास पुण्याजवळच जहागीर दिली. यानंतर शाहूचा आणि मोंगलांचा कांहीं तह होऊन मोंगल माघारे औरंगाबादेस गेले.

१० त्यावेळेस दक्षिणेच्या राज्याची फार अव्यवस्था झाली. ती अशी, कोणी सरदार शाहूकडचे, आणि कोणी संभाजीकडचे, असे दोन पक्ष होऊन आणखी जो कोणी बलाढ्य मराठा असे तोही स्वतंत्रपणेंच वागे. असा स्वसत्तेनें वागणारा एक दमाजी थोरात नामें सरदार रामचंद्रपंताचे पदरचा होता तो पाटसेजवळच्या हिंगणगांवची गढी नीट करून त्याच्या आसमंतात वीस कोस पर्यंत सत्ता करीत असे. त्याचा स्वभाव हाडहा होता. अद्यापि मराठी लोकांत त्याची कथा अशी आहे कीं, त्याणें कोणे एकसमयीं बाळाजी विश्वनाथाशीं बेलभंडार करून अभयवचन दिलें असतां पुढें प्रसंगीं असें उत्तर केलें कीं, भंडार म्हणजे हळद, ती आम्ही नित्य खात नाहीं? तसाच बेल म्हणजे झाडाचीं पानें, तीं माझें काय करतील?

दुसरा एक स्वतंत्रपणा करणारा उदाजी चव्हाण नामें बत्तीस शिराव्याच्या गढींत असे. त्याणें असा उपद्व केला कीं, शाहूला त्याच्या नाशासाठीं शिराळें ववराड यांची चवथाई द्यावी लागली. या शेवांखेरीज दुसरे ही कितीएक लहान मोठे मराठे होते ते आपणास संभाजीचे पक्षी म्हणवीत. त्यात कान्होजी आंग्र्याही होता. त्याचे हातीं सांवताचे वाडीपासून मुंबईपर्यंत मुलूख असतां ही तो कल्याण परगणा घ्यावयाचा उद्योग करीत होता. त्या संकटसमयीं बाळाजी विश्वनाथानें शाहूशीं मसलत केली कीं, यावेळेस मोठा प

राक्रम केला पाहिजे, नाहींतर राज्य बुडेल. त्यास आधींद माजी थोरात जिंकावा. असा बेत होऊन तो सैन्य घेऊन निघाला. त्यास थोरातानें कांहीं तरी हाचें बोलणें करावयाचें म्हणून बोलाविलें, मग दग्यानें तो बाळाजी विश्वनाथ व त्याचे दोघे पुत्र एक बाजीराव व एक चिमणाजी व त्याचा मित्र आबाजी पुरंदऱ्या इतकें धरून बंदींत ठेविले. नंतर त्यास सोडावयाकरितां बहुत द्रव्य मागूंलागला, आणि फार छळ केला, तो त्यांणीं सोशिला; तेव्हां शाहूनें त्यांच्या मुक्ततेसाठीं भुईंड भरल्या प्रमाणें द्रव्य देऊन त्यांची सुटका केली. उपरांत सचिवपंतास आज्ञा दिली कीं, तुम्ही थोरातास जिंकावें, त्याणें तेथें जाऊन युद्ध केलें तेव्हां थोरातानें सचिव व त्याचा मुतालीक हे उभयतां धरून हिंगणगांवच्या किल्ल्यांत कैद केले.

इकडे साताऱ्यास शाहूनें फौजेच्या दोन टोळ्या तयार केल्या, त्यांत एकीकडे बहिरोपंत पिंगळा पेशवा नेमला, त्याणेंकोंकणांत जाऊन कल्याण परगणा रक्षावा; दुसरा बाळाजी विश्वनाथ याणें शंभुमहादेवाच्या डोंगराकडे उपद्रव करणाराजो कृष्णराव खटांवकर त्यावर जावें, असा हुकूम दिला. तो ब्रह्मण असा धीट झाला होता कीं, जो शाहूच्या लष्करावर औंदापावेतों चालून आला. त्याचा बाळाजी विश्वनाथानें अगदीं पराभव केला असतां शाहूनें तो शरण आला सा पाहून त्याच्या अन्यायाची क्षमा केली, आणि खटांव गांव त्यास इनाम करून दिला; तो अद्यापि त्याचे वंशीचे पुरुष अनुभवितात. त्या लढाईत बाळाजी विश्वनाथ जयपावला, त्याचें मुख्य कारण परशुरामपंत

बकाचा दुसरा पुत्र श्रीपतराव त्याणें मोठें शौर्य केलें. तो ज्या वेळेस निघाला या वेळेस त्याच्या बापानें त्याला साताऱ्यांतच सांगितलें कीं, तुझ्या वडील भावानें दगा करून ताराबाईचा पक्ष स्वीकारिला, तेणें करून हा एवढा अनर्थ प्राप्त झाला, यास जर तूं या वेळेस मोठें शौर्य करिशील, तरच माझी येथून सुटका होईल. असें त्यास पित्याचें सांगणें होतें, ल तो मनापासून लढला. यावरून शाहू प्रसन्न होऊन त्याच्या बापाला सोडून त्याची प्रतिनिधीपणाची पदवी पुनः त्यास दि ली.

११ बहिरोपंत पिंगळा आंग्र्यावर गेला होता, त्याची व आंग्र्याची लढाई कोंकणांत झाली. या युद्धांत आंग्र्यानें तो बहिरोपंत धरून केदेंत ठेविला, आणि शाहूचे किल्ले लो गड व राजमाची हे दोन्ही घेतले. आणखी लोकांत वर्तमानउ ठविलें कीं, आतां साताऱ्या घ्यावयास जाणार. तेव्हां शाहूनें आ पले सर्व लोक साताऱ्याजवळ जमा केले, त्यांत मुख्य बाळाजी विश्वनाथ केला. तो अंग्र्याचा पराक्रम जाणत होता, म्हणून युद्ध पेक्षां तहकरावा हेंच चांगलें असें समजून त्याणें आंग्र्याप्रीत ह केला. तो प्रकार असा, शाहूनें मोठे अवघड असे† दहा किल्ले आणि अंमलसे सवघड असे सोळा किल्ले व त्यां संबंधें गोवें दिलीं. या खेरीज त्यास लढाऊ गलबतांचें मुख्यत्व हो रे लें, आणि त्याचें पूर्वीचें नाव सरखेल असें होतें तें तसेंच स्था

---

† खांदेरी, कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, जयगड, देवदुर्ग, कनकदुर्ग, फत्तेगड, उंबरगड, आणि यशवंतगड.

पिलें. आंग्रे यांणीं बहिरोपंत पेशवा सोडावा, आणि राजमाची खेरीज जे शाहूचे किल्ले घेतले ते परत द्यावे, आणि शाहूचा पक्ष धरावा, संभाजीचा धरूंनये असें ठरलें.

१२ या प्रमाणें शाहूचा व आंग्र्याचा तह होऊन शाहूचा मुलूख आंग्र्यानें माघारा दिला. त्यांत आंग्र्या बरोबर कांहीं मुलूख शिद्दीनें घेतला होता तोही शाहूकडे गेला. त्यावरून शिद्दी आंग्र्याशीं लढूं लागला, तेव्हां आंग्र्याचे कुमकेस बाळाजीविश्वनाथ गेला. मग ते शिद्दीच्या मुलखांत शिरले तेव्हांतो खवकरच शरण आला.

असें उत्कृष्ट कार्य करून बाळाजीविश्वनाथ माघाराशाहूकडे साताऱ्यास संनसत्राशें चवदांत गेला. तेव्हां शाहूनें त्याचा मोठा मान करून त्याला पेशवाई दिली; आणि त्या बाळाजीचा मित्र आबाजी पुरंदऱ्या तो त्याचा मुताली क केला, आणि स्त्री रामचंद्रपंत भानू यास पेशवा याची फडणिशी दिली; पहिला पेशवा बहिरोपंत पिंगळा तो दूर केला.

१३ चंद्रसेन जाधव सेनापति याणें शाहूचा पक्ष टाकिल्यापासून तें पर मानाजी मोऱ्यास दिलें, परंतु तो तादृश शूर नव्हता म्हणून बाळाजी विश्वनाथ पेशवे व हैबतराव निंबाळकर हे उभयतां पुनः थोरातास जिंकावया करितां नेमिले. ते समयीं बाळाजी विश्वनाथास विचार पडला कीं, जर आम्ही एथें युद्ध प्रसंग केला तर तो थोरात सचिव पंताला मारून टाकील, हे एक भय व सचिवाची मातृश्री येसूबाई इणें बाळाजीची फार

+ रामचंद्र पंत भानू नाना फडनिसाचा मूळ पुरुष होय.

प्रार्थना केली होती, यास्तव त्याणें थोरातासी कांहीं युक्तीचें बोलणें करून आधीं सचिव सोडिवला, नंतर युद्ध केलें. तेव्हां थोरातास तें लश्कर मोठें म्हणून मैदानांत लढवेना या करितां तो किल्ल्यांत जाऊन लढूं लागला. मग ते तोफा लावून किल्ल्याचा तट पाडून आंत शिरले; आणि थोरातास कैद करून किल्ला पाडून अगदीं नाहींसा करिते झाले. येसूबाईनें आपला पुत्र सुखी आला असें पाहून बहुत उपकारी होऊन पुणे परगण्यांत जितके सचिव पंताचे हक्क होते तितके सारे बाळाजी विश्वनाथास दिले. तेवेळेस बाळाजीच्या कुटुंबाचीं माणसें सासवडांत होतीं. या देण्या खेरीज जो संकट समयीं फार उपयोगीं पडणारा अत्यंत सुदृढ असा जो पुरंदर किल्ला तो समय विशेषीं मुलां माणसांच्या संरक्षणासाठीं दिला. तो शाहूचें आ ज्ञे वांचून देववेना, म्हणून बाळाजीनें ही शाहूला हेंच निमित्त मजाविलें कीं, समयीं हा किल्ला आमच्या माणसांच्या रक्षणास उपयोगीं पडावा, यावरून शाहूनें किल्ला पेशव्यास द्यावा म्हणून आज्ञा दिली. तो शाहू इतका वश झाला, आणि पेशव्यास पुरंदर दिला, ही आपल्या वंशाच्या बंधाचे सांखळीची पहिली क डी त्याणें आपल्या हातें घडली.

१४ सन सत्राशें पंधरांत सरलश्कर राजानें आपणास से नापतित्व दिलें नाहीं म्हणून राजाशीं कलह करून निघाला, तो गोदावरी तीरीं जाऊन राहिला, त्यावर पुनः त्याचें सख्य झालें ना हीं. त्यावेळेस पुणे परगण्यांत मोंगलांकडचा बाजीकदम नामें मुख्य अधिकारी होता, तो पेशव्यांनीं आम्हीं रंभाजी निंबाळक रास उपद्रव करणार नाहीं असें कबूल करून वश केला. नंत

रसा अधिकाऱ्याने पेशव्यांचा पक्षपात धरिला, तेव्हां तो पर गणा पेशव्यांच्या हातीं लागला. त्यापासून पेशवे उत्तम प्रकारें प्रजापालन करूं लागले, त्यांत चोरांचें पारिपत्य प्रथमतः केलें

बाळाजी विश्वनाथ पेशवा यांचें बळ त्या दिवसापासून वाढलें, आणि कोणतेंही मोठें कार्य त्याचे मसलतीवांचून होईना असें झालें; व शाहूराज्यकारभारांत मनांतून कोणाशीं चक नसें, त्यावरून बाळाजी विश्वनाथ ही नसाच वागे. त्याणें शिवाजीचे कायदे मनांत उत्तम मानिले होते, परंतु संभाजीपासून अशी चाल पडली होती कीं, कोणी मोठ्या सरदारानें पराक्रमें करून एखादा मुलूख घेतला असतां तो त्यास द्यावा, त्या प्रमाणें निरुपाय होऊन हाही कोणास सनद देई, पण अशानें राज्य बळहीन असतें.

त्यावेळेचा प्रतिनिधि व अष्टप्रधान यांचीं नावें.

प्रतिनिधि, परशुराम त्रिंबक.

पेशवा, बाळाजी विश्वनाथ.

अमात्य, अंबाराम बापूराव हणमंते.

सचिव, नारोशंकर.

मंत्री, नारोराम शेणवी.

सेनापति, मानसिंग मोरे.

सुमंत, आनंदराव.

न्यायाधीश, होनाजी अनंत.

पंडितराव, मुद्गलभट्ट उपाध्याय.

त्याच वर्षीं परसाजी भोंसले व हैबतराव निंबाळकर मे

ले, तेव्हां शाहूनें परसाजीच्या पुत्रास त्याचा मुलूख देऊन त्या चें सेनासाहेब सुभा असें पद होतें तेंही दिलें. त्या प्रमाणें हैबत राव निंबाळकराच्या पुत्रास दिलेंनाहीं. त्याचें पद व मुलूख हा वल्ही सोमवंशी यास दिला, यास्तव मनांतरिवन्न होऊन त्या णें शाहूचा पक्ष टाकिला, आणि मोंगलांचा सरदार चंद्रसेनजा धव याचा पक्ष धरिला. त्या पुढें तो हैदराबादेच्या निजामउ-ल्मुलुखा पासून बारशी आदिकरून मुलूख जहागीर पाव ला.

१५ त्या वेळेस शाहू राज्यकार आपल्या कारभाऱ्यांकडे सोंपवून आपण स्वस्थपणें महालांत असे, किंवा शिकारीस हिं डे. तो बाळपणीं औरंगजेबाचे घरीं मोठ्या मिजाजींत होता. त्या वरून जी संचय त्याला लागली ती त्याचे मोठेपणीं ही जा ईना, म्हणून तो स्वसंतोषें वागण्यांत भीतिठेवी. त्याला शि वाजी प्रमाणें घाटमाथ्यावर किंवा कोंकणांत आंगेच संचार करणें आवडतनसे, आणि त्याचे वकील व मानकरी लोक व कारभारी आप आपल्या कामासाठीं फार नम्रतेनें आर्जवी गोष्टी बोलत त्या तोसत्यमानून सर्व कामें त्यांचे हातून करवी. तो असें नसमजला कीं, सर्वकामें दुसऱ्याचे हातीं दिलीं अस तां तोच प्रबळ होऊन आपल्या महत्वाची हानि होईल. या प्रमाणें वर्तमान असतांही मराठेलोक त्या वेळेस प्रबळ होऊं लागले. शाहू चातुर्यी विषयींतरमध्यम होता, परंतु मो ठा धार्मिक असे, आणि ब्राह्मणांचें फार पालन करी; आण खी मोंगल लोक त्या शाहूचा बऊत मान राखीत तेणें करून मराठ्यांचें विशेष प्राबल्य झालें, आणि त्याची प्रजा त्यास बऊत

मानूं लागली. शाहूच्या पूर्वी शिवाजी पासून जितके तक्काधि
पति झाले तितके स्वतंत्र पणानें वागत, परंतु शाहू आपण हिंदू
चा तक्काधि पति असून आपणास दिल्लीच्या बादशाहाचा आश्रि
त समजावी.

१६ त्या समयीं मोंगलांचा फेरुकशेर बादशाह यास ज्या दो
घां सैयदांच्या आश्रयानें पूर्वी तक्त प्राप्त झालें ते आपणास डोयज
ड होतील अशा शंकेनें त्याच्या मनांत आलें कीं, दोघे बेगळे क
रून बळहीन करावे. यास्तव त्यांत धाकटा जो सैयद हुसेन
अल्लीखान नामें होता, तो दक्षिणेचा अधिकारी करून र
वाना केला, आणि पहिला दक्षिणेचा अधिकारी दाउदखान ले
ना तो मोठा शाहाणा, त्याणें मराठी लोकांशीं स्नेह ठेविला अ
से, तो आपण गुजराथेचा अधिकारी केला होता म्हणून
त्यास गुप्त पणें लिहिलें कीं, मी एथून सैयद पाठविला आहे
तर तुम्ही दक्षिणेचें अधिष्ठान त्याचे हातीं लागूं देऊं नये, म्ह
णजे सहासुभे दक्षिण तुम्हास मिळेल. त्यावरून दाउदखा
नानें कुमकेस मराठे सरदारांस बोलावून युद्धाची तयारी
केली. तेव्हां मराठे सरदारांपैकीं नेमाजी शिंदा माच दाउदखा
नास मिळाला, त्याला बरोबर घेऊन तो सैयदाशीं लढला.
तो वेळेस शिंदा एकीकडे उभारा हिला, लढला नाहीं. कां कीं,
त्याच्या मनांत जो सबळ पक्ष दिसेल तिकडे मिळावें असें हो
तें. नंतर युद्ध होऊन दाउदखान पडला, तेव्हां तो शिंदा सैयदा
स भेटून त्याजवळ राहिला. हें वर्तमान संभरवाशें सोळांत प
डलें.

सैयद हुसेन अल्ली याणें दक्षिण सुभा घेतल्यावर प्रथम

खंडेराव दाभाडे याच्या पारिपत्यास फौज नेमिली. कारण कीं, त्याणें सुरते पासून बऱ्हाणपूर पर्यंत वाटसरू लोकांस बऊत दिवस उपद्रव केला होता. तो असा कीं, त्याणें जागोजाग आपल्या लोकांच्या टोळ्या करून ठेविल्या असत, ते लोक कोणी वाटेनें जाई त्या पासून खंडणी घेऊन त्यास पुढें जाण्याचें दस्तक देत, तें न झाल्यास लुटीत. त्यांच्या पारिपत्यास फौज पाठविले ली आठ हजार होती, ती जवळ आली हें वर्तमान कळतां च दाभाड्याचे लोक त्यांचे तोंडावर जाऊन भ्याल्या सारिखा आकार दाखवून पळाले, आणि त्यांस आंगावर घेऊन त्यांचा बंदोबस्त विस्कळीत झाला असा पाहून मागें उलटले, आणि एकाएकीं हल्ला करून त्यांचा असा पराभव केला कीं, त्या शि पायांची वस्त्रें देखील सोडून घेतली. त्या पुढें ही दाभाड्याची मोंगलांशीं लढाई अहंमदनगराजवळ झाली, तेथें ही तो जय पावून मग साताऱ्यास जाऊन शाहूला भेटला. तेव्हांशा हूनें त्याचा मोठा मान करून त्यास सेनापतित्व दिलें, व पहिला सेनापति मानसिंग मोऱ्या होता तो योग्य नव्हे म्हणून दूर केला.

फेरुकशेर सैयदाच्या अनिष्ट विषयीं दाउदखान मेल्या वर मराठ्यांस ही गुप्तपणें लिहीत असे. या प्रमाणें बादशाहा चें कृत्रिम आणि दाभाड्याचा जय या दोहों कारणांनीं मराठे प्रबळ होऊन मरदेशामुखी वगैंच करूं लागले. पूर्वी दाउदखानानें त्यां स चौथाई मात्र दिली होती.

१७ या प्रमाणें बादशाह कृत्रिमी आणि मराठी लोकांचा मोठा उपद्रव या दोहों अडचणीमुळें सैयदहुसेनाच्या मनांत आ लें कीं, शाहूशीं स्नेह करावा. त्यावेळेस त्याजवळ शंकराजी मल्हा

रणामें कारकून होता तो महिला शिवाजीजवळ असे, त्याला रा जारामाचे वेळेस सचिव पद प्राप्त झालें होतें, परंतु तो संकट स मयीं राजाराम मास जिंजींत सोडून आपण वाराणशीस गेला. त्या नंतर त्यास तेथें उगेंच रहावेना, म्हणून सैयद हुसेन दक्षिणेस येऊं लागला तेव्हां त्यास मिळून मातब्बर दक्षिणेस आला. त्याचे स्नेही सातार्‍यांत बहुत होते, यास्तव हुसेन अल्लीनें त्या ला शाहूशीं तहाचें बोलणें करावया करितां पाठविलें. तेव्हां सहासुभे दक्षिणेची चौथ व सरदेशमुखी व हैदराबाद व बिजा पूर या संबंधें आणि कर्नाटक व म्हैसूर व तृचनापल्ली व तंजोर या संबंधें मुलूख व खानदेश खेरीज करून दक्षिणेंत शि वाजीनें जो मुलूख घेतला होता तो, इतक्याची सनद शाहू मागूं लागला, या शिवाय गोंडवण व वराड यांतील मुलूख सेनासा हेबसुभा व काफ्रोजी भोंसला यांणीं घेतलेला, तोही मागितला; आणि आपलीं मुलें माणसें दिल्लींत होतीं तीं लवकर आत्मा जव ळ पोंहचतीं करावीं असें सांगितलें; आणखी आपण कबूल केलें कीं या प्रमाणें सारीं कामें झालीं असतां मोंगलांस मुलूख संबं धें वर्षासि दहा लक्ष रुपये खंडणी देऊं, आणि सरदेशमुखी वाव र मुलखांत चोरीच्या उपद्रवाचा बंदोबस्त ठेवूं. कदाचित् चो री झाली तर ते नुकसान भरून देऊं. याशिवाय सरदेशमुखी-च्या उत्पन्ना पैकीं शेंकडा सहाशें एकावन्नाच्या मानें करून नजर देऊं. त्वा थेवाबद्द पंधराहजार फौजेनिशीं बादशाहाची

+ मोंगल लोकांची रीति अशी होती कीं, कोणास अधिकार दिला म्हणजे त्या पासून या प्रमाणें नजर घ्यावी.

चाकरी करूं. याशिवाय कोल्हापूरकर संभाजी राजाराम्चा पुत्र याचे लोक विजापूर सुभा व हैदराबाद या दोहों जागीं उपद्रव करितांहेत ते हांकून देऊं, हें न घडे तर तसंबंधें जें नुकसान असेल तें भरून देऊं, ह्मणून करार केला. हें सर्व शाहूचें बोलणें सैयद हुसेन अल्लीखानानें प्रायः मान्य केलें. असें संनसवाशें सत्रांत वर्तलें.

१८ असा तह झाल्यावर सैयद अल्ली हुसेनाकडे शाहूनें मराठे स्वार दहा हजार पाठविले. त्यांजबरोबर सरदार संताजी व परसाजी भोंसले व उदाजीपंवार व विश्वासराव वगैरे होते. हा तह दिल्लीचा बादशाह फेरुकशेर यास कळल्यावर सैयदाच्या द्वेषास्तव त्याला ठीक वाटलें नाहीं. यावरून सैयदास समजलें कीं, बादशाह आपला पुर्तेपणें द्वेष करितो; यास्तव त्याणें तें मकेला कीं, हा बादशाह पदच्युत करीन, ह्मणून शाहूला कुमक मागितली. शाहूनें ही तें आपणास मोठें हितावह असें समजून खंडेराव दाभाडे व बाळाजी विश्वनाथ हे दोघे सरदार बरोबर मोठी सेना देऊन त्याचे कुमकेस योजिले. ते निघते समयीं शाहूनें बाळाजी विश्वनाथास सांगितलें, दौलताबाद व चांदा किल्ला हे कसें ही करून हस्तगत होतील असें करावें, व बऊत दिवस मराठे गुजराथ व माळवा या दोहों जागची खंडणी वसूल कांहीं एक प्रकारें घेतगे ले त्याची ही सनद मिळवावी.

सैयद हुसेन मराठा फौज बरोबर घेऊन दिल्लीस चालिला. दिल्लींत फेरुकशेर बादशाह होता त्यास क्षत्रियाचें शहाणपण होतें, परंतु संकट समयीं त्याची बुद्धि स्थिर नसे. यास्तव जेणें करून आपणास उपयोग होईल तें त्याला समजेना, आणि

कोणाचा विश्वासही वाटेना, यास्तव त्याणें सारे हितकर्ते लोक दूर केले. मग दोघे सैयद मिळून त्यांणीं बादशाहास धरून मारून टाकिलें. त्या नंतर सातां महिन्यांत दिल्ली मध्यें दोन बादशाह होऊन मृत्यु पावले.

त्या नंतर संनसवाशें एकोणिसांत रोषन इख्तयार नामें सुलतान माजुमाचा नातू (पुत्राचापुत्र) त्याचें महंमदशाह असें नवें नांव ठेवून दोघां सैयदांनीं तो बादशाह केला; परंतु त्या दोघांवांचून कांहीं एक कार्य होतनसे. ते उभयतां प्रायः दुसऱ्या च्या बुद्धीनें चालत नसत. इतकें मात्र असेकीं, मोठे मोठे सरदार यांस आपलें अगत्य असावें हें त्यांचे मनांत होतें, या करितां निजामउल्मुलुख मोठा नामांकित म्हणून त्यास वश करण्या चा उद्योग केला, परंतु तो त्यांस मनापासून वश न झाला. यांचें कारण असें कीं, तो दक्षिणेंत अधिकारी असतां बादशाहानें त्याच्या अधिकारावर सैयद नेमिला आणि त्याला मुरादाबादेस पाठविलें.

तो निजामउल्मुलुख मुरादाबादेस राहून त्या प्रांताचे कितीएक बंडावा करणारे जमेदार यांचीं पारिपत्यें करून मोक्या योग्यतेस चढला. मगफेरुकशेर याणें त्यास दिल्लीत आपल्या जवळ बोलावून नेलें, तो तेथें कितीएक दिवस बेरोजगार होता. नंतर त्याला बादशाहानें माळवे प्रांतींची सुभेदारी देऊन तो निकडे पाठविला. तो मोठा शहाणा आणि धैर्यवान् असे, त्याला अधिक योग्यतेस चढावयाची आशा होती, परंतु त्याचे अटकळींत आल्यें कीं थोडक्याच दिवसांनीं नवी मुद्दा होईल, म्हणून तो तेथें कांहीं गडबड न करितां तो समय येण्याची वाटपाहात उगाच राहिला होता.

१९. बाळाजी विश्वनाथ फौजेसहित महंमदशाह बादशाह होई तों पर्यंत दिल्लींत राहिला. नंतर तेथून निघावयाची आज्ञा घेतली, आणि फौजेचा खर्च सैयदापासून घेऊन शाहूचीं मु लें माणसें तेथें होतीं तीं बरोबर घेऊन निघाला. तेसमयीं दूर दीं तह केल्या घमाणें चौथ व सरदेशमुखी व स्वराज्य यांच्या,स नदा घेतल्या; आणि वराड संबंधीं मुलूख व गुजराथ व माळ वा यांचे खंडणीच्या सनदां विषयीं आपला वकील तेथें ठेवि ला, परंतु त्यास त्या प्राप्त जाल्या असतील असें दिसत नाहीं.

बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीस गेला तेसमयीं त्याणें आप ला दिवाण आबाजी पुरंदऱ्या तो मुंताळिक केला, तथापि त्या मुताळिकानें सर्वकारभार बाळाजी विश्वनाथाच्या नावेंच वा लविला. नंतर पेशवा दिल्लीहून सनदा घेऊन साताऱ्यास आ ल्यावर वसुलाच्या बंदोबस्ता विषयीं कांहीं कांहीं नवे कायदे करूं लागला. तो प्रकार ध्यानांत आणिला असतां अमा र्थ दिसतो कीं, जेलेखन विद्वेंत निपुण ब्राह्मण असतील ते प्रवेश व्हावे, आणि ती विद्या ज्यांस नाहीं असे शिपाई पणाचें का मकरणारे भूइदिक त्यांणीं त्यांचे स्वाधीन पणें वर्तावें, व ममय विद्वेषी हिंदूंनीं मोंगलांसही उलट गोष्ट सांगावी.

२० त्या वसुलाच्या कायद्यांचा विस्तार असा, प्रथम दक्षि णस हा सुभ्यांचीजी सरदेशमुखी नं गाजावें वेतन केलें. तेणें-

---

† मुताळिक म्हणजे जो मोठा अधिकारी याणें आपल्या कामावर सरकारास बदल दिला तो.

‡ सरदेशमुखी म्हणजे जो ऐन वसूल त्यांपैकीं दहाफरे शेकड्यास देणें.

करून राजा बऊत संतुष्ट झाला, आणि दुसरेही मराठे राजे त्याचे वंशांत होतील ते प्रसन्न झाले त्मणून असें केलें. कांकीं, मराठे लोक वेतना विषयीं अत्यंत लुब्ध असें बाळाजी विश्वनाथास ठाऊक होतें.

त्या समयीं उत्पन्न पूर्वीच्या ठरलेल्या नेमाची व्यवस्था ई. स. १७१९ च्या अवघड पडे, परंतु मराठे लोक दरोबस्त जमेच्या वराबर प्रमाणें आत्म्याला आमची बोंथाई द्यावी असें बोलत, आणि जितका ऐवज देत तितका घेऊन बाकी ऐवज आमचा सरकाराकडे येणें राहिला त्मणून सांगत, तेणें करून मराठ्यांनीं मोंगलांस समय विशेषीं आर्जवें करून किंवा बलात्कारें करून मागावें असा मार्ग नीट जाला. या प्रमाणें चतुर्थांश जाऊन बाकी तीन भाग राहिले त्यापैकीं एक फौजदाराच्या हक्कास जाई. मग दोन भाग उरत तो ऐवज कोणी एक दिकाणच्या बादशाहाचे खजिन्याकडे सर्व जाई. कांहीं एक जागांच्या जहागीरदारांचे देण्यासच तो खर्चे: कांकीं, बादशाहानें त्यांस तो खर्चास लाऊन देविला असे. त्याच निमित्तें करून पेशवे व निजामउल्मुलुख यांचे राज्यांत जहागीर संबंधें मुलूखज ते करणें किंवा माघारा देणें याचीरीति अशी पडली होती कीं, कोणी एक मुलखवी जहागीरदार व तें सर्व घेई, कोणे एके जागी बादशाहच घेई. पुढें काळें करून पेशव्यांचा मुलूख सरकार इंग्रेज बहादुर यांणीं घेतला, तेव्हा कोणे एके गांवीं कुळकरणी यांस बोलावून मागले लेख काढविले, त्यांत दोन भाग जहागीर असें लिहिलें होतें, परंतु द्यावे कोणास व त्यावें निमित्त काय तें त्या लेखांत नाहीं, त्मणून कुळकरण्यांस विचारिलें कीं, हे

दोन भाग द्यावे कोणास व देण्याचें निमित्त काय? त्या वरून
त्यांणीं उत्तर केलें कीं, आम्हास हें कांहीं ठाऊक नाहीं, आमचे
वडिलांनी लिहिलें आहे इतकें मात्र जाणतों. या वरून असें वा
टतें कीं, जे दोन भाग राहिले ते सर्व कोणी एक ठिकाणीं पूर्वीज
हागीरदारच घेत असेल. मग कांहीं निमित्तें करून बादशा
ह्यांणें तो मुलूख घेतला तरी तो लेख तसाच राहिला.

जितका मुलूख स्वराज्य त्याच्या वसुलाची जी चौथ तिला
राजाची बापूती असें नवें नाव ठेवून तो राजाचा हक्क ठरविला.
आणि तीन हिसे राहिले त्यास मोकासा नाव ठेविलें. या शिवा
य साहोत्रा व नार गौंड या नामें दोन हक्क राजाचे होते ते स्वरा
ज्याचे दरोबस्त जमेवर असत. त्या पैकीं साहोत्रा त्या हूनें पं
त सचिवास दिला, आणि नार गौंड दुसऱ्या कोणास दिला.

त्या वेळेचे प्रधान व प्रतिनिधि यांचीं वेतनें राजा आपल्या
खजिन्यांतून देई. याखेरीज त्यांस कांहीं गांव इनाम होते.

+ साहोत्रा म्हणजे शेंकडा साहा रुपये.

÷ नार गौंड म्हणजे शेंकडा तीन रुपये.

भाग तेरावा

सन सत्राशें विसांपासून सन सत्राशेंसत्तावीसपर्यंत जालेली वर्तमानें.

१ सन सत्राशें विसांत दिल्लीमध्यें जे दोघे सैयद फेरुकशे

राचे जागीं दुसरा बादशाह करून आपण मुख्यत्वें करून रा
जकारभार करीत होते, त्यांवर मानकरी लोक व बादशाहयां
ची मना पासून प्रीति नव्हती. कां कीं, त्यांचा स्वतंत्रपणें वाग
ण्याचा उद्योग होता. ते दुसऱ्याचें मन वश करण्या विषयीं तत्प
र नव्हते, यास्तव मानकरी लोक व बादशाह हे त्यांचा वाल्या
कारें मान मान करीत, परंतु रयत त्यांस मनापासून मानीत
असे. ते झां माळव्याचा मुख्य अधिकारी निजामउल्मुलुख
यानें तें सर्व वर्तमान जाणून असा नेम केला कीं, आपण सैय
दाचे अधीन नराहतां स्वतंत्रपणें वागावें. असा निश्चयक
रून त्यानें आपल्या नावास आसीफजा असें पदजोडून व
रोबर बाराहजार सैन्य घेऊन नर्मदा उतरून आशीरगडचे
किल्लेदारास कांहीं द्रव्य देऊन तो किल्ला घेतला. त्यानंतर
बऱ्हाणपूर व खानदेश सुभा हीं त्याचे हातीं लागलीं; आ-
णि शाहूचे कितीएक सरदार बिथरलेले होते ते व कोल्हापूर
कर संभाजी याजकडचे ही कितीएक सरदार जाऊन त्या निजा
मउल्मुलुखास मिळाले.

२. त्या समयी दोघां सैयदांची दोन लश्करें वेगळीं वेगळीं होतीं तीं थोडक्या अंतरानें असत. त्यांत एक लश्कर माळव्या कडील होतें, त्याचा मुख्य सरदार दिलावर खान असे. दुसरें औरंगाबादेस होते, त्याचा मुख्य सरदार अलंअलीखान. तीं दोन्हीं लश्करें एकत्र मिळालीं असतीं तर निजामउल्मुलुखा

---

* शाहूचे जे सरदार निजामास मिळाले त्यांत चंद्रसेन जाधवनिं बाळकर; हैबतराव मरलश्कराचा पुत्र, व राव्हेरभा निंबाळकर हे दोघे मुख्य

सभारी जालीं असतीं, परंतु तोफिलावर खान अभिमानें करून औरंगाबादच्या अलंअल्लीखानास न मिळतां एकटाच निजाम उल्मुल्कावर बऱ्हाणपुरीं चालून गेला, त्याचा युद्धांत जय नहो तां तो मृत्यु पावला.

हेंवर्तमान औरंगाबादेस कळलें तेसमयीं अलं अल्लीखानें आपलें लश्कर तयार करून बऱ्हाणपुरावर चालिला. त्याज बरोबर शाहूचें मराठी लश्कर शंकराजी मल्हार जो शाहूकडचा औरंगाबादेस वकील होता त्याणें जमा करून पाठविलें. याखेरी ज सातार्‍याहून खंडोजी दाभाडया बरोबर स्वार देऊन पाठविला.

निजामउल्मुल्कयास मोंगलांचें लश्कर येतेंमें कळतांच तो लश्कर सुद्धां तेथून निघून यांच्या लश्करावर चालून आला तेव्हां त्या लश्करांचा युद्ध प्रसंग वराडच्या पैनघाट संबंधी बाळा पुराजवळ जाला. त्यांत निजामउलमुल्कानें कांहीं युक्ती करून त्याचें लश्कर अडचणीच्या जाग्यांत नेऊन मग उलटून मारून जिंकलें. तेसमयीं अलंअल्लीखानानें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचे बहुतेक लोक पळाले, व कितीएक शत्रूस मिळाले, व त्याचे कुमकेस आलेले परम विश्वासू मराठे लोक होते, तेही त्याच्या सभोंवतें असून लढून मरून गेले, तेव्हां तो मृत्यु पावला. याईत मराठे उत्तम प्रकारें लढले, त्यांत कोणी मोठा सरदार नव्हता. एक शंकराजी मल्हार मात्र फार जखमी होऊन केवळ मरणोन्मुख होत्साता शत्रूंच्या हातीं लागला.

+ त्या लश्करां—>

३ हें वर्तमान दिल्लीस गेल्यावर दोघां सैयदांस भय भाट लें, परंतु बादशाह अंतःकरणीं आनंद पावला. तेव्हां त्या सैय दांचा बऊत विचार होऊन असें ठरलें कीं, सैयद ऊसेन अली खान धाकटा भाऊ यानें बरोबर सेना घेऊन निजामउलमुलु खाच्या पारिपत्यास बादशाहासहित निघावें. नंतर तो त्या प्र माणें सिद्धता करून वडील भाऊ सैयद आबदुलखान याच्या पायीं पडून धणी बादशाह यास घेऊन निघाला. तो कांहीं मजला चालून पुढें गेला, तेव्हां निजामउलमुलुखाचे को णी मित्र व त्याचे मुलखीं राहाणारे मोठे मोठे लोक एकत्र मि ळून त्यांणीं मसलत करून सैयद ऊसेनास मारेकरी घालून मारून टाकिलें. नंतर मसलत करणारांनीं तें सर्व लश्कर वश करू न घेतलें, आणि त्यांतील लश्करी लोकांस असें समजाविलें कीं, बादशाह धणी यास प्रतिबंध करणारा जो चाकर तो मारा वा हेंच उचित; कांकीं, स्वामीच्या स्वतंत्र पणास व्यत्यय नसा वा. त्यास थोरला सैयद आबदुलखान यास ही मारिलें अ सतां बादशाह मुख पावेल. अशी मसलत देऊन ने लोक त्या लश्करांत मिळून सैयद आबदुल्लास मारावया करि तां बादशाहा बरोबर दिल्लीस जाऊं लागले.

४ तेव्हां त्या सैयदाजवळ बऊत दवलत होती, त्यास हें वर्तमान कळतांच त्याणें पुष्कळ खर्च करून थोडके दिवसां त मोठें सैन्य जमा केलें, आणि महंमदशाह बादशाह नऊ असें करून तो सैयद ज्यांणीं धाकट्या सैयदास मारिलें त्या [illegible] निघाला. त्याची व या लोकांची

—सें [illegible] ना

केलें. तें असें कीं, ज्यांत जय कोणाचा होईल तो सुमार कळे ना. शेवटीं आबदुलरवानाच्या लश्कराचा पराभव जाला, आणि तो घायाळ होऊन शत्रूंच्या हातीं लागला. ते समयीं बादशाह निर्भय होत्साता परम हर्ष पावून त्या मारे करी मंडळांत एकमहंमद आमीनखान नामें होता तो वजीर केला. आणखी दुसरेही त्या मंडळांतील कितीएक पदवीस चढविले. नंतर बादशाह मोठ्या उत्साहें करून आपल्या राजधानीस गेला, तेव्हां तेथच्या रयतलोकांनीं बादशाहचे संतोषार्थ कितीएक दिवस मोठा उत्साह केला. तो असा कीं, ज्या मध्यें आनंदा वांचून दुसरा शब्द कानीं पडेना. या शिवाय कितीएक मुलखींच्या मोठ्या मोठ्या लोकांनीं उत्साह पूर्वक आ ह्मी सेवेंत तत्पर आहों अशा अर्थाचीं पत्रें बादशाहास पाठ विलीं. त्यांत निजामउल्मुलुखाचें ही पत्र होतें, आणि त्या चा वकील ही स्वामीचें कल्याण चिंतीत होता. त्यानंतर त्या सर्व लोकांच्या पत्रानुरूप उत्तरें बादशाहाचे दरबारी लोक या नीं महंमदशाह याचे नावें लिहून पाठविलीं.

ते समयीं तो नवा केलेला वजीर अकस्मात् मेला, त्याचा अधिकार बादशाहानें निजामउल्मुलुखास दिला. त्याणें पूर्वी बंड उत्पन्न केलें तें बादशाहाचे उपयोगीं पडलें. तो नि जामउल्मुलुख यास वजिरी प्राप्त जाली तरी तो आपल्या ज हागिरीच्या बंदोबस्ता करितां संनसत्राशें बेंचाळीस पर्यंत दक्षिणे त राहिला.

त्या मारे करी मंडळींत एक हैदरकुलीखान होता, त्यास गुजराथेचा अधिकार दिला. दुसरा सादतखान त्याला आधी

आग्रें शहर दिलें, मग बंगाल्या संबंधी ऊद प्रांतदिला. त्याहे घांत सादटरवान पुढें मोठा विख्यातजाला, तोंऊदच्या बादशा हाचा मूळ पुरुष, त्याची संतति आद्यापि आहे.

५ मोंगलांकडचें वर्तमान असें असतां मराठ्यांचे मुख्य प्रधान परशुरामत्रिंबक व खंडेराव दाभाडे व बाळाजीविश्व-नाथ हे मृत्युपावले, त्यामुळें त्या दरबारचे व्यवस्थेंत कांहीं अंतर पडले. तो प्रकार असा, प्रतिनिधीचा दुसरापुत्र श्रीपत राव तो बापाचे जागीं स्थापिला. बाळाजी विश्वनाथाचा वडी लपुत्र बाजीराव त्यास ती पेशवेपणाची पदवी बाळाजीच्या पाठी मागें सातां महिन्यांनीं प्राप्तजाली. बाळाजीविश्वनाथ संनसत्रा शें बेचिसांचे दहावे महिन्यांत कारभाराचा क्षीण होऊन मरण पावला.

६ खंडेराव दाभाडा मेल्यावर त्याचापुत्र त्रिंबकराव त्या स संनसत्राशें एकविसांचे पांचव्या महिन्यांत बापाचा अधिका र मिळाला. खंडेराव दाभाडा मेल्याचे अगोदर त्याचा सरदार दमाजीगाइकवाड होता, त्याणें मोठें शौर्य केलें म्हणून खंडेरा वयानें त्याकूस सांगितलें, यास्तव त्याकूनें त्यास खंडेरावाच्या हातारखालीं दुसरा अधिकार देऊन समशेर बहादर असें ना- व देविलें. तो बडोद्याच्या गाइकवाडांचा मूळ पुरुष, अद्यापि त्याचे वंशी बडोद्याचे अधिकारी आहेत. तो दमाजी खंडेराव दा भाडा मेला त्याचसुमारें मृत्यु पावला, त्याचे जागीं त्याचा पुतण्या पिलाजी गाइकवाड बसिवला.

संनसत्राशें बेचिसांत निजामउलमुलुख आपल्या जहागि री मुलखाचा बंदोबस्त करून दिल्लीमध्यें वजिरीच्या अधिकारा

वर गेला. तो स्वभावें करून तिरसट होता, त्याला हास्यविनोदादिकाची प्रीति नसे; आणि बादशाह व त्याचे दरबारीलोक यांस विनोदादि प्रकार प्रिय होते, त्यामुळें तो त्यांस आवडेना. पुढें त्याणें ती बादशाहाची चाल मोडावयाचा उद्योग आरंभिला, तेव्हां ते दरबारीलोक व बादशाह यांचे मनांत आलें कीं, तो दूर करावा. यास्तव मसलत केली, तो प्रकार असा, त्यावेळेस कुलीखान गुजराथेमध्यें अमदाबादेस अधिकार करीत होता, त्यापासून कांहींचूक जाली यास्तव बादशाहाचे दरबारी लोकांनीं त्यास असें भय दाखविलें कीं, वजीर निजामउलमुलुख तुझें पारिपत्य करील. हें निजामउलमुलुखास त्याच्या कांहीं चाहाड्या सांगितल्या. या प्रकारें त्या उभयतांचें वांकडें पाडून ते लोक व बादशाह मिळून निजामउलमुलुखास आज्ञा दाखविली कीं, तुला गुजराथचा अधिकार देऊं, त्यावरून तो फौज घेऊन कुलीखानाच्या पारिपत्यास निघाला. त्या युद्धास बहुत दिवस लागतील किंवा त्यांत निजामउलमुलुख मेला जाईल अशी बादशाहाची व त्या मुलखी लोकांची अटकळ होती. तेवेळेस हैदर कुलीखानाजवळ फौज व सरंजाम चांगला होता, परंतु त्याविषयीं कित्येक विश्वासू लोक निजामउलमुलुखानें वश करून घेतले; तेव्हां तो वेडयाचें सोंग घेऊन दिल्लीस पळून गेला. हें वर्तमान निजामउलमुलुख समजून तो उज्जनीस राहिला; तेथें त्याचे भेटीस कित्येक गुजराथचे मोठे मोठे मानकरी लोक आले; त्यासमयीं त्याणें त्यामुलखाच्या बंदोबस्तास ज्यामध्यें धान्यादिक सन पुष्कळ असे त्यांतील च पांच परगणे आपल्याकडे खासगत

जहागीर करून ठेविले; त्यांत एक ढोकळा, दुसरा भडोज, तिसरा जंबूसर, चवथा मरवबुलाबाद, पांचवा बल्लसाड, या प्रमाणें केलें; आणि अमदाबादेस आपलें काम चालवावया करितां आपला हस्तक पुतण्या ठेवून आपण संनसवाशें तेविसांत माघारा दिल्लीस गेला. तेथें त्याच्या व बादशाहाच्या स्वभावास पडेना म्हणून तो तें वजिरीचें काम टाकून वकील मुतलखनामें दुसरा अधिकार स्वीकारून राहिला. तथापि त्याचे चित्तास नेथें राहाणें आवडेनासें जालें म्हणून पुढें थोडकेच दिवसांनीं कोणे एके समयीं शिकारीचें निमित्त करून दिल्लीबाहेर निघाला, आणि दक्षिणेंत आपले मुलखीं जाऊन राहिला. त्यानंतर तो आपणास बादशाहाचा चाकर म्हणवी, परंतु तेव्हांपासून स्वतंत्र पणें वागूं लागला, व त्या पुढें पुनः दिल्लीस गेला नाहीं. ते समयीं नर्मदेचे उत्तरेकडचा जितका मुलूख पूर्वी मोंगलांनीं यलें करून घेतला होता तो सर्व निजामउल्मुलुखाचे हातीं लागला.

८ असें हिंदुस्थानचें वर्तमान असतां बाजीराव पेशवेपण पावला. नंतर, कांहीं अवकाशानें तो लश्कर घेऊन दक्षिणेंतून खानदेशीं जाऊन तेथचा मोकासेंपणाचा वसूल घेत होता. त्याचे मनांत होतें कीं, माळवा मुलूख आपले हस्तगत व्हावा, परंतु त्यास प्रतिवर्षी साताऱ्यास एकवेळ जावें लागत होतें, त्याचे अडचणीमुळें तो त्याचा मनसोबा अकरा वर्षेंशेवटास गेला नाहीं. त्याणें पूर्वी संनसवाशें चोविसांचें सुमारें कितीएक वेळां बऱ्हाणपूरचा सुभेदार वमाळव्याकून आलेले मोंगलांचे मोठे सरदार यांचा पराभव केला. यातल्या एका लढाईमध्यें

बाजीरायाचे दोघे सरदार पुढें सरून मोठ्या शौर्यें करून ल ढले. ते कांहीं दिवसांनीं पुढें विख्यात जाले, त्यांत एक मल्हा रजी होळकर, दुसरा राणोजी शिंदा. त्या वेळेस मल्हारजी होळकर शिलेदारी करीत होता, तो जातीचा धनगर असे, त्याचा बाप निरानदीचे कांठचा होळ गांवचा चौगुला. रा णोजी शिंदा याचे पूर्वज साताऱ्या जवळ कण्हेर खेडीं रहात होते, तो शिंदा पूर्वी मोंगलांची चाकरी विश्वासूपणें करूनमो ठ्या पदवीस चढला असतांही पुढें दरिद्रदशा आल्या जाली ते व्हां तो बाळाजी विश्वनाथाजवळ राहून बारगिरी करीत होता. त्यानंतर बाजिरायाजवळ त्याची जोडा उचलावयाची चाकरी स्वीकारून राहिला, मग त्याची वर्तणूक चांगली पाहून त्याणंत्या स उत्तरोत्तर पदवीस चढविलें. त्याच सुमारें धारेचे पवांर यो ग्यतेस चढले. त्यांचा मूळ पुरुष उदाजी पवांर, विश्वासराव त्याचा बाप तो रामचंद्रपंत अमात्यानें योग्यतेस चढविला हो ता. ती धार ह्मणजे माळव्यालगत पुरातन मोठा किला आहे.

९ बाजीराव फारदिवस असें इच्छीत होता कीं, हिंदुस्था नांतजाऊन मोंगल जिंकावे, परंतु त्यास अवसर सांपडला ना हीं. मग जेव्हां पिलाजी गाइकवाड गुजराथेंत स्वतंत्र पणें वागूं लागला, व उदाजी पवांर माळवा मुलूख आणि गुजराथ प्रांत लुटूंलागला, व दिल्लीच्या दरबारांत बादशाहाशीं आणि निजा मउल मुलुखाशीं बिघाड जाला, तेव्हां तो असें समजला कीं,

---

+ शिंद्यांचीं कुळें दोन आहेत, एकाचें नाव कण्हेर खेडकर. दु ऱ्याचें नाव रविराव.

हा समय आपल्या कार्यसाधनास योग्य आहे; परंतु त्यास कोणी बाहेरचा प्रतिपक्षी नसतां प्रतिनिधीच त्या विषयीं कां हीं सावकपणा करीत असे. बाजीराव शूर होता, आणि त्याचे बाळपणापासून बापानें त्यास राज्य कारभारांत शहाणा करून तो लहान असतां आपले बरोबर दिल्लीस नेला, ते समयीं कांही मसलत संबंधें बाळाजीविश्वनाथ वजयपूरकर राजाजयसिंग याउभयतांची गांठ पडली त्या योगें बाजिरायाचा वजयसिंगयाचा परिचय जाला होता. असा बाजीराव राज्यकारभार व मसलत व शौर्य या तिहीं प्रकरणीं निपुण असे. तो जातीचा कोंकणस्थ ब्राह्मण यास्तव गोड बोलणें हा त्याचा स्वभाव सिद्ध गुण होता; आणि शिपाई पणांत तर मराठ्यां सरदारां प्रमाणें प्रवीण असे; आणि अत्यायासानें साध्य जें कार्य तें टाकून मोठ्या आयासानें साध्य आणि ज्यांत लाभ मोठा असें जें कार्य त्यास झटावें अशी त्याची बुद्धि होती. त्याणें एखादी मसलत केली तर ती शेवटास नेण्याविषयीं तो मोठा अभिमान बाळगी. त्यासारिखा मसलत शेवटास नेणारा ब्राह्मण जातींत कोणी दुसरा जाला नाहीं. तो नित्य शाहूस म्हणे कीं, मोंगल अत्यंत आळशी आणि अशक्त जाले आहेत, त्यांस हिंदूंच्या मुलखांतून हांकून द्यावयाचा समय हाच आहे. हल्लीं मराठे लोक वेगळीं वेगळीं बंडें करितात ते सारे एकत्र होतील तर मोंगलांस घालवून देतां येईल, आणि मराठे विख्यात होतील. अशी तो मसलत देत असे, परंतु प्रतिनिधि राजास म्हणे कीं, असे करणें नें केवळ वेडेपणाचें काम होय. शिवाजीनें करनाट कांत शील घेतलेला जो मुलूख

आपल्या हातचा गेला तो आधीं घेऊन मग या उद्योगास लागावें. या प्रमाणें त्याचें बोलणें पडत असतां शाहूजवळ कोणे एके दिवशीं ते दोघे आपापल्या प्रकारें बोलतांना बाजीरावानें शाहूच्या वडिलांचें शौर्य बहुत वर्णिलें, आणि बोलला कीं, शिवाजीची बुद्धि प्रतिनिधी सारिखी असती तर त्याणें करनाटक घेतल्याचे पूर्वी त्याचे मनांत येते कीं, आधीं विजापूर व गोवळकोंडें व्यावें मगं हकूच युक्तीनें करनाटकांत प्रवेश करावा, परंतु तें न झालें. तो थोर बुद्धीचा, त्याणें एकदांच करनाटक सर केलें. त्यास जसा पुरातन आणि मोठा विस्तारवंत वृक्ष असतो तो तो बुडाशीं तोडिला म्हणजे त्याचा सर्व विस्तार पानां फुलांसहित हातीं लागतो तसें हें राज्य प्राप्त होईल; त्यास जर मला आज्ञा घाल तर कृष्णेपासून अटक नदीपर्यंत तुमचा झेंडा मी लावीन. हें बोलणें ऐकून शाहू फार संतुष्ट होऊन लाभाच्या आशेनें युक्त होत्साता बोलिला कीं, तुमचे वडील मोठे कुलीन, आणि तुम्ही ही त्यांचे पुत्र योग्यच आहांत त्या तुम्हाला अटकेच्या पलिकडे ही कदली खंडापर्यंत झेंडा लावावयास माझी आज्ञा आहे.

१० इकडे मुसलमानांत निजामउल्मुलुख बाहेर गेल्यानें दिल्लीचे दरबारी लोक व बादशाह यांच्या मनां घातकी वृत्ति काउत्पन्न होऊन हैदराबादचा सुभेदार मबारीजखान होता त्यास लिहिलें कीं तुम्हीं फौजठेवून निजामउल्मुलुखास त्यावे स्थानीं जाऊं देऊं नका. हें काम तुमचे हातून शेवटास गेलें तर तुम्हास सहासुभे दक्षिणेचा अधिकार मिळेल. असें पत्र व त्या अधिकाराची सनद बरोबरच पाठविली.

नंतर मबारीज खानानें फौज तयार केली, तेव्हां निजाम उल्मुलुखानें त्याशीं तह करावया विषयीं फार उद्योग केला, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. शेवटीं संन सत्राशें चोविसांचे आठव्या महिन्यांत शाकरखेडा जवळ उभयतांची लढाई जाली, ते समयीं मबारीज खानानें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचा जय जाला नाहीं. तो लढतां लढतां मेला. आणि त्याचे दोघे पुत्र मेले व दोघे फार जखमी जाले. तो पडला तेव्हां निजामउल्मुलुखानें त्याचें शिर कापून दिल्लीस पाठविलें आणि पत्र लिहिलें कीं, स्वामीच्या दैवयोगेंकरून आम्ही हा बंडवाला मारिला.

११ यानंतर निजामउल्मुलुख हैदराबादेस गेला ते ठेखवाजाआहद या नामें एक मबारीज खानाचा पुत्र होता त्याशीं सल्ला करून गोंवळकोंडा व सर्व इतर किल्ले हस्तगत केले. हें वर्तमान ऐकून दिल्लीच्या बादशाहानें निजामउल्मुलुखाचे दोहों जागचे अधिकार माघारे घेतले. एक गुजराथचा व एक माळव्याचा. त्या दोन जागीं दोघे नवे अधिकारी पाठविले. गुजराथेस सरबुलंदरखान व माळव्यांत राजा गिरधर. ते जाऊन त्या स्थानीं पोंहोंचले. त्यांत राजागिरधर यास माळवाप्रांतयाचें अवघड नयडलें; कांकीं, तेथेंफौजे नकळती. परंतु गुजराथेंत निजामउल्मुलुखाचा पुतण्या आमेदखान होता, त्याला नें स्थान युद्धांवांचून देववेना; आणि आपलें बळ कमी यास्तव तो ही अमदाबाद राजधानी राकून दोहदास गेला. तेथें कांताजी कदम बांडे नामें एक राजपूत सरदार होता त्यास गुजराथचें चवथाईची आज्ञा दा-

खदून तो आपल्या कुमकेस घेतला, आणि माघारां उलटून अम
दा बादेजवळ येऊन सरबुलंदखानाचे लश्करा बरोबर लढून
त्याचा पराभव केला; व सजायत खान नामें अमदाबादेंत स
रबुलंदखानानें आपला हस्तक ठेविला होता तो मारून टाकि
ला. त्यानंतर त्या सजायतखानाचा भाऊ सुरते मध्यें फोजदा
री करीत होता, त्याणें पिलाजी गाइकवाड ते समयीं सुरते ज
वळ होता त्याशीं सरव्य करून निश्चय केला कीं, आपण उ-
भयतां मिळून आमेदखानास मारूं. त्या वेळेस च पिलाजी
गाइकवाड यास निजामउल्मुलुखाचें सांगणें आलें कीं, मा-
झा पुतण्या आमेदखान याचें साहाय्य करावें. गाइकवाडा
नें ते ऐकून घेऊन मनांत विचार ठरविला कीं, आपणास जो
सबळ पक्ष दिसेल तिकडे मिळूं. मग सुरतवाल्या बरोबर
निघून मायी नदीचे पलीकडे आरास गावीं पोहोंचला, तेथें
आमेदखानाच्या लश्कराची व त्याची गांठ पडली; ते समयीं सु
रतवाल्या जवळ तोफा फार होत्या त्यामुळें आमेदखानाचा प
राभव होऊं लागला, ते समयीं पिलाजीनें त्यास सांगितलें की,
तुली त्याचे पाठीस लागा मी तोफा संभाळितों; मग ते त्याचे
पाठीस लागले तेव्हां याणें तोफांचे गाडे उलटे फिरवून आमे
देखानाचा पक्ष धरिला. तेव्हां त्या सुरतवाल्यावर दोघां लढ
रें पडलीं तरी त्याणें मोठें शौर्य केलें, परंतु त्याचे लोक फारमे
ले गेले, आणि थोडकेसे राहिले त्यांसह वर्तमान पळावं
यास अवसर नाहीं असें पाहून तो आपणास तोडून घेऊन
गेला.

१८२ त्या पुढें संनसत्राशें पंचविसांत कांताजी व पिलाजी

दोघे मिळून गुजराथची चवथाई घेऊं लागले, परंतु त्या दोघां
त मुख्यत्वें कोणीं वागावें या विषयीं निरंतर कलह असे. शे
वटीं खंबायतचे जवळ दोघे लढले, त्या युद्धांत पिलाजी पराभ
व पावला. तेसमयीं आमेदखानानें विचार केला कीं, एखा
दे वेळेस या दोघांतून कोणीतरी माझा पक्ष सोडील, यास्तव
त्याणें असा ठराव केला कीं, माहीनदीचे आग्नेयी दिशेच्या वि
भागाची चवथाई पिलाजीनें घ्यावी, व वायव्येच्या विभागाची कां
ताजीनें घ्यावी. या प्रमाणें नेमजाल्यावर पिलाजी सुरते
कडे निघाला, आणि कांताजी खानदेशामध्यें आपलेजहा
गिरीचे जागीं गेला.

१३ असें आमेदखानाचें प्राबल्य पाहून दिल्लीच्या बाद
शाहानें तें बंड मोडावयास सरबुलंदखान बरोबर लश्कर
देऊन पाठविला, तो मोठा समर्थ होता; आणि आमेदखानानें
आपल्या कुमकेस मराठे सरदार बोलाविले ते येऊन पोहं
चले नव्हते म्हणून आमेदखान अमदाबादेंत थोडकीशीफौ
ज ठेवून आपण तें ठिकाण सोडून मागें हटला. तो कांहींसा
दूर गेल्यावर त्याला वर्तमान कळलें कीं, मराठे माही नदीउ
तरून आलीकडे आले. मग ते व आपण मिळून पुनः माघा
रांउलटून अमदाबादेवर आला, तो शहराजवळ शाहाबा
गेंत जाऊन उतरला. त्याच दिवशीं सरबुलंदखानाच्या लश्क
राची बिनी आदालचगांवीं येऊन पोहोंचली. मग ते आमेदखा
न जवळ आहे सा समजून आपल्या भोंवता चर रवणूं लाग
ले. त्यावरून मराठे सरदार समजले कीं, ते आमच्या भया-
नें हें काम करितात. नंतर आमेदखानानें मराठे सरदारां

सहित एकाएकीं हल्ला करून त्या बिनीवाल्यांचा पराभव के ला. त्या हल्ल्यांत याचे लोक व मराठे बहुत मेले, त्या वरून मराठे हल्ला करावयास त्याला पुनः अनुकूळ होईनात से जाले. मग आमेदखान पेंढारी लोकांप्रमाणें वागूं लाग ला; त्या बरोबर कांताजी व पिलाजी ही पर्जन्य काळ पर्यंत लुटीत होते, मग पांढऱ्या कावळ्यां कडे गेले.

१४ या प्रमाणें गुजराथचें वर्तमान असतां व मोंगल लोकांत कलह असतांना बाजिरायानें दोन वेळां माळव्यां त स्वांच्या घातल्या. तेथे राजागिरधर होता त्याणें कांहीं अड चण केली ती न मानितां दोन्ही वेळां बहुत द्रव्य लुटून नेलें.

भाग चौदावा.

सन सत्राशें सत्ताविसांपासून सन सत्राशें चौतीस पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ निजामउल्मुलुखास दिल्लीच्या बादशाहाचें भय ता दावा न धरतें, परंतु मराठे लोक प्रबळ होऊन मुलुखांतून म ही वसूल घेऊं लागले, त्यामुळें त्याच्या मनांत भीति उत्पन्न झाली, तिच्या निवारणार्थ अंतःकरणांत विचार करूं लागला कीं, कोणें प्रकारें मराठे लोकांनवे मनस्यें पडतील, आणि आपल्या राज्याचा बंदोबस्त चांगला होईल, अशी योजना

करीत असतां प्रथमतःत्याच्या कल्पनेस आलें कीं, हैदराबाद आपली राजधानी एथची चौथाई मराठे घेतात तिच्याबद्दल दुसरें कांहीं द्यावयास कबूल करून त्यांचें एथें चौथाई संबंधें येणें जाणें आहे तें बंद करावें.

२ मग त्याणें प्रतिनिधीच्या द्वारें शाहूची बोलणें करून असें ठरविलें कीं, शाहूनें हैदराबाद संबंधें चौथ वसरदेशमुखी याबद्दल कांहीं द्रव्य व इंदापुराजवळ कांहीं मुलूख जहागीर करून घ्यावा. या शिवाय त्याणें प्रतिनिधीलाही वराड मुलखीं कांहीं जहागीर करून दिली.

३ हें वर्तमान ऐकून बाजिरायास मोठा राग आला.त्या च्या मनांत होतें कीं, निजामउल्मुलुखाच्या राज्यांत आपला प्रवेश आहे तो नाहींसा नव्हावा, तें प्रतिनिधीनें उलटें केलें, त्यामुळें त्याचें व प्रतिनिधीचें वैमनस्य पडलें.

४ तें वर्तमान निजामउल्मुलुखाला कळतांच त्याणें मनांत विचार केला कीं, आपणास या समयीं चंद्रसेनजाधव वरावरंभा निंबाळकर व दाभाडे व पिलाजीगाइकवाड हेस रदार अनुकूळ आहेत, व कोलापुरचा मुख्य संभाजी तो ही वश आहे, त्यास शाहू व संभाजी यांमध्यें पुनः कलह उत्पन्न करावयास हाउत्तम समय प्राप्त झाला आहे. यास्तव त्याणें संभाजीला निमे वसूल मागावयास शिकवून तो कज्जा मोडा वयाच्या मिषेंकरून तिकडाईत पणें आपण मध्यें शिरून उभय तांस सांगितलें कीं, मला तुह्मीं दोघे सारिखे, त्यास वसूल तूर्त मजकडे जप्त असूंद्या, मगमी तुमचा न्याय करीन. या प्रमाणें बोलून त्याणें शाहूकडचे मोकासे दार व सरदेशमुखी जमा क

रणारे दूर केले.

५ असें निजामउल्मुलुखाचें कृत्रिम बाजिराया पुढें चालेना. त्याणें शाहूला समजाविलें कीं, हा पक्का ठक आहे, न्याय करणार नव्हे. तुमच्या कलहांत आपला लाभ समजून आपणच हें काम उत्पन्न करून युक्तीनें आंत शिरला, आणि तुमचा मुलूख हातावाली घातला. त्यावरून शाहूस बहुत राग येऊन त्याच्या मनांत आलें कीं, निजामाशीं युद्ध करावयास आपण आंगें जावें. यास्तव बाजिरावास बोलिला कीं, मी करितों याकामास अंतःकरणपूर्वक तुमचें अनुमोदन असावें. त्यावर त्याणें उत्तर केलें कीं, आपण हिंदूंचेराजे त्यास आपल्यासारिख्यांनीं प्रसंग पडल्यास बादशाहाशीं लढावें हें योग्य आहे, याकामाविषयीं आज्ञा केल्यास मीसर्वबंदोबस्त करीन. तेव्हां शाहूनें त्या युद्धाविषयीं त्यास मुख्यत्व दिलें. या प्रकरणावरून असें दिसतें कीं, बाजिरायाची मसलत हीच कीं, निमित्तमात्र राजा असून राज्यसुख आपणास असावें. हा तर ब्राह्मण जातीचा स्वभावच आहे कीं, आपण चाकर म्हणवून मुख्य होवूं बघतात.

यानंतर तिकडे निजामउल्मुलुखाची तयारी होत असतां बाजीराव त्याच्या अगोदर तयार झाला. मग निजामाच्या लश्कराची गांठ पडल्यावर बाजिरायानें त्याशीं थोडकीशी लढाई करून पळ काढला, आणि असें दाखविलें कीं, ब्राह्मण पूर लुटावयास जातो. तो खानदेशांत शिरल्यानंतर आपले पाठीमागें निजामउल्मुलुख जवळच आहे

सासमजून कांहीं से लोक बऱ्हाणपुरच्या वाटेकडे त्याला ठकवावयास पाठविलें; आणि आपण अतित्वरेनें मोऱ्या सैन्या सहित गुजराथेंत शिरून तो मुल्हरव अगदीं लुटला; आणि तेथचा अधिकारी सरबुलंदखान यास समजाविलें कीं, आम्ही निजामउल्मुलुरवाचे मसलतीनेंच हें काम करितों.

६ इकडे बऱ्हाणपुरच्या वाटेवर निजामउल्मुलुरवाचे दिवस किमपि यत्न सिद्धि न होतां व्यर्थ गेले. मग तो समजला कीं, आपणास मराठ्यांनीं ठकविलें. नंतर माघारा फिरून निश्चय केला कीं, आतां दक्षिणेंत जाऊन पुणें जाळून टाकावें. तो आहमेदनगरास येऊन पोहंचला नाहीं तोंच्या स वर्तमान कळलें कीं, बाजिरावानें लश्कर सहित कांसार बारीच्या घाटानें येऊन मुल्हरव उद्दस्त केला. तेव्हां निजामउल्मुलुरव माघारा फिरून गोदावरी उतरून पलिकडे गेला, ते थें बाजिरायानें त्याशीं हलकी हलकी लढाई करून त्यास आपल्या आंगावर घेऊन अशा जागीं नेलें कीं, ज्यास्थळीं अगदीं पाणी नाहीं, त्याठिकाणावर त्याच्या लश्करास घेरा घालून त्याचे लोक जे धान्य तृणादि सामग्री आणावयास जाणारे त्यांसउपद्रव करूं लागला, मग निजामउल्मुलुरवाला तहकरणें प्राप्त जालें. तो प्रकार असा, बाजीराव त्यास म्हणूं लागला कीं, कोलापूरकर संभाजी आमचे हातीं द्यावा व आमचे मराठे वस्तू जमा करणारे त्यांस कोणतीही अडचण न पडावी, याकरितां त्या मुलरवांतील किल्ले आमचे स्वाधीन असावे. नंतर निजामानें संभाजी खेरीज करून वरकड कबूल केलें. तेसमयीं बा

जिरायानें त्यास सांगितलें कीं, संभाजी आमच्या स्वाधीन अस
ल्यास कांहीं चिंता नांहीं. कां कीं, तो आमच्या धण्याचा भाऊ,
त्यास तो आत्माजवळ धण्याच्या मानानेंच असेल. तेव्हां नि
जामानें कबूल केलें कीं, आम्ही त्यास पक्का व्यावर पोहंचवून
देऊं, नंतर शाहू व संभाजी हे उभयतां एक चित्त होऊन कल
ह मिटावा. हें वर्तमान सन सत्राशें अठ्ठाविसांत घडलें. त्या
पुढें बाजीराव व निजामउलमुलुख एकमेकास भेटले, तें त्या
उभयतांचें परस्परें प्रथमदर्शन.

७ गुजराथेचा सरबुलंदखान यानें दिल्लीच्या बादशा
हास बऊत प्रकारें विनंती करून बोलणें लाविलें कीं माझे
मुलखाची हेराणगत ज़ाली यामुळें वसूल जमा होत नाहीं,
त्यास स्वामींनीं द्रव्य देऊन या समयीं माझें रक्षण करावें. प
रंतु बादशाहानें त्या मागण्याचें कांहीं उत्तर दिलें नाहीं; आ
णि बाजिरायाचा भाऊ चिमणाजीआपा यानें लश्कर सहित पि
टला देस येऊन त्या शहराची खंडणी घेतली, व ढोलका परगणा
लुटला; व आपल्या भावाचें सांगणें आणविलें कीं, आह्मास
गुजराथेची चौथ व सरदेशमुखी घाल तर माझा भाऊ तुमच्या
मुलखाचें संरक्षण करील; त्यावरून सरबुलंदखानास तें क
बूल करणें प्राप्त जालें. मग त्याणें सुरत खेरीज करून सर्वमु
लखी काळीचा वसूल व जखातीचा वसूल याची चौथ व सरदे
शमुखीदिली. आणि अमदाबादशहर संबंधे कांहीं दिलें व कांहीं न दिलें.
असें सन सत्राशें एकुणतिसांत झालें. ते समयीं चौथीचा नेम
ऐनजमेच्या ठरावा प्रमाणें नव्हता. जे वर्षीं जें उत्पन्न होई त्याची चौ
थाई देत असत. या बद्दल बाजिरायानें अडीच हजार स्वार ठेवू

न मुलखाचा बंदोबस्त राखावा असें कबूल केलें.

८ मग बाजीराव चिमणाजीच्या मदतीसाठीं उत्तरेकडे गेला, तेसमयीं कोल्हापूर कर संभाजीयाला बाहेर निघावयास संधि सांपडली. तो बरोबर लश्कर घेऊन आपल्या परिवारास हिरण्यकेशी नदीच्या उत्तर तीरीं उतरला, आणि मुलूखलुटूं लागला. तेसमयीं शाहूजवळ प्रतिनिधि पूर्वी निजामउलमुलुखाशीं मसलत केल्या मुळें आपल्या किमतींतून उतरलेला होता, त्यास असें वाटलें कीं, या समयीं आपण संभाजीचा पराभव केला तर आपली योग्यता कमी झालेली पुनः वाढेल. यास्तव तो जाऊन संभाजीच्या छावणीवर पडला, आणि संभाजी व उदाजी यांस पन्हाळ्या कडे पिटून लाविलें, व त्यांचीं कुटुंबाचीं माणसें धरून आणिलीं. यांत ताराबाई व तिचीसून राजसबाई त्या सांपडल्या त्या साताऱ्यावर नेऊन घातल्या. नंतर शाहू व संभाजी यांचा तह झाला त्यांत त्यां कितीएक मुलूख शाहूला दिला, शाहूनें ही त्यास दिला. तो प्रकार असा, तुंगभद्रेजवळचें कोपाळशहर शाहूनें संभाजीस दिलें, त्याबदल आपणास कोंकणचा रत्नागिरी किल्ला घेतला; मग साळशी पासून आंकोलें पर्यंत कोंकण पट्टी कोल्हापुराकडे लाऊन दिली, आणि संभाजीनें मिरज व तासगांव वे आथणी व इतर ही कृष्णेचे उत्तरेकडचे गांव व विजापुराच्या रोखाच्या कितीएक गढ्या शाहूस दिल्या. हें वर्तमान संनस त्रासेंतिसांत घडलें.

९. नंतर संनसत्रासेंएकतिसांत असें झालें कीं, निजाम उल्मुलुख पूर्वी बाजिरायास भेटला असतांही त्याला याणें

नाश केल्याचें स्मरण होतें यास्तव तो आपलें आंगन दारव
वितां दुसऱ्याकडून तो सूड उगवावया विषयीं विचार करा
यास लागला असतां त्यास खंडेराव दाभाडा त्याकामाचेउप
योगीसा वाटला. त्याचें व बाजिरायाचें पहिलेंच वांकडें पडलें
होतें. बाजीराव चौथाईची व सरदेशमुखीचो सनद पावला
त्यादिवसा पासून दाभाडा फौज ठेवावयास लागला होता. त्या
णें पस्तीस हजार फौज जमविली, आणि निजामउलमुल
खाच्या अनुकूळ तें करून पुढें कुमक मिळेल असें समजू
न तो दक्षिणेकडे निघावयास सिद्ध झाला. त्याणें लोकांतअ
सें प्रसिद्ध केलें कीं, आमचा धणी मराठा याचें राज्य बाजिराया
नें घेतलें तें स्वामीचें स्वामीस देववायास जातों; यावेळ
पिलाजी गाइकवाड व कांताजी व रघुजी कदम बांडे व उदाजी
व आनंदराव पवार व चिमणाजी पंडित वगैरे कितीएक सर
दार मलास हाय आहेत.

या प्रमाणें सेनापति दाभाडे यांकडील वर्तमान असतां
बाजिरायानें लोकांस जाहीर केलें कीं, सेनापति निजामउल
मुलुखास मिळून मराठ्यांच्या राज्याचे दोन विभाग करूं इच्छि
तो हें कर्म केवळ हिंदुधर्मास विरुद्ध आहे. त्यास यासमयीं मा

+ त्यापूर्वी पिलाजी व पंवार यांचीं युद्धें होतहोतीं, परंतु ते या का
माकरितां त्यासमयीं एक चित्तजाले.

---

* चिमणाजी पंडित तो मोठा उत्पाती असे, त्याणें गुजरायेंत
लुटालूट बहुत केली. त्यास चिमणाजी दामोदर ही म्हणत.

शेजवळ फौज आहे ती त्याचे फौजेच्या निमेही होईलशी नाहीं; तथापि त्याचे पारिपत्यास मी विलंब न करितां जाईन. इतकें करून बाजीराव पुण्याहून निघाला तो नर्मदा उतरून पलीक डे गेला, तेव्हां त्याची बिनी पुढें चालत होती तिजवर पिलाजीचा पुत्र दमाजी गाइकवाड याणें हल्ला करून त्या बिनीवा ल्यांचा पराभव केला. तो त्यास प्रथम अपशकून जाला, तथापि तो न मानून त्याणें नेम केला कीं, इतःपर सम्मुख मेंराहूनच लढावयाचें. तेव्हां दाभाडे यांचे नवे नवे ठेविलेले लोक होते तेउभे राहीनात, ते पळाले, त्या बरोबर कांताजीप ळाला; तेव्हां रवंडेरावाचे पुरातन चाकर होते ते मात्र त्या च्या पुत्राचे संरक्षणार्थ युद्ध करीत राहिले. तो त्रिंबकरा व दाभाडा हत्तीवर बसला होता त्याणें आपले लोक पळ तात असें पाहून आपल्या हत्तीचे पाय सांरवल्यांनीं बाधि ले आणि आपण धैर्यें करून त्याच जागीं युद्धास उभारा हिला. तेव्हां बाजीराव इकडे घोडयावर बसला होता त्या नें आपल्या सामर्थ्यप्रमाणें बहुत यत्न केला. परंतु जय कोणाचा होईल हें फार वेळ समजेना. शेवटीं त्रिंबकरावदा भाडा तिरंदाजी करीत असतां त्याला दैवयोगे करून गोळीला गून तो मेला. तेव्हां त्याचे लोक पळाले, आणि बाजीराव या चा जय सांग जाला. ती लढाई बडोदें वदुभाय या दोहों मध्यें जाली. त्यांत दाभाडे यांच्या पक्षाचे जे पडले त्यांत एक जाउजी दाभाडा, दुसरा मलोजी पंवार, तिसरा पिलाजी गाइकवाडाचा पु त्र हे पडले, व खंडेरावदाभाडाही पडला; आणि उदाजी पवांर व

* खंडेरावदाभाडा सेनापती मेल्यावर त्याचा पुत्र यशवंतराव

चिमणाजी पंडित हे दोघे पाडाव होऊन केदेंत सांपडले. आ नंदराव पवार व पिलाजी गाइकवाड वगैरे जखमी जाले, परंतु धरले नगेले. तेवेळेस बडोदे वदुभाय हीं दोन्हीं पिलाजीवेत धीन होतीं तीं आपणास असावीं असें बाजिरावाच्या चित्तांत आलें, परंतु तेसमयीं कांहीं तह होऊन तो पर्जन्यकाळ गे-ल्यावर माघारा साताऱ्यास आला.

१० निजामउलमुलुखानें बाजिरायाच्या नाशा विषयीं असें कृत्रिम केलें तें सिद्धीस नजाऊन उलटी त्यासच नाश शंका प्राप्त झाली. ती अशी, त्याच्या कपटावरून बाजिराया चे मनांत आलें कीं, निजामाचें पारिपत्य करावें, परंतु तो-ठा सामोपाया विषयीं चतुर, त्याणें कांहीं युक्ती करून बा जिरायाचें चित्त मोंगल जिंकावयास गुंतवून आपल्यावर चा तो राग दूर केला. मग त्याउभयतांचा तह जाला त्यांतअ सें ठरलें कीं, निजामउलमुलुखानें आपल्यामुलखीं निश्चिं तपणें रहावें, व बाजीराव याणें दक्षिणेंत मुख्य पेशवा होऊ न वागावें.

११ दिल्लीमध्यें बादशाह याणें ऐकिलें कीं, सरबुलंदखा नानें गुजराथचीचवथाई व सरदेशमुखी मराठ्यांस दिली, तेणें करून तो बऊत कुद्ध होऊन त्याणें जोनपूरचा राजा भी शिंग याजबरोबर लश्कर देऊन गुजराथेंत पाठविला, आ णि सरबुलंदखवानाला माघारें बोलाविलें. तो दिल्लीस पोंचल्या वर त्याचा अपमान केला.

तोलहान स्मणून तो अधिकार त्याचे आईनें संभाळिला.

माळवे मुलखीं राजा गिरधर होता, तो उदाजी पंवार व चिमणाजी पंडित यांशीं युद्ध करून मृत्यु पावला होता, परंतु त्याचा कोणी आप्त दयाबाहादूर नामें असे तो मराठ्यांशीं ल ढे, त्याणें बऊत वेळां त्यास मागें हटविलें. शेवटी संनसत्रा शें बत्तिसांत बाजिरायाचा भाऊ चिमणाजी आपा व पिला जी गाइकवाड व मल्हारराव होळकर यांबरोबर लढाईक रून तो मृत्यु पावला. यानंतर बाजीराव नर्मदाउतरला, आणि माळव्याचें लश्कर आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. म ग आपला भाऊ व पिलाजी जाधव यांस आपल्या हितार्थ साताऱ्यास पाठविलें. त्यांसच कोंकणचा बंदोबस्त राखाव- यास सांगितलें.

१२ गुजराथेंत पेशवा गेल्यानंतर आभीसिंग राजाच्या फौजदाराने बडोदें किल्ला पूर्वी मोंगलांनीं गाइकवाडा पा सून घेतलेला होता तो घेतला, तथापि तेथचे प्रजेस त्या पैसां पिलाजीचें अगत्य असे. त्याणें कितीएकजागीं आ पलीं ठाणीं बसविली होतीं, याकरितां त्याशीं तह करावया च्या निमित्तें करून त्याणें कितीएक माणसें पाठविलीं. त्यांही कितीएक वेळां त्याशीं बोलणें केलें; मग एके दिवशीं त्याशीं त्यां चें बोलणें होऊन त्यांस निरोप झाल्यावर बाहेर निघाले आणि कां हीं वस्तु आंतराहिल्याचें मिष करून त्यांतील कोणी एकजण पुनः वाड्यां त जाऊन तो कांहीं गोष्ट पिलाजीचे कानांत सांगावयाचा आकार दाखवून त्याजवळगेला आणि त्याणें अकस्मात् खंजीर काढून त्याच्या काळजांत खुपसला, तेणें करून तो मृत्युपावला. त्या वेळेस तो मारेकरा ही तेथें कोणी पिलाजीचा होता त्याणें मारिला,

तेव्हां ते वरकड लोक पळाले. हें ऐकत तासरा परगण्यांतील डांकुर गांवीं झालें.

आभी शिंगा नें पिलाजीच्या मरणें करून आपणास जो लाभ चिंतिला होता तो त्यास प्राप्त नजाला. कांकीं, पिलाजीचा मित्र पाइगांवचा देसाई दिला नामें होता, त्याणें त्या सर्व मुलखांत भिल्ल व कोळी उठविले. मग बांगला समय पाहून देसायानें पिलाजीचा भाऊ महादाजी गाइकवाड यास निरोप पाठविला कीं, बडोदें घ्यावयास हा वेळ उत्तम आहे; त्यावरून तो आला आणि बडोदें घेतलें. त्या पासून त्याचे वंशी अद्यापि बडोद्यांत आहेत. त्यावेळेस पिलाजीचा वडील पुत्र होता तो सोनगडाहून मोठें लश्कर घेऊन आला आणि बडोद्याच्या पूर्वेस जोनपुरापर्यंत स्वाऱ्या घातल्या. तेव्हां आभी शिंगानें अमदाबादेंत आपला कोणी विश्वासू ठेवून आपण आपल्या जोनपुर मुलखीं जाऊंलागला.

१३ माळव्याचा सुभेदार दयाबाहादुर मेल्यानंतर त्यावेळीं दिल्लीच्या बादशाहानें महंमदखान बंगष नामें एक नवा सुभेदार पाठविला, तो बुंदलखंडीं जाऊन राजाचतुरसाल याच्या मुलखांत उपद्रव करूं लागला. तेव्हां त्या चतुरसालानें बाजिराव कडे कुमक मागितली, ते समयीं पेशवा त्याचे साह्यास जाऊन बंगषाला त्याच्या मुलखांतून पार केलें. त्यावरून तो राजा प्रसन्न होऊन त्याणें बाजीराव यास आपला पुत्र मानिलें, आणि त्यास एक किल्ला व झांशी जवळ कांहीं गांव असा दिला कीं, ज्यांचें उत्पन्न वर्षास सवा दोन लक्ष रुपये होत. पुढें

कांहीं अवकाशानें तो राजा मेला, तेसमयीं त्याचे पुत्र दोघे हो ते त्यांच्या प्रमाणेंच बाजिरावाला त्याणें आपल्या राज्याचा ति सरा वांटा दिला.

१४ माळव्या मध्यें महंमदखान बंगष मेल्यावर माळवा व आग्रे या दोहों अधिकारांवर बादशाहानें राजा जयसिंग संनसत्राशें चवतिसांत पाठविला. त्याचा व बाजिरावाचा पूर्वी पासून स्नेह होता, म्हणून ती जागा खास मिळाल्यानें मराठे हर्ष पावले; परंतु तो बादशाहाचा हस्तक म्हणून मराठ्यांचे बोलणें सारें स्वीकारीना. नंतर त्याच्या पुढचे वर्षी बाजिरायाचें व त्याचें कांहीं बोलणें होऊन त्याणें माळव्याचें राज्य बाजिरायास दिलें, आणि बादशाहास समजाऊन तोही वरा केला.

भागपंधरावा

संनसत्राशें चवतिसां पासून संनसत्राशें चाळीस पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ एथपर्यंत मराठे लोक यांणीं गुजराथेंत कोण कोण त्या प्रकारें प्रवेश केला तें व माळव्यांत आपल्या आधिपत्याचा पाया घातला तें सांगितलें. आतां वराड व कोंकण यांमध्यें त्यांणीं कस कसा संचार केला तो प्रकार लिहून नंतर माळव्यांत उत्तरे कडे जीं मराठ्यांनीं मोठीं मोठीं का

यें केलीं तीं लिहिलीं जातील.

२ पेशवा शाहूच्या जवळ नसतां सेनासाहेब सुभा कान्होजी भोंसला यानें त्याची कांहीं एक आज्ञा मानिली नाहीं, यास्तव शाहूनें त्यास सातान्यामध्यें कैद केलें, आणि त्यावा भाऊबंद रघुजी भोंसला यास ती पदवी दिली. त्या रघुजीनें पूर्वी गोंडवणांत कोणी एका मुसलमानाजवळ कांहीं दिवस थोडक्या लोकांनिशीं चाकरी केली होती, तो अधिकार लहान म्हणून तो पुरुष प्रसिद्धीस आला नाहीं; परंतु त्यास कांहीं काम संपविलें असतां तो तें काम चांगलें करीत असे; आणि तो शिकारीच्या कामाविषयीं मोठा धीट असे, यास्तव शाहू त्याला आपल्या बरोबर शिकारीस नेई. मग त्यावर त्याची फार प्रीति बसली, नंतर त्यानें आपल्या बायकोची बहीण शिर्क्यांची कन्या त्यास देवविली; आणि वराडची सुभेदारी सांगितली. त्याबद्दल त्याकडून कबूल करविलें कीं, नेहेमीं पांच हजार स्वारांनिशीं चाकरी करावी, व वर्षास नऊ लक्ष रुपये सरकार पोत्यास पोहोंचवावे; याशिवाय कधीं पेशवा मोहिमेस निघेल तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वारांसहित जावें, या प्रमाणें त्यानें कबूल केलें. त्या वेळेस त्याचा परम मित्र श्रीपतराव प्रतिनिधि तो राजानें कोंकणांत पाठविला होता, तोजर त्यासमयीं जवळ असता तर आपल्या लेहास्तव रघुजीला इतकें कबूल करूं नदेता.

३ कान्होजी आंग्र्याचे दोघे पुत्र कोंकणांत असत, त्यांत वडील सखाजी तो कुलाब्यांत होता, धाकटा संभाजी तो सुवर्णदुर्गीं रहात असे. कान्होजी आंग्र्या जिवंत असतां मुंब

ईच्या इंग्रेजांनीं त्यास जिंकावयाचा मोठा उद्योग केला, परंतु सिद्दीस गेला नाहीं. मग का+झोजी मेल्यानंतर त्याचा थोरला पुत्र सरवाजी तो ही मेला. त्यामागें धाकटा संभाजी यानें त्याचे सावत्र भाऊ तिघे होते त्यांतला वडील आपल्यापाशीं ठेविला आणि त्यापेक्षां धाकटे दोघे येसाजी व मानाजी ते कुलाब्यास पाठविले; त्यांत येसाजीला मुलखाचा बंदोबस्त सांगितला, आणि मानाजी किल्याच्या व फोजेच्या बंदोबस्तास नेमिला. मग त्याउभयतांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मानाजीनें कपटें करून पोर्तुगीस लोकांस किल्यांत आणून येसाजीचे डोळे काढवून त्यास बंदींत ठेविलें. नंतर संभाजी मानाजीच्या पारिपत्यास गेला, तेव्हां त्यानें पेशव्याचा आश्रय केला, यास्तव संभाजीला मारावें लागलें. पेशव्यानें मानाजीची कुमक केली त्याबद्दल त्यानें त्यास कुलाबा व राजमाची हे दोन किल्ले दिले.

त्या वेळेस जंजिऱ्यामध्यें शिद्दीचा अंमल बसला होता, त्या शिद्दीस मोंगलांनीं शिद्दीयाकुट असें नवें नाव दिलें होतें. त्याशीं व मराठ्यांशीं निरंतर युद्धप्रसंग होई, परंतु त्या याकुटानें कधीहीं ओरंगजेबानें दिलेला आपला मुलूखगम राठ्यांच्या हातीं लागूं दिला नाहीं; आणि तो कधीं कधीं शाहूच्या मुलखांतून स्वांच्या घालून खंडणी घेत असे. त्याला जिंकावया विषयीं शाहू व त्याचे दरबारी लोक फार इच्छीत होते, परंतु त्यापुढें कांहीं बळ चालेना. तेव्हां कांहीं कपटें करून जिं

+ का झोजी आंग्र्या संनसत्राशें अठ्ठाविसांत साताऱ्यामध्यें मृत्यु पावला.

कावा अशी प्रतिनिधीनें मसलत केली. तो प्रकार असा, त्याशि
द्दीजवळ त्याचा परम विश्वासू याकुबखान नामें मुसलमान
असे, तो समुद्रांत चांचेपणा करून मोठा विख्यात जाला होता.
त्याचे वडील व तो गुहागरचे पाटील, ते जातीचे कोळी. त्यांचे
लहानपणीं त्याला मुसलमानांनीं स्वारीं घालून धरून नेले,
आणि आपला धर्म शिकविला. तो प्रतिनिधीनें वश केला,
मग त्यास सांगितलें कीं, शिद्दीचें आधिपत्य नाहींसें जालें
असतां यांतले कांहीं किल्ले आयास देऊन बऊ तेक राज्य
तूच संभावावेंस. ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां प्रति
निधीबरोबर लश्कर देऊन संनसवाशें तेहतिसांमध्यें कोंक
णांत पाठविला. तेव्हां शिद्दीच्या मुलखांत गरीबगुरीबर
यत लोकांसमाचा उपद्रव जाला, परंतु किल्ला त्याचे हातीं
लागला नाहीं. त्या शिद्दीपुढें प्रतिनिधीचें बळ कांहींच चा
ले नासें जालें. तेव्हां तो तेथून चिपोळणास जाऊन उतरला,
आणि गोंवळकोट किल्यामध्यें आपले लोक ठेविले; तेथें
ही शिद्दीनें छापा घालून तो गोंवळकोट घेतला. अशी
त्याणें प्रतिनिधीची दुर्दशा केली. हें वर्तमान समजून शाहूनें
त्याचे कुमकेविषयीं चिमणाजी आपास आज्ञा केली, परंतु तो
ऐकेना. शेवटीं प्रतिनिधि रुष्ट होऊन माघारा साताऱ्यास आ
ला.

४ त्याच सुमारें जंजीऱ्याचा शिद्दी मेला. त्याचे पुत्र पु
ळ होते, त्यांत वडील शिद्दी आबदुलखान नामें होता, त्याचे
कटे भाऊसारे एक शिद्दी रहिमान खैरीज करून मिळूनलं

+ शिद्दीरहिमान त्याचे केस जंजीऱ्यांत नव्हता.

यास जिवें मारून टाकिलें. हें वर्तमान याकुबास कळल्यावर त्याणें शिद्दी रहिमानाचा पक्ष धरून शाहूला सेन सत्राशें पस्तिसांत कुमक मागितली, त्यास शाहू अनुकूळ जाला. त्यावेळेस बाजीराव माळव्याहून येत होता त्यास आज्ञा केली कीं, हेंडाराज पुरीं जावें; या शिवाय दुसरे जे रिकामे लश्करी लोक होते त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मी जाऊन बाजिरावास मिळावें. तो बाजीराव कोंकणांत गेल्यावर शिद्दी रहिमान व याकूब यास मिळाले. मग तळें व घोंसाळें हे दोन किल्ले घेतले. इतक्या मध्यें प्रतिनिधीही मागून येऊन पोहोंचला, त्याणें तेथींचा रायगड घेतला. कांकीं, तेथच्या किल्लेदारास याकुबानें अगोदरच किल्ला द्यावयास सांगितलें होतें.

त्यानंतर ज्यांनीं आबदुलखान मारिला त्यांतील एक भाऊ शिद्दी रत्यान नामें येऊन बाजिरावाशीं लढला तो मेला गेला.

नंतर पेशव्यानें जाऊन जंजीऱ्यास खुसकी करून मारचे लावून तोफांचा मार चालविला, ते समयीं मानाजीआंग्रेही येऊन समुद्रांतून किल्ल्यास तोफा मारूं लागला. असें असतांही बाजिरावानें सुमार पाहिला कीं, हा किल्ला लवकर सर्वथा हातीं लागणार नाहीं, आणि आपण फारदिवस कोंकणांत राहिलों असतां मोठ्या मोठ्या मोहिमांचीं कामें रहातील. यास्तव त्याणें तेथचे शिद्दी सल्ला करावयास सिद्ध जालेसे पाहून सल्ला केला. तो प्रकार असा, तेथें शिद्दीरहिमानाचें मुख्यत्व असावें, व त्याणें अकरा महालांचें उत्पन्न अर्धें द्यावें, व मराठ्यांस रायगड व तळें व घोंसाळें व उंचितगड व बिरवाडी हे किल्ले असावे. बाजीराव तें युद्ध असें शेवटास

नेऊन मोठा विरव्यात होऊन साताऱ्यास गेला. तेथें शाहूनें
त्या बाजिरावानें घेतलेल्या रायगड इत्यादि ठिकाणांची सुभेदा
री त्यास च दिली.

५ माळव्याहून बाजीराव निघाल्यावर त्याचा सरदा
र मल्हारराव होळकर लश्करसहित नेथें होता तो आग्र्याचें
पलिकडे ही खांच्या घालून लुटीत गेला. तेसमयीं दिल्लीचे
बादशाहाचा वजीर खानडौरान नामें होता, त्याच्या मनांत
आलें कीं, सल्लाकरून मल्हारराव यास मागें फिरवावें; प
रंतु तो हें नसमजला कीं, बंडाचें पारिपत्य केल्यावांचून आ
धीं तहकरणें ठीक नव्हें. मग त्याच्या मनांत विचार होऊन
आणें आपला भाऊ बरोबर फौज देऊन मोठा भयंकर आ
कार दाखवून शत्रूस नर्मदेच्या पार करावयास पाठविला.
तो निघाला तेसमयीं दिल्लीच्या सर्वलोकांस हा जय पावेल अ
सा भरंवसा होता, परंतु त्याचा तो खटाटोप व्यर्थ जाला. तें ल
श्कर सरोंज पर्यंत जाऊन मागें फिरलें, आणि दिल्लीच्या लोकां
स दाखविलें कीं, आपण मोठा पराक्रम केला. इकडे मल्हा
रराव त्या बरोबर सहज हलकें हलकें लढावयास थोडके से
लोक पाठवी, ते दिवसास त्याशीं कांहींसे लढत आणि पळत,
मग रात्रीस जाऊन त्याच्या डेऱ्यावर बाण टाकीत. त्या मल्हा
रराचानें आपणतर सैन्याच्या मोठ्या समुदाया सुद्धां उद्योग
करून त्या मुलखाच्या वसुलाची जमा आपला धनी बाजीरा
व याजकडे पाठवावयाचें काम चालविलेंच होतें. माळवें मु
लखीं व चंबळा नदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे हातीं किनीएक कि
ले होते, तथापि मुलखाच्या नाशाचा बंदोबस्त त्यांचानें कर

वेना. मराठ्यां खेरीज गेल्हिले लोकही त्यामुलखीं सांप्या पालीत होते. या शिवाय गुजराथेंतही मल्हारजी एकाएकीं सांप्या घालून आमदाबादेचे उत्तरेकडचे कितीएक गांव लुटून माघारा फिरला.

६ बाजिरावानें फौज फार ठेविली यास्तव तो बऊतांलो कांचा कर्ज भरू जाला. मग ज्या सावकारांनीं पहिल्यानें पुष्कळ कर्ज दिलें होतें ते अर्णीक देईनातसे जाले; व त्याच्या लश्करीलोकांचा रोजमुरा फार थकला, तेणें करून ते लोक त्याच्या आज्ञेंत अंतर पाडूं लागले, असें संनसत्राशें छत्तिसांत घडलें. नंतर त्याणें माळव्याची चौथ व सरदेशमुखी यांचा नेवज जमा करून राजा जयसिंग याचे योगें बादशा हापासून माळवा मुलूख आपणास पृथक् मागितला. या खेरीज सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊंके ली होती तिची आज्ञा झाली असें मागितलें. तेव्हां बादशा ह व वजीर या उभयतांच्या मनांत आलें कीं, या प्रमाणें द्यावें, परंतु त्याचे सरदार तुराणी मोंगल यांच्या मनांस येईना, म्हणून खानडौरानानें आपला वकील कांहीं बोलणें करावया स बाजिरावाकडे पाठविला, त्याचे हातीं चौथ व सरदेशमुखी यांची सनद गुप्त देऊन सांगितलें कीं, तसा समय पाहून त्यासही

+ त्या वेळेस त्याणें कोणा एका महापुरुषास पत्र लिहिलें कीं, हा जीं मी बहुतांचा देणेदार होऊन मोठी कुनर ओढजाली, हीच मला नरक यातनाही वाटते, आणि सावकार व शिलेदार यांच्या पांया पडतां माझ्या कपाळाचे कांनडें गेलें.

चिमणाजी पंडित हे दोघे पाडाव होऊन कैदेंत सांपडले. आ नंदराव पवार व पिलाजी गाइकवाड वगैरे जखमी जाले, परंतु धरले न गेले. तेवेळेस बडोदे वदुभाय हीं दोन्हीं पिलाजीवेसा धीन होतीं तीं आपणास असावीं असें बाजिरावाच्या चित्तांत आलें, परंतु तेसमयीं कांहीं तह होऊन तो पर्जन्यकाळ गे-ल्यावर माघारा सातान्यास आला.

१० निजामउल्मुलुखानें बाजिरायाच्या नाशा विषयीं असें कृत्रिम केलें तें सिद्धीस न जाऊन उलटी त्यास च नाश शंका प्राप्त झाली. ती अशी, त्याच्या कपटावरून बाजिराया चे मनांत आलें कीं, निजामाचें पारिपत्य करावें, परंतु तो मो ठा सामोपाया विषयीं चतुर, त्याणें कांहीं युक्ती करून बा जिरायाचें चित्त मोंगल जिंकावयास गुंतवून आपल्यावर चा तो राग दूर केला. मग त्याउभयतांचा तह जाला त्यांत अ सें ठरलें कीं, निजामउल्मुलुखानें आपल्यामुलखीं निश्चिं तपणें रहावें, व बाजीराव याणें दक्षिणेंत मुख्य पेशवा होऊ न वागावें.

११ दिल्लीमध्यें बादशाह याणें ऐकिलें कीं, सरबुलंदखा नानें गुजराथचीचवथाई व सरदेशमुखी मराठ्यांस दिली, तेणें करून तो बऊत कुद्ध होऊन त्याणें जोतपूरचा राजा आ भीशिंग याजबरोबर लश्कर देऊन गुजराथेंत पाठविला, णि सरबुलंदखानाला माघारें बोलाविलें. तो दिल्लीस पोंचल्या वर त्याचा अपमान केला.

तोलहान त्यणून तो अधिकार त्याचे आईनें संभाळिला.

माळवे मुलखीं राजा गिरधर होता, तो उदाजी पंवार व चिमणाजी पंडित यांशीं युद्ध करून मृत्यु पावला होता, परंतु त्याचा कोणी आप्त दयाबा हादूर नामें असे तो मराठ्यांशीं ल ढ़, त्यांणें बऊत वेळां त्यास मागें हटविलें. शेवटी संनसचा यें बक्तिसांत बाजिरायाचा भाऊ चिमणाजी आपा व पिला जी गाइकवाड व मल्हारराव होळकर यां बरोबर लढाईक रून तो मृत्यु पावला. यानंतर बाजीराव नर्मदाउतरला, आणि माळव्याचें लश्कर आपल्या स्वाधीन करून घेतलें. म ग आपला भाऊ व पिलाजी जाधव यांस आपल्या हितार्थ साताऱ्यास पाठविलें. त्यांसच कोंकणचा बंदोबस्त राखाव- यास सांगितलें.

१२ गुजराथेंत पेशवा गेल्यानंतर आभीसिंग राजाच्या फौजदारानें बडोदें किल्ला पूर्वी मोंगलांनीं गाइकवाडा पा सून घेतलेला होता तो घेतला, तथापि तेथचे प्रजेस त्या पेक्षां पिलाजीचें अगत्य असे. त्याणें कितीएकजागीं आ पलीं ठाणीं बसविली होतीं, याकरितां त्याशीं लढ करावया च्या निमित्तें करून त्याणें कितीएक माणसें पाठविलीं. त्यांही कितीएक वेळां त्याशीं बोलणें केलें; मग एके दिवशीं त्याशीं त्यां चें बोलणें होऊन त्यांस निरोप झाल्यावर बाहेर निघाले आणि कां हीं वस्तु आंतराहिल्याचें मिषकरून त्यांतील कोणी एकजण पुनः वाड्यां तजाऊन तो कांहीं गोष्ट पिलाजीचे कानांत सांगावयाचा आकार दाखवून खाजवलगेला आणि त्याणें अकस्मात् खंजीर काढून त्याच्या काळजांत खुपसला, तेणें करून तो मृत्युपावला. त्या वेळेस तो मारेकरी ही तेथें कोणी पिलाजीचा होता त्याणें मारिला.

तेव्हां ते वरकड लोक पळाले. हें छल तासरा परगण्यांतील डांकुर गांवीं झालें.

आभी शिंगा नें पिलाजीच्या मरणें करून आपणासजो लाभ चिंतिला होता तो त्यास प्राप्त नजाला. कांकीं, पिलाजीचा मित्र पाइागांवचा देसाई दिला नामें होता, त्याणें त्या सर्व मुलखांत भिल्ल व कोळी उठविले. मग चांगला समय पाहून देसायानें पिलाजीचा भाऊ महादाजी गाइकवाड या स निरोप पाठविला कीं, बडोदें घ्यावयास हा वेळ उत्तम आहे; त्यावरून तो आला आणि बडोदें घेतलें. त्या पासून त्याचे वंशी अद्यापि बडोद्यांत आहेत. त्यावेळेस पिलाजीचा वडीलपुत्र होता तो सोनगडाहून मोठें लश्कर घेऊन आला आणि बडोद्याच्या पूर्वेस जोनपुरापर्यंत स्वाऱ्या घातल्या. तेव्हां आभी शिंगानें अमदाबादेंत आपला कोणी विश्वासू ठेवून आपण आपल्या जोनपुर मुलखीं जाऊंलागला.

१३ माळव्याचा सुभेदार दयाबाहादुर मेल्यानंतर त्याजागीं दिल्लीच्या बादशाहानें महंमदखान बंगष नामें एक नवा सुभेदार पाठविला, तो बुंदलखंडीं जाऊन राजाचतुरसाल याच्या मुलखांस उपद्रव करूं लागला. तेव्हां त्या चतुरसालानें बाजिराव याकडे कुमक मागितली, ते समयीं पेशवा त्याचे साह्यास जाऊन बंगषाला त्याच्या मुलखांतून पार केलें. त्यावरून तो राजा प्रसन्न होऊन त्याणें बाजीराव यास आपला पुत्र मानिलें, आणि त्यास एक किल्ला व झांशी जवळ कांहीं गांव असा दिला कीं, ज्यांचें उत्पन्न वर्षास सवादोन लक्ष रुपये होत. पुढें

कांहीं अवकाशानें तो राजा मेला, तेसमयीं त्याचे पुत्र होते हो ते त्यांच्या प्रमाणेंच बाजिरावाला त्याणें आपल्या राज्यांचा तिसरा वांटा दिला.

१४ माळव्या मध्यें महंमदखान बंगष मेल्यावर माळवा व आग्रे या दोहों अधिकारांवर बादशाहानें राजा जयसिंग संनसत्राशें चवतिसांत पाठविला. त्याचा व बाजिरावाचा पूर्वी पासून स्नेह होता, म्हणून ती जागा त्यास मिळाल्यानें मराठे हर्ष पावले; परंतु तो बादशाहाचा हस्तक म्हणून मराठ्यांचे बोलणें सारें स्वीकारीना. नंतर त्याच्या पुढचे वर्षी बाजिरावाचें व त्याचें कांहीं बोलणें होऊन त्याणें माळव्याचें राज्य बाजिरायास दिलें, आणि बादशाहास समजाऊन तोही वश केला.

भागपधरावा

संनसत्राशें चवतिसां पासून संनसत्राशें चाळीस पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ एथपर्यंत मराठे लोक यांणीं गुजराथेंत कोण कोण त्या प्रकारें प्रवेश केला तें व माळव्यांत आपल्या आधिपत्याचा पाया घातला तें सांगितलें. आतां वराड व कोंकण यांमध्यें त्यांणीं कस कसा संचार केला तो प्रकार लिहिले नंतर माळव्यांत उत्तरे कडे जीं मराठ्यांनीं मोठीं मोठीं का

यें केलीं तीं लिहिलीं जातील.

२ पेशवा शाहूच्या जवळ नसतां सेनासाहेब सुभा कान्होजी भोंसला यानें त्याची कांहीं एक आज्ञा मानिली नाहीं, यास्तव शाहूनें त्यास सातान्यामध्यें कैद केलें, आणि त्याचा भाऊ बंदरघुजी भोंसला यास ती पदवी दिली. त्या रघुजीनें पूर्वी गोंडवणांत कोणी एका मुसलमानाजवळ कांहीं दिवस थोडक्या लोकांनिशीं चाकरी केली होती, तो अधिकार लहान म्हणून तो पुरुष प्रसिद्धीस आला नाहीं; परंतु त्यास कांहीं काम संपविलें असतां तो तें काम चांगलें करीत असे; आणि तो शिकारीच्या कामाविषयीं मोठा धाटअसे, यास्तव शाहू त्याला आपल्या बरोबर शिकारीस नेई. मग त्यावर त्याची फार प्रीति बसली, नंतर त्यानें आपल्या बायकोची बहीण शिर्क्यांची कन्या त्यास देवविली; आणि वराडची सुभेदारी सांगितली. त्याबद्दल त्याकडून कबूल करविलें कीं, नेहेमीं पांच हजार स्वारांनिशीं चाकरी करावी, व वर्षास नऊ लक्ष रुपये सरकार पोत्यास पोहोंचवावे; याशिवाय कधीं पेशवा मोहिमेस निघेल तेसमयीं त्याबरोबर दहा हजार स्वारांसहित जावें, याप्रमाणें त्यानें कबूल केलें. त्या वेळेस त्याचा परम मित्र श्रीपतराव प्रतिनिधि तो राजानें कोंकणांत पाठविला होता, तो जर त्यासमयीं जवळ असता तर आपल्या लेहास्तव रघुजीला इतकें कबूल करूं न देता.

३ कान्होजी आंग्याचे दोघे पुत्र कोंकणांत असत, ज्यांत वडील सरखाजी तो कुलाब्यांत होता, धाकटा संभाजी तो सुवर्णदुर्गीं रहात असे. कान्होजी आंग्या जिवंत असतां मुंब

ईच्या इंग्रेजांनीं त्यास जिंकावयाचा मोठा उद्योग केला, परंतु सिद्दीस गेला नाहीं. मग का+झोजी मेल्यानंतर त्याचा थोरला पुत्र सरवाजी तो ही मेला. त्यामागें धाकटा संभाजी यानें त्याचे सावत्र भाऊ तिघे होते त्यांतला वडील आपल्या पाशीं ठेविला आणि त्या पेक्षां धाकटे दोघे येसाजी व मानाजी ते कुलाब्यास पाठविले; त्यांत येसाजीला मुलखाचा बंदोबस्त सांगितला, आणि मानाजी किल्याच्या व फौजेच्या बंदोबस्ता स नेमिला. मग त्या उभयतांमध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन मानाजीनें कपटें करून पोर्तुगीस लोकांस किल्यांत आणून येसाजीचे डोळे काढवून त्यास बंदींत ठेविलें. नंतर संभाजी मानाजीच्या पारिपत्यास गेला, तेव्हां त्यानें पेशव्याचा आश्रय केला, यास्तव संभाजीला माघारें जावें लागलें. पेशव्यानें मानाजीची कुमक केली त्या बद्दल त्यानें त्यास कुलाबा व राजमाची हे दोन किल्ले दिले.

या वेळेस जंजिऱ्यामध्यें शिद्दीचा अंमल बसला होता, त्या शिद्दीस मोंगलांनीं शिद्दीयाकुट असें नवें नाव दिलें हो तें. त्याशीं व मराठ्यांशीं निरंतर युद्ध प्रसंग होई, परंतु त्या याकुटानें कधीहीं औरंगजेबानें दिलेला आपला मुलूखम मराठ्यांच्या हातीं लागूं दिला नाहीं; आणि तो कधीं कधीं शाहूच्या मुलखांतून स्वांऱ्या घालून खंडणी घेत असे. त्याला जिंकावया विषयीं शाहू व त्याचे दरबारी लोक फार इछीत होते, परंतु त्यापुढें कांहीं बळ चालेना. तेव्हां कांहीं कपटें करून जिं

+ का झोजी आंग्रया संनसत्राशें अठ्ठाविसांत साताऱ्यामध्यें मृत्यु पावला.

कावा अशी प्रतिनिधीनें मसलत केली. तो प्रकार असा, त्याशि
द्दीजवळ त्याचा परम विश्वासू याकुबखान नामें मुसलमान
असे, तो समुद्रांत चांचेपणा करून मोठा विख्यात जाला होता.
त्याचे वडील व तो गुहागरचे पाटील, ते जातीचे कोळी. त्याचे
लहानपणीं त्याला मुसलमानांनीं स्वारीं घालून धरून नेले,
आणि आपला धर्म शिकविला. तो प्रतिनिधीनें वश केला,
मग त्यास सांगितलें कीं, शिद्दीचें आधिपत्य नाहींसें जालें
असतां यांतले कांहीं किल्ले आयास देऊन बहुतेक राज्य
तूच संभाळावेंस. ही मसलत सिद्धीस न्यावयाकरितां प्रति
निधीबरोबर लश्कर देऊन संनसत्राशें तेहतिसांमध्यें कोंक
णांत पाठविला. तेव्हां शिद्दीच्या मुलखांत गरीबगुरीबर
यत लोकांसमाचा उपद्रव जाला, परंतु किल्ला त्याचे हातीं
लागला नाहीं. त्या शिद्दीपुढें प्रतिनिधीचें बळ कांहीच पो
ले नासें जालें. तेव्हां तो तेथून चिपोळणास जाऊन उतरला,
आणि गोंवळकोट किल्ल्यामध्यें आपले लोक ठेविले; तेथें
ही शिद्दीनें छापा घालून तो गोंवळकोट घेतला. अशी
त्याणें प्रतिनिधीची दुर्दशा केली. हें वर्तमान समजून शाहूनें
त्याचे कुमकेविषयीं चिमणाजी आपास आज्ञा केली, परंतु तो
ऐकेना. शेवटीं प्रतिनिधि रुष्ट होऊन माघारा साताऱ्यासआ
ला.

४ त्याच सुमारें जंजीऱ्याचा शिद्दी मेला. त्याचे पुत्र पुष्क
ळ होते, त्यांत वडील शिद्दी आबदुलखान नामें होता, त्याचे धा
कटे भाऊसारे एक शिद्दी रहिमान खेरीज करून मिळूनत्याणीं

+ शिद्दीरहिमान त्यावेळेस जंजीऱ्यांत नव्हता.

त्यास जिवें मारून टाकिलें. हें वर्तमान याकुबास कळल्यावर त्याणें शिद्दी रहिमानाचा पक्ष धरून शाहूला सेन सचाशें पत्ति सांत कुमक मागितली, त्यास शाहू अनुकूळ जाला. त्यावेळेस बाजीराव माळव्याहून येत होता त्यास आज्ञा केली कीं, दंडाराजपुरीं जावें; या शिवाय दुसरे जे रिकामे लश्करी लोक होते त्यांस सांगितलें कीं, तुह्मी जाऊन बाजिरावास मिळावें. तो बाजीराव कोंकणांत गेल्यावर शिद्दी रहिमान व याकूब हे त्यास मिळाले. मग तळें व घोंसाळें हे दोन किल्ले घेतले. इतक्या मध्यें प्रतिनिधीही मागून येऊन पोहोंचला, त्याणें येतांच रायगड घेतला. कां कीं, तेथच्या किल्लेदारास याकुबा नें अगोदरच किल्ला द्यावयास सांगितलें होतें.

त्यानंतर ज्यांनीं आबदुलखान मारिला त्यांतील एक भाऊ शिद्दी रत्यान नामें येऊन बाजिरावाशीं लढला तो मेला गेला. नंतर पेशव्यानें जाऊन जंजीऱ्यास खुसकी करून मोरचे लावून तोफांचा मार चालविला, ते समयीं मानाजीआं ग्याही येऊन समुद्रांतून किल्यास तोफा मारूं लागला. अ- सें असतांही बाजिरावानें सुमार पाहिला कीं, हा किल्ला ल वकर सर्वथा हातीं लागणार नाहीं, आणि आपण फारदिवस कों कणांत राहिलों असतां मोठ्या मोठ्या मोहिमांचीं कामें रहाती- ल. यास्तव त्याणें तेथचे शिद्दी सल्ला करावयास सिद्द जालेसे पाहून सल्ला केला. तो प्रकार असा, तेथें शिद्दी रहिमानाचें मु ख्यत्व असावें, व त्याणें अकरा महालांचें उत्पन्न अर्धें द्यावें, व मराठ्यांस रायगड व तळें व घोंसाळें व उचितगड व बि रवाडी हे किल्ले असावे. बाजीराव तें युद्ध असें शेवटास

नेऊन मोठा विख्यात होऊन साताऱ्यास गेला. तेथें शाहूनें त्या बाजिरावानें घेतलेल्या रायगड इत्यादि ठिकाणांची सुभेदारी त्यासच दिली.

५ माळव्याहून बाजीराव निघाल्यानंतर त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर लश्करसहित नेथें होता तो आग्र्यावर पळिकडेही स्वांच्या घालून लुटीत गेला. तेसमयीं दिल्लीचे बादशाहाचा वजीर खानडौरान नामें होता, त्याच्या मनांत आलें कीं, सल्लाकरून मल्हारराव यास मागें फिरवावें; परंतु तो हें नसमजला कीं, बंडाचें पारिपत्य केल्यावांचून आधीं तहकरणें ठीक नव्हें. मग त्याच्या मनांत विचार होऊन त्राणें आपला भाऊ बरोबर फौज देऊन मोठा भयंकर आकार दाखवून शत्रूस नर्मदेच्या पार करावयास पाठविला. तो निघाला तेसमयीं दिल्लीच्या सर्वलोकांस हाजय पावेल असा भरंवसा होता, परंतु त्याचा तो खटाटोप व्यर्थ जाला. तेंलष्कर सरोंज पर्यंत जाऊन मागें फिरलें, आणि दिल्लीच्या लोकांस दाखविलें कीं, आपण मोठा पराक्रम केला. इकडे मल्हारराव त्या बरोबर सहज हलकें हलकें लढावयास थोडकेसे लोक पाठवी, ते दिवसास त्याशीं कांहींसे लढत आणि पळत. मग रात्रीस जाऊन त्याच्या डेऱ्यावर बाण टाकीत. त्या मल्हाररावानें आपणतर सैन्याच्या मोठ्या समुदाया सुद्धां उद्योग करून त्या मुलखाच्या वसुलाची जमा आपला धनी बाजीराव याजकडे पाठवावयाचें काम चालविलेंच होतें. माळवें मुलखीं व चंबळा नदीचे दक्षिणेस मोंगलांचे हातीं किनीएक किल्ले होते, तथापि मुलखाच्या नाशाचा बंदोबस्त त्यांचानें कर

वेना. मराठ्यां खेरीज गोहिले लोकही त्यामुलखीं सांप्या पालीत होते. या शिवाय गुजराथेंतही मल्हारजी एकाएकीं सांप्या घालून आमदाबादेचे उत्तरेकडचे कितीएक गांव लुटून माघारा फिरला.

६ बाजिरावानें फौज फार ठेविली यास्तव तो बऊतांलो कांचा कर्ज भरूं जाला. मग ज्या सावकारांनीं पहिल्यानें पुष्कळ कर्ज दिलें होतें ते अर्णाक देईनातसे जाले; व त्याच्या लश्करी लोकांचा रोजमुरा फार थकला, तेणें करून ते लोक त्याच्या आज्ञेंत अंतर पाडूं लागले, असें संनसत्राशें छत्तिसांत घडलें. नंतर त्याणें माळव्याची चौथ व सरदेशमुखी यांचा रेवज जमा करून राजा जयसिंग याचे योगें बादशाहापासून माळवा मुलूख आपणास पृथक् मागितला. या खेरीज सरबुलंदखानानें गुजराथची सरदेशमुखी देऊंके ली होती तिची आज्ञा झाली असें मागितलें. तेव्हां बादशाह व वजीर या उभयतांच्या मनांत आलें कीं, या प्रमाणें द्यावें, परंतु त्याचे सरदार तुराणी मोंगल यांच्या मनांस येईना, म्हणून खानडौरानानें आपला वकील कांहीं बोलणें करावया स बाजिरावाकडे पाठविला, त्याचे हातीं चौथ व सरदेशमुखी यांची सनद गुप्त देऊन सांगितलें कीं, तसा समय पाहून त्यासही

+ त्या वेळेस त्याणें कोणा एका महापुरुषास पत्र लिहिलें कीं, हल्लीं मी बऱ्हाणपुरचा देणेदार होऊन माझी कुनर ओढ जाली, हीच मला नरक यातनाही वाटते, आणि सावकार व शिलेदार यांच्या पायां पडतां माझ्या कपाळाचे कांनडें गेलें.

सनद द्यावी. असें असतां खानडौरानाजवळ बाजीराव याचा
वकील होता त्यास तें वर्तमान कळलें, त्याणें पेशाव्यास ती बात
मी पोहंचविली, तें समजतांच बाजिरावाच्या मनांत आलें कीं,
ते आपणास भितात, त्यास आणखी काही मागावें. हा
तर ब्राह्मण जातीचा स्वभाव आहे कीं, कोणी प्रथम कांहीं द्या
वयास सिद्ध जाला म्हणजे अणीक अणीक मागत असावें.
त्यावर बाजीराव त्यापाशीं फारच मागूं लागला, तो प्रकार अ
सा, प्रथम संपूर्ण माळवा जहागीर द्यावा, व किल्ला मांडू व कि
ल्ला धार व किल्ला रेभीन; व चंबळा नदीचे दक्षिणेचा मुलूखया
ची जहागीर व फौजदारी द्यावी; व पन्नास लक्ष रुपये बादशा
हानें आपल्या खजिन्यांतून द्यावे. या शिवाय दक्षिण सहा
सुभ्यांची सरदेशपांडेपणाची सनद द्यावी, असें मागितलें.

६ त्यानंतर बादशाहानें त्यांतून सहा सुभे दक्षिणेच
शपांडेपणमात्र दिलें, आणि त्याबाबद सहा लक्ष रुपये नज
र घेतली. केवळ सहासुभ्यांचें देशपांडेपणच पेशाव्यास मि
ळालें हें तरी निजामउलमुलुखाच्या द्वेषास्तव खानडौरान
यानें देवविलें. कांकीं, सहासुभे दक्षिणेंत निजामउलमुलुखा
ची सत्ता होती. मग निजामास फार वाईट वाटलें तेसमयीं त्या
ला बादशाह व मोंगल यांणीं लिहिलें कीं, तूं दिल्लीस लवकर
ये, न आलास तर मुसलमानाचें राज्य बुडेल. तेव्हां निजा
लमुलुखानें विचार केला कीं, आपणास बळकटां दिवसांचे सहा

+ सरदेशपांडेपणाचा हक्क सरदेशमुखी सारिखाच आहे, प
रंतु त्यांत प्राप्ति शेंकडा पांच रुपये.

यजे मराठे लोक त्यांचीं लढावें असें जालें, असो काय होईल तें होऊ, इतकें होऊन तो दिल्लीस गेला. तेथें अनेक प्रकारें त्याचें मनवशा करावया विषयीं बादशाहानें उद्योग केला. तो असा, त्याचा वडील पुत्र गाजिवदिन त्यास गुजराथचा व माळव्याचा अधिकार दिला; त्या शिवाय सर्व मांडलिकांनीं त्याच्या होतारवालीं वागावें असें सांगितलें. याप्रमाणें होऊन निजामउल्मुलुखाजवळ फौज चवतीस हजार जमली, त्यारेवरी जा तोफखानाही फार चांगला होता.

इकडे बाजीराव ही आपली फौज जमा करून निघाला तो नर्मदेसजाऊन पोहंचला, तोपर्यंत त्याजवळ ऐंशीं हजार फौज जमली. तरी त्यांत रघुजी भोंसला व दाभाडे व यशवंतराव व सेनापतीचा कोणी सरदार हे नव्हते.

बाजिरायानें बादशाहापाशीं अभयदि मागणें केलें, त्या वरून त्यादरबारीं असें ठरलें कीं, फार मोठें लश्कर तयार करून त्यास भय दारव वावें. नंतर त्यांणीं दिल्लीच्या सभोंवतें पुष्कळ लश्कर जमा केलें, तें ऐकून बाजिरावानें आपल्या लश्करचें जडजउ सामान आपला मित्र जगतराजानामा बुंदेल खंड चा राजा त्याजवळ ठेवून बरोबर हलकें सामान घेऊन आग्र्या पासून विसांकोसांवर दक्षिण दिशेस यमुनेचे कांठीं जाऊन उतरला. ते समयीं त्याचा सरदार मल्हारराव होळकर व दुसरे ही मराठे सरदार यमुने पलीकडे दुवाब येथें उपद्रव करूं लागले; तेथें अकस्मात् मोंगलांचें लश्कर येऊन त्यांस यमुना पार केलें. त्यावेळेस बाजीराव ही तीजागा ठीक नाहींशी समजून तेथून निघून ईशानी दिशेस चालिला. तेव्हां ते मोंगलांचे

सरदारयांणीं बादशाहास लिहिलें कीं, आम्ही सर्व मराठे चंबळ नदीपार केले, ते आपल्या मुलखीं गेले, तेव्हां दिल्लीमध्यें लोकांस मोठा आनंद जाला; आणि खानडोराना जवळ बाजिरावाचा वकील होता त्यास निघून जा अशी आज्ञा जाली. त्याणें जाऊन तें वर्तमान बाजिरावास कळविलें, तेव्हां तो बोलिला कीं, पाहा आतां आमचे मराठे लोक दिल्लीच्या दरवाज्या जवळची घरें जाळितील, तें पाहून बादशाहास कळेल कीं, अद्यापि मराठे हिंदुस्थानांत आहेत.

९ मग तसाच निश्चय करून रोज वीस वीस कोस मजला करीत आडवाटेनें एकाएकीं दिल्लीचे दरवाज्याजवळ लश्कर सहित जाऊन डेरा दिला. तेव्हां कितीएक हत्तीवर कितीएक उंट शहरा बाहेर आले होते ते धरले, व कितीएक हिंदु लोक ही दिल्लींतून बाहेर देवदर्शनास जात होते ते धरून लुटले; परंतु कोणाची घरें जाळिलीं नाहींत, कांकीं, असें केल्यास बादशाहाचा राग होऊन पुढें तह करावयास अवघड पडेल; आणि लूट जमा केल्यानें पळून जातां येणार नाहीं. यास्तव बादशाहास पत्र पाठवून सल्ल्याचा प्रकार दर्शविला. अशी त्याची सुशीलता पाहून दिल्लीचे कितीएक मानकरी लोक धैर्य करून आठ हजार लश्कर बरोबर घेऊन युद्धास निघाले, त्या युद्धांत मोंगलांचा पराभव जाला, मराठ्यांचा इंद्राजीकदम नामें एक सरदार व थोडके से लोक पडले. या प्रमाणें बाजिरावाचा जय जाला तरी तो असें समजला कीं, मोंगलांचे लोक चहूंकडून लवकर जमा होतील, यास्तव रात्रीसच निघून गेला. तो ग्वाल्हेरचे वाटेनें रेवारी व मं

सावरा करून चालिला. त्याचे पाठीमागें मोंगलांचे कोणी सर
दार लागले नाहींत. मग त्यास कळलें कीं, यावेळेस आपण
दक्षिणेंत अवश्य जावें. त्यावेळेस खानडौरानानें बाजिराव
स सांगून पाठविलें कीं, माळव्याचा अधिकार व तेरालाखरु
पये कबूल आहेत. तेव्हां पेशव्यानें त्याजवळ आपला व-
कील फिरून पाठविला. मग आपण साताऱ्यास जाऊन रा
जाची भेट घेतली, आणि तत्काळ नेथून निघून कोंकणांत
गेला.

१० तेथें संनसत्राशें सदतिसांत कुलाबा घ्यावयाकरितां मानाजीला पोर्टुगीस लोक अनुकूळ होऊन कुलाबा त्याच्या हातीं लागला; परंतु त्याणें त्यांस घ्यावयाकरितां जो मुलुख कबूल केला होता तो देईना, यास्तव पोर्टुगीस लोक संभाजी आंग्यास मिळून मानाजीपासून कुलाबा घ्यावयास सिद्धजा ले. त्यांच्या निवारणार्थ पेशवा गेला, त्याणें तें कार्य सिद्धीस नेऊन त्यांपासून सातहजार रुपये रोख व तीन हजार रुपयां चें सामान, कांहीं विलायती व कांहीं चिनायी, प्रतिवर्षी घ्यावें अ सा करार ठरविला.

११ संनसत्राशें अडतिसांत बाजीराव नर्मदा पार गेला, त्यावेळेस निजामउल्मुलुख सरोंजेस होता त्याणें तेच समयीं शत्रूवर चालून जावें हें योग्य होतें, परंतु तसें न करितां तो चांग ला जागा पाहून भोपाळा जवळ बाजीरावाची वाट पाहात राहि ला. तेथें त्याच्या लश्कराला पुढचे आंगीं ओढा होता व पाठी मागें मोठें तळें होतें, या प्रमाणें आश्रय पाहून राहिल्यामुळेंच तो पराभव पावला असें दिसतें. कांकीं, मराठे लोक तेथें जाऊ

न पोहंचतांच त्यांस वाटलें कीं, याणें बळकट स्थळ धरिलें, तस्मात् याच्या मनांत भय आहे. त्यावरून त्यांहीं त्याच वेळे स हल्ला केला, तेव्हां निजामाकडचे रजपूतलोक पांचशें पडले, व घोडे सातशें मेले; मराठ्यांकडील शंभर पडले, व तीनशें जखमी जाले. तेसमयीं बाजीराव तेथून जवळच दोनबाणाच्या टप्प्यावर उभाराहून संधि पहात होता; ती अ- शी कीं, निजामउल्मुलुख आपली जागा सोडून निघाला ण जे त्यावर लश्करासुद्धां एकाएकीं पडून त्याचा अगदीं पराभव करावा, अशी आशा धरून राहिला असे, परंतु त्याणें ती जागा सोडिली नाहीं. मग याच्या हातून इतकें मात्र जालें कीं, या णें आपल्या लश्कराच्या टोळ्या सभोंवत्या बसवून निजामा च्या लश्करास धान्य तृणइत्यादि मिळेनासें केलें. असें निजा मास संकट प्राप्तजालें, तें वर्तमान दिल्लीस कळल्यावर त्याचे मु क्ते विषयीं तेथें तयारी होऊं लागली, परंतु बाजिरावास वि दित होतें कीं, तेथचा मुख्य कारभारी खानडोरान तो निजा माचा द्वेषी यास्तव तेथून धांवणें लवकर येणार नाहीं, कदाचित् हैदराबाद व औरंगाबाद यांतून कोणी मदत येतील. तरत्यांचे निवारणार्थ मात्र बाजिरावानें रघुजी भोंसल्यास बऊत आर्जवें करून लिहिलें कीं, सोनगडीं सेनापति आहे त्याला माझे मद तीस लवकर पाठवावें. असेंच शाहूनें ही बाजिरावाच्या साह्या र्थ आज्ञापत्र आपल्या हातचें भोंसल्यास पाठविलें, परंतु त्याणें ऐकिलें नाहीं. बाजिरावाचा भाऊ चिमणाजी आपा तो मात्र लोक जमा करून तापीच्या कांठीं राहिला होता, त्यास बाजिरावानें लिहिलें कीं, त्या समयीं तुला फोज मिळेल तितं

की जमाकर व दक्षिणेंत बोलावणीं पाठवून फत्तेशिंग भोंस
ले व संभूशिंग जाधव व सरलश्कर यांस आण, बांडे व दा
भाडे व गाइकवाड हे मजकडे येत नसल्यास तूं आपल्याज
वळ ठेवून घे, आणि तापीवर ऐस; जर या वेळेस सर्व मराठे
एकचित्त होऊन मला अनुकूळ झाले तर मुसलमान लोकां
स दक्षिणेंतून हांकून द्यावयाची संधि हीच आहे.

निजामउल्मुलुख अशा अडचणींत पडला तेव्हां तीजा
गा सोडून कांहींसा दूर गेला, परंतु त्याजवळ तोफखाना
वगैरे बऱ्हुत सरंजाम होता त्यामुळें निघून जावयास ठीक
पडेना, म्हणून तो माघारा फिरून भोपाळ किल्ल्याचे कोटांत
गेला; ती जागा पुरेशी नव्हती म्हणून कांहीं लोक बाहेर रा
हिले. तेसमयीं बाजिरावाजवळ तट पाडावयाजोग्या तो
फा नव्हत्या, तथापि त्याणें बाण टाकून व बंदुकांचा भडिमार
करून त्यास असें बेजार केलें कीं, आपण कोण त्यातरी प्र-
कारें निघून जावेंसें त्यास जालें. तेव्हां त्याणें आपलें जड
सामान भोपाळ व इसलामगड येथें ठेवून आपणा बरोबर
कांहीं तोफा व उंटावरच्या जेजाला घेऊन बाहेर निघाला. ते
वेळेस मराठ्यांनीं त्याचा तोफखाना हल्ला करून घ्यावयाचा उ
द्योग केला, परंतु तो सिद्धीस न जातां त्या तोफा व जेजाला यां
च्या आश्रयेंकरून ते मोंगल लोक रोज दोन कोस असे धिमे
धिमे चालीनें जातांजातां दोराई सराई गांवा पावे तों पोहंच
ले. तेथें मोंगल व बाजीराव यांचा तह जाला, त्यांत असें
ठरलें कीं, बाजिरावास चंबळा व नर्मदा या दोहों नद्यांमध्यें
जो मुलूख आहे त्याचें आधिपत्य प्राप्त व्हावयास बादशाहास अनुकूलक

रावें, याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये ही बाजिरावास देववावे.

१२. यानंतर बाजीराव चंबळा नदीचे दक्षिणेस मुलखा ची खंडणी घेत राहिला; इतक्यांत व्यंकटराव घोरपडा को कणामध्यें पोर्टुगीस लोक यांचें पारिपत्य करावयास किती एक स्वार घेऊन गोंव्याकडे चालिला, दुसरा खंडोजी मानक र कोंकणचे उत्तरेस लढकर सुध्यां त्यालोकांचे किल्ले घ्यावया स निघाला, त्यांशीं त्या पोर्टुगीस लोकांनीं फार शौर्यें करून युद्ध केलें; परंतु मराठ्यांचे कितीएक मुख्य सरदार चिमणा जी आपा व होळकर व शिंदे वगैरे सरंजाम घेऊन कोंक णांत गेले होते, त्यांशीं युद्ध करतां करतां पोर्टुगीस लोक बहुतेक मेले गेले. तेसमयीं प्रायः त्यांचे किल्ले मराठे लो क यांणीं घेतले.

त्यावेळेस मुंबईशहर हें लहानसें गांव होतें, त्यांत इं ग्रेज लोक असत, त्यांशीं व पोर्टुगीस लोकांशीं कांहीं वैम नस्य पडलें, यास्तव त्यांस गुप्तपणें मराठ्यांचा पक्ष होता; त्यावे मनस्याचें कारण असें, सोळाशें एकसष्टांत इंग्रेजांचा बाद शाह याणें पोर्टुगाल मुलखाच्या बादशाहाचे कन्येशीं विवाह केला, तेव्हां त्याणें त्या जांवयास मुंबई व त्या संबंधें मुलू ख आंदणा मध्यें दिला. त्यानंतर दुसरे वर्षी इंग्रेज लोक पां चशें मुंबईस आले, आणि पोर्टुगीस लोकांपाशीं साष्टी मा गूं लागले, तेव्हां ते म्हणाले कीं, साष्टीशीं आणि मुंबईशीं सं बंध नाहीं, हें बेटच निराळें आहे, असें बोलून साष्टी देईना न. शेवटीं त्यांपासून मराठे साष्टी घेऊं लागले तेव्हां इंग्रेज का हींसा हर्ष पावले. कांकीं, ते असें समजले कीं, मराठ्यां पासून

पुढें कधीं तरी हें स्थान आपणास प्राप्त होईल, आणि हाल्लीं याचें पारिपत्य ही जालें.

१३ या प्रमाणें कोंकणांत पोर्टुगीस लोकांशीं आणि मराठ्यांशीं युद्ध होत असतां सेनासाहेबसुभा याच्या पुत ण्यानें कोणाची आज्ञा न घेतां हिंदुस्थानांत अलाहाबाद प र्यंत स्वांच्या घालून मुलूख लुटला, तेणें करून बाजिरावा स फार राग येऊन त्याणें त्याच्या पारिपत्यास ओजी कावरे नामें सरदार पाठविला, त्याला रघूजी भोंसल्यानें जिंकिलें, मग बाजीराव त्यांचा सूड घ्यावयास निघाला.

१४ तेसमयीं त्याला वर्तमान कळलें कीं, ह्मारशी लो कांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस येऊन मोंगलांचा पराभव करून दिल्लीशाहराची खंडणी बादशाहाकडे मागूं लागला, व खानडोरान मृत्यु पावला. मग तेथून पुढें गेला तो दुसरें वर्तमान समजलेंकीं, त्या नादरशाहानें दिल्लीच्या बा दशाहास कैद करून तेथचे राहाणारे लोक आठ दहा हजार सुमारें मारिलें, आणि शहर लुटलें. हें ऐकून बाजिरावास मो ठा विचार पडला, आणि त्यास असें वाटूं लागलें कीं, हाजो कोण मोठा शत्रू उद्भवला आहे, या पुढें सेनासाहेबसुभ्याचा पुतण्या व रघूजी भोंसला यांचें पारिपत्य करावयास जाणें हें केवळ कनिष्ठ कार्य, व पोर्टुगीस लोकांशीं युद्ध करणें तें ही अल्प कार्य; कदाचित् तो बादशाहास मारून आपणच गा दीचा अधिकारी होईल. त्या पुढें तिसरें वर्तमान आलें कीं, एक लक्ष ह्मारशी जमा होऊन दक्षिणेस येत आहेत. तरी तो कि मपि नभितां पुढें गेला, तेसमयीं त्याणें आपला भाऊ चिमणा

जी आपाही कोंकणांतून बोलावून बरोबर घेतला; आणि सर्व लोकांत विदित केलेंकीं, जे कोणी हिंदु व मुसलमान अ सतील त्या सर्वांनीं येऊन माझें साहाय्य केलें असतां शाहूस घालवून देलां येईल. मीतर आपले मराठे लोक या कार्या करितां नर्मदा नदीपासून चंबळा नदीपर्यंत पसरणार. अ शी बाजिरायानें तयारी केली, तोंहोळकर व शिंदा हे दो घेही त्यास येऊन मिळाले. तेव्हां असें वर्तमान आलें कीं, तो नादरशाह आपल्या संतोषानें दिल्लीचें तक्त बादशाहा स माघारें देऊन लश्कर सुद्धां निघून आपले मुलखीं गेला. तेसमयीं त्याणें बाजीराव व शाहू व दुसरे जे कोणी हिंदूंचे मां डलिक संस्थानी होते त्यांस पत्रें पाठविलीं कीं, मी हा बादशा ह पुनः तक्ताधिपति केला, इतःपर हामला बंधूसमान याल व तुम्हीं सर्वांनीं याचे आज्ञेंत वागावें; जर कोणीं याची आज्ञा मान्य नकरील तर पुनः मी माघारा येऊन त्याचें पा रिपत्य करीन.

१५ पोर्टुगीस लोकांचीं व मराठ्यांचीं कोंकणांत युद्धें जालीं त्यांत मराठ्यांनीं वसई किल्ला घेतला. त्या युद्धांत परस्परें लढण्याचे कसबाची पराकाष्ठा जाली, त्यानंतरत सायल मराठ्यांनीं केलाच नाहीं. सन सत्राशें एकुणत्रा ळिसांच्या दुसऱ्या महिन्याचे सत्रावे तारिखेस चिमणाजीआ पाचा बिनीवाला शंकाजीनारायण यांणें वसई किल्यास खुसकीवरून घेरा घातला, व त्या किल्ल्यास ज्या आंगीं पाणी आहे तेथें मानाजी आंग्रे येऊन त्याणें तो घेरा पुरा केला. तेव्हां तेथच्या किल्लेदारानें आर्जवें करून विनंती केली कीं,

तुम्ही जंजिऱ्याच्या शिद्दीशीं जसा करार केला तसाच आम्हाशीं कराल तर किल्ला देतों, परंतु चिमणाजीच्या मनास ती गोष्ट येईना; कां कीं, त्यास असें वाटलें कीं, असलें बळकट स्थळ यांचे हातीं असलें तर आम्हीं घेतलेला जो मुलूख आहे तो हे आमचे मागें माघारा घेतील; आणि पर्जन्यकाळाच्या पूर्वी हें काम शेवटास न गेलें तर हा सर्व उद्योग व्यर्थ जाईल, या करितां अनेक प्रकारें यत्न चालविला; तो असा, मैदानामध्यें जागोजाग मोर्चे बांधून एका मोर्च्याहून दुसऱ्या मोर्च्यास किल्लेकऱ्यांच्या तोफांचा मार चुकवून जावया करितां जमीन खणून मोठे मोठे चर पाडून वाटा केल्या; तेव्हां किल्लेकऱ्यांनीं गरनाळांतून कुलपी गोळे व दगड वगैरे भरून त्या चरांच्या वाटेवर टाकून रोज रोज ते लोक बहुत मारिले; व त्या किल्ल्यांत तोफा बहुत होत्या, परंतु मराठ्यांनीं फार तोफांचा भरणा आणून त्यांच्या तोफांचा उपाय चालेनासा केला. मग किल्ल्याच्या तटाला भोंक पाडिलें, परंतु त्यांतून आंत शिरतां येईना, तेव्हां किल्ल्यांत जावयास पुरेशी वाट करावी म्हणून त्या कोटा खालीं सुरुंग पाडूं लागले. तेव्हां किल्लेकऱ्यांनीं त्या सुरुंगाच्या सुमारें आंतून सुरुंग पाडून त्यांचा यत्न व्यर्थ केला. असें बहुत वेळा जालें; शेवटीं मराठ्यांनीं मसलत केली कीं, एकदांच पांच सुरुंग उडवून तटास मोठें खिंडार पाडावें म्हणजे मार्ग मोठा होईल.

नंतर पांच सुरुंग तयार केले, त्यांत तीन जवळ आणि दोन दूर. त्या दोहोंतल्या एकाला पहिल्यानें आग घातली, तो चांगला उडाला नाहीं, मग जे सरसे सरसे तीन होते त्यांस एकदां

च आग घातली, तेव्हां त्यांतील दोन उडाले तेणें करून खें डार मोठें पडलें. तेसमयीं मराठे किल्ल्यांत शिरावया करितां जवळ गेले, तों तिसरा सुरुंग उडाला, त्यांत ते सांपडून फार मेले गेले. द राहिले ते किल्ले कऱ्यांनीं गरनाळांच्या गोळ्यांनीं व बंदुकांच्या मारानें फार हैराण केले, त्या वेळेस ते सर्व मराठे मागें हटले. तेव्हां किल्ले कऱ्यांनीं त्या खेंडारांतून च दून आंत जावयाचा उपाय चालूं नये असा बंदोबस्त केला. त्या नंतर पांचां सुरुंगां पैकीं एक राहिला होता त्याचें काम म ल्हार राव होळकरानें पक्कें केलें होतें, त्यास आग घातली, तेव्हां तो चांगला उडाला, त्याणें अर्धा बुरूज कोसळला. ते समयीं मराठ्यांनीं मातब्बर हल्ला केला, तेव्हां पोर्टुगीस लो कांनीं मातीच्या दोपल्या भिंती सारख्या रचून तेथून तोफा लागू करून आपला जीव वांचविला, व मराठ्यांस जवळ येऊंच दिलें नाहीं. मग त्यांस खाण्या पिण्याचा तोटा पडून ते बहुत श्र मी जाले, व त्या युद्धास आरंभ होऊन तिसरा महिना भरला. अशासमयीं त्यांहीं मराठ्यांशीं तहाचें बोलणें लाविलें; त्यांत असें ठरलें कीं, आठां दिवसांत पोर्टुगीस लोक आपलीं मुलें माणसें काढून किल्ला रिकामा करून देतात. त्या किल्ल्याच्या युद्धामध्यें मराठ्यांचे लोक पांच हजारांवर मेले, पोर्टुगी स लोकांचे मेलेले व जखमी मिळून आठशें जाले. या युद्धा शिवाय कोंकणांत मराठे व पोर्टुगीस लोक यांचीं युद्धें जालीं त्यांत व त्यांत मिळून मराठ्यांचें माणूस बारा चौदा हजार सु मारें मेलें.

१६ कारशी लोकांचा बादशाह याणें दिल्ली सोडल्यानं

तेर बाजिरावानें दिल्लीच्या बादशाहाचे प्रसन्नते विषयीं मो
क्या गौरवाचें पत्र लिहिलें व शंभर मोहरा नजर पाठविल्या.
नंतर बादशाहाकडून बाजिरावास बऊमानाचें उत्तर व व
स्त्रालंकारादि उत्तम प्रकारचें प्राप्त जालें; परंतु निजामाच्या
बोलण्याप्रमाणें माळव्याची सनद मिळाली नाहीं, यावरून
पेशावा याणें निजामास घातकी जाणून मनांत विचार केला
कीं, सर्व दक्षिणेंत निजामाची सत्ताच नाहींशी करावी. या
वेळेस निजाम आणि त्याचे बऊते क लोक हिंदुस्थानांत
होते, यास्तव त्या कार्यास ती संधि उत्तम होती, परंतु तेस
मयीं बाजिरावाचे मोठे मोठे सरदार लश्करांसहित कोंकणा
तून आले नऊते, म्हणून बाजीराव माळव्याचा बंदोबस्त
करीत राहिला, व त्या मुलखाचे पश्चिमेस चंबळेचे कांठीं
कोटा पासून आलाहाबाद पर्यंत मुलखाचा अधिकारी
रजपूत त्याशीं स्नेह रक्षून होता. त्यांत विशेष इतकाकीं,
बुंदेल खंडच्या राजानें समयीं बाजिरावाच्या मागें मोंगलां
स बुंदेल खंड न देतां दोन महिनेपर्यंत बाजिरावाचे कुमके
ची मार्गप्रतीक्षा करीत लढावें, तों पावेतों कुमक न पोहंच
ल्यास तह करून मग कुमक मिळाल्यावर पुनः लढावें, या
प्रमाणें ठरलें. असा उत्तरेचा बंदोबस्त करून त्याच वर्षा
चे समासीस बाजीरावानें दक्षिणेंत औरंगाबादेजवळ नि
जामउल्मुलुखाचा पुत्र नासिरजंग नामा दहा हजार से-
नासहित होता, तेथेंजाऊन त्यासभोंवता घेरा घातला; प
रंतु थोड्याच दिवसांत त्या नासिरजंगाचे कुमकेस दुसरें
एक मोठें सैन्य येऊन पोहंचलें, त्या योगें तो मराठ्यांच्याहा

तचा सुदून गोदावरीचे पलीकडे अमदानगरचे वाटेनें मु लखांस उपद्रव देत चालिला. तो अमदानगरीं जाऊन पो हंचला नाहीं तोंच बाजिरावाचे मदतीस चिमणाजी आपा चें मोठें लश्कर येऊन पो हंचलें. मग बाजिरावानें त्याशीं युद्ध करून त्यास पुढें जाऊं न देतां माघारा गोदावरीकडे प र्तविला. त्यावर कितीएक महिने त्याउभयतांचें युद्ध तसें च होत असतां त्यांतील एकास ही किमपि अर्थलाभ न हो तां दोघांचा तह होऊन ठरलें कीं, इतःपर रयतेस कोणी उ पद्रव करूंनये, व मोंगलांनीं बाजिरावास नर्मदेचे कांठीं जहा गीर द्यावी.

१७ मग बाजीराव मनोदयानुरूप अर्थसिद्धी पावला नाहीं त्यणून फार खिन्न होऊन पुण्यास व साताऱ्यास न जातां एकाएकीं त्या लश्करा सहित हिंदुस्थानांत जावयास निघा ला.

१८ ते समयीं त्याचा पुत्र बाळाजी बाजीराव त्यास नाना साहेब ह्मणत, तो कोंकणांत आंग्र्याशीं लढत होता त्याचेकु मकेस चिमणाजी आपा गेला, तेथें ते त्या नाना साहेबाशीं रे वदंडा किल्ला घ्यावयाची मसलत करीत बसले होते, ते वेळेस वर्तमान आलें कीं, बाजिरावास नर्मदेचे कांठीं संनसवाशें वा ळिसांचे चौथ्या महिन्याचे अष्ठाविसावे तारिखेस देव आज्ञा जा ली. असें ऐकतांच शंकाजी नारायण बिनीवाला यास कोंक णची सुभेदारी दिली, आणि खंडोजी मानकर लश्करचा मुखत्या र केला. मग चिमणाजी आपा व त्याचा पुतण्या नानासाहेब पे शवा हे उभयतां बाजिरावाचें उत्तर कार्य करून साताऱ्यास आ-

के.

१९ बाजिरायाचें मरण तें मोठें प्रकरण, यास्तव त्या समयीं मराठ्यांची हकीगत काय काय होती ती समजाया विषयीं तेव्हांचे हिंदूंतील सर्व अधिकारी कसकसे वागत होते तें प्रथम लिहिलें पाहिजे.

दिल्ली मध्यें तेवेळीं महंमदशाह नामें बादशाह होता, त्यास नादरशाहानें बंदीस घालून त्या राजधानींतले किती एक लोक मारिले व शहर लुटून द्रव्य नेलें; त्या शहराचे उत्तरेकडील काबूल व नारा व मुलतान हे मुलूख घेऊन त्याणें आपल्या मुलखाकडे लाविले होते; त्यावरून बादशाहाचें तेज कमी होऊन दिल्लीच्या जवळ दुसरीं कितीएक नवीं नवीं राज्यें होऊं लागलीं होतीं तीं प्रबळता पावतीलसें दिसूं लागलें. त्यांत एक रोहिला असे, त्याचा मूळ पुरुष हिंदुस्थानचे अहीर जातीचा होता, जसा मराठ्यां मध्यें धनगर तसा त्यांत तो. त्याचे लहान पणीं कोणी एका आफगाणानें आपल्या जवळ त्यास अली महंमद रोहिला असें नाव ठेवून तो बाळंगला होता, मग तो मोठा जाल्यावर आफगाणाच्या स्वारांची सरदारी करीत होता. त्यानंतर त्याणें कितीएक मुलखाच्या उत्पन्नाचा चढ पत करून मुलूख आपल्या हाता खाली घातला, मग पेंका द्यावयाच्या समयीं युद्धास सिद्ध जाला; त्याच्या पारिपत्या विषयीं वजिरानें आपला कोणी मुख्य सार पाठविला त्याचा त्याणें पराभव केला. हें वर्तमान दिल्ली पासून पन्नास पंचावन्न कोसांवर दक्षिणेकडे जालें.

दुसरा शूद्रांमध्यें जाट नामें जातीचा कोणी एक इंडसन

दीच्या कांठचा राहाणारा त्याणें येऊन आग्रें बजापूर यांचें आधिपत्य औरंगजेबाचे समाप्तीस केलें. पुढें त्याचे मरणानंतर त्याणें त्याच गडबडींत आपलें आधिपत्य बळकट करून मग जेव्हां मराठे चंबळा नदी उतरून पलीकडे गेले तेव्हां त्यांचा व आपला एक लाभ पाहून त्यांशीं स्नेह केला.

दक्षिणेंत व करनाटकांत स्वराज्य व जहागीर सोडून नि जामउल्मुलुख आणि मराठे निमेनिमे वांटून घेत होते. बाजी राव मेल्यानंतर तो निजामउल्मुलुख कितीएक दिवस दि ल्लींत होता, त्याचे नावास बादशाहानें अमीरउलउमरा अ सें पद जोडिलें होतें. त्याला वर्तमान कळलें कीं, आपला पुत्र नासीरजंग दक्षिणेंत आहे तो माझी सत्ता नाहींशी क रून आपण कारभार करणार, तें बंड मोडावया करितां नि जाम दक्षिणेस निघाला तेसमयीं त्याणें बादशाहास विनंती केली कीं, मला जें पद दिलें तें माझा वडील पुत्र गाजीवदिन खान अस्तानें

करनाटकात विजापूर व गोवळकोंडें येथें जे पहिले मुख्य अधिकारी होते त्यांची संतति पुष्कळ झाली होती, त्यांत स्वतंत्रपणें वागण्याची चाल पडली होती.

इंग्रेज व फ्रांशीसही या मुलखांत असत, परंतु ते आ पला पराक्रम न जाणतां किंवा जाणत असून ही स्वार्थ साध नास युद्धादिकें करून झटत नसत, आर्जवानें अथवा लांच देऊन कार्यकरून घेत. त्यांशीं कोणी वक्र झालातर तात्का ळ युद्धास सिद्ध होत. त्यावेळेस असें असतां पुढें त्यांचा हे वयोग असा होता कीं, या मुलखीं सर्व मोठ मोठ्या कामांत

लांहीं मवीण झावें.

पूर्वी संनसत्राशें एकुणचाळिसांत इंग्रेजांनीं आपल्या व्यापाराच्या साधनास चिमणाजी आपाच्या स्नेहानें पेशवाअ उकूळ करून घ्यावयास वसई मध्यें चिमणाजीशीं कांहीं त ह केला होता.

पोर्टुगीस लोक मराठे लोकांशीं बहुत वेळां युद्धें करू न केवळ बळहीन झाले होते.

२० बाजीराव रुपानें फार चांगला होता, त्याची बोल ण्याची किंवा कोणत्याही कार्यकरण्याची ढब शिपाया प्रमा णें दिसे, आणि तो लश्करा बरोबर असतां ऐश्वर्याच्या उ पभोगा साठीं आपल्या सेवेंत बहुत माणसें बाळगीत नसे, जें त्याच्या शिपायास दुःख तें तो आंगें अनुभवीत असे. या विषयीं कथा आहे कीं, पूर्वी त्याची आणि निजामउल् मुलखाची भेट झाली नव्हती तेव्हां निजाम याणें कोणा एका मोठ्या चिताऱ्यास सांगितलें कीं, तूं जाऊन बाजीराव पेशवा यास पाहा आणि तो तुझ्या दृष्टीस जें काम करतांना जसा प डेल तसें त्याचें चित्र काढून मला आणून दे. मग त्या चिता ऱ्यानें तसें चित्र काढून आणिलें, तें असें होतें कीं, बाजीराव घोड्यावर बसून भाला आंगाशीं धरून जों धळ्यांची कणसें हातावर चोळून खात खात चालिला आहे, व त्याच्या घोड्या चे पायबंध व मेखा तोबऱ्यांत भरून तोबरा घोड्यावर बांधू न घेतलेला आहे. त्याच्या जातीचे ब्राह्मण म्हणत कीं, तो द्रव्यलोभी असे, आणि आपल्या कितीएका जातिधर्मास ही मा नीत नसे, व तो शिपाईपणांत विशेष प्रीति ठेवून दुसरीं राज्य

कारभाऱ्यांचीं कामें तुच्छ मानी, हें त्या लोकांचें बोलणें सत्यज रीं असलें तरीं त्याकडे दोष नाहीं, कांकीं, त्यावर बऊन वेळां संकट पडलें होतें. तो राज्य मिळवण्या विषयीं लोभीखरा, परंतु मराठे एकचित्त वागविणें व निजामाऱ्या मनसोबा सम जून त्यांचें निवारण करणें या कामांत दक्ष होवा, यास्तव त्यांणें आपल्या मराठ्या लोकांचें फार हित केलें. त्याचे मरणानंतर त्याचे जागीं बाळाजी बाजीराव नामें त्याचा वडील पुत्र तो स्थापिला; दुसरा रघुनाथराव तो इंग्रेजांचीं कार्यक रून नामांकित झाला; तिसरा जनार्दन बाबा तो लहानप णींच मेला; चौथा यवनीचाठायीं झाला तो रामशेर बहा दूर.

भागसोळावा.

संनसत्राशें चा छिसांपासून संनसत्राशें एकुणवन्नास पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ रघूजी भोंसले व पेशवे या मध्यें कलह उत्पन्न झाला तो ह्मारसी लोकांचा नादरशाह नामा बादशाह दिल्लीस आल्या मुळें कांहीं दिवस राहिला होता, पुढें त्याउभयतांची गांठ प डली तेव्हां तो कज्जा अगदीं मोडला. त्यासमयीं त्या दोघांची काय मसलत झाली ती पुरतेपणें समजत नाहीं, परंतु असें

वाटतें कीं, बाजिरावाच्या मनांत हिंदुस्थान घ्यावें व करनाट क आणि बंगाला आपल्या सत्तेंत आणावा, अशीं मोठ मोठीं कार्यें करावयाचीं होतीं, त्या मसलतींत त्याम घेतल असेल. त्यानंतर करनाटकांत लश्करसुद्धां रघुजी भोंसला शिरला त्याचें कारण तेंच दिसतें.

या लश्करांत राजा व पेशवे व प्रतिनिधि व फत्तेसिंग भोंसला व इतर मराठे सरदार यांचे शिपाई होते त्यांत संताजी घोरपड्याच्या वंशांतील मुरारराव घोरपडा असे, त्याणें राजाचा पक्ष ने ममयीं नव्यानें स्वीकारिला, पूर्वी राजानें त्याच्या वडिलांस विटविलें होतें. तो यांम मिळाला तेवेळेस आपलें सेनापतित्व मागूं लागला, तें न देतां तुंगभद्रेजवळ कांहीं परगणे देऊन वश केला. मग तें लश्कर पन्नास हजार जमून करनाटकांत गेलें, तें दामलचरीच्या घाटाजवळचे आडवाटेनें जाऊन एकाएकीं दोस्त अली नवाब जेथें लश्करसहित होता तेथें प्रकट झालें. नंतर त्यांशीं युद्ध होऊन दोस्त अली मेला, आणि त्याचा दिवाण मीर आसद नामा होता तो धरला गेला. त्यानंतर मराठे त्या मुलखीं जिकडे तिकडे पसरले आणि खंडणी घेऊं लागले, शेवटीं दोस्तअलीचा वडीलपुत्र सफदर अली याणें द्रव्य देऊन मराठे तेथून

+ दोस्त अली सादटउल्ला खानाचा पुतण्या पूर्वी संनस्थानांशीं सहा ने करनाटक पेनघाट मुलखीं दाउदखानानें आपल्या अधिकाराखाल स ट्रेट खान कारभारी याम ठेविलें, नंतर तो सादटखान मेल्यावर दोस्त अ ली दिल्लीचा बादशाह याचे व निजामउलमुलुख याचे आज्ञे वांचून आप ल्या चुलत्याची जागा घेतला.

निघावे असें केलें. ते समयीं सफ्दर अल्लीचें व भोंसल्यांचें बोलणें झालें तींत करार ठरला कीं, तूचनापल्लीचा अधिकारी चंदासाहेब यास मराठ्यांनीं मानक्यान येऊन जिंकावें, त्या चंदासाहेबा विषयीं सफ्दरअल्लीच्या मनांत पूर्वीपासून कांहीं शंका होती. त्यानंतर मराठे कराराप्रमाणें सफ्दर अल्लीचा मुलुख सोडून माघारे महाराष्ट्रमुलखीं सवाशें कोस जाऊन शिवगंगेचे कांठीं उतरले, परंतु त्यांचा मनसोबा होता कीं, आपण येथें कांहीं दिवस राहून तो चंदासाहेब केव्हांतरी असावध आहे असा जाणून एकाएकीं जाऊन जिंकूं.

२ इतक्यांत रघुजीभोंसला तेथून निघून साताऱ्यास आला आणि बाळाजीबाजीराव यास पेशवे पदवी नदेऊंदेतां बाबूजीनाईक बारामतीकर हा पेशवा करावा असा राजा जवळ उद्योग करूं लागला, आणि शाहूस समजाविले कीं, बाबूजीनाईक पेशवाई करितां द्रव्य पुष्कळ देईल, परंतु त्यास प्रतिनिधि अनुकूळ नव्हता व त्रिमणाजी आपा आपल्या पुतण्याचें हितकरणारा होता, म्हणून इतका यत्न केला तोही वटास न जाऊन संनसत्राशें चाळिसांच्या आठव्या महिन्यांत शाहूनें बाजिरावाचे जागीं बाळाजी बाजीराव स्थापिला. बाबूजी नाईक बारामतीकर आपल्या मनोदयानुरूप कार्य सिद्ध न झालें यास्तव बाळाजीस बाजिरावाकडच्या कर्जाबि

+ बाबूजीनाइकाशीं आणि बाजिरावाशीं कांहीं वैमनस्य पडलें होतें, त्याचें कारण असें, बाबूजीनाईक मोठा द्रव्यवान होता त्यापासून बाजिरावानें कर्ज घेतलें तें माघारें द्यावयास मिळेना.

पर्यंत फार तगादा करूं लागला, त्यामुळें त्यास बऊत संकट प्रा
प्त झालें तेव्हां त्याचा दिवाण महादाजीपंत पुरंदऱ्या यानें त्या
संकटापासून बाळाजीची मुक्तता केली, यास्तव तो त्याचा मो
ठा उपकार मानून त्याचेठायीं अत्यंत प्रीति करूं लागला.

रघुजी भोंसला यानें योजिलेलें कार्य सिद्धीस नगेलें ह्म
णून तो बाबूजीनाईक बारामतीकर यास आपले बरोबर घे
ऊन तृचनापल्लीचे मोहिमे संबंधें लाभ साधावयास पुनः क
रनाटकास चालिला. त्यावरोबर प्रतिनिधिश्रीपतराव व फ
तेसिंग भोंसला हेही गेले. तें लढकर तंजोरास पोहंचलें ते
व्हां त्या मुलखवीं मराठे होते ते आपल्या मनांतील वैमनस्यें
टाकून दक्षिणदेशींचे मराठे आपले भाऊबंद यांस मिळाले.
यानंतर करनाटकीं काय काय युद्धें झालीं तें समजत नाहीं,
परंतु इतकें ठाऊक आहे कीं, संनसत्राशें एकेचाळिसांच्या
तिसऱ्या महिन्यांत तृचनापल्ली मराठ्यांचे हातीं लागली. ते
व्हां तेथचा धणी चंदासाहेब होता तो रघुजीभोंसल्यानें के
द करून साताऱ्यास पाठविला, आणि मुरारराव घोरपडा
स्या किल्ल्याचा मुरवत्यार करून ठेविला. त्याजवळचे शिबंदी
स दरमहा खर्चास शाहूकडून पोहंचत असे, परंतु ते लोक
पेशव्याचे होते. करनाटकचे खंडणी पैकीं प्रतिवर्षी तीसहजा
र रुपये बाळाजीबाजिरावास देत जावे असें ठरलें हा एक पेश

+ ह्या वेळेस दिमण्यामध्यें ह्या प्रांताचा धणी शिवाजीचाभाऊ व्यं
कोजी त्याचा नातू (पुत्राचापुत्र) होता परंतु मुख्यत्वें मुसलमान असे. तो
व्यंकोजी याचा धाकटा पुत्र तुकाजी याच्या वेळेपासून तंजोरांत शिलेदारी
करीत होता असें समजावें.

व्यास त्या वर्षी लाभ झाला.

३ त्याच वर्षाच्या पहिल्या महिन्यांत चिमणाजी आपा हे लु पावला. तो मराठे सरदारांत मोठा मान्य असेः कांकीं, त्याणें पोर्टुगीस लोकांचा पराभव करून आपल्या जातींत लौकिक मिळविला होता, परंतु एवढी त्याची योग्यता असेलच असें म्हणतां येत नाहीं. त्याणें जाणिलेंकीं, पायदळ व तोफा यांचा बंदोबस्त चांगला असल्या वांचून युद्धाचें साहित्य ठीक नाहीं, ती कल्पना बऱ्हुधा बरी दिसते, परंतु तीम राज्यांस योग्य नव्हे; कांकीं, ते आंगधटाईनें मारामारी विषयीं समर्थ होते. चिमणाजीचा पुत्र सदाशिव चिमणाजी भाऊ+ याणें ही ती बापाची कल्पना उत्तम मानून पुढें विसांवर्षांनीं आपले मोठेपणीं त्या प्रमाणें सिद्धता करून पानपतचे ल ढाईत त्याच चुकीनें तो लश्करसहित नाश पावला असें हि सतें. चिमणाजी आपा मेल्याचे आगोदर खंडोजी माणकर याणें त्याचे आज्ञेवरून पोर्टुगीस लोकांचा रेवदंडा किल्ला राहिला होता तो घेतला, तेणेंकरून दमान व गोवें यामध्यें त्या लोकांची सत्ता किमपि राहिली नाहीं

४ बाळाजी बाजीराव आपल्या चुलत्याच्या मरणानंत र एकवर्ष सुमारें मुलखाचा बंदोबस्त करीत सातारा व पुणें येथें राहिला होता. त्याणें शाहूस आपली गरिबाई दाखवून पोर्टुगीस लोकांस जिंकून घेतलेला मुलुख होता त्याची सनद मिळविली. व गुजराथ खेरीज करून नर्मदेच्या उत्तर कडच्या

+ सदाशिवचिमणाजीस भाऊसाहेब म्हणत.

मुलखाची खंडणी जी घ्यावयाची ती व वसूल जमा कराव याचा तो त्याच्या हातून झाला असेंही शाहूनें केलें.

५ शाहूनें त्याच समयीं एवढें दिलें तेणेंकरून पेशव्याच्या प्रबळपणास फार उपयोग झाला, तो ध्यानांत यावया करितां आधीं बंगाल्यांतील वर्तमान कांहीं लिहिलें पाहिजे तें असें. संनसत्राशें चाळिसांत बंगाल्याचा नबाब सुजाउद्दीनखान नामें होता, त्याणें बाहार सुभ्या मध्यें कोणीएक आपला हस्तक अल्ली बेरदीखान नामें ठेविला. तो सुजाउद्दीन मेल्यावर त्याचा पुत्र तक्काधिपति झाला, परंतु अल्लीबेरदीखान त्यास मानीना. पुढें त्या उभयतांचें युद्ध होऊन तक्काधिपति मरण पावला, आणि अल्लीबेरदीखान यास तें आधिपत्य प्राप्त झालें. त्या वेळेस उरसा सुभ्या मध्यें कोणी एक पहिल्या नबाबाचा हस्तक मुरशेदकुली नामें असे त्याचा दिवाण मीरहबीब नामें होता, त्याशीं अल्लीबेरदीखानानें युद्ध करूनतोसुभ्याचे पार घालविला, तो तेवेळेस पळून जाऊन मग थोडकेच दिवसांनीं पुनः येऊन अल्लीबेरदीखान राजबळच चाकरीस राहिला. त्या पुढें बंगाल्यांत मराठे लोकांची सत्ता झालयास तो उपयोगीं पडला. त्याचा प्रकार असा, मुरशेदकुली अल्लीबेरदीखानानें मुलखांतून पारकेल्यावर मीर हबीबानें वराडांत रघुजी भोंसल्याचा हस्तक भास्कर पंत होता त्यास मसलत दिली कीं, कटा सुभा लुटावा; तेव्हां भास्कर पंतानें आपला धणी करनाटकांत गेला, त्याचें आज्ञेची वाट पाहिली, इतक्यांत अल्ली बेरदीखानानें लश्कर साहित येऊन तो सुभा घेतला. तो मीर हबीब जाऊन त्यास मिळाला यावरून त्याचे-

ळेस बंगाल्याच्या हद्दींत शिरणें राहिलें. परंतु भास्करपंता च्या मनांत ती इच्छा होऊन थोड्क्या वेळानें तो लश्कर घेऊ न कांहीं एक निमित्तें करून पूर्वेकडे चालिला; तो निघून गेला तेव्हां पेशवा हिंदुस्थान आपल्यासत्तेंत आणावयाची वा ट पहात होता तो त्याच समयास उत्तम मानून निघाला, आणि गरा व मंदेला किल्ला हस्तगत केला. तेव्हां पाऊस काळ जवळ आला म्हणून नर्मदेच्या कांठीं छावणी केली.

६ मग दसरा झाल्यावर आला हाबादेस स्वारी घाला वी अशी मसलत होती, इतक्यांत दमाजी गाइकवाड व बाबूराव सदाशिव माळव्यामध्यें पेशव्याचे मुलखीं लुटू लागले, यास्तव पेशवा आला हाबादेची मोहीम टाकून मा ळव्याकडे गेला. त्या समयीं पेशवा पूर्वेस नजातां माळव्यांत गेला, तें रघुजी भोंसल्याचें चातुर्य. कांकी, पेशवा पूर्वेस न जावा आणि तो सर्व लाभ आपणच घ्यावा अशी त्याची म सलत होती.

इकडे भास्करपंत बंगाल्याकडे जात असतां बाहा र परगणा यामध्यें स्वारी प्रथम घातली, त्यावेळेस अल्ली बेरदीखाना च्या पुतण्याचा पुत्र कटा प्रांता मध्यें कांहीं बंड करीत होता, तें बंड मोडावयास अल्लीबेरदीखान बाहारांतू न कांहीं सैन्य घेऊन कटा प्रांताकडे गेला. मग तें बंड मोडू न तो मोरशेदा बादेस जाणार होता, परंतु मराठे बाहारांत शिरल्याचें वर्तमान ऐकून त्यांच्या पारिपत्याकरितां खरेनें आला. तें समयीं मराठी लश्कर सुमारें दहा बाराहजार होतें, परंतु लोकांमध्यें पन्नास हजार लश्कर आलें अशी

आवाई असे.

अल्ली बेरदीखान यापाशीं तीन सोडतीन हजार सुमारे स्वार व चार हजार सुमारें पायदळ असे, तरी त्याणें मराठ्यांवर चालून जावयाविषयीं विलंब न केला, परंतु त्याचा जय झाला नाहीं. त्याच्या लष्करासभोंवता मराठ्यांचा वेढा पडून त्यांचें सर्वसामान लुटलें गेलें, तेणें करून ते लोक बहुत कष्टपाव ले, आणि कितीएक मेले गेले, व कितीएक पळाले. शेवटीं स्वार व पायदळ मिळून त्यापाशीं तीन हजार उरले, तेव्हां त्याणें विचार केला कीं, मराठ्यांचे हातीं लागावें त्यापेक्षां यु द्ध करून मरावें अथवा त्यांस मारून वाट धरावी यांत उत्तम आहे असा निश्चय करून मोठ्या निकरानें युद्ध करतां कर तां खटक्या पर्यंत पोहंचला. त्या युद्धांत अल्ली बेरदीखाना-च्या लष्करांत मीरहबीब होता तो पहिले दिवशींच युद्धाचे प्रारंभीं धरिला गेला. त्यानंतर त्याणें मराठ्यांचा पक्ष स्वीका रून अशीं उत्तम कामें केलीं कीं, भास्करपंतनामें त्या लोकांत मोठा सरदार होता त्याचा तो परम विश्वासू जाहला. अल्ली बेरदीखान खटक्यास पोहंचला त्या समयींच मीरहबीब त्या पंता पासून कांहीं शिपाई मागून घेऊन मोरशेदाबादेस चा लिला. तेथेंजाऊनत्याचा भाऊकैदेंत होतात्यास सोडऊन त्या शहरचा राहणारा जगत्शेट अलंचंदनामें मोठा सावकार हो ता त्याचें घर लुटून पंचवीसलक्ष रुपये काढून घेऊन भास्करपं तास जाऊन मिळाला, त्यास द्रव्याचा लोभ दाखवून बंगाल्यांत राहून घेतला.

७ तेव्हां त्याच्या मसलती प्रमाणें भास्करपंता माघार

रून कांहीं युक्तीनें डुगळी शाहर हस्तगत केलें. त्या पुढें खटव्या पासून मिदनापूर पर्यंत बऊतेक मुलूख त्यांचे हातीं लागला. त्यावेळेस डुगळीचे नदींत पाणी भरून आलें, यास्तव नदी उतरून पार जातां येना, तेणें करून मोरचे दाबाद परगण्यामध्यें प्रवेश झाला नाहीं. असें असतां दिल्लीहून बादशाहत्वा कोणी कारभारी बंगाल्याची खंडणी मागावयास अल्लीबरदीखानाकडे आला, तेव्हां त्याणें उत्तर केलें की, जों पर्यंत मला मराठ्यांचा उपद्रव असेल तों काहीं पर्यंत खंडणी देण्याची अनुकूळता नाहीं; यावेळेस हेंच योग्य की, स्वामीनी माझ्या मदतीस लढेकर पाठवून रक्षण करावें. असें त्यास बोलून बराड मोतांतील रघूजी भोंसल्याचा मुलूख लुटावया करितां पेशव्यास सुचना केली, आणि त्या कामा करितां कांहीं इत्य पाठविलें तें त्यांस न वो दूंचतां ऊदयांनाच्या नवाबानें मध्येंच तें लुटून नेलें.

अल्लीबैरदीखान याणें पेशव्यास आणि बादशाहास कर भरणा मागितली, तथापि तो आपल्या कामांत अत्यंत सावधपणें राहिला. तो असा, आपले मुलखांचे शिपाई आजेंत बाग पार, असे सारे जमा करून पाऊस काळ जातांच खटव्यामध्यें भास्कर पंताच्या लश्करावर एकाएकीं जाऊन पडावयाची तयारी सर्वप्रकारें केली; आणि नदीचें पाणी उतरलें नसतांही डुगळीची नदी व आजीनदी यांमध्यें होड्यांचे पूल बांधून दोंकी नद्या उतरून पलिकडे गेला. जातांना आजीनदीचा पूल कांहींसा तुटला तेणेंकरून पंधराशें माणसें वाहून गेलीं, एवढें विघ्न झालें तरी त्याणें रात्रीसच भास्कर

पताच्या लश्करावर अकस्मात् छापा घालून मराठ्यांस असें भयप्रदर्शन केलें कीं, न लोक लढाई न करितां पूर्वकडे रानांत पळून गेले. त्यांचा कांहींवेळ अल्लीवेरदीरवानास ठिकाणा लागला नाहीं, मग तो लेथून माघारा गेल्यावर ते मराठे भिदनापूर परगण्यांत शिरले. मग अल्लीवेरदीरवान आपल्या पाठीस लागला असें पाहून ते त्याशीं विशेष युद्ध न करितां आपल्या स्थानीं वराडांत माघारे गेले. ते ठिकाणीं पोहंचल्याचे पूर्वीचि रघूजी भोंसला आपल्या लश्करासुद्धां करनाटकांतून येऊन वराडास पोहंचला होता. त्याचा दिवाण भास्करपंत याणें बंगाल्यांत मत्ता केली ती इट करावी असा निश्चय करून तो ज्या वाटेनें पूर्वी बंगाल्यांत गेला होता त्याच वाटेनें भोंसलाही जाऊं लागला.

८ हें वर्तमान दिल्लीच्या बादशाहास कळलें, त्याणेंऊ इचा नवाब सफदरजंग यास आज्ञा केली कीं, मराठ्यांस आपली मर्यादा सोडून बाहेर जाऊं देऊं नये. याशिवाय त्या कामास पेशव्यानें अनुकूळ व्हावें या विषयीं बोलणें लाविलें, व तो वश व्हावा म्हणून अल्ली बेरदीरवानाकडील आजिमाबा इचा खंडवसूल व्हावयाचा होता त्यापैकीं चवथाई एवज घ्या वया विषयीं बाळाजी बाजीराव यास पत्र पाठविलें, त्या खे रीज माळव्याची सनद देऊं असें वचन दिलें. या आशेनें पेशवा माळवा मुलूख सोडून संनसत्राशें बेचाळिसांत आला हो बादेवरून मोरशेदा बादेस पोहंचला. तो तेथें असतां त्याणें अल्लीवेरदीरवानास बादशाहानें आपणास देवविलेल्या पैक्या ची निकड लाविली, कांकीं, त्यास ठाऊक होतें कीं, राजासजें

कांहीं मागणें तें संकट समयीं मागितलें असतां तो उदार पणें देतो; दुसरें रघुजी भोंसला मोठ्या सेन्यासहित मोरक्षो दाबा देवर युद्धास येणार हें ही त्यास कळलें होतें. तेव्हां अ लीबेरदीखानानें हिशेब चुकवून देतों असें कबूल केलें, ती बातमी रघुजीस कळली, तेव्हां रघूजी भोंसला मोरक्षोदा- बादेकडे येत होता तो डोंगराकडे पळून माघारा गेला. ते समयीं अलीबेरदीखान मोठ्या खरेनें त्याचे पाठीस लागला, त्यावरून बाळाजी बाजिरावानें कल्पना केली कीं, मराठ्यां चें लश्कर बंगाली लोकांचे हातीं लागणार नाहीं, म्हणून आप णलश्कर सुद्धां निराळ्या वाटेनें बंगाल्यांच्या लश्करापुढें जाऊन रघूजीच्या पाठीस लागला, नंतर त्यास गांठून ला शीं युद्ध केलें त्यांत रघूजी पराभव पावला.

९ त्यानंतर बाळाजी आपणास बादशाहानें माळ व्याचा अधिकार देऊं केला होता ती सत्ता सुदृढ करावयास संन सत्राशें चाळिसांत गेला. तो माळव्यास जाऊन पोहं चला तेव्हां महंमदशाह बादशाह यास बाळाजीला तो अ धिकार द्यावयाचें अगत्य मोठें पडलें. कांकीं, बाळाजीनें त्याचे सेवेंत अंतर किमपि केलें नव्हतें; तथापि त्यास ए वढा मुलूख दिल्यानें आपला मान हलका होईल म्हणून आमद नामें आपला पुत्र तो त्या अधिकारी नावाचा मात्र, मुख्यत्वें करून माळव्याची सनद बाळाजीस दिली. त्यानंत र बाळाजी पेशवा माताऱ्यास येऊन त्याणें आपल्या मर्यादेप्र माणें राजास हिशेब दिला, तेवेळीं तर आपण राजाचा मुख्य सरदार अशा अर्थें समजा विलें, परंतु पुढें ही त्या राजाची ताब्दास

ना ना हीं ही झाली तरी प्रतिवर्षी स्वयं जाऊन त्या प्रमाणें हिशेब समजावीत असे.

१० पेशव्यानें रघूजी भोंसल्याचा पराभव केला तेव्हां रघूजीनें पेशव्या कडे वकील पाठवून स्नेह करण्याचें बोलणें लाविलें की, तुली राजनीती प्रमाणें जी कांहीं वर्तणूक करितां ती माझ्या व सर्व मराठे लोक यांच्या हितास फार उपयोगी आहे असें मला आतां समजलें. या प्रमाणें बोलण्यांत अंतःकरणाची निर्मळता दारवविली असतांही तो भोंसला पुण्यावर लश्कर सहित येत होता. अशा समयीं प्रतिनिधि शरीर प्रकृतीनें असावध झाला असे, त्याचा मुतालीक यमाजी शिवदेव तो रघूजीस अनुकूळ न होतां दाभाड्यास अनुसरून पेशव्याशीं वांकडा झाला असे, आणि तो दाभाडाही पुण्यावर येणार होता. तेव्हां पेशव्यानें हा सर्व प्रकार ध्यानांत आणून विचार करूं लागला कीं, रघूजीला यासमयीं बंगाला द्यावा किंवा सर्व मोठे मोठे मान करी मराठे सरदार लोक यांशीं लढावें, असें मनन करून या दोहों मध्यें रघूजीस बंगाला द्यावा हेंच बरें पडेल. या प्रमाणें निश्चय ठरून रघूजी आणि पेशवा यांचा तह राजा मध्यस्थ होऊन झाला. त्यांत पेशव्यानें आपला पूर्वीचा संपादिलेला जो मोकासा तो व आपण मिळविले ली जहागीर आणि वडिलांनीसंपादिलेल्या ज्या जहागिरी त्या व कोंकणचें आणि माळव्याचें आधिपत्य, या शिवाय अलाहाबाद व आग्रें व आजमीर यांची खंडणी आणि पाटणा प्रांतांतील तीन तालूके व अर्काट परगणा यांती

ल जमेपैकीं वीस हजार रुपये, यारवेरीज रघूजीचे सन्तेंती
ल कितीएक गावें, हें सर्व पेशाव्यानें अनुभवावें अशी राजा
नें सनद दिली. रघूजीस सनददिली कीं, लखनाऊ व पाट
णं व पैनबंगाला यांचा वसूल व खंडणी त्याणें घ्यावी, या
खेरीज वराडापासून कटाक पर्यंत खंडणी जमाकरावया
चें काम रघूजी भोंसल्यानें करावें. या क्रमाणें राजानें उ
भयतांस दोनसनदा दिल्या. त्यावेळेस असेंठरलेकीं, दमा
जी गाइकवाडानें माळव्यांतील खंड घेतल्याचा हिशेब
पेशवायास दाखवून तो ऐवज त्याचे हवालीं करावा. अ
सेंच दाभाड्याकडेहीराजाचें देणें पुष्कळ होतें, परंतु त्यावे
ळेस ती चौकशी झाली नाहीं.

११ मराठ्यांमध्यें असें वर्तमान असतां निजामउल्
मुलुखाच्या पुचानें बंड केलें तें मोडावया करितां तो नि
जाम दिल्लीहून निघून औरंगाबादेस गेला, तेथें युद्धप्र
संगें करून मोठ्याप्रयासानें पुत्र स्वाधीन करून घेतला.
नंतर असें पाहिलें कीं, कृष्णेचे दक्षिणेस मोंगलांचे सन्तेंती
ल मुलखीं अव्यवस्था झाली, व करनाटक प्रांतांत अर्का
टचा नबाब सफदर अली होता तो त्याचा मेहुणा मोर्तिजा
खान याणें घातेंकरून मारिला. हें सर्व ध्यानीं आणून अ
सें समजला कीं, यासमयीं आपलें आधिपत्य स्थापावया
स संधि ठीक हीच आहे, म्हणून सेनसत्राशें त्रेवाळिसांत हे
दरा बादेहून मोठें लश्कर जमा करून करनाटकांत चालि
ला. तो तेथें कितीएक मुलूख घेऊन एकावर्षानंतर त्याणें
मराठे साताऱ्यास मोठी सेना जमा करिताहेत असें जाणले,

तेव्हां त्याच्या मनांत कांहीं शंका उत्पन्न झाली, यास्तव तो तेथून माघारा फिरून हैदराबादेस जावयास निघाला, तेसमयीं त्याणें आपला हस्तक अनवारउ दीन तो कर्नाटक पैन घाटीं ठेविला, आणि आपला नातू हीदायतमोयदीनखान, त्यासच मुजाफरजंग ह्मणत, त्यानावानें तो मोठा विख्यात होता, त्याला कर्नाटक चा उंचप्रदेश ज्यास बालाघाट ह्मणतात, तेथें स्थापून त्यास आंदोणी परगणा जहागीर देऊन त्याचें रहाव याचेंमुख्य स्थान विजापूर केलें. मग तो हैदराबादेच्या वाटेनें जात असतां त्यास असें वाटलेंकीं, आपल्यावर मराठे यांची मसलत नाहीं, ह्मणून आपल्या राज्याचा बंदोबस्त करीत तेथेंच राहिला. तेव्हां निजामउल्मुल्क आपली मर्यादा सोडून दूर आहे असें समजून मराठ्यांहीं त्या मुलखीं जाऊन कांहीं स्वार्थ साधावा, परंतु तें न झालें, कांकीं, रघूजी भोसला याणें आप ल्या मर्तेत आणिलेला जो बंगाल्यासंबंधी मुलूख होता तो त्याचे हातून गेला असे, त्यास तो मानक्या न हस्तगत कराया विषयीं उद्युक्त झाला. पेशाव्या स शंका उत्पन्न झाली कीं, आपण कबूल केल्याप्र माणें रघूजीचें निवारण नझालें, यास्तव आपणास

+ अनवारउदीन याचें पहिलें रहायांचें ठिकाण दाउदखान पनेवायते नामें यवनजातीचा नवाब याचे पेढ्यापासून झाले ली अर्काट प्रांतीं पुरातन राजधानी होता तीच त्याला रहाव यारा मुख्य जागा केली.

बादशाहाचा शब्द लागेल, याकरितां दक्षिणेंत कामें बहूत आहेत असें मिषकरून उत्तरेस गेला नाहीं.

१२ रघूजी भोंसला वराडांत पाऊस काळीं पोहंचला, मग पर्जन्यकाळ गेल्यावर त्याणें अपला प्रधान भास्करपंत व कितीएक नामांकित सरदार यांजबरोबर वीस हजार स्वार देऊन ते उरसा प्रांतातून बंगाल देशांत पाठविले. तेथें अल्लीवेरदीखानानें त्यांशीं युद्धाविषयीं आपल्या लश्कराची तयारीकेली, परंतु कपटानें आपलें कार्य साधावयाकरितां त्यांस तुमचा आमचा तह असें समजावून भास्करपंत व त्याचे बरोबरचे मोठे मोठे सरदार वीस आसामी मेजवानीस बोलावून त्यांवर मारेकरी घालून ते एकवीस सही मारून टाकिले. तेणेंकरून मराठ्यांचें लश्कर युद्धनकरितां ज्यावाटेनें आलें त्या वाटेनें माघारें गेलें. तें जातांना त्यांतील कितीएक लोक वाटेच्या निराळे सांपडले ते गांवकरी लोकांनीं त्यांस ठार मारिले.

त्यासमयीं मराठे यांचे कार्य सिद्धीस न गेले, तथापि ते आपला समय पाहात बसले होते. मग पुढें थोडक्याच वेळानें त्यांस तसाच समय आढळला. तो असा, अल्लीवेरदीखानाच्या लश्करांत आफूगाण लोक होते ते कांहींसा दंगा करूं लागले त्याच्या पारिपत्यास अल्लीवेरदीखान उरसाप्रांतीं बंदोबस्तास ठेविलेल्या शिपायांतील कांहीं लोक बरोबर घेऊन तेथें हिंदू अधिकारी ठेवून आपण त्यांवर गेला. हें

वर्तमान रघूजीला जासुदांनीं कळवितांच त्याणें उ
रसाप्रांतीं स्वारी घालून कितीएक परगणे हस्तगत
केले; आणि बाकीच्या मुलखाची खंडणी तीस कोट रु
पये तो मागूं लागला. तेवेळेस अल्लीवेरदीखान याणें
कांहीं युक्तीनें त्यास भुलवून पैका न देतां कितीएकदिवसघालवि
ले. मग आफ्गाण लोक स्वाधीन जाहाल्यावर त्या
स असें उलट उत्तर दिलें कीं, जेणेंकरून उभयतां
चा तह राहिला नाहीं. मग दोघांच्या युद्धास प्रारंभ
होऊन कितीएकावेळानें मराठे लोकांचा कांहींसा मो
ड होऊनतेंयुद्ध राहिलें; कांकीं, यावेळेस रघूजीस आ
पल्या मुलखीं जावें लागलें. त्याचें कारण असें कीं, गों
डवणांतील देवगडच्या तक्ताविषयीं तेथच्या राजाचे
पुत्र भांडूं लागले, त्यासमयीं तो राजा मेला होता त्या
चें नाव बरखतबुलंद, तो पूर्वी औरंगजेबानें बाटवि
लेला होता, त्याच्या पुत्रांत एक वलीशाह नामें हो
ता त्याणें आपले दोघे भाऊ कैद केले, आणि दुस
रा एक चांडाचा राजा नीळकंठशाह होता तोही
औरंगजेबानें बाटविलेला होता त्याला आपल्या स्ने
हांत घेऊन मराठे यांस चौथ व सरदेशमुखी न
द्यावी असें केलें. याप्रमाणें ते दोघे स्वतंत्रपणें वा
गूं इच्छीत असतां त्याचा शेवट असा झाला कीं, र
घूजी भोंसला याणें उभयतांचा मुलूख घेतला. ते
कीं वलीशाहानें आपले दोघे भाऊ बंदींतठेविलेले
होते, त्यांतीलएकास रतनपूर दिलें, आणि त्याच्या

खर्चा प्रमाणें कांहीं पैका आपल्या खजिन्यांतून द्याव
याचा कबूल केला. असें सन सत्राशें चवेताळिसांत जा
लें. अद्यापि त्याचे वंशी नागपुरांत आहेत त्यांस आ
जून त्या देण्या पैकीं कांहीं मिळतें, दुसरा भाऊ अक
बर शाह तो निजामाच्या आश्रयानें कांहीं वर्षें सुख
पावून मेला.

१३ यापुढें सन सत्राशें सत्तेचाळिसांत आफूगा
ण लोकांचा बादशाह अमेदशाह अबूदाली तो प्रथम
हिंदुस्थानांत स्वांच्या चालू लागला, त्याला पूर्वी नादर
शाह नामा कारशी लोकांचा बादशाह याचा आश्रय
असे, मग काळेंकरून तो आफूगाण लोकांचा बाद
शाह झाला. त्यानंतर त्याणें सनसत्राशें अठ्ठेचाळि
सांत दिल्लीवर स्वारी केली, तेव्हां दिल्लीच्या बादशा
हानें आपल्यापुत्राबरोबर फौज देऊन त्यास काबू
ल पर्यंत मागें हटविलें, आणि तो माघारा दिल्लीस
येई तों पर्यंत त्या बादशाहाचा काळ झाला. नंतर
तो आमेदशाह पुन्हा येऊन त्याच वर्षाच्या एप्रेल
महिन्याचे समासीस तक्ताधिपति झाला. त्याणें नि
जामउलमुलुखास वजिरीच्या अधिकाराविषयीं बहू
त आग्रह केला, परंतु तो स्वीकारीना; कांकीं, त्या
चें वय फार होतें, यास्तव तो ह्मणे कीं, मी फार वृद्ध

+ ते आफूगाण लोक यांचीं नांवें हिंदुलोकांमध्यें तीन प्र
कारचीं प्रसिद्ध आहेत, एक दुराणी, एक अबूदाली, एक गिल
ज्या.

झालों आतां या कामास कसा योग्य होईन. तेव्हां आ मेदशाहानें ती पदवी सफ्दरजंगनामा ऊद[+]चा नवा ब यास दिली. त्यानंतर दीडमहिन्यानें जून महिन्याचे एकुणतिसावे तारिखेस निजामउल्मुलुख बव्हाणपुरीं मृत्यु पावला. तेवेळेस त्याच्या वयाला एकशें चार वर्षें होतीं. त्यामागें त्याचे पुत्र सहा होते, त्यांत एकाचें नाव गाजीवदिन, दुसरा नाशिरजंग, तिसरा सलाबतजंग, चवथा निजामअल्ली, पांचवा महंमदसरीफ, सहावा मीर मोंगल. त्यांत प्रथम दोघे एकाआईचे, दुसरे चार त्यांच्या आया निरनिराळ्या होत्या. निजामउल्मुलुख मरण पावला त्यावेळेस गाजीवदिन दिल्लीस होता ह्मणून दुसरा नाशिरजंग तोच तक्ताधिपतीपणाक रूंलागला.

१४ त्यानंतर दोन तीन महिन्यांनीं दिल्लीच्या बादशा हानें आपल्या हातचें मानपुरःसर पत्र नाशिरजंगा ला पाठविलें कीं, तुह्मी भेटीस यांवें, तेव्हां नाशिरजंग नर्मदे पावेतों पोहंचला, तों त्यास बादशाहाचें मनाई पत्र आलें, त्याचें कारण कायतें समजत नाहीं. तेंपत्र त्याला पावलें असतांही तो नाशिरजंग उदास झाला नाहीं. कांकीं, त्याचा पुतण्या मुजफरजंग याणें चंदा साहेबाचे साहाय्यानें व फ्रांशीस लोकांच्या आश्रयें क रून दंगा आरंभिला होता, तें वर्तमान त्यास कळलें.

[+] ऊद प्रांतास आयोध्या ह्मणतात.

त्यानंतर त्यास दुसरें वर्तमान कळलें कीं, निजाम उलमुलुखानें आपला हस्तक अनवार उदीन करनाटक पैन घाटीं ठेविला होता तो मृत्यु पावला. त्यानंतर ना शिरजंगानें रघूजी भोंसल्यास पत्र लिहिलें कीं, यास मय यीं तुह्मीं लश्कर पाठवून जर माझी मदत कराल, तर मी तुह्माला कांहीं मुलूक देईन. या खेरीज जे कोणी मो गलांचे संबंधाचे लोक होते त्यांस लिहिलें कीं, मी ति कडे येतों त्यास तुह्मीं मला येऊन मिळावयास सि द्ध असा. मग तो दक्षिणेस करनाटकाकडे चालिला, ते व्हां ते जाऊन मिळाले. त्यांत मुरारराव घोरपडा अ से, त्यास निजामउलमुलुखानें घुटीची जहागीर दि ली होती ह्मणून त्याला त्याकडे जाणे अवश्य पडलें. दुसरा झैमूरचा राजा व आणखी किती एक नवाब होते व अनवारउदीनाचा दुसरा पुत्र महंमद अली तोही होता.

हे सर्व लोक स्वतां आंगें किंवा लस्कर पाठवून त्याचें साहाय्य करीत असत. महंमद अलीच्या स्नेहा स्तव मद्रासचे इंग्रेज लोकही त्या नाशिरजंगाचेउ पयोगीं पडले

१५ याप्रमाणें निजामाचें लस्कर करनाटकीं गेलें ते व्हां पेशव्यास आपलें कार्यसाधन करावयाची संधी बरी होती, परंतु सातार्‍यांत कांहीं विशेष वर्तमान झाल्या मुळें त्याला अवकाश सांपडला नाहीं. तोप्र कार असा, शाहुराजा कितीएक वर्षें भ्रांतिष्ट झाला

होता, मग त्याच्या शरीरीं समाधान नाहींसें होऊन ती भ्रांति गेली, तेसमयीं त्याजवळ कोणी लोक होते त्यां हीं मसलत केली कीं, राजानें दत्त पुत्र घ्यावा. त्याणें त र भ्रांत कावयाचे पूर्वीच आपला पुत्र मेला तेवेळेस सांगून ठेविलें होतें कीं, कोलापूरकर संभाजीयास ज र संतति होऊं लागलीतर मी त्यास आपल्या गादी चा अधिकारीकरीन. पुढें संभाजीला पुत्र झाला नाहीं म्हणून विचार ठरला कीं, मालोजीचा बंधू शहाजीचा चुलता होता, त्याच्या वंशींचा कोणी घ्यावा. मग त्या चा शोध बहुत केला परंतु तो कोणास सापडेना. त्यावर शाहूने महादाजीपंत पुरंदऱ्या व गोविंदराव चि टणीस यांस सांगितलें कीं, हालीं ताराबाई साताऱ्या स आहे तिणें आपला नातू दुसऱ्या शिवाजीचा पुत्र तो सत्राशें बारांत आपले बापाचे पाठी मागें जन्मला तो कुठेतरीं लपवून ठेविला असेल त्याचा शोध करू न आणावा. तेव्हां ताराबाईस विचारिलें, तिणें सांगित लें कीं, शिवाजी मेला तेव्हां त्याची स्त्री भवानी बाई ग रोदर होती, तिला पुत्र झाला मग शिवाजीचे पाठी मागें राजाराम राज्य करीत होता त्याला कळलें त र तो त्यापुत्रास मारून टाकील या भयास्तव मी त्याला पन्हाळ्याहून काढून गुप्तपणें नेऊन तुळजा पुरीं त्याच्या मावशीचे स्वाधीन केला. तिणें तेथून बारशीस नेला, तेंथेही तो अप्रसिद्धपणेंच राहिला, तो अद्यापि तिकडे आहे.

१६ हेंवर्तमान शाहूची थोरली बायको शिरक्यांची कन्या सकूवार बाई नामें होती तिला कळलें, तेव्हां ती फार रुष्ट झाली. कांकीं, तिची वासना अशी होती कीं, कोणी एखादा लहानसा मूल तक्काचा अधिकारी निमित्त मात्र करून आपण सर्व कारभार चालवावा. तिणें ताराबाईची गोष्ट ऐकून तो बेत मोडण्यासाठीं मंडळीस पत्र लिहीलेंकीं, हाली-ताराबाईचा नातू निघाला हा खोटा, त्यास तुम्ही त्याच्या निवारणास अनुकूळ व्हाल तर मी तुमचें साहित्य होईल तितकें करीन. अतांच मला यमाजी शिवदेव व श्रीपतरावाचा पुत्र जगजीवनराव प्रतिनिधि व दमाजी गाइकवाड हे अनुकूळ आहेत; याशिवाय घाट माथा व कोकणांत शिबंदी ठेवावयास कारभारी लोक पाठविले आहेत. याप्रमाणें सकूवारबाईनें बंदोबस्त केला, आणि आपला मनोरथ सिध्दीस जावया करितां त्याची प्रसिध्दी लोकांत न व्हावी म्हणून ती नित्य बोलत असे कीं, मी आपल्या धण्याचे बरोबर सतीजाईन

असें असतां बाळाजी बाजीराव पस्तीस हजार लस्कर बरोबर घेऊन सातार्‍यास आला, तो सकूवारबाईचा मनसोबा जाणत असे, आणि ती त्यास मारेकरी घालून मारणार हेंही त्यास कळलें होतें, तथापि त्याणें तो हेत प्रसिद्ध केला नाहीं. कांकीं, ब्राह्मणांचें माहात्म्य फार वाढलें तें अधिक नव्हावें असें मराठ्यांच्या मनांत आहे अशी त्यांच्या चित्तांत शंका होती. यास्तव

व तो विचार करी कीं, आपण सर्वसत्ता करावी किंवा ताराबाईचा पक्ष स्वीकारावा, मग तसेंच केलें. सकवारबाई नेर सारावेळ राजाजवळच असे, कदाचित् ती जवळ नसल्यास तिच्या पक्षाचे लोक कोणीतरी जवळ असत. तथापि बाळाजीनें राजाशीं एकांत करून त्यापासून सनद घेतली कीं, मराठ्यांच्या सर्वराज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा आणि लौकिकांत राजाचा मान मात्र रक्षावा, व ताराबाईचा नातू अधिपति करून त्याचा व त्यास पुढें संतति होईल तिचा उत्तम रीतीनें सांभाळ करावा. याशिवाय त्यासनदेंत लेख होता कीं, कोलापूर संस्थान संभाजीचें नेंच थक असावें.

१७ त्यानंतर लवकरच शाहूराजाचा काळ झाला, तेसमयीं साताऱ्यांत बाळाजीच्या स्वारांची टोळी धांवत धांवत येऊन प्रतिनिधि व त्याचा मुनार्लीक या उभयतांच्या पायांत बिडया घालून दोघांस दोहों किल्ल्यांवर दूर दूर ठेविलें. तेवेळेस पेशव्यांची शिबंदी मानाच्या किल्ल्यावर चढली, आणि राजाराम ताराबाईचा नातू तो कोल्हापुराहून येत होता त्यास आणावया करितां किती एक लोक सामोरे गेले. असें झालें तेव्हां सकवारबाई समजली कीं, मी जें मनांत योजिलें तें लोकांत प्रसिद्ध झालें, आतां तें कांहीं एक सिद्धीस जावयाचें नाहीं. बाळाजीनें तर तिणें पहिल्यानें सटलें होतें कीं, मी सती जाईन, तेव्हां पासूनच मोठया मेहनतीनें तें लोकांत प्रसिद्ध केलें होतें. कां कीं, तिचें सतीजाणें त्यास अत्यंत हितावह होतें. या

स्वत तिला तें अवश्य घडावें याकरितां त्याणें तो उद्योग के ला. मग शाहू मेल्यावर बाळाजीनें सकवारबाईला कपटा नें विनंती पूर्वक आग्रहाचा निरोप पाठविला कीं, मी तुमचे आज्ञेंत वागणारा इमानी चाकर असतां तुह्मी कां सतीजा तां? आपण नजावें. असें तिला सांगून पाठऊन तिचे भा ऊ शिरके कुचांरजी त्यांस बोलाऊन सांगितले कीं, तुमची बहीण सती न गेलीतर तुह्मी व तुमचे जातीचे मराठे यां चा मान रहाणार नाहीं, त्यास तिणें तें अवश्य केलें पाहि जे; जर तुह्मी करवाल तर तुह्मास कोकणांत जहागीर दे ऊं. अशा कृत्रिमें करून बाळाजी बाजीराव पेशवा या णें आपली मसलत सिद्धीस नेली. ती सकवारबाई अशा अडचणीउत्पन्न करून सती घालविली त्या पेक्षां जर तिजकडे कांहीं अन्याय आहे असें मिष करून ति चा शिरछेद करविता तर लोकांत त्याच्या पराक्रमास ए वढें दूषण न्लागतें. ज्या शास्त्रज्ञान त्यांस हें यावन् व र्तमान ठाऊक आहे ते हा केवळ अधर्मसा जाणून हें कर्म अश्लाघ्य मानितात.

भागसवावा

संनसवाशें पन्नासां पासून संनसवाशें छपन्न पर्यंत झालेलीं वर्तमानें.

१ शाहू-च्या मृत्यूचे अगोदर पेशव्यानें राजाचे नावें क

न यशवंतराव दाभाडे व रघूजीभोंसले व इतरजहागी
रदारसरदार यांस बोलावणें केलें तेसमयीं रघूजी भोंसले आ
णि जहागीरदार आले, परंतु दाभाडे व त्यांचा मुख्य सरदा
र दमाजी गाइकवाड हे आले नाहींत. यां सर्वांस बोलाव
ण्याचें कारण हेंच कीं, यांत आपणाविषयीं कोण कोणां
ची मनें कसकशीं आहेत तें समजावें, व आपला जो क
र्तव्यार्थ त्यास त्यांनीं अनुकूळ व्हावें. त्यांत रघूजीभोंसला
नर आपली वृद्ध दशा व बाळाजीच्या प्रारब्धाची चढती
व आपणास प्रतिवर्षी बंगाल्यांत स्वारी करावयाची आ
वड व नाशिरजंगाबरोबर आपलापुत्र दहाहजार फौज
घेऊन करनाटकांत गेला त्या योगें आपल्या सामर्थ्याची
न्यूनता, यासर्वप्रकारांहीं पेशव्यास प्रतिकूळ होणें ठीक
नाहीं, असें समजून त्यास वश झाला. परंतु त्यांणें एकदां
राजाराम राजा यास हा भोंसल्याचा वंशी नव्हे असें मानिलें
होतें, मग ताराबाईचें व त्याचें एकताटीं भोजन झालेलें पा-
हून खरा असें मानू लागला.

२ नेव्हां बाळाजीबाजीराव पेशवा यांणें आपली मसल
त सिद्धीस गेली तें व रघूजी भोंसला आपणास वश झाला
तें प्रसिद्ध व्हावया करितां रघूजी सातार्‍यांत ठेविला, आणि
आपण पुण्यास गेला. तेसमयीं रघूजीस बोलिला कीं,
तूं दुसरे सर्व जहागिरदार घेऊन पुण्यास ये, मग राजानें
सांगितलेल्या यादीपैकीं राहिलेलीं सर्व कामें करूं. नंतर
तो त्या प्रमाणें सर्वांस जमा करून ते व आपण मिळून पुण्या
स त्याजवळ गेले. त्यापासून पुणें मराठे लोक यांचीमो

ही राजधानी झाली. हें वर्तमान संनसत्राशें पन्नासांत झा लें.

याप्रकारें बाळाजी बाजीराव पेशवा आपल्या मनोद यानुरूप सर्व कार्यें झालीं त्याचे आनंदें करून पुढें ताराबा ई कांहीं गडबड करील कीं नकरील तें समजलाच नाहीं. ती सत्तर वर्षांची म्हातारी होती तिणें सुज्ञ आणि जातीवंत अशा स्त्रीचा अपमान करणारा जो तो निःसंशय धोका पा वेल असें समजावून त्यास सावध केलें. तो प्रकार असा, सिंहगडीं तिच्या नवऱ्याचें थडें होतें त्याचें दर्शन घ्यावयाचें मिष करून ती तेथें गेली, आणि पंत सचिव यास आपल्या कडे अनुकूळ करून घेऊन आपण स्वतः धनीपणा करावयाची मसलत योजिती झाली. तेव्हां बाळाजीनें त्यास फार आग्रह करून पुण्यास बोलावून नेऊन तुम्हाला रा ज्यकारभारांतील बऱ्हुत कामें मिळतील असें सांगून महा प्रयासें सचिव वश केला; आणि सांगितलें कीं, माझ्या म सलतीप्रमाणें राजारामाला वागवावें.

या समयीं वराड व गोंडवण व बंगाला यांची सनदबा ळाजीनें रघूजी भोंसल्यास दिली, यारेवरीज प्रतिनिधीची जहागीर वराड प्रांताशीं लागून होती तीही रघूजीस दि ली. यशवंतराव दाभाडे यांस गुजराथेचा निमे भाग दिला, राणोजी शिंदा त्याचेळेस मृत्यु पावला होता त्याचा चुलता तु त्र यास बापाचा अधिकार दिला. माळवा मुलूख याची ज मा दीड कोट रुपये वर्षास होत असे त्यांतून चौथ्याहत्तर लक्ष होळकरास दिले, आणि साडेपांसष्ट लक्ष शिंद्यास दिले,

बाकी साडेदहालक्ष उरले ते इतर जहागीरदार यांस वांटून दिले. त्यांत मुख्य आनंदराव पंवार. हे सर्व पेशव्यास अनुकूळ होते, त्यांपासून त्यास विपरीत भावाचें भय नसे. सर लश्कर पदवी सोमवंशीचे कुळांत होती ती घेऊन लिंबाजी निंबाळकर यास दिली. हा सर्व बंदोबस्त राजाचेना नें झाला, परंतु लोकांत प्रसिद्ध होतेंकीं, हें कर्तुत्व पेशव्याचें.

जगजीवनराव प्रतिनिधी पेशव्यानें कैद केला होता तो सोडून त्याबरोबर यमाजी शिवदेवही सोडिला. तो सुटका पावल्यानंतर त्याणें पंढरपुराजवळ सांगोळा किल्ला आहे तेथें जाऊन बंड उत्पन्न केलें, मग सदाशिवचिमणाजीनें जाऊन त्यास जिंकिलें. राजाराम सदाशिवचिमणाजी बरोबर सांगोल्यास होता तेथें त्याणें असे पत्र दिलें कीं, सर्व राज्याचा कारभार पेशव्यानें करावा, आणि आपणास साताऱ्याभोंवता थोडकासा मुलूख खासगीकडे असावा. तें पेशव्यानें कबूल केलें, परंतु राजाच्या खासगीकडे किमपि नदिलें, तो विस्तार पुढें लिहिण्यांत येईल. त्यासमयीं राजाराम राजा याबरोबर बंदोबस्ताकरितां पुष्कळ सैन्य देऊन साताऱ्यास पेशवे हेंचविला.

३ इकडे पुण्यास पेशवा व त्याचा चुलत भाऊ सदाशिवराव याउभयतां मध्यें कांहीं कलह उत्पन्न होऊन त्या पेशव्यानें आपल्या हितार्थ सावधपणें जो जो नेमकेला तो तो व्यर्थ होईलसा दिसूं लागला. त्या कलहाचें निमित्त असें, कोणी एक सांवताचे वाडी ग्रांतांत आरवलीगांवचा कुळकर्णी रा

भचंद्रबाबा शेणवी त्यांचें पहिलें नाव रामचंद्र मल्हार होतें, तो आपल्या कुळकरणी पणाच्या हिशेबांत कांहीं चूक पडल्यामुळून तेथून पळून साताऱ्यास आला. तेथें कचेश्वर बाबा अतीतकर यांणें आपल्या चाकरीस ठेविला, ते ठिकाणीं त्यांणें बाळाजीच्या बापाचा आश्रय संपादिला होता. पुढें तो कारकुनी व शिपाईगिरी या दोंहीं कामांत निपुण असा पाहून तो बाजिरावानें शिंद्याचा दिवाण केला. मग राणोजी शिंदा मेल्यावर त्याचा पुत्र जयाप्पा शिंदा याचीही दिवाणगिरी आपण करावी म्हणून त्यांणें सदाशिवराव भाऊ यांस कांहीं लांच दिला, परंतु त्या जयाप्पाचें व त्याचें वैमनस्य असे, आणि मल्हारराव होळकर त्या रामचंद्रबाबास प्रतिकूळ म्हणून बाळाजीनें त्यास दूर केलें. तेव्हां सदाशिवराव रामचंद्रपंतास आपला दिवाण करून त्याचे मसलतीनें आपल्या बापाची पदवी मागूं लागला. तें मागणें बाळाजी मान्य करीना, कांकीं, त्याचे महादाजिपंत पुरंदऱ्याचा मोठा उपकार होना त्यास दूर करून ती जागा सदाशिव भाऊला द्यावी लागली. अशा हलक्या कारणानें पुढें द्वेष मोठा वाढला. मग सदाशिवभाऊ व होळकर आणि पेशवा व रामचंद्र यांचीं परस्परें वैमनस्यें पडण्याचें कारण तेंच. त्यामुळें तात्काळ युद्ध प्रसंग झाला असता, परंतु महादाजीपंत यांच्या उत्तम आचरणानें राहिला. तो प्रकार असा, सांगोळी किल्ला घेतल्यानंतर सदाशिवरावानें त्या वैमनस्या संबंधें कोलापूरकर संभाजी यांचा पक्ष धरिला, त्याणें त्यास आपला पेशवा करून

न्यास पारगड व कलानिधी व चंदगडी हे तीन किल्ले आणि वर्षास पांच हजार रुपये उत्पन्न होत अशी जहागीर दिली. तेव्हां महादाजीपंत पुरंदऱ्यानें आपला अधिकार सोडून जागारिकामा केला, मग तो पेशव्यानें सदाशिवभाऊस दिला. नंतर तो कोलापुरकराची चाकरी सोडून पुण्यास येऊन बाळाजी बाजिरावाजवळ मुख्यत्वें कारभार करूं लागला.

४ शाहूचे मरणाचे पूर्वी नाशिरजंग निजामाचा दुसरा पुत्र यानें बापाचा अधिकार चालविला होता. तो नाशिरजंग करनाटकीं मोठें सैन्य घेऊन चालिला असें पूर्वी लिहिलें आहे, त्यामध्यें गाजीवदिन निजामाचा वडील पुत्र तो मल्हारराव होळकर याच्या द्वारें आपल्यास स्वतः निजामपदवी प्राप्त व्हावी म्हणून पेशव्यास सहाय मागूं लागला. तेव्हां पेशवा यानें तीगोष्ट मानून त्या विषयीं दिल्लीच्या बादशाहास पत्र लिहिलें, आणि आपणसैन्य बरोबर घेऊन औरंगाबादेकडे गेला. तेव्हां ताराबाईची मर्जी राखावयासाठीं सिंहगड घेऊन त्याबदल नुंग व तिकोना हे दोन किल्ले पंत सचिव यास दिले. त्या खेरीज साताऱ्यांतून आपले लोक काढून जे नेथचे पुरातन गडकरी होते त्यांचे स्वाधीन सातारा किल्ला करून त्यांही ताराबाईचे आज्ञेंतवागावेंसें केलें. त्यावेळेस राजाराम राजा याला किल्ल्याचा खर्च खेरीज करून खर्चास पांसष्ट लक्ष रुपये वर्षास देऊं करून तो मोठ्या संमानानें सातारे हा हरांत मोकळेपणें ठेविला होता.

५ त्याचसमयीं नाशिरजंग करनाटकांत गेला हो ता त्याचा आश्रित रामदास नामें एक ब्राह्मण असे त्याचे द्वारें फ्रांशीस लोकांचा डुपळे नामें कोणी एक मुरवत्यार होता त्याणें त्या नाशिरजंगाच्या लश्करांत दंगा उत्पन्न के ला. त्या दंगा करणाऱ्यांत कोणी एक महंमदखान नामें पठाण खर्याचा नवाब होता त्याणें गोळी घालून नाशिर जंगास मारून टाकिलें. त्यानंतर फ्रांशीस लोकांनीं त्या चा भाऊ मुजाफरजंग याणें त्या नाशिरजंगाचे जागीं अ सावें असें केलें; आणि त्यास बरोबर घेऊन हैदराबादेक डे चालिले, परंतु त्याणें तें पद बहुत दिवस अनुभवावेंसें न झालें. कांकीं, नाशिरजंगास मारून जो अर्थ झाला तो झाला नाहीं, म्हणून ते पठाण लोक पुनः कांहीं बंड करूं लागले, त्यांच्या पारिपत्याकरितां मुजाफरजंग युद्ध करूं लागला, त्यांत तो जय पावला, परंतु त्या कामांतच मेला गेला. त्यानंतर त्याचा भाऊ सलाबतजंग याच्या जागा मिळाली. असें सन सत्तावीसों एकावन्नांत झालें.

६ त्यानंतर तो सलाबतजंग फ्रांशीस लोकां सहित हैदराबादेकडे जाऊं लागला, तेव्हां तो पेशव्यानें कृष्णाचे कांठीं गांठला. तेसमयीं युद्धप्रसंग झाला. परंतु त्याच वेळ स माताऱ्याहून असेंकांहीं वर्तमान आलें कीं, जेणें करून बाळाजी बाजीराव युद्ध न करितां सलाबतजंग याणें जो तह केला त्यासच मान्य होऊन मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास नि घाला.

तें वर्तमान असें, पेशवा औरंगाबादेस चालिला तेव्हां

ताराबाईनें असें केलें कीं, राजाराम याचें मन स्वतंत्र-पणें वागावयाचें आहे किंवा नाहीं हा शोध केला, त्यांत असें हि सूं लागलें कीं, तो केवळ अयोग्य. मग तिणें त्यास समजा विलें कीं, मीहें सहज विचारिलें; आणि त्याच समयीं दमा जी गाइकवाड यास पत्र लिहिलें कीं, सांप्रत तुल्यास कोणी एथें प्रतिपक्षी नाहीं, त्यास तुल्ही लवकर येऊन राजा व मराठे यांचें राज्य ब्राह्मणाच्या हातचें सोडवावें. ही गोष्ट दमाजीनें मान्य केली, आणि साताऱ्यास चालिला. तो जव ळ आला सा समजून ताराबाईनें राजास शहरांतून आप ल्याजवळ साताऱ्या किल्यावर बोलावून नेलें, आणि त्या ची भेट होतांच त्यास अत्यंत निर्भर्त्सना करून बोलिली कीं, अरे तूं शिवाजीचा वंश नव्हेस, मी आपला मूल गोंधळ्याचे घरीं लपवून ठेविला होता, त्याणें तो ठेवून आपला पुत्र दिला असेल, त्या तुला चौकशी न करितां मी एवढ्या पदावर बसवू न आतां मोठा पश्चात्ताप पावलें कीं, जो गोंधळ्याचा पोर तो शिवाजीचा वंश्यसा मी केला, त्या पापाचें प्रायश्चित्त मला कृष्णेचे कांठीं जाऊन केलें पाहिजे. असें भाषण करून म ग त्याला बंदींत ठेवून किल्ल्याच्या हवालदारास आज्ञा केली कीं जे लोक याजबरोबर आले आहेत त्यांवर बंदुकांचा मार करून घालवून द्या, आणि शहरांत कोंकणस्थ ब्राह्मणाचे जे पक्षपाती असतील त्यांच्या घरांवर तोफांचा मार चालेसा बेत करून ठेवा. हें वर्तमान त्रिंबकपंत ज्यास नाना पुरंदरे म्हणत तो व गोविंदराव चिटणीस यांस व इतर जे पेशव्याचे पक्षी सरदार साताऱ्यास होते त्यांस कळलें, परंतु ते समजले

कीं ही त्याची वेडी झाली, म्हणून तें प्रकरण त्यांहीं तुच्छ मानिलें. मग जेव्हां असें वर्तमान आलें कीं, दमाजी गाइकवाड फौजेसहित साताऱ्यास येतो, तेव्हां ते आपले सरलोक जमा करून कृष्णेचे कांठीं आरळें गांव आहे तेथें जाऊन उतरले. ती सेना वीस हजार मिळाली; मग दमाजी गाइकवाड पंधराहजार फौज घेऊन सालपाच्या घाटानें आरळ्याजवळ आला, तेव्हां त्या उभयतां लश्करांची गांठ पडतांच पेशव्याचे लोक त्यांवर जाऊन पडले, परंतु तें पडणें हिंमतीनें न झालें, आणि कांहींसें युद्ध करून तेलोकमागें हटून लिंबास गेले. दुसरे दिवशीं गाइकवाडाचे लोकांनीं त्यांवर पडून त्यांचा अगदी मोड केल्यानंतर दमाजी साताऱ्यास जाऊन ताराबाईस भेटला, तेव्हां ताराबाईनें साताऱ्याजवळचे कितीएक किल्ले हस्तगत केले. तिला प्रतिनिधि अनुकूळ होता. हें वर्तमान ऐकून पेशव्याला मोठ्या त्वरेनें साताऱ्यास यावें लागलें. तो येऊन पोहंचल्याचे पूर्वीच नानापुरंदऱ्यानें गाइकवाडाचे फौजेशीं लढून त्यास साताऱ्याहून जोरवेऱ्यापर्यंत घालविलें होतें. मग त्या दमाजी गाइकवाडानें अमें पाहिलें कीं, फौजेसहित पेशवा जवळ आला, आणि प्रतिनिधीनें बोलिल्याप्रमाणें साहाय्य न केलें; यास्तव त्याणें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें, तेव्हां तें पेशव्यानें मान्य केलेसें दाखवून त्या बोलण्याच्या कामानिमित्त दमाजीनें आपल्याजवळ उतरावयास यावें असें केलें. नंतर तो त्याप्रमाणें त्याच्या जवळ उतरल्यावर मग पेशवा तो आपले हातीं पुरता सांपडला असें समजून त्याजवळ गुज

राथेब्दाबद्द जो पैका यावयाचा होता तो व गुजराथसंबंधी
कितीएक मुल्हरव मागूं लागला. तेसमयीं त्याणें उत्तर के
लें कीं, या कामास मी आंगचा धणी नव्हें. त्यानंतर पेशव्या
नें गाइकवाडाचीं व दाभाड्याचीं मुलें माणसें तळेगांवीं हो
तीं तीं आज्ञा पाठवून केदकेलीं, आणि तेथून काढून लो
हगड किल्ल्यास पाठविलीं. मग दमाजी गाइकवाड याच्या
लश्करावर छापा घालून दमाजी केदकरून पुण्यास पाठ
विला. त्यानंतर पेशवा आपणास ताराबाई वश होऊन
सातारा किल्ला हस्तगत झाला त्मणून उद्योग करूं लागला,
परंतु ती ऐकेना; आणि सर्व मराठे लोकही मानीत कीं,
स्वतां कारभार संभाळावा हा अधिकार तारबाईचाच, या
शंकेस्तव पेशव्यानें बलात्कारें करून तिला बाहेर न काढि
लें. असें संकट पेशव्यास प्राप्त झालें तथापि राजास मध्य
मच केद केलें होतें, त्याचा दोष त्याजकडे न आला, हा ए
क लाभ लाभच झाला. जसें मोठा अपराधी चोरादिक
यास केदेंत ठेवावें तसेंच राजाराम राजा यास ताराबाईनें
प्रतिबंधांत ठेविलें. त्याच्या पायांत बिडीमात्र घातली
नव्हती.

७ त्यानंतर बाळाजी गाजीवदिनाशीं कबूलात केल्या
प्रमाणें औरंगाबादेस जावयास निघाला, तो पुढें ज्या ज्या जा
गीं सलाबतजंगाची सत्ता होती त्या त्या जागची खंडणी घेत
चालिला. त्यासमयीं फ्रांशिसांचा सरदार मोठा सावध बसी
नामा होता, त्याजवळ फ्रेंच मुलखवी रहाणारे गोरे लोक शिपा
ई पांचशें होते, त्याशिवाय हिंदु शिपायी पलटणी लोकही

पांच हजार असत, त्याचें सलाबतजंग यास बळ असे, यास्तव तो त्याचे मसलतीनें वागे. यावरून बाळाजी आपले मुलखीं उपद्रव करितो म्हणून तो आपला मुल्हरव नरक्षितां मराठयां चे मुलखांत जाऊन दंगा करूं लागला, आणि ताराबाई व कोलापूरकर संभाजी यांहीं आपला पक्ष स्वीकारावा सें के लें. हें वर्तमान समजून बाळाजीस कांहीं आश्चर्य वा टलें, मग तो येऊन आपले चाळीस हजार स्वार जमा करू न मोंगलांचे लश्करावर जाऊन आपल्या रीती प्रमाणें समूर नलढतां त्यांसभोंवता घेरा घालून नाना प्रकारें उपद्रव देऊं लागला, परंतु त्या मोंगलांस फ्रांशिसांचें ल श्कर व तोफा यांचें बळ चांगलें होतें, त्या योगें ते तो उप द्रव नगणितां वाटेनें गांव जाळीत पुण्याकडे चालिले. शेवटीं मराठे यांणीं मोठ्या निकरानें त्यांवर हल्ला केला, त्या समयीं मोंगलांच्या लश्कराचा नाश बऊत झाला, परंतु फ्रांशिसांच्या तोफांचे आश्रयें करून ते वांचले. त्यालढाईत कोन्हेर त्रिंबक एकबुटी नामें मराठ्यांचा एक सरदार होता त्याणें असा पराक्रम केला कीं, त्यादिवसापासून तो पांखरे असें नांव पावला, त्याच्या घोडयाचे पायांत रुप्याचें कडें अ से. या प्रमाणें मराठे जय पावले तरी मोंगलांचें लश्कर भी मे चे कांठीं कोरे गांवा पर्यंत पोंहचलें. तेथें सलाबतजंग या शीं पेशवा तहाचें बोलणें करूं लागला, परंतु सलाबत जंगा च्या मुलखीचें कांहीं वर्तमान आल्या मुळें पुरता तह न होतां तो मराठ्यांचा उपद्रव सोडीत माघारा जुंनराकडे गेला. नंतर बसीच्या मसलतीनें तो पेशव्यानें तहाचें बोलणें लाविलें होतें

तें मान्य करून लश्कर सहित हैदराबादेस चालिला. हें वर्तमान संनसत्राशें बावन्नांत घडलें.

या प्रमाणें हिंदूच्या मुलखाचे पश्चिमेस वर्तमानअसतां पूर्वेकडे रघूजीनें आपला पुत्र करनाटकीं गेला होता तो माघारा आल्यावर त्यास बंगाल्यांत स्वारी करावयास आणि मीरहबीब याचे साहाय्यास पाठविलें. त्या समयीं अल्लीबेरदीखान निरुपाय होऊन त्यानें कटाक प्रांतांतील मुलूख उत्तरेकडे बालासोर पर्यंत मीरहबीबाचे स्वाधीन केला, परंतु लौकिकांत आपल्या मानाच्या संरक्षणार्थ असें दाखविलें कीं, मीरहबीब आपला हस्तक आहे. असें संनसत्राशे एकावन्नांत झालें. तो मीरहबीब एवढया योग्यतेस चढला, परंतु तीच योग्यता त्याच्या नाशास कारण झाली. तो प्रकार असा, रघूजीचा पुत्र जानोजी याशीं व त्याशीं परस्परेंस्पर्धा उत्पन्न होऊन जानोजीनें त्यावर कांहीं पैका रवाल्याचें निमित्त ठेवून त्या मीरहबीबास केदेंत ठेविलें. तेव्हां त्यास तोप तिबंधसोसेना त्रासून त्याजवळ जितके लोक होते तितक्यां सहित तो त्या चौकीदारांवर पडून मृत्यु पावला. अल्लीबेरदीखानानें रघूजीस कटाक प्रांतातील मुलूख दिला तेवेळेस बंगाला व बहार यांच्या चवथाई बदल बारा लक्ष रुपये घेत ले. या थोडक्या घेण्याचें कारण असें, पेशवा व सलाबतजंग युद्ध करूं लागले त्यांत आपला अर्थ साधावा असें मनांत आणून बंगाल्यांत शिरून त्यानें किल्ला गावेलगड व नरनाला व माणिकदुर्ग हे तीन किल्ले घेतले. त्यानंतर मोंगलांचें लक्ष रघुण्याकडे चालिलें. असें वर्तमान ऐकून पेनगंगा व गोदाव

रि या दोहों नद्यांमधल्या मुलखाची खंडणी घेऊन मोंगलांचीं ठाणीं उठवून जागोजागीं आपलीं ठाणीं बसविलीं.

९ आतां आधीं दिल्लीकडे काय काय वर्तमान झालें तो प्रकार ध्यानांत आला पाहिजे. आमेदशाह तेथचा तक्ताधिपति झाल्यावर आफगाण लोकांचा बादशाह पुनः दिल्लीस य ऊं लागला, त्यास मध्येंच लाहोरच्या अधिकाऱ्यानें आपल्या मुलखाची खंडणी देऊन तो मागें फिरविला. त्यासमयीं दिल्लीमध्यें सफ्दरजंग नामें वजीर होता त्याच्या मनांत आलें कीं, रोहिले लोक मोठ्या योग्यतेस चढून फार उन्मत्त झाले, आणि त्यांमध्यें तक्ताच्या आधिपत्याविषयीं तिघे भाऊ भांडतात तस्मात् हा समय त्यांना जिंकावयास उत्तम आहे असें समजून तोलश्कर सहित तिकडे जाऊन त्याणें तो मुल्ख घेतला; आणि तेथें कोणीएक आपला हस्तक नेवल राई नामें कायत जातीचा ठेवून माघारा दिल्लीस गेला. मग रोहिल्यांहीं मिळून त्या कायताला मारून टाकिलें, तेव्हां तो वजीर दुसऱ्यानें त्यांवर गेला, परंतु जय न पावला. अशा अवस्थेंत त्याणें मल्हारराव होळकर व जयाप्पाशिंदा व जाटांचा राजा सुरजमल्ल नामें होता तो याइतक्यांस सहाय करून न घेऊन मानक्यान रोहिले जिंकून तोमुल्ख घेतला, आणि त्यासाह्याबद्दल होळकर व शिंदे यांस त्याच मुलखाचा बहुतेक भाग दिला. असें कार्य झालें ते समयीं आफगाणांचा बादशाह दिल्लीकडे पुनः आला, आणि लाहोर व मुलतान हे मुल्ख घेतले. तेवेळेस दिल्लीच्या बादशाहानें आपला वजीर सफ्दरजंग जवळ नव्हता यास्तव त्यास लवकर

यावें ह्मणून बोलावलें, परंतु त्याचें येणें होई तों पर्यंत दम न धरितां शत्रूस लाहोर व मुलतान मुलुख दिला. मग तो वजीर आल्यावर बादशाहास समजलें कीं, आफगाणां चा बादशाह काढून द्यावया करितां वजिरानें मराठ्यांस बक्षीस देणगी देण्याची आज्ञा दारवून अनुकूळ केलें होते. त्यांहीं त्या वजिराच्या कामासाठीं रोहिल्यांपासून पन्नास लक्ष रुपयांच्या कबुलातीचें पत्र घेतलें, आणि त्यांचा मुलूख सोडिला. नंतर जेव्हां समजलें कीं, आपण केलेला प्रयत्न व्यर्थ गेला, तेव्हां तो सफूदरजंग अशा अडचणींत पडला कीं, मराठ्यांनां बक्षीस काय द्यावें, व त्यांस काम कोणतें सांगावें; इतक्यांत पेशव्यांकडून सलाबतजंगाला जिंकावया करितां आपल्या साहाय्यासाठीं शिंदे व होळकर यांस बोलावणें आलें. तेव्हां सफूदरजंगानें पेशवे व गाजिवदीन यांच्या तहामध्यें गाजीवदिनास निजामपदवी द्यावयाची कबूल केली होती तें स्मरून त्या मराठ्यांबरोबरच गाजीवदिनास पाठविलें, आणि त्यांस असें सांगितलें कीं, तुह्मी गाजीवदिनाच्या कार्याविषयीं पेशव्याचें साहाय्य करावें.

१० इकडे औरंगाबादेंत सलाबतजंग होता त्याणें असें पाहिलें कीं, आपला भाऊ गाजीवदिन बलाढ्य झाला, आणि त्यास ब्रह्मपुरचा मोंगलही अनुकूळ आहे, ह्मणून त्या सलाबतजंगानें पेशव्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यापूर्वी पेशव्यानें गाजीवदिनाचीं बोली केली होती कीं, तुमची पदवी तुह्मास देवविली असतां वराडाचे पश्चिमेस तापीपासून गोदावरीपर्यंत मुलूख तुह्मी आह्माला द्यावा. त्यावरून त्यासबंधें आपआपलीं

योजिलेली कार्यें सिद्धीस जानीलसा भरंवसा होता, परंतु का ळ अनुकूळ नव्हता;यास्तव गाजीवदीन त्याशहरांत निजाम अल्लीच्या मातुश्रीकडे भोजनास गेला, तिणें त्याला विष घातलें तेणेंकरून तो त्याच रात्रीस मरण पावला.

११ यानंतर सलाबतजंग मराठ्यांस गाजीवदिनानें द्यावयाचें कबूल केलें होतें तें नद्यावें अशी इच्छा करूं लागला, परंतु त्यांच्या सामर्थ्यापुढें निरुपाय होऊन कबूल करिता झालाकीं, रघूजी भोंसल्यानें पैनगंगेच्या आलीकडचें आपलें ठाणें उठविलें म्हणजे माझ्या भावानें करार केल्याप्रमाणें मी पेशव्यांस देईन. मग तें रघूजीमानें मान्य केलें, नंतर सलाबतजंग निर्भय पणें निजामपदवी अनुभवूं लागला,आणि होळकर व शिंदे लश्कर सुद्धां हिंदुस्थानांत गेले, नंतर पेशवा पुण्यास आला.या प्रमाणें संनसत्राशें त्रेपन्नांत घडलें.

१२ पेशवा गाजीवदिनाच्या कामाकरितां औरंगाबादे स गेला असतां ताराबाईनें मराठे व रामोशी मिळून पांच सहा हजार लोक ठेवून वांई व सातारा हे दोनही परगणे आपल्या सत्तेंत आणिले. मग पेशवा पुण्यास आला तेव्हां त्या णें असा निश्चय केला कीं, करनाटकी स्वारी घालावी, परंतु त्यास नागबाईचा बंदोबस्त आधीं करावा हें उत्तम वाटलें. नंतर त्याणें साताऱ्यास मोठी फौज पाठविली, आणि तेथल्या शिंबंदीस बाहेरून अन्न न पोहंचेंसें करून किल्ला घ्यावा असें केलें. त्यासमयीं त्या किल्ल्याचा हवालदार आनंदराव जाधव नामें होता, त्याणें असें पाहिलें कीं, आतां युद्ध करून परि

णाम ठीक नाहीं म्हणून विचार करिता झाला कीं, राजा काढू न ताराबाईच्या हद्दीबाहेर न्यावा, हें वर्तमान तिला कळलें तेव्हां तिणें तेथच्या शिपायांस आज्ञा देऊन त्या हवालदारा चा शिरच्छेद केला.

यानंतर पेशवा ताराबाईकडील बंदोबस्ताचें काम नसेंच ठेवून करनाटकांत गेला. तो तेथें पहिल्या पेक्षां स्व स्थपणें खंडणी घेऊन श्रीरंगपट्टनाचाही खंड घेता झाला, आणि किल्ला ऊर्फी ओनोर तो त्याणें युद्धेंकरून हस्तगत केला.

१३ मग संनसवाशें त्रेपन्नांत पर्जन्यकाळाच्या सुमारें पेशवा पुण्यास आला. पुढें पाऊसकाळ गेल्यावर तो गुज राथ घ्यावयास उद्युक्त झाला, तेव्हां त्याणें आपला भाऊ रघुना थराव याजबरोबर सेना देऊन गुजराथेंत पाठविला.

तेवेळेस दमाजीगाइकवाड पुण्यामध्यें बंदींत होता. तो सोडून आपल्या कामांत घ्यावा असा निश्चय करून पे शव्यानें त्याशीं तहाचें बोलणें लाविलें. त्यांत असा नेम ठरल्यावरी, गाइकवाडानें पहिल्या ठरविलेल्या खंडणी बा बद पंधरा लक्षरुपये पेशव्यास द्यावे, आणि आपला गु जराथेंतील मुलूखही निमे द्यावा; त्याखेरीज दुसरा कां हीं मुलूख घेतला असतां त्यासंबंधें जो लाभ होईल तोही अर्धी द्यावा; याशिवाय जेसमयीं स्वारीचें काम पडेल तेसमयीं दहाहजार फौज चाकरीस पाठवावी; यावेगळे दाभाडे सेनापति यांचे मुतालकी बाबद पांचल क्षरुपये द्यावे, आणि जितका मुलूख गुजराथेंत आपल्या

भागाचा आहे त्याबद्दल पंचवीस हजार रुपये द्यावे; या शिवाय गुजराथेंत पेशव्याचे भागीं पेशव्यांस ठाणीं बसवावया विषयीं सहाय्य द्यावें, आणि साताऱ्याच्या राजाला प्रतिवर्षी कांहीं खर्चास द्यावें; असें कबूल करून दमाजी मुक्तता पावला. मग त्याणें गुजराथेंत जाऊन नवें लष्कर ठेविलें. पुढें पेशव्याचा भाऊ रघुनाथराव तिकडे गेला तेव्हां तो त्यास मिळाला, मग ते दोघे स्वस्थचित्तें मुलखाची खंडणी घेत चालिले. ते अमदाबादेस पोहंचले तेव्हां तेथचे किल्लेकरी त्यांवीं युद्ध करूं लागले. तेथें मोठी लढाई होऊन शेवटीं त्या मोंगलांहीं किल्ला पेशव्यांस दिला. तथापि त्या किल्ल्यांत जवान मर्द नामें त्या मोंगलांचा मुख्य होता त्याच्या शौर्यें करून त्यास अमदाबादेचे उत्तरेकडे कितीएक मुलूख मिळाला, त्यांत पटन व बरनगर व राइनपूर वगैरे कांहीं परगणे होते; परंतु पुढें दहा वर्षांनीं दमाजीनें त्यांतील बऱ्हतेक परगणे माघारे घेतले. या युद्धांत पेशव्याकडचा नारोशंकर होता त्याचे स्वाधीन बऱ्हत आरब असत न, तो त्या वेळेस आपल्या शौर्यें करून मोठी योग्यता पावला. या प्रमाणें संनसवाशें पंचावन्नांत गुजराथची राजधानी अमदाबाद मराठ्यांचे हातीं पुर्ती पणें लागली. तेथें पेशव्यानें श्रीपतराव नामें आपला हस्तक ठेविला, आणि असा नेम ठरविला कीं, तो सर्व वसूल पेशवा व गाइकवाड याउभयतांहीं समसमान वांटून द्यावा, आणि त्या कि-

---

+ नारोशंकरानें त्यापूर्वी खानदेशांत मालेगांव किल्ला बांधिला होता.

ल्याच्या एका दरवाजावर मात्र गाडकवाडाचे शिपाई ठेवून व
रकड सर्वजागीं पेशव्याचे लोक ठेवावे. असा बंदोबस्त झा-
ल्यानंतर रघुनाथराव व दमाजी बडोद्यास जाऊन एकमेकां
चा मोठा सत्कार करून मग ते दोघे परस्परें वियोग पावले.
तो प्रकार असा, रघुनाथराव आपल्या बरोबर दत्ताजीशिं
दा यास घेऊन हिंदुस्थानांत गेला, आणि दमाजी बडोद्यास
च राहिला. पेशवा हिंदुस्थानांत गेल्यावर मल्हारराव हो
ळकराचा पुत्र खंडेराव होळकर त्यास मिळाला, मग ते दो
घे मिळून अजमीर प्रांतांत पसरले, आणि तेथें लुटालूटक
रून चौथ व सरदेशमुखी घेते झाले, आणि शत्रु व मित्र म
मान मानून जेथेंजेथें सांपडे तेथ तेथची खंडणी घेत चालि
ले; तेव्हां जाटलोक यांसही खंडणी द्यावी लागली, परंतु ते
युद्धावांचून देईनात. त्यांचा किल्ला कुंभेर नामें होता तेथ
चे लढाईत खंडेराव होळकर मृत्यु पावला. नंतर संनसत्रा
शें चौपन्नांत रघुनाथराव पुण्यास आला.

१४ असें पश्चिमेकडे वर्तमान होत असतां पूर्वेकडे सं
नसत्राशें त्रेपन्नांत रघूजी भोंसला कैलासवासी झाला. त्याचे
चौघे पुत्र होते, एकाचें नांव जानोजी, एक साबाजी, एक मुधो-
जी, आणि एक बिंबाजी. त्यांत दोघे वडील जानोजी व साबा
जी ते धाकट्या बायकोचे मूल, आणि दुसरे जे मुधोजी व बिं
बाजी लहान होते ते थोरल्या बायकोचे. रघूजीनें आपल्या
मरणाचे वेळेस त्या चौघां पुत्रांस आपले जवळ जमा करू
न चौघांस दौलत व मुलूख वांटून देऊन त्यांत वडील जानो
जी तो मुख्य करून त्यास सेनासाहेब सुभा पदवी पेशव्यानें

घावी असें केलें, आणि उपदेश केला कीं, तुह्मा चोघांत कलह नसावा, आणि आपल्या मराठ्यांचे जातींत कोणी भांडू लागले तर तो कज्जा तुटेसा उद्योग तुह्मी करावा, व सर्वांहीं एकचित्त असून राज्य करावें हेंच श्रेयस्कर होईल, त्यांत विभाग नव्हावे. असें त्याणें सांगितलें होतें, परंतु सर्वजनास विदित आहे कीं, जसें अनुभवानें प्राणी सावध होतात तसे केवळ उपदेशानें सावध होत नाहींत. यांचें उदाहरण हेंच कीं, रघूजीच्या मरणा नंतर एकाच महिन्या नें जानोजीस कलह्मा मुळें असें अगत्य पडलें कीं, मुधोजी ला बलात्कारें करून आपल्या आज्ञेंत वागवावें.

१५. यानंतर जानोजी पुण्याकडे आपली सेनासाहेब सुभा पदवी संपादन करावयास निघाला. तो जवळ आ ला असें वर्तमान साताऱ्यामध्यें ताराबाईला कळतांच तिणें पेशव्याचें अभयपत्र घेऊन राजाराम गजा यास किल्ल्यांत बाबूराव जाधव यांचे स्वाधीन ठेवून आपण निघून पुण्यास आली. निजवरोवर जानोजीचा भाऊ बिंबाजी भोंसला हो ता, त्याणें तिचा पक्ष स्वीकारिला असे, आणि तिचें माहेर मोहिते कूळ त्यांच्या कोणा सोयऱ्या धायऱ्याच्या कन्येशीं विवाह केला होता. ती ताराबाई पुण्यास येऊन पोहोंचली तेव्हां पेशव्यानें तिचा असा संमान केलाकीं, त्याणें जेंजें समजाविलें तें तें ति णें संतोषें करून मान्य केलें. परंतु प्रथम तिणें जेजोरी च्या खंडोबाजवळ पेशव्यास नेऊन कृत्रिम करणार नाहीं अशी शपथ करविली; ते समयीं पेशव्यानें ही ताराबाईकडून कबूल करविलें कीं, बाबूराव जाधव यास दूर करावें. त्या

पेशव्यानें ताराबाईला पक्कें जाणलें कीं, ही विपरीत करणारी आहे, त्यानिच्या स्वभावापासून त्याणें आपला अर्थ साधिला. तो असा, त्याचे मनांत होतें कीं, राजाराम राजा बंदींतून सुटूंनये, यास्तव तो पेशवा ताराबाईजवळ त्या राजाराजाच्या मुक्ततेविषयीं वारंवार विनंती करीत असे, ती तिणें कधींही अंगीकारिली नाहीं.

जानोजी भोंसला याणें सरकारांत राजाच्या खर्चाकडे नऊलक्ष रुपये प्रतिवर्षी द्यावे, व ज्यासमयीं आज्ञा होईल त्यासमयीं दहा हजार फौज चाकरीस पाठवावी, असें कबूल करून आपली सेनासाहेबसुभा पदवी मिळवून आपण माघारा वराडांत गेला. त्याचा भाऊ बिंबाजी तोहीत्याचे बरोबरच होता. तो जानोजी माघारा जातांना मोंगल व मराठे यांच्या मुलखांतून गांवोगांव घांस दाणा घेत चालिला, तेणें करून सलाबतजंग त्यावर रुष्ट झाला, त्यावरून जानोजी त्याचा मुलूख लुटूं लागला. तेव्हा सलाबतजंगानें आपला एक सरदार बरोबर थोडकीशी फौज देऊन मराठ्यांवर पाठविला, त्यासीं व जानोजीशीं युद्ध होऊन जानोजी भोंसला पराभव पावला. तो मागें हटून नागपुरापर्यंत गेला, आणि त्याचा दिवाण कैदेंत सांपडला. त्या जानोजीनें जी लूट पहिली जमा केली होती ती नागपुराकडे जातां जातां त्यास बहुतेक माघारी द्यावी लागली. नंतर तो जानोजी भोंसला नागपुरीं आश्रय पावला.

१६ इकडे दिल्लीमध्यें कारभारी लोकांत वैमनस्यें पडल्यामुळें मराठ्यांस मध्यस्थपणें त्यांत शिरावयाची संधि सांप

ङ्ली. गाजीवदिन मृत्यु पावल्यावर त्याचा पुत्र मीर शाबूदिन याणें आपणा विषयीं वजिरास मोह उत्पन्न झांवयासाठीं आपल्या बापाच्या शोकें करून अत्यंत व्याकुळपणा दाखविला, तेणेंकरून त्यावजिरास त्याची दया आली, त्या योगें तो आपले बापाचें गाजीवदिन नामें पद आणि त्याचा अधिकार अमीरउलउमरा नामें होता तो मिळविला. नंतर तो आपला मोठा उपकारकर्ता असाजो वजीर त्याच्या नाशाविषयीं उद्युक्त झाला, आणि त्याची वजिरीही आपल्या आतेचा भर्ता यास देवविली. तेव्हां तो पहिला वजीर व बादशाह यांशीं युद्ध होऊं लागलें तें सहा महिने पर्यंत दिल्लीच्या आसमंता झांगीं होत होतें. शेवटीं त्या वजिरास कंटाळा येऊन तो वजीर तें युद्ध टाकून आपलें पहिलें ठिकाण लवनाऊ तेथें जाऊन राहिला. पूर्वी मीर शाबूदिन बळें च त्या युद्धांत शिरला होता, त्याणें आपल्या कुमकेस मल्हारराव होळकर व जयापा शिंदे यांस बोलाविलें, परंतु ते आल्याचे पूर्वीच तो वजीर युद्ध सोडून गेला होता. मग ते होळकर व शिंदे आल्यावर त्यांना बरोबर घेऊन तो वजिराचा पक्षपाती सुरजमल्ल याच्या पारिपत्यास गेला. तेव्हां सुरजमल्ल आपल्या किल्ल्यांत शिरून युद्ध करूं लागला, तेवेळेस शाबूदिनानें बादशाहाज वळ तोफांविषयीं विनंती केली, तेसमयीं बादशाहास त्या नव्या वजिराचें सांगणें पडलें कीं, हा शाबूदिन सर्वसामर्थ्य आपणासच असावें असें इच्छितो, अशा पुरुषास अनुकूल होणें ठीक नव्हे. त्यावरून बादशाह याणें तोफां

न दिल्या, आणि तेवसमयीं त्या सुरजमल्लानेंही बादशाहास शरण गेल्या सारिखें विनंती पत्र पाठविलें तेणेंकरून तो बादशाह शाबूदिन व मराठे यांच्या निवारणार्थ फौजेसहित निघाला. हें वर्तमान मल्हारराव होळकरास कळतांच त्याणें शाबूदिन व जयाप्पा शिंदे हे केवळ अल्पबळसे मानून त्यांस न विचारितां तो एकाएकीं बादशाहाच्या सैन्यावर जाऊन पडला. ते समयीं बादशाह सावध नव्हता, आणि तोतर बाण टाकूं लागला, तेव्हां ते लोक भयभीत होत्साते पळूं लागले. तेवेळेस होळकराला त्या लश्कराची लूट सांपडली. नंतर तो होळकर दिल्लीस गेला ते समयीं शाबूदिनानें बादशाहापासून आपणास वजिरी मिळवून आपल्या आतेचा भर्ता जो होता तो पदच्युत केला. त्यानंतर त्याणें तो आमेदशाह बादशाह ही पदभ्रष्ट करून त्याचेजागीं पूर्वीचा जहानदार बादशाह याचा नातू त्याचें दुसरें अलंमगीर असें नाव ठेवून संनसत्राशें चौपन्नांत मे महिन्याचे पांचवे तारिखेस तो तक्ताधिपति केला. तेच समयीं त्या पहिल्या आमेदशाह बादशाहाचे डोळे काढून त्यास बंदींत ठेविलें. त्याच संधींत पहिला वजीर सफ्दरजंग मरण पावला, त्याचा पुत्र सुजाउदवला तो आपल्या बापाचे जागीं ऊदप्रांताचा अधिकारी झाला.

१७ पेशवा स्वभावें करून धिमा असे आणि दुसऱ्यास कामें संपवून आपण स्वस्थ असावें यांत त्याची आवड होती. त्याणें आपला भाऊ रघुनाथराव याम लश्कराचें काम सांगितलें, आणि सदाशिव चिमणाजी आपला चुलत भाऊ

तो मुलखाच्या बंदोबस्तास नेमिला. त्याणें रामचंद्रबाबा शेणवी याणें ठरविलेल्या प्रकारें मुलखाचा बंदोबस्त राखिला. मग तो रामचंद्रबाबा मेल्यावरही सदाशिव चिमणाजीनें त्या शेणव्यानें स्थापिलेले जे मार्ग होते ते राखून आणि दुसरेही कांहीं उत्तम प्रकारचे नवेनवे नेम केले, तेणें करून प्रजा बहुत दिवस पर्यंत लुटालूट किंवा दुसरा कांहीं उपद्रव न होतां सुख पावली.

१८ तो पेशवा करनाटकांतून आल्यावर एक वर्ष पर्यंत पुण्यांत होता, तेव्हां त्याणें आंग्र्याचा मुलूख घ्यावयाविषयीं इंग्रेजांशीं कुमकेसाठीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें. मग सनसवाशें पंचावन्नांत पर्जन्यकाळ गेल्यावर तो पेशवा आपले जे कोंकणांत लश्कर होतें तें वाढवून आंग्र्यावर जावया स तयार झाला. इतक्यांत करनाटकांत कांहीं बंड उत्पन्न झालें तें मोडावयास त्याला आधीं तिकडे जावें लागलें. त्या बंडाचें मूळ असें, सलाबतजंगाजवळ हिंदी पलटनें होतीं त्यांस त्याणें हैदराबादेंत निरोप दिला, नंतर त्यांचा मुख्य सरदार मुजाफिरखान नामें होता त्याणें ते लोक आणून पेशव्याचे चाकरीस देविले. मग तो सरदार करनाटकांतगेल्यावर कांहीं रुसव्यामुळें त्याणें पेशव्यांचा पक्ष सोडून सावनूरच्या नवाबाची चाकरी धरिली. तेसमयीं पेशव्यानें त्या नवाबास तो आपला सरदार मागितला, त्याला घुटीचेव सोंडणूरचे घोरपडे मराठे लोक यांचें साहाय्य असे, तेणेंकरून तो धीटपणें सरदारास पेशव्याचे स्वाधीन करीना. त्या साठीं पेशवा याणें आपलें मोठें लश्कर जमाकरून जानोजी

भोंसल्याचे दहाहजार स्वार बोलावून आणून कृष्णे पलिक डे जाऊन बागलकोठ घेतला. तेथून पुढें सावनुरास जावयाकरितां हैदराबादेस वकील पाठवून त्यांस तुला ला व आम्हाला यासावनूर संबंधें धक्का समान बसेल अरों समजाऊन त्यातल्काधिपतीचीही कुमक घेतली. मग ती व आपली सेना एकत्र करून पुढें जाऊन सावनुरास घेरा घातला.

१९ इकडे कोंकणचे आंग्रे प्रकरणीं पेशव्यांहीं इंग्रेजाशीं कांहीं बोलणें लाविलें होतें, तो प्रकार असा. तुळाजी आंग्र्या आपला सावत्र भाऊ संभाजीआंग्र्या तो मरण पावल्यानंतर त्याचा मुलूख बाणकोट व सावंतांची वाडी यांमध्यें होता तो आपण बहिवाटीत असे, आणि समुद्रांत स्वतंत्रतेनें चांचेपणाही करीत होता. तो अनर्थ रामबावयाकरितां संनसत्राशें पंचावन्नांत बाळाजी बाजीराव पेशवा व इंग्रेज या दोघांमध्यें असें ठरलें कीं, पेशव्याचीं सारीं लढाऊ गलबतें इंग्रेजांहीं आपल्याकडे घेऊन तीव आपलीं जहाजें एकचवेचाळिसां तोफांचें व एकसोळां तोफांचें व दोन गंरनाळांचीं इतक्यांसहित जाऊन आंग्र्याचे समुद्रकांठचे किल्ले घ्यावे. असा बेत झाल्यावर मार्चमहिन्याचे सव्विसावे तारिखेस त्याकामाविषयीं इंग्रेजांचींजहाजें निघालीं, परंतु पेशव्यांच्या गलबतांस कांहीं निमित्तें करून यावयास उशीर लागला, त्या योगें आंग्र्याचीं लढाऊ गलबतें सुवर्णदुर्गजवळ होतीं तीं इंग्रेजांच्या हातीं न लागलीं; त्यांना तीं पळवावयास अवसर सांपडला. मग इंग्रेजां

चा मुख्य सरदार कामादोरजेम्स नामें होता तो जयगड पर्यंत त्यांचे पाठीस लागला, परंतु त्यास त्यांतून कांहीं न सांपडतां तो माघारा आला. नंतर एप्रेलाचे चवथ्या तारिखेस त्यानें सुवर्णदुर्ग घ्यावयाचा उद्योग आरंभिला; तो प्रकार असा, किल्ल्याच्या तटाजवळ त्यानें आपलीं जहाजें नेऊन नांगरलीं, नंतर चवथे दिवशीं जंजीरा सुवर्णदुर्ग व त्याजवळचे खुसकीवरील किल्ले ते त्याच्या स्वाधीन झाले. पेशव्यांचीं गलबतें मागून आलीं तीं त्या किल्ल्यांतील तोफांचे मारगिरीखालीं पोहंचल्याच नाहींत. त्याजहाजांवरील शिबंदीचा मुख्य नारोपंत नामें होता त्यानें किनाऱ्यावळां मोठ्या शौर्यें करून खुसकीवर युद्धें केलीं होतीं, परंतु तो समुद्रांत युद्ध करावयाविषयीं केवळ भित्रा असे. ते समयीं पर्जन्यकाळामुळें विजयदुर्ग घ्यावयास अवसर होईना. तेव्हां इंग्रेजांनीं सुवर्णदुर्ग किल्ला पेशव्यांकडील कोंकणचा सरसुभेदार याच्या स्वाधीन करून आपण आपलीं जहाजें घेऊन माघारे मुंबईस आले. या कामाच्या बोलण्यामध्यें असें ठरलें होतें कीं, बाणकोट किल्ला व त्या बाणकोटच्या खाडीचे कांठचीं पांचगांवें पेशव्यांनीं इंग्रेजास द्यावीं, तींपर्जन्यकाळ गेल्यानंतर त्यांहीं त्यांचे स्वाधीन केलीं.

२० मग दुसरे वर्षीं विलायतेहून बादशाहाचीं किताएक मोठीं मोठीं जहाजें मुंबईस आलीं तीं व दुसरीं मुंबईसंबंधीं लढाऊ जहाजें मिळून चौदा जहाजें विजयदुर्ग घ्यावयास रवाना झालीं. त्यांवर आठशें विलायती गोरे लोक, व एक हजार हिंदू पलटनी लोक चढले होते. तीं जहाजें

विजयदुर्गासमूर जात तों पर्यंत मराठ्यांही आंग्र्याचे दुसरे कोंकणचे किल्ले होते ते घेतले, आणि विजयदुर्गासही घेरा घालून इंग्रेजाकडील कुमकेची वाटपहात राहिले. इतक्यात तीं गलबतें जवळ येतांच त्या किल्ल्यांत तुळाजी आंग्र्या होता, तो मराठ्यांच्या लश्करांत जाऊन इंग्रेजां खेरीज मराठ्यांशीं मात्र तहाचें बोलणें करूं लागला. त्यातहास पेशव्याचे लोक अनुकूळ होऊन त्या किल्ल्यांत बऊतद्रव्य होतें तो सर्व लाभ आपणच घ्यावया विषयीं इंग्रेजांचे अनुमत नघेतां त्यांस युक्तीनें माघारे लावावयास उद्युक्त झाले. हें सर्व वर्तमान इंग्रेजांचा सरदार यास कळलें, त्याणें तात्काळ समुद्रांतून किल्लेकऱ्यांशीं युद्ध आरंभिलें, आणि आपले शिपाई लोक कांठीं उतरून पेशव्यांचें लश्कर व किल्ला या दोहोंमध्यें आपलें ठाणें जमवून किल्ला खुसकीवरून व समुद्रांतून आपणच वेढिला मग त्या किल्ल्या वर जे बऊत द्रव्य होतें त्यांत आपली कांहीं वांटणी असावी या चेतानें मराठ्यांकडील रामाजीपंत नामें तेथे कोणी मुख्य होता त्याणें आपले थोडके तरी लोक किल्ल्यांत जावे म्हणून फार उद्योग केला. त्यांत इंग्रेजांचा कोणी चौकीपाहऱ्याचा बंदोबस्त राखणारा सरदार होता त्यास युक्तीनें आमचे कांहीं लोक आंत जाऊं दिले असतां तुह्मास मुंबई हून ऐशीं हजार रुपयांची हुंडी देवऊं असें गुप्त सांगितलें, असा लांच देत असतां तो ऐकेना. इतकें होऊन शेवटीं तोकिल्ला इंग्रेजांचे स्वाधीन झाला, त्यांत मराठ्यांचें माणूस कोणीही गेलें नाहीं. त्यावरून इंग्रेजांच्या सरदारांनीं तेथें द्रव्य

दहा लक्ष रुपये होते त्यापैकीं मराठ्यांस किमपि नदेतां त्या लोकांहीं आपणांत वांटून घेतलें. असें झाल्यावर मुंबई चा मुख्य इंग्रेज होता त्याणें विजयदुर्ग किल्ला फार सुदृढ-मा जाणून तो आपणाकडे घ्यावा, आणि मराठ्यांस बाण कोट द्यावा असें केलें. याकरितां विषयीं पेशव्यानें इंग्रेजां चा मुख्य बादशाह याजवळ आणि मद्रासचा मुख्य इंग्रेजां चा कारभारी साहेब होता त्याजपाशीं फिर्याद केली, त्याव रून दोहीं कडचें लिहिलें मुंबईच्या मुख्यास आलें, तेव्हां त्याणें मराठे ही तहामध्येंजो नेम ठरला त्या प्रमाणें वागले ना हींत असें समजावून त्यावेळेस तें प्रकरण तसेंच राखिलें.

२१ करनाटकांत सलाबतजंगाचें लश्कर व मराठे लो-क मिळून सावनूर किल्ला बहुधा फ्रांझिसांच्या तोफा चालवा याच्या कौशल्यें करून घेतला, आणि दुसराही त्याचा मुलू ख घेऊन त्या नवाबाशीं त्यांहीं स्नेह केला. तेव्हांज्या निमित्तें इतका कलह झाला तो मुजाफरखान पुनः सलाबतजंगाचे चाकरीस राहिला. असा सलाबतजंगाशीं आणि पेशव्याशीं स्नेह पडला त्याचें कारण हेंच दिसतें कीं, फ्रेंचीस लोक मो ठया योग्यतेस आले ते सर्व कांहीं आपल्या सत्तेंत घेतील अ शाशंकेनें त्यांस काढून द्यावेसें त्यांच्या मनांत होतें. त्यावरून तें सावनूरचें संस्थान त्यांचें हातीं येतांच फ्रांझिसांचा मुख्य बसी नामें साहेब होता त्याला सलाबतजंगानें सांगितलें कीं, आतां आम्हास तुमचें प्रयोजन नाहीं, तुम्ही आमचे हद्दीबा हेर जेथें आम्ही तुम्हास मुलूख दिला आहे तिकडे जावें.

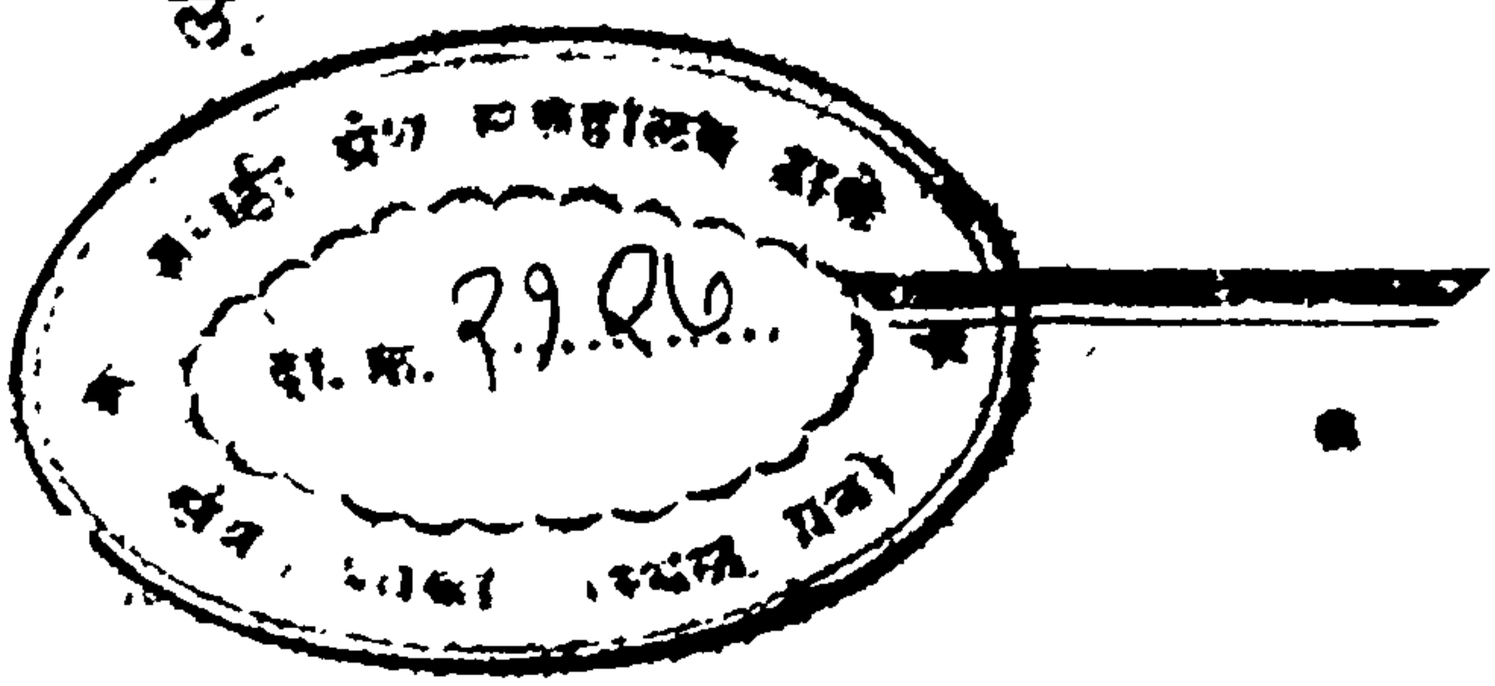
+ संनस्त्राशें पन्नासांत चमीला लश्कर खर्चास दक्षिणेचे हर्ष

असा निरोप झाला त्यावेळेस बसीजवळ त्याच्या जातीचे कांही स घोडेस्वार दोनशें व पायदळ सहाशें याशिवाय पांच हजार पलटणी हिंदूलोक होते, व पोक्त सरंजामाच्या त्याच्या सेने प्रमाणें त्यास गुरतज्ञा तोफा होत्या. असें त्याचें सामर्थ्य असतां तो बसी समजला कीं, हे मला काढून घावयास मिळाले आहेत, आणि जर मी यावेळेस यांची आज्ञा नमानावी तर मुजाफरखान यांजकडे आहे. त्याचे व आपले हिंदी पलटनाचे शिपायी लोक यांचें इष्टत्व आहे, यास्तव निःशंक युद्ध होणार नाहीं. त्यास हेंच उत्तम कीं, आपल्या मर्यादेंत जावें, आणि हैदराबादेस जाऊन तेथें आपला बंदोबस्त चांगला करावा, आणि आपल्या मुख्य ठिकाणची कुमक आणावी, नंतर मागें उलटावें. असें मनांत आणून तो तें सांगणें अवश्य मानून मोठ्या त्वरेनें जाऊन हैदराबादेस पोहंचला. तेथें चांगली बंदोबस्ताची जागा पाहून आपण त्या आपल्या लोकांसहित त्यांत राहून युद्धाची तयारी करूं लागला, आणि तेथें सलाबतजंगाकडचे मुख्य सरदार रामचंद्र जाधव व जानोजी निंबाळकर होते ते त्याणें वश केले; इतक्यांत मासुलीपट्टीनाहून त्याची कुमकही येऊन पोहंचली. त्यानंतर त्याचा अमा बंदोबस्त झालेला जाणून सलाबतजंगत्या मदूर करावयाची मसलत टाकून त्याशीं स्नेह रक्षिता झाला. मग तो बसी सलाबतजंगाजवळच्या कारभाऱ्यांत पहिल्या

कडे समुद्राचे कांठीं गजमंडी शहर व शिकेकोल व एलोर इतका मुलूख सलाबतजंग याणें दिला होता.

पेक्षां मान्यता पावून त्याणें मुजाफरखानाला सलाबतजं गाचे चाकरीतून काढिलें. मग त्या मुजाफरखानानें पुण्या स जाऊन पेशव्यास बहुत आर्जवून कबूल केलें कीं, इतः पर कृत्रिम नकरितां इमानीपणें चाकरी करीन. त्यावरू न तो पेशव्यानें आपणापाशीं राखिला, परंतु सदाशिवचि मणाजी याच्या मनास ती गोष्ट आली नाही.

२२ पेशवा करनाटकांतून जुलाईचे विसावे तारिखे स पुण्यांत आला, नंतर त्याणें मुंबईचा अधिकारी बोचे र साहेब होता त्याला बहुत स्नेहयुक्त पत्र लिहून त्यांत अ सें समजाविलें कीं, आम्ही पुण्यांस आलों, आतां पूर्वीचि का मा पैकीं कांहीं बंदोबस्त राहिला आहे तो आपला कोणी साहेब एथें आला म्हणजे त्याचे विद्यमानें केला जाईल. त्यावरून बेफीलनामें व स्पेनसरनामें दोघे साहेब मुंबईहून गेले, ते पुण्यांत पेशवा व रघुनाथराव व सदाशिवचिमणाजी यांस भेटले. मग अकटोबराचे बारावे तारिखेस असा निश्चय ठरला कीं, इंग्रेजांनीं विजयदुर्ग पेशव्यांस द्यावा, आणि पेश व्यांनीं इंग्रेजांस बाणकोट व त्याजवळचे खाडीच्या कांठचे दहा गांव द्यावे, यारखेरीज आमचें कांहीं मागणें सरकार कं पनी बहादुरांकडे राहिलें नाहीं असें लिहून द्यावें, या प्रमाणें तीं सर्व कामें उलगडून ते दोघे साहेब माघारे मुंबईस आ ले.

पूर्वार्धसमाप्त

